

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Катедра української мови імені професора Івана Ковалика

Постаті
мовознавчої
науки

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
НА ПОШАНУ ПРОФЕСОРА
ТЕОДОЗІЯ МИХАЙЛОВИЧА
ВОЗНОГО**

**Львів
Растр-7
2022**

УДК 811.161.2-057.4"19"Т.Возний:082.2

З 41

Рецензенти:

Лесяук М.П. – доктор філологічних наук, професор, завідувач катедри слов'янських мов факультету філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Фаріон І.Д. – доктор філологічних наук, професор катедри української мови Національного університету «Львівська політехніка».

Відповідальний редактор:

Купчинська З.О. – доктор філологічних наук, доцент, завідувач катедри української мови імені професора Івана Ковалика Львівського національного університету імені Івана Франка

*Рекомендувала до друку катедра української мови
імені професора Івана Ковалика
(протокол № 8 від 11 березня 2022 року)*

*Рекомендувала до друку Вчена рада філологічного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 12 від 11 квітня 2022 року)*

**З 41 Збірник наукових праць на пошану професора
Теодозія Михайловича Возного. – Львів: Растр-7 – 600 с.;
фото.**

ISBN 978-617-8134-05-1

У збірнику праць на пошану професора Теодозія Михайловича Возного подано бібліографію наукового та методичного доробку мовознавця, а також представлено вибрані статті професора. Репрезентовано спогади про вченого та статті його колег та учнів.

Для науковців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

УДК 811.161.2-057.4"19"Т.Возний:082.2

© Колектив авторів, 2022

ISBN 978-617-8134-05-1

© Видавництво «Растр-7», 2022

ТЕОДОЗІЙ ВОЗНИЙ ЯК ПЕДАГОГ І НАУКОВЕЦЬ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

Ірина Ощипко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
катедра української мови імені професора Івана Ковалика
вул. Університетська, 1/234, 79001, Львів, Україна
тел. (80 322) 239 47 17
e-mail: ukrtova.lnu@ukr.net*

У статті указано на працю викладача кафедри української мови, завідувача кафедри загального мовознавства Львівського університету. Розглянуто тематику наукових досліджень автора Львівської дериватологічної школи: українське дієслівне суфіксальне творення в порівнянні з російським та білоруським, теоретичні проблеми дієслова як частини мови, формування мовлення і мови дитини, питання лінгвистилістики та діалектології.

Ключові слова: викладач, дієслово, суфікс, словотвір, словотвірний тип, дитяче мовлення.

Філологічна громада України добре пам'ятає відомого вченого-славіста Теодозія Возного, використовує його наукові праці. Т. Возний 46 років працював на філологічному факультеті Львівського університету. А прийшов в університет із села Желехова (тепер Малосілки) Кам'яно-Бузького району Львівської області, у якому народився 24 січня 1928 року в сім'ї селянина і у якому 1946 р. закінчив школу. У цьому ж році вступив на філологічний факультет, 1951 р. став аспірантом кафедри української мови, 25 років працював на цій кафедрі (1955–1960 – викладач, з 1960 – доцент, 1992 – доктор філологічних наук), згодом на кафедрі загального мовознавства, якою 4 роки завідував. 1988–1992 р. читав старослов'янську мову в Духовній семінарії святого Духа.

Працівників університету треба оцінювати в різних параметрах: викладач-вихователь, науковець.

Т. Возний (викладач, старший викладач, доцент) читав такі курси: сучасна українська літературна мова, історична граматики української мови, вступ до мовознавства, загальне мовознавство, спецкурси. Лекції Т. Возний читав на високому науковому рівні, використовуючи класичну наукову літературу, мовознавчі новинки. Лектор умів дуже складні лінгвістичні проблеми передати дохідливо, цікаво. Те, що студентам здавалося непотрібним, зайвим у підготовці вчителя-україніста, ставало і потрібним, і цікавим на заняттях Т. Возного. Задоволеними виходили студенти і з практичних занять, оскільки викладач проводив заняття з “сухої” історичної граматики так, що майже ніхто не помічав – заняття закінчилося.

Т. Возний – добрий методист. Лекції, практичні заняття викладача завжди були правильно побудовані відповідно до методичних вимог. Т. Возний видав методичні розробки з історичної граматики, з історичної фонетики, з історичної лексикології, зі вступу до мовознавства, у яких студенти, зокрема заочники, знаходили відповіді на потрібні питання. Опублікував Т. Возний і методичні поради щодо зіставного вивчення словотвірної семантики. “Програму з історичної граматики”, за якою багато років працювали всі філологічні факультети України, також, як співавтор, готував Т. Возний. Був Т. Возний керівником багатьох дипломних робіт, деякі з яких переростали в кандидатські.

Важливе місце у роботі викладача має наукова робота.

Формування Т. Возного як науковця почалося із аналізу художнього мовлення українського письменника Н. Рибачка. “Мовностилістичні особливості персонажів роману Н. Рибачка “Переяславська рада” – тема дипломної роботи. Це перше самостійне дослідження одержало високу оцінку рецензента з рекомендацією авторові надалі обов’язково займатися науковою роботою. Питання лінгвостилістики не полишав Т. Возний протягом усього наукового життя (хоч це не було для нього основним). Розвідки з лінгвостилістики стосувалися художнього мовлення Т. Шевченка, І. Франка, І. Карпенка-Карого, Ю. Федьковича, Гр. Тютюнника. Дослідник з’ясував функцію порівнянь, означень, звертань у мовленні письменників, вивчав словниковий склад художніх

творів, звертаючи увагу на термінну, професійно-виробничу лексику та її функцію. При тому вказував, які лексеми, що були активними в XIX ст., у XX ст. треба розглядати як застарілі. Цікавими є міркування автора про те, як художники слова передають зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові сприйняття. Такими засобами, твердить дослідник, є або окремі лексеми, або синтаксичні структури (словосполучення, безособові речення тощо). Аналіз допомагав розкривати творчу лабораторію письменника, виявляв особливості індивідуального стилю.

Т. Возний багато працював над складанням Картотеки до Словника поетичних творів І. Франка. Уклав словникову статтю *мовити* до Пробного зошита цього словника.

Був Т. Возний практичним діалектологом. У складі кафедральних експедицій, що збирали матеріали для Атласу української мови, часто працював Т. Возний, записував говірки у Львівській, Волинській областях, у Білорусі. Виконуючи обов'язки члена експедицій, він не забував про свої наукові зацікавлення. Зібрав матеріал для характеристики дієслова в с. Бітлі Турківського району Львівської області і описав часові форми, словотвірну структуру дієслів і семантику цих дієслів в говірці села. Аналіз проводив, звичайно, на фоні інших українських діалектів та літературної мови. Брав до уваги і мовлення сусідніх народів (поляків, угорців), між мовленням яких відбувалися взаємовпливи. Окремі статті автор присвятив взаємодії літературної мови і діалектів, насамперед у дієслівному словотворі, а також на рівні лексики.

Дослідник виявляв специфічні риси говору, зокрема бойківського, а також спільне в кількох наріччях. Автор наголошував, що великий вплив мала літературна мова на мовлення молоді, у якому нівелювалися характерні говіркові риси.

Певну увагу Т. Возний приділив ономастиці (статті про топоніми Миколаївщини) та термінознавству (праці про терміни технічні, суспільно-політичні та образотворчого мистецтва). Автор писав про розвиток словникового складу української мови, звертав увагу на те, що низка

загальноновживаних дієслів унаслідок переосмислення (термінологізації) ставали термінами. Це були як непохідні, так і похідні слова, як корінні українські, так і запозичені лексеми.

В українському мовознавстві дуже мало досліджень з педолінгвістики. Є окремі замітки І. Франка, О. Курило, С. Смаль-Стоцького, Л. Булаховського. Т. Возний намагався заповнити цю нішу, досліджуючи формування мовлення і мови дитини. Разом з дружиною Ольгою проводив щоденні записи від дитячого лепету до мовлення семирічної доньки Марії. Т. Возний наголошував на тому, що мовлення дитини розвивається від необхідності пізнавати навколишній світ, а також залежно від потреб спілкування з рідними, з оточенням.

Автор описав формування звукової і фонемної систем дитини, при тому вказував на час появи в дитячому мовленні звуків (крик, лепет – неусвідомлений процес, перший етап підготовчий – 1 рік життя; мовний, усвідомлений – кінець 1-го року і 2-ий рік). Скрупульозні магнітофонні записи дозволили дослідникові точно вказати на час, коли в мовленні дитини з'являються різні голосні та приголосні відмінні за місцем, способом творення, участю голосу, зафіксувати, у якій послідовності ці звуки з'являються, яка частота використання тих чи інших звуків. Автор намагається описати формування і фонемної системи в мовленні дитини.

У публікаціях Т. Возний розкриває процес засвоєння словникового складу дитини. Робить це на аналізі послідовності появи прикметників у мовленні доньки до 4 з половиною років дитини. Уже в такому віці дитина володіє якісними прикметниками на позначення кольору, смаку, температури тощо, відносними, що вказують на відношення до часу, місця, істот, предметів та ін., і присвійними, що вказують на належність людині. Тут виявляється і “дитяче словотворення”. За аналогією дівчинка створила нетипові присвійні прикметники від назв предметів: трамваюва, літакова, поїздова дорога. Уже в 3–4 роки дитина засвоює оціночні слова здебільшого з суфіксами пестливості, дуже мало з суфіксами згрубілості.

Чимало уваги Т. Возний присвятив описові формування морфологічних форм різних частин мови. Спочатку дитина

використовує форми називного відмінка, згодом форми інших відмінків. Рівнем засвоєння словникового складу, граматичних форм та категорій різних частин мови зумовлене формування у дитячому мовленні словосполучень. Найперше дитина використовує дієслівні безприйменникові словосполучення (\approx у середині другого року життя), згодом дієслівні прийменникові, а потім і інші типи.

Розвідки Т. Возного (їх 10), у яких виявлено процес формування дитячого мовлення і мови, певною мірою заповнили прогалини української лінгвістики, але мають цінність і для загального мовознавства, і для педагогіки.*

Основний напрям наукових досліджень Т. Возного – дієслівний словотвір української мови у порівнянні з російською та білоруською.

У XIX–XX ст. активно вивчали творення слів різних частин мови в окремих слов'янських мовах. Зверталась увага, зокрема, і на дієслово, а саме на систему дієслівних префіксів, на морфемну будову дієслів, на словотвірну дієслівну семантику, на семантико-словотвірні типи дієслів тощо. Т. Возний своє наукове зацікавлення за порадою наукового керівника І. Ковалика спрямував на закономірність формування словотвірної структури українських суфіксальних дієслів у порівнянні з російськими та білоруськими. Цій проблемі автор присвятив монографію, частини колективних монографій і понад 50 публікацій (загальний обсяг яких \approx 23 друкованих аркушів).

Для глобального розкриття основної проблеми авторові необхідно було з'ясувати низку питань, які в науковій літературі на той час вирішувалися неоднаково. У працях Т. Возного тому висвітлюються теоретичні питання мовознавства, пов'язані з поняттям дієслова як частини мови з багатою семантичною

*Під керівництвом Т. Возного було виконано кілька дипломних робіт про формування мовлення рідних дітей дипломантів.

Статті Т. Возного заохотили О. Захарків спостерігати за мовленням онука і опублікувати розвідки “Семантико-словотвірна структура неологізмів у мовленні дітей”, “Дитяча мова – цілий океан”, “Специфіка словотвірних процесів у сфері дитячого мовлення”.

структурою, складною системою граматичних форм, великою кількістю специфічних дієслівних категорій та міжчастиномовних граматичних категорій.

Важливим для розгляду словотвірної структури дієслова мають наукові поняття частин слова. Невипадково автор розкриває наукові поняття корінь, основа слова та її складові (афікси), дає визначення понять семантична і словотвірна структура слова. Автор досліджує генезис і функції афіксів у словах різних частин мови. При тому наголошує, що суфіксальна система (відома ще з праслов'янської мови) була як засобом оформлення тієї чи іншої частини мови, так і засобом утворення певних лексико-граматичних груп слів.

Т. Возний поділяє думку тих дослідників, які вважали, що суфікси виникли з кінцевих частин складних слів, підтверджуючи це ілюстративним матеріалом української мови, вважає, що окремі суфікси появилися “внаслідок зрощення і лексикалізації певних слів”.

Дослідник указує, що у процесі розвитку мови зростає кількість суфіксів, хоч неоднаково в словах різних частин мови. Тому виділяє первісні і похідні суфікси. Первісних небагато, але саме на їх базі виникали похідні.

Порівнюючи структуру основ іменних частин мови і дієслова, Т. Возний говорить про спільні та відмінні риси. Суфікси іменних частин мови більш конкретні, а тому і функції їх інші. Дієслівні суфікси “виконують узагальнюючу класифікаційну роль”. Автор указує на первісні (-а-, -и-, -і-, -ну-) та вторинні суфікси у дієсловах.

Суфікс -ова- є результатом “морфологічного перерозкладу основ типу ко-ва-ти > к-ова-ти. Перехід -ова- в -ува- в українській мові автор, як і І. Ковалик, вважає морфологічним явищем, якому сприяв фонетичний фактор (наголошування). Дослідник подає також генезу вторинних суфіксів з базовим -ува- (-ізува-, -ирува-, -фікува-). Дієслівний суфікс -ізува- і його фонетичний варіант -изува- є складним: перша частина -із- грецька за походженням і слов'янський суфікс -ува-. Суфікс -ирува- теж має запозичений елемент -ир- (-ір-) з мови німецької, у яку ще в XII–XIV ст. проник з

мови французької. Майже всі дієслова з суфіксом -фікува-співвідносні з іменниками на -фікація.

Автор указує і на похідність суфіксів -ича-, -нича-, -ка-, -ота-, -оті-, -ону-. На думку вченого, суфікси -ича-, -нича- “виникли в результаті морфологічного перерозкладу (морфологічної перінтеграції і абсорбції) твірних іменних основ”: розбійник > розбійнич-а-ти > розбій-нича-ти. Результатом морфологічного перерозкладу основ є дієслівні суфікси -ота-, -оті-: гурк-іт > гуркот-а-ти > гурк -ота-ти.

Т. Возний указує на “синонімні словотвірні типи”, що мають суфікси -ува-, -и-, -нича-, -ствува-; -і-, -ну-, -а-.

Не обійшов дослідник і питання про основні напрями і методи вчення про словотвір. З’ясував дериватологічні поняття словотвірний тип, словотвірна модель, оскільки в науковій літературі у ці терміни вкладався неоднаковий зміст. Автор уважає, що “в поняття словотвірного типу як вихідної величини при зіставно-типологічному вивченні словотворення споріднених мов треба включати структуру, семантику твірних основ і їх відношення до похідних слів, оскільки останні є одним із показників продуктивності деяких типів”. Кількість слів, що входять у словотвірний тип, коливається від двох до кількохсот, тобто словотвірні типи є непродуктивними або високопродуктивними. Поняття продуктивності / непродуктивності міняється в різних періодах розвитку мови.

Автор виділяє ще словотвірний розряд, словотвірну категорію, яка має найвищий ступінь узагальнення. “Сукупність словотвірних типів, моделей, категорій з їх семантикою і матеріальними засобами вираження характеризує словотвірний клас дієслова”. Саме словотвірний тип – це та величина, яка є основою для порівняння у споріднених мовах. Ці твердження були науковим фундаментом при типологічно-порівняльному аналізі дієслів української, російської та білоруської мов.

Джерельною базою для аналізу дієслів є східнослов’янські мови як літературні, так і діалектні, як сучасні, так і давні; використано словники різних типів – тлумачні, історичні, перекладні, діалектні, а також діалектні записи, твори фольклорні

та художників слова. Такий великий фактичний матеріал і використаний статистичний метод є підставою для достовірних висновків про спільні східнослов'янські риси, про спільні українсько-російські, українсько-білоруські, російсько-білоруські ознаки, а також про особливості кожної мови, що і виявлено у працях Т. Возного.

Аналізуючи словотвірну структуру похідних дієслів, автор дуже детально описує мотивацію їх, тобто встановлює семантичний зв'язок між мотивувальним і мотивованим словами. Цей зв'язок може бути чітким, а може втрачатись, і тоді етимологічний аналіз цей зв'язок виявляє. Характеристику словотвірних типів дослідник проводить з дотриманням синхронії та діахронії.

Похідні дієслова, наголошує дослідник, мотивуються переважно іменниками, прикметниками, прислівниками, зрідка числівниками, займенниками, вигуками. Однозначні мотивувальні слова мотивують однозначні дієслова. Співвідношення між багатозначними мотивувальними словами і похідними дієсловами різні: мотивувальне і мотивоване мають однакову кількість значень; дієслово має менше значень; зрідка дієслово розвиває значення на базі переносного вживання основного.

Детально проаналізував Т. Возний українські дієслова з суфіксами -ува- (-'ува-) (10 публікацій) у порівнянні з російськими та білоруськими. Зважаючи на “структурно-граматичний і семантико-лексичний бік”, автор указав, що за допомогою суфікса -ува- утворюються дієслова від корінних українських і запозичених слів, від іменників (назв осіб і не осіб), прикметників, прислівників, вигуків. Ці дієслова об'єднуються кількома словотвірними типами (наприклад, “робити щось за допомогою інструмента”, “покриватися тим, на що вказує твірна основа”, “позбавляти те, на що вказує твірна основа” та ін.). Дієслова з суфіксом -ува- в українській мові мають синоніміні утворення з суфіксами -а- (голодувати – голодати), -ну- (квітувати – квітнути), -и- (печалувати – печалити).

У порівнюваних мовах словотвірні типи виявляються порізнному. В усіх мовах є утворення з суфіксом -ува- (-ова-, -ава-) (у. блазновати, р. шутовать, б. блазнаваць). Та кількість таких

утворень неоднакова у східнослов'янських мовах, у яких можуть бути відповідники з іншими суфіксами (у. постувати, р. поститися, б. пасціць; у. полуднувати, р. полдничать).

Автор проаналізував у такому ж плані і дієслова з похідними суфіксами -ізува- (-изува-), -ирува-, -ствува-, -фікува-.

У працях Т. Возного не менш детально проаналізовано дієслова з суфіксами -и- (10 публікацій), -і- (7 публікацій), -а- (5 публікацій), -ва- (3 публікації), -ну- (9 публікацій). Указано на словотвірні типи, подано відповідники з російської та білоруської мов.

Деякі розвідки Т. Возного присвячені аналізу болгарських, польських дієслів. Це дало змогу авторові виявити особливості східнослов'янського дієслівного словотворення, зокрема це похідні з суфіксом -ону- (у. стукнути, р. стукануть, б. скакануць). Утворення з суфіксом -ону- є або паралелями до дієслів з суфіксом -ну- (стукнути – стукнути), або самостійними утвореннями (гогонути, співонути, торконути).

Проаналізував дослідник і дієслова префіксально-суфіксальні. Це утворення з префіксами ви-, за-, з-(с-), о-, по-, при-, роз-, у-(в-) та суфіксами -и-, -і- (висвітлити, заболотити, знімчити, спольщити, опарканити, обюрократити, посилити, приручити, розкрити та ін.). Такі утворення є в російській (опушить, изъявить, подпружинить, пригубить) і білоруській (скупчыць, пербасурманіць, прыгваздзіць) мовах.

Звичайно, ці утворення теж поділено на словотвірні типи, вказано на першу фіксацію їх у писаних пам'ятках.

У дослідженнях Т. Возного з питань словотвору української мови вирішується низка теоретичних питань: системний характер словотвору, поняття словотвірний тип, словотвірний розряд, словотвірна категорія, словотвірний клас, принцип порівняльної дериватології, синхронний і діахронний принцип вивчення діалектних явищ, проблема синонімії і омонімії у словотворі, структура слова, функція різних афіксів у будові слова.

Перу вченого належить низка друкованих рецензій на лінгвістичні праці, а також неопублікованих на Словник української мови, Російсько-український словник, на велику кількість авторефератів дисертацій.

Т. Возний був активним учасником багатьох наукових конференцій – міжнародних, всесоюзних, республіканських, регіональних, університетських. Його виступи викликали наукові дискусії. Чимало часу віддав Т. Возний науковому рецензуванню, редагуванню як член, секретар редколегії Вісника філологічного факультету Львівського університету.

Праці учня дериватологічної школи І. Ковалика Т. Возного з різних ділянок лінгвістики мають велику цінність, не втратили актуальності і сьогодні.

TEODOZIJ VOZNYJ AS PEDAGOGUE AND SCHOLARLY SOME STROKES TO PORTRAIT

Iryna Oshchypko

Ivan Franko National University of Lviv
Ivan Kovalyk department of Ukrainian Language,
Universytets'ka Str., 1/343, 79001, L'viv, Ukraine,
phone: (80 322) 239 47 17
e-mail: ukrmova.lnu@ukr.net

The article points at the work by the Ukrainian Language Department teacher, the chair of the General Linguistics Department at the Lviv University. The subjects of researches by the author of Lviv derivation school have been studied, viz.: the Ukrainian verbal suffix formation as compared to the Russian and the Belarusian ones, theoretical issues of the verb as a part of speech, child's language and speech formation, the issues of linguostylistics and dialectology.

Key words: teacher, verb, suffix, word formation, the type of word formation, child's speech.

Передруковано з: Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 46. – Ч. 2. – Львів, 2009. – С. 226–241.

ПРОБЛЕМАТИКА НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ Т. М. ВОЗНОГО

Таміла Панько

Мовознавчі проблеми, якими цікавився і які розробляв Т. М. Возний, широкі і різноманітні. Учений залишив після себе тільки одну монографію. Інший його доробок – статті, а що більше – тези. І це закономірно. Адже Т. М. Возний був передусім педагогом, а потім уже ученим, тобто він був педагогом-ученим, для якого основним було дати знання студентам, підпорядкувати свої інтереси загальнопедагогічному завданню університетів: випускати зі своїх стін фахівців, що вміють науково мислити, збирати й узагальнювати фактичний матеріал, поєднувати дар педагога з даром дослідника. Саме такий підхід до лінгвістичної спадщини Возного дає можливість побачити, наскільки його мовознавчі праці спроектовані на студента.

У центрі наукових зацікавлень дослідників був словотвір дієслова, конкретніше – порівняльно-типологічна характеристика суфіксальних дієслів в українській, російській і білоруській мовах. Тут відмічаємо надзвичайну увагу до фактажу, намагання охопити максимум афіксальних утворень, виявити кожен особливий тип суфіксальної будови. І це не перевантаження фактами, а підсилення теорії, її ґрунтування.

Як учень дериватологічної школи І. Ковалика, Т. Возний особливу увагу звертає на діалектичний характер словотворчого процесу, який виявляється і в тому, що ізольованих кореневих чи похідних словотворчих основ у мовній дійсності не існує, як не існує семантики кореневої морфеми чи так званого кореня слова, бо, як стверджував І. Ковалик, “вона (семантика) є продуктом нашого мовного або лінгвістичного абстрагування”. Отже, підхід Т. Возного до словотворчих процесів у мові ґрунтований традицією української дериватологічної школи: гніздовий принцип у встановленні законів словотвору з урахуванням специфіки саме української мови (І. Білецький-Носенко); орієнтація на

родючість коренів – “нових коренів у мові або не прибуває, або прибуває дуже мало: мова твориться розростом існуючих коренів” (І. Огієнко); діалектичний зв’язок морфем у процесі творення слів афіксальним способом – “менш абстрактна морфема конкретизує значення більш абстрактної морфемі” (І.Ковалик). Т. М. Возний викристалізував такий підхід до словотвору протягом усього свого творчого життя і вивершив у монографії “Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською і білоруською” (Львів, 1991).

“Поняття словотвірного типу, – постулює Т. Возний, – як вихідної величини при порівняльно-типологічному вивченні словотвору споріднених мов повинно включати певною мірою структуру, семантику твірних основ і відношення їх до похідного слова, які часто є одним із показників продуктивності чи поширеності певних типів чи моделей, а іноді однією з ознак виявлення специфічних особливостей словотвору окремих мов”.

Продовжує Т. М. Возний і традицію кафедри в підході до вивчення діалектних особливостей української мови. В його науковому видноколі передусім бойківський говір, хоч частково звертається і до народного мовлення Наддніпрянщини, зокрема Миколаївщини.

Як викладач, що реагує на запити студентів, Т. М. Возний нерідко звертався до питань, без яких важко зрозуміти динаміку мови, її протиріччя. Свідченням цього є вже назви статей дослідника: “Взаємовідношення між фонетичними і фонологічними змінами, що первинне?”, “Процес нормалізації розмовної мови населення Львівщини”, “Деякі питання психолінгвістики у працях О. Потебні” тощо.

Психологія мови, її еволюція постійно цікавили Т. Возного. Тут він перебував під великим впливом І. Франка, який не раз роздумував над тим, що вивчення дитячого мовлення кидає світло на формування людської мови взагалі. Відомо, що Каменяр пов’язував вивчення “дітських слів” з виникненням перших слів людської мови. Т. Возний продовжує такий підхід до вивчення дитячих слів в українській мові. Він з’ясовує психологію дитячих слів, цікавиться діалектними різновидами дитячого мовлення, та в

основі підходу до вивчення дитячого мовлення для Т. Возного вченого й люблячого батька були постійні спостереження за розвитком мовлення його доньки Марії, якій і присвячена серія статей із даної проблематики: “Деякі особливості розвитку граматичної будови дитячої розмовної мови”, “Формування мови дитини перших двох років життя”, “Процес формування системи фонем у дитячій мові”, “Формування словотвірної структури прикметників у дитячій мові”.

Багатий фактичний матеріал, наявний у науковій спадщині Т. Возного, його аналіз і теоретичне осмислення у поєднанні з умінням використовувати свої наукові праці в педагогічній праці – це те, що дає право говорити про гідне місце дослідника в тій когорті львівських мовознавців, які роблять честь українській лінгвістиці.

Передруковано з: Словотвір як вияв динаміки мови. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 1994. – С. 3–4.

УДК 811.161.2-11'373.611(081)

**ПРОФЕСОР Т. М. ВОЗНИЙ ЯК ПРЕДСТАВНИК
ЛЬВІВСЬКОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ**

Зоряна Мацюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
катедра українського прикладного мовознавства,
бул. Університетська, 1, кімн. 233, 79602 Львів, Україна
тел.: (032) 239 43 55
ел. пошта: sora.km@gmail.com*

Розкрито зміст праць професора Т.М. Возного, присвячених проблемам словотвору, простежено зв'язок мовознавчих студій ученого з науковими дослідженнями представників львівської дериватологічної школи, визначено роль його ідей, теоретичних висновків та практичних спостережень для становлення словотвору української мови як окремого розділу мовознавства, розвитку порівняльно-типологічного вивчення словотвірних особливостей слов'янських мов, методики словотвірного аналізу похідних утворень.

Ключові слова: словотвір, дериватологічна школа, порівняльно-типологічні дослідження, словотвір дієслів, суфіксальні дієслова, діалектний словотвір, словотвір дитячого мовлення.

Творення львівської дериватологічної школи пов'язане з ім'ям професора Львівського університету І. І. Ковалика. Уже з 1950 року І. І. Ковалик успішно працює над розв'язанням теоретичних питань словотвору, розробляє методологію і методику порівняльної дериватології, вказує на місце словотвору серед інших мовознавчих галузей, досліджує загальні і часткові питання словотвору слов'янських мов [9 : 166].

Для проведення порівняльно-історичних студій у системі українського словотвору важливо було мати адекватну теоретичну базу, сформовану систему термінів і

понять. У 60-их рр. ХХ ст. кафедра української мови Львівського університету, яку очолював І. І. Ковалик, стає центром вивчення словотвору української та інших слов'янських мов. Висвітлюючи проблематику наукової роботи кафедри українського мовознавства за 1939–1967 рр., автори статті (І. І. Ковалик, І. З. Петличний, Ю. К. Редько) зазначають, що своїми працями з дериватології І. І. Ковалик створив українську дериватологічну школу, яка певною мірою стала зразком для вивчення словотвору слов'янських мов.

Активними послідовниками І. І. Ковалика стають вихованці створеної ним дериватологічної школи, серед яких був Теодозій Михайлович Возний – “один із найталановитіших учнів професора Івана Ковалика” [29 : 10]. У поле наукових зацікавлень молодого аспіранта потрапляє суфіксальний словотвір дієслів української мови, якого “вистачило для дослідження на ціле наукове життя Возного” [27 : 7]. Результатом багаторічної праці науковця над словотвірною структурою українських дієслів в історичному аспекті та в порівнянні з дієсловами інших слов'янських мов стануть кандидатська та докторська дисертації [4; 19], монографія [15], а також понад 50 публікацій у різних наукових виданнях.

Уже перші свої наукові розвідки щодо проблем дієслівного словотвору Т. М. Возний проводить у контексті інших слов'янських мов, зокрема чеської, польської, болгарської. Словотвір як напрям мовознавства слов'янських мов у 50–60-их рр. ХХ ст. активно розвивався. Надзвичайно важливо було вписати український словотвір у слов'янський контекст. Праці І. І. Ковалика були добре відомі польським, чеським дослідникам словотвору. Традицію порівняльно-типологічних досліджень продовжував Т. М. Возний, публікуючи результати наукових спостережень над словотвором суфіксальних дієслів української мови у порівнянні з іншими слов'янськими мовами у збірниках “Слов'янське мовознавство”, “Славістичний збірник”, “Питання слов'янського мовознавства”, “Проблеми слов'янознавства”, “Українське слов'янознавство”, а також

беручи участь у славістичних конференціях, конгресах, симпозиумах в Україні (Львів; Одеса, 1961; Ужгород, 1962; Київ, 1969; Запоріжжя, 1974; Дніпропетровськ, 1975, 1988; Житомир, 1976; Кам'янець-Подільський, 1989) та за межами України (Мінськ, 1968, 1973; Гомель, 1985; Гродно, 1986, 1989; Софія, 1963; Велико-Тирново, 1983).

У численних дериватологічних працях Т. М. Возний порушує низку теоретичних питань, які стосуються: а) системного характеру словотвору та основних понять словотвору (словотвірний клас, словотвірний розряд, словотвірна категорія, словотвірний тип, словотвірна модель, словотвірне значення); б) принципів порівняльної дериватології; в) принципів синхронного і діяхронного вивчення словотвору; г) проблеми синонімії, антонімії та омонімії у словотворі тощо.

Услід за професором І.І. Коваликом дослідник дієслівного словотвору Т. М. Возний утверджує думку про ієрархію словотвірних понять, обґрунтовує доцільність використання словотвірного типу як вихідної (найменшого рівня) словотвірної величини для порівняльно-типологічних досліджень, а також для виявлення специфічних особливостей словотвору окремих мов: “Поняття словотвірного типу як вихідної величини при порівняльно-типологічному вивченні словотвору споріднених мов повинно включати певною мірою структуру, семантику твірних основ і відношення їх до похідного слова, які часто є одним із показників продуктивності чи поширеності певних типів чи моделей, а іноді однією з ознак виявлення специфічних особливостей словотвору окремих мов” [15 : 15].

У результаті глибоких наукових порівняльно-типологічних досліджень словотвору дієслів східнослов'янських мов, ученому вдалося встановити систему семантико-словотвірних структурних розрядів і словотвірних типів суфіксальних дієслів у сучасній українській мові та відшукати їхні відповідники в інших східнослов'янських мовах, визначити їхню продуктивність і поширення, виявити суфіксальну дієслівну синоніміку в

кожній із досліджуваних мов, описати структуру твірних основ, розглянути семантичний зв'язок між твірними основами і похідними дієсловами. Комплексний аналіз суфіксальних дієслівних утворень допоміг створити повну типологічну “синхронічну та діахронічну картину” структури української мови в порівнянні з російською та білоруською, виявити спільносхіднослов'янські, а також українсько-російські, українсько-білоруські та індивідуально-мовні особливості.

Наукові дериватологічні студії суфіксальних дієслів східнослов'янських мов сприяли комплексному опису системи дієслівно-суфіксального словотвору західно- та південнослов'янських мов – польської, верхньолужицької, болгарської [21; 18; 11; 12].

Проблеми дієслівного словотвору Т.М. Возний досліджує не лише в типологічному, але й історичному аспекті. Об'єктом наукових спостережень стає історія дієслівних утворень староруської (давньоукраїнської) мови [3; 7; 8; 10].

Аналізуючи словотвірну структуру похідних дієслів, Т.М. Возний дуже детально описує типи семантичного зв'язку між мотивувальним і мотивованим словами. На думку професора Ф.С. Бацевича, “підхід Т. М. Возного до проблем дієслівної семантики є цілісним, таким, що спирається на лінгвістичну традицію і одночасно враховує найновіші досягнення науки про мову” [1 : 15].

Праці Т.М. Возного [14; 16] служать зразком методики аналізу семантичних зв'язків між мотивувальним і мотивованим словом. Мовознавець запропонував поділити похідні дієслова на однозначні та багатозначні і вивчати їхні семантичні зв'язки з твірними словами окремо. Результат опису показав, що однозначні мотивувальні слова (іменники, прикметники, прислівники, числівники, займенники, вигуки) мотивують однозначні дієслова. Співвідношення між багатозначними мотивувальними словами і похідними дієсловами можуть бути різні: а) мотивувальне і мотивоване мають однакову кількість значень; б) дієслово має менше

значень; в) зрідка дієслово розвиває значення на базі переносного вживання основного [14].

Така деталізація словотвірних зв'язків на рівні семантики твірного і похідного слова дає змогу виявити складні процеси взаємодії форми і змісту мовних одиниць, показати природу ієрархії компонентів семантичної структури, побачити перспективу дослідження словотвірної семантики на синхронному рівні.

Вагоме місце в науковому доробку професора Т.М. Возного як дериватолога займають праці, присвячені вивченню стилістичних можливостей дієслівного словотвору [22]. Дослідник заповнив прогалину в системі української стилістики, яка утворилася через недостатньо розроблену методику аналізу стилістичних властивостей словотворчих засобів. На думку вченого, вивчення стилістичної ролі словотворчих засобів не повинно обмежуватися дослідженням лише словотвірної синонімії, антонімії, омонімії, а мусить враховувати також семасіологічну та лексикологічну інтерпретацію новостворених слів.

На матеріалі дієслова як частини мови, що “характеризується не тільки великим лексичним багатством, а й різноманітністю словотворчих форм” [22 : 50], учений розв'язує низку теоретичних питань, зокрема єдності стилістично різнопланових компонентів словотвірної основи та словотворчого афікса, відношення ступеня продуктивності словотвірного типу до ступеня його стилістичного навантаження. Аналіз стилістичних функцій словотворчих ресурсів мови, переконує Т.М. Возний, потрібно вивчати не лише в межах словотвірних типів, але й словотвірних розрядів, категорій, класів.

Дослідивши стилістичні можливості дієслівних суфіксальних утворень в сучасній українській літературній мові, учений дійшов висновку, що самі по собі дієслівні афікси здебільшого не мають стилістичного забарвлення, однак у поєднанні з відповідними твірними основами набувають його. Лише деякі суфікси чи префікси дієслів природно містять стилістичне значення, зокрема дієслівні

суфікси -ону(-ену-), -оті-, -ота-, -оньки-, -усі-, -ки-, -очки-, -унечки-, -уні-, які поєднуються з однотипними твірними основами. Яскраве стилістичне навантаження мають також словотвірні типи з похідними дієслівними суфіксами -ону(-ену-), -оті-, -ота-, -оні-, -ка-, -ча-, -нича-, -ича-, -ствува-, -ірува-, -ирува-тощо.

Детально аналізуючи похідні дієслівні утворення із суфіксами -ну(-ону-), -і(-оті-), -и(-ї-), Т.М. Возний на багатому фактичному матеріалі художнього і розмовного стилів сучасної української мови виразно продемонстрував їхні стилістичні можливості, закладені як в семантиці дієслова, так і в характері твірної основи і словотворчого форманта. Науковець дійшов висновку, що дієслова на -ну(ти), які виражають одноразовість дії, здебільшого поширені в розмовному, художньому та публіцистичному стилях літературної мови. Утворені від вигуківих та звуконаслідувальних основ, вони здатні передавати зорові та слухові сприймання, наприклад: блиснути, мигнути, грохнути, стрельнути, бахнути, зиркнути, тьохнути; або динаміку, ритмічність дій, наприклад: рипнути, тупнути, шелеснути, хруснути, луснути.

Глибоке проникнення в семантику суфіксальних дієслів дало змогу виявити багатство семантико-стилістичних відтінків лексичного значення похідних слів. Встановлено, що частина дієслів із суфіксом -ону- / -ену-, окрім інтенсивності, енергійності дії, може виражати моментальність дії, наприклад: мигнути, шпигнути, крутоннути; надавати інтенсивній дії відтінку згрубілості, наприклад: лупоннути, різоннути, ревоннути. Через це сфера їх уживання обмежується розмовним стилем.

Інший семантико-стилістичний характер мають похідні дієслова із суфіксом -і(ти). Вони мають також іншу словотвірну базу – утворені від іменникових, прикметникових, вигуківих та дієслівних основ, що суттєво впливає на їхню семантику та стилістичні можливості. Простежуючи значення дієслів на рівні словотвірного типу, Т.М. Возний подає зразок формулювання словотвірного значення, яке, як відомо, було і залишається одним із

складних і дискусійних питань словотвору. Разом з тим дослідник показує можливість і доцільність поєднання словотвірної семантики похідних слів із значенням твірної основи, оскільки саме вона часто визначає семантичну структуру дериватів. Наприклад, дослідник стверджує, що відприкметникові дієслівні утворення на -і(ти) можуть поєднувати два значення, якщо утворені від прикметників зі значенням кольору: 1) робитися, ставати таким, як на це вказує прикметникова основа і 2) виднітися, видаватися щодо якості таким, як на це вказує прикметникова основа. Виявити ці значення на рівні словотвірних зв'язків, на нашу думку, буває важко. Речення, які наведено як ілюстративний матеріал, змушують задуматися і переконують, що, крім теоретичних знань, дослідник мусить мати добре розвинену мовну інтуїцію, пор.: “Із-за лісу, з-за туману, Місяць впливає, **червоніє**, круглолиций, горить, а не сяє” (Шевченко); “Гомоніла Україна, Довго гомоніла, Довго, довго кров степами Текла, **червоніла**. Текла, текла, та й висохла. Степи **зеленіють**, Діди лежать, а над ними Могили **синіють**” (Шевченко).

Досліджуючи стилістичні можливості словотвірних одиниць, Т.М. Возний привертає увагу до синонімії структурних типів дієслів, яка виявляється як на рівні синонімії словотворчих формантів, так і семантично близьких твірних основ. Наприклад, значення ‘робитися чи ставати щодо якості таким, як визначено твірною основою’ можуть виражати дієслова із суфіксом -і(ти) та дієслова із суфіксом -а(ти), наприклад: чорніти і чорнішати, червоніти і червонішати, синіти і синішати. Такі спостереження за словотвірними синонімами сприяють глибокому розумінню природи словотвірних синонімів, виявленню їхніх різновидів, встановленню причин їх виникнення та особливостей вживання.

Окрім синонімії похідних слів, в поле дослідження стилістичних особливостей словотвірних одиниць потрапляє явище, яке учений Т. М. Возний описує на прикладі дієслова біліти як здатність дієслів сприйматися не тільки як утворення від якісних прикметників, а й як утворення від

субстантивованих прикметників. Дослідник трактує це дієслово як похідне від якісного прикметника білий та утворення від субстантивованого прикметника білий ‘білогвардієць’: “Наближалось до кінця літо 1919 року. Увесь український південний захід **білів** швидко, мов від прокази. Втрачені були вже Вінниця, Бердичів, Рудне” (Довженко). Для виявлення стилістичних особливостей таких похідних дієслів, звичайно, важливою є вказівка на контекст, який допомагає встановити подвійний словотвірний зв’язок з мотивувальними словами.

Важливо зауважити, що такі практичні спостереження над можливістю словотвірних зв’язків похідного слова з двома чи більше твірними стали основою для теоретичних узагальнень та формування важливого для дериватології поняття “множинності словотвірної мотивації” [25; 26]. Проблема множинності словотвірної мотивації дієслів отримала розв’язання значно пізніше [30]. Науковці підтвердили висновки про те, що саме дієслова із суфіксами -и(ти) та -і(ти) найповніше серед префіксально-суфіксальних дієслів української мови виявляють здатність до полімотивованості, наприклад: земля, безземельний – обезземелити, обезземеліти; воля, безвольний – обезволити, обезволіти та ін. На жаль, в поле зору дослідниці В.А. Потіхи не потрапили дієслова на зразок біліти, множинну мотивацію яких не супроводжує множинність словотвірної структури. Однак відомо, що не формальні, а власне семантичні особливості твірного і похідного слова є визначальними у процесі встановлення словотвірної похідності та вибору твірного слова. Саме до семантичних словотвірних зв’язків привертають увагу глибоко наукові праці Т. М. Возного, які як для досвідчених мовознавців, так і молодих дослідників словотвору дієслів є незмінно актуальними.

Для теорії словотвору важливими є висновки дериватолога Т.М. Возного щодо твірної бази похідних дієслів на зразок бронзовіти, олов’яніти, маковіти, скляніти, буряковіти, які виявляють безпосередній формальний зв’язок з відіменниковим відносним прикметником, однак

опосередковано пов'язані з іменником, оскільки розкривають семантику порівняння з назвою, вираженою іменником, наприклад: “Все живе **чавуніло** від нещадної тріскучої спеки” (Головко); “Сидять вечорами тихими, поважні, сивобороді, **Бронзовіють** високі чола, стиснуті в думі уста” (Малишко).

Аналізуючи деякі неологізми, які містять художні твори, дослідник актуалізує роль тексту в розкритті виражальних можливостей словотворчих засобів, наприклад: “Дихнем хоч раз колишнім дихом, **грошнем** свободоньку за гріш” (Тичина); “**Бомбоклюнуть** вам не вдасться” (Тичина); “Все живе **чавуніло** від нещадної тріскучої спеки” (Головко). Професор Т. М. Возний дослідив специфіку дієслів-неологізмів П. Тичини (всніжити, тучитися, перепрозоритися, узоритися, каблучитися, тонити, спіралити, дипломатити, паралелитися, павутинитися, титанитися, вітрилити, аулитися, лірити, обезхмарити, жититися, історити, вітрюжити, забурунити); В. Еллана (розоранжереїти, переярити); М. Рильського (дипломатити, чалити); М. Бажана (прострумити); О. Вишні (заплужанитися, політпросвітитися, силуетити, засилуетити, присусідитися); С. Олійника (футболити, пересобачити).

Об'єктом вивчення став також словотвір дієслів художніх творів І. Франка, Т. Шевченка, Лесі Українки, Б. Грінченка [13; 5; 23; 6].

Ретельно відібрані, систематизовані та введені в науковий обіг індивідуально-авторські неологізми стають яскравими прикладами активних словотвірних процесів у сучасній українській мові, постійного оновлення її словникового складу і допомагають сучасним дослідникам вивчати стилістичні особливості мови творів українських письменників. Вказівка на здатність утворювати неологізми як визначальну рису стилістичної активності та продуктивності словотвірних типів стала важливим елементом методики опису стилістичних особливостей словотвірних одиниць.

Професор Т.М. Возний як дериватолог не оминув увагою системи словотвору української діалектної мови. Відомий

мовознавець, дослідник і педагог І. Й. Ощипко зазначає, що Т.М. Возний був практичним діалектологом. Виконуючи обов'язки члена експедицій, він не забував, однак, про свої наукові зацікавлення. Учений зібрав і описав часові форми, словотвірну структуру і семантику дієслів у говірці села Бітля Турківського району Львівської області. Окремі статті присвятив взаємодії літературної мови і діалектів, насамперед у дієслівному словотворі, а також на рівні лексики [28].

Низку статей учений присвятив дослідженню словотвору дієслівних лексем бойківського говору, виявляв специфічні риси говору, а також спільне в кількох наріччях [17; 20]. До уваги брав також мовлення сусідніх народів (поляків, угорців) і показував взаємовпливи, які відбувалися між мовленням носіїв говірок різних мов. На основі аналізу словотвірної структури суфіксальних та префіксально-суфіксальних дієслів бойківського говору учений дійшов висновку, що діалектна та літературна мова мають однаковий набір суфіксальних словотворчих морфем, за винятком суфікса -ува-, який функціонує у трьох варіантах -ува-, -о^ува-, -ова-, а також морфологічний тип словотвору як найбільш поширений у словотвірній системі дієслів української мови. Аналіз семантики дієслів бойківського говору дав змогу дослідникові виділити більш ніж десяток семантичних мікросистем. Оцінюючи роль праць Т.М. Возного в галузі діалектного словотвору, мовознавці стверджують, що завдяки їм “маємо вичерпну характеристику словотвору українського дієслова, в якій знайшлося місце й для бойківських дієслівних лексем” [2 : 16].

Професор Т.М. Возний намагався заповнити також прогалини української педагогічної лінгвістики. Він описав специфіку формування дитячого мовлення, зокрема звукової системи, творення морфологічних форм різних частин мови, засвоєння словникового складу, а також дитяче словотворення. Спостереження за мовленням донечки дали змогу зробити висновок, що дитина у віці 3–4 років здатна засвоїти оцінні слова, здебільшого із суфіксами пестливості, дуже мало із суфіксами згрубілості, а також оволодіти

відносними прикметниками, які виявляють зв'язок з часом, істотами, предметами, і присвійними прикметниками, які вказують на належність предмета людині. Через асоціативне сприйняття явищ дійсності з'являються в мовленні дитини новотвори на зразок літакова дорога, поїздова дорога [24].

Методика словотвірного аналізу суфіксальних дієслів, використана в працях Т.М. Возного, слугує взірцем для опису дериватів різної частиномовної належності в системі окремої мов та групи споріднених мов. Кожен аспект такого опису демонструє усвідомлення ієрархії словотвірних понять та розуміння загальної системи словотвору, глибоке осмислення змісту основних словотвірних термінів, вміння виділяти елементи синхронного та історичного словотвору, проникати в природу словотвірного значення та семантичних зв'язків між мотивувальним і мотивованим словом, добирати відповідний ілюстративний матеріал, аналізувати лексичні, граматичні, стилістичні особливості дериватів, виявляти особливості словотвору дієслівних діалектних лексем у порівнянні з літературною мовою, встановлювати специфіку дитячого словотворення.

Науковий доробок професора Т.М. Возного як представника львівської дериватологічної школи став невід'ємною частиною мовознавчої науки про словотвір української мови.

1. *Бацевич Ф. С.* Питання дієслівної семантики в працях Т. М. Возного / Ф. С. Бацевич // Словотвір як вияв динаміки мови: Мат. наук. конф., присвяч. пам'яті професора Теодозія Возного. – Ч. 1. – Львів, 1994. – С. 15.

2. *Бичко З.Т.* Возний – дослідник словотвору бойківського говору / Зиновій Бичко // Словотвір як вияв динаміки мови: Мат. наук. конф., присвяч. пам'яті професора Теодозія Возного. – Ч. 1. – Львів, 1994. – С. 16.

3. *Возний Т.М.* Відіменні дієслівні утворення на -а-ти в давньоруській і українській мовах // Питання українського мовознавства. – Львів, 1962. – Кн. 5. – С. 35–46.

4. *Возный Т.М.* Вопросы глагольного словообразования в украинском языке (История развития

глаголов с суффиксами -ува-, ну-) : автореф. дисс. на соискание ... канд. филол. наук. – Львов, 1956. – 14 с.

5. *Возний Т.М.* Деякі питання структури дієслівних форм у поезії Т. Г. Шевченка // Т. Г. Шевченко і Поділля: Тези доп. наук.-практ. конф., присв. 175-річчю від дня народж. Т. Г. Шевченка. – Кам'янець-Подільський, 1989. – Ч. 2. – С. 75–77.

6. *Возний Т.М.* Деякі питання структури слова прозових творів Б. Грінченка // Борис Грінченко: Тези доп. респ. наук.-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження українського письменника, вченого, громадського діяча, 1–3 грудня 1988 р. – Ворошиловоград, 1988. – С. 105–106.

7. *Возний Т.М.* Дієслівні утворення з суфіксом -ува (<ова-) в староруській і українській мовах // Питання українського мовознавства. – Львів, 1957. – Кн. 2. – С. 56–74.

8. *Возний Т.М.* До питання про історію формування дієслів з суфіксом -ну в староруській і українській мовах // Доп. та повідомл. Львів. ун-ту, 1958. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 184–186.

9. *Возний Т.М.* І. І. Ковалик: До 60-річчя від дня народження / Т. М. Возний, І. Й. Ощипко // Вісник Львів. ун-ту. Філол., іноземні мови, журналістика, 1968. – С. 165–167.

10. *Возний Т.М.* Питання історії розвитку дієслівних утворень на -ити в староруській і українській мовах // Питання українського мовознавства. – Львів, 1960. – Кн. 4. – С. 104–116.

11. *Возний Т.М.* Порівняльно-типологічна структура східно- і південнослов'янських дієслів на -ствува (<-ствова-) // Проблеми слов'янознавства. – 1981. – Вип. 23. – С. 71–78.

12. *Возний Т.М.* Порівняльно-типологічна характеристика східнослов'янських і болгарських дієслів, мотивованих словами іншомовного походження // Вісник Львів. ун-ту. Сер. філол. – 1991. – Вип. 22: Мова і соціальне відродження. – С. 74–78.

13. *Возний Т.М.* Семантико-словотвірна структура дієслів у художній прозі Івана Франка / Вісник Львів. ун-ту. Сер. філол. – 1983. – Вип. 13. – С. 51–57.

14. *Возний Т.М.* Семантичний взаємозв'язок між твірними іменниками і похідними дієсловами на -ити // Мовознавство. – 1977. – №3. – С. 29–34.

15. *Возний Т. М.* Словотвор дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів : Вища школа, 1981. – 187 с.

16. *Возний Т.М.* Словотвор і семантична структура дієслова в українській мові // Проблемы изучения семантики языка: Тез. докл. науч. конф., посвящ. 50-летию Днепропетров. ун-та. – Днепропетровск, 1968. – Ч. 2. – С. 75–76.

17. *Возний Т.М.* Словотворна структура відвігукових дієслів у бойківській говірці // 14 Респ. діалектологічна нарада: Тези доп. – Київ, 1977. – С. 76–78.

18. *Возний Т.М.* Словотворна структура східнослов'янських відприкметникових дієслів у порівнянні з верхньолужицькими і польськими // Вісник Львів. ун-ту. Сер. філол. – 1975. – Вип. 9. – С. 44–50.

19. *Возний Т.М.* Словотворна структура українського дієслова в зіставленні з російським та білоруським: автореф. дис. на здобуття ... д-ра філол. наук. – Київ, 1992. – 39 с.

20. *Возний Т.М.* Словотворно-типологічна характеристика префіксальних дієслів у бойківському говорі // Проблеми української діалектології на сучасному етапі: Тези доп. та повідомл. – Житомир, 1990. – С. 97–98.

21. *Возний Т.М.* Сравнительно-типологическое изучение словообразовательной структуры глаголов на-ова-ти в белорусском, украинском, русском и польском языках // Тыпалогія і ўзаемадзейанне славянскіх моў і літаратур: Тэзісы дакл. і паведамл. 2 расп. канф. – Мінск, 1973. – С. 93–95.

22. *Возний Т.М.* Стилiстичнi можливостi дiєслiвного словотвору в сучаснiй українськiй лiтературнiй мовi // Питання мовної культури. – Київ, 1968. – Вип. 2. – С. 50–61.

23. *Возний Т.М.* Структура слова драматичних творів Лесі Українки // Спiвець мужностi і краси: Тези. доп. наук.-практ. семiнару, присв. 150-рiччю з дня народження Лесi Українки. – Луцьк, 1986. – С. 81–83.

24. *Возний Т.М.* Формування словотвірної структури прикметників у дитячій мові // 39 наук. конф., присв. підсумкам наук.-дослід. роботи ун-ту за 1964 р.: Тези доп. філол., журналістика. – Львів, 1965. – С. 43–45.

25. *Каспришин З.О.* Особливості словотвірної структури полімотивованих іменників із значенням особи // Словотвірна та семантична структура української лексики: Метод. чит., присвяч. пам'яті засновника дериватолог. школи на Україні проф. І. І. Ковалика: Тез. доп. 15–17 травня 1991 р. – Львів, 1991. – С. 57–58.

26. *Каспришин З.О.* Множинність словотвірної мотивації віддієслівних іменників із значенням особи / З. О. Каспришин, Л. М. Гавриляк // Словотвір як вияв динаміки мови: Мат. наук. конф., присвяч. пам'яті професора Теодозія Возного. – Ч. 1. – Львів, 1994. – С. 42–43.

27. *Ощипко І.* Теодозій Возний – педагог і учений / Ірина Ощипко // Словотвір як вияв динаміки мови: Мат. наук. конф., присвяч. пам'яті професора Теодозія Возного. – Ч. 1. – Львів, 1994. – С. 5–7.

28. *Ощипко І.Й.* Теодозій Возний як педагог і науковець: штрихи до портрета // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – 2009. – Вип. 46. – Ч. II. – С. 226–240.

29. *Полюга Л.* Теодозій Михайлович Возний: він був з нами поруч / Л. Полюга // Словотвір як вияв динаміки мови: Мат. наук. конф., присвяч. пам'яті професора Теодозія Возного. – Ч. 1. – Львів, 1994. – С. 8–10.

30. *Потіха В. А.* Множинність словотвірної мотивації дієслів у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / В. А. Потіха. – Київ, 1998. – 17 с.

PROFESSOR VOZNYI AS A REPRESENTATIVE OF LVIV DERIVATOLOGY SCHOOL

Zoriana Matsiuk

*Lviv Ivan Franko National University
Department of Applied Linguistics,
1 Universitetska St., room 233, 79000 Lviv, Ukraine
tel.: (032) 239 43 55
e-mail: sora.km@gmail.com*

The paper provides insights into the content of Professor Voznyi's works dedicated to word formation. It also traces the connection of the scholar's linguistic research with the studies undertaken by the representatives of Lvivderivatology school. In addition, the article determines the influence of ideas, theoretical assumptions, and practical observations regarding the word formation of the Ukrainian language as a separate section of linguistics, the development of comparative and typological study of word formation characteristics in the Slavic languages and the methods of word formation analysis of derivatives.

Key words: word formation, derivatology school, comparative and typological research, word formation of verbs, suffixal verbs, dialectal word formation, word formation in children's speech.

ІЗ НАУКОВОГО ДОРОБКУ

БІБЛІОГРАФІЯ
ДОКТОРА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА
ТЕОДОЗІЯ МИХАЙЛОВИЧА ВОЗНОГО

- Дієслівні утворення з суфіксом -ува в українській мові // Доп. та повідомл. / Львів. ун-т, 1955. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 94–97.
- Вопросы глагольного словообразования в украинском языке: (История развития глаголов с суффиксами ува-, ну-): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Львов, 1956. – 14 с.
- Дієслівні утворення з суфіксом -ону // Доп. та повідомл. / Львів. ун-т., 1957. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 85–87.
- Дієслівні утворення з суфіксом -ува (<ова-) в староруській і українській мовах // Питання українського мовознавства / Львів. ун-т. Львів, 1957. – Кн. 2. – С. 56–74.
- Дієслівні утворення з суфіксом -ува-, що означають “бути кимсь, виконувати якісь обов’язки, займатися чимсь” // Доп. та повідомл. / Львів. ун-т., 1957. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 83–85.
- Дієслова з суфіксом -ну (<-нж), що виражають довготривалий стан, дію, в староруській і українській мовах // Доп. та повідомл. / Львів. ун-т. 1958. Вип. 8. Ч. 1. С. 180–184.
- Дієслівні утворення з суфіксом -ну (<-нж), які означають одноразовість, доконаність дії в староруській і українській мовах // Доп. та повідомл. / Львів. ун-т., 1958. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 168–174.
- До питання про історію формування дієслів з суфіксом -ну- в староруській і українській мовах // Доп. та повідомл. / Львів. ун-т., 1958. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 184–186.
- Історія дієслівних утворень з суфіксом -ну (<-нж) в староруській і українській мовах // Питання українського мовознавства. – Львів, 1958. – Кн. 3. – С. 142–163.
- Наукова робота кафедри української мови за період 1939–1959 рр. / Возний Т. М., Криворучко С. М., Ощипко І. Й., Петличний І. З. // Питання українського мовознавства. – Львів, 1960. – Кн. 4. – С. 194–203.
- Питання історії розвитку дієслівних утворень на -ити в староруській і українській мовах // Питання укр. мовознавства. – Львів, 1960. – Кн. 4. – С. 104–116.

- Дієприкметникові дієслова з суфіксом -и-ти (-и-ть, -и-ць) у східнослов'янських мовах // Слов'янське мовознавство. – К., 1961. – Т. 3. – С. 238–252.
- Дієслівні утворення з суфіксами -нича- (ти), -ича-(ти) у східнослов'янських мовах // 4 Міжвуз. славіст. конф.: Тези доп. – Одеса, 1961. – С. 35–37.
- Спостереження над відприкметниковими утвореннями дієслів на и-ти у східнослов'янських мовах // Доп. та повідомл. – Львів. ун-т., 1961. – Вип. 9. – С. 124–126.
- Суфіксальні утворення дієслів на ати в українській мові в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами // Ювілейна наук. сесія, присв. 300-річчю Львів. ун-ту: Тези доп. секцій філології, журналістики та педагогіки. – Львів, 1961. – С. 40–42.
- Відіменні дієслівні утворення на -ати в давньоруській і українській мовах // Питання українського мовознавства. – Львів, 1962. – Кн. 5. – С. 35–46.
- Глаголы с суффиксами -ону, -ану-, (-'ану-) в восточнославянских языках // Всесоюз. конф. по славянской филологии: Программа и тез. докл. – Л., 1962. – С. 65–66.
- Дієслова з суфіксом -ва у слов'янських мовах // Тез. доп. 5 міжвуз. респ. славіст. конф. – Ужгород, 1962. – С. 32–34.
- Відвигукові й звуконаслідувальні форми дієслів на а -ти, -ка-ти; (-а-ть, -ка-ть; -а-ць, -ка-ць) у східнослов'янських мовах // Славістичний зб. – К., 1983. – С. 112–133.
- Особливості префіксальних дієслів у говірці с. Бітлі Турківського району Львівської області // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1963. – № 1. – С. 113–117.
- Питання розвитку дієслівного словотвору у східнослов'янських мовах: (Дієслівні утворення від іменників, що означають назви осіб у східнослов'янських мовах) // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1963. – Кн. 7–8. – С. 101–114.
- Система дієслівно-суфіксального словотвору слов'янських мов: [Відповідь на питання наукової анкети]: Как вы са разкликите между словообразовательните системи на съществительните, прилагательните и глаголите в славяските езици? // Славянска филология: Материали за 5 международен

конгрес на славистите. – София, 1963. – Т. 1. – Ч. 2: Отговори на въпросите за научната анкета по езикознание. – С. 109–110 (Отговор № 14).

- Сучасна українська літературна мова: Морфологія // Збірник завдань для перевірки знань на екзаменаційній машині "Альфа-2". – Львів, 1963. – Вип. 5 (Співавт.: Ключковський В. Г., Грицютенко І. Є. та ін).

- Дієслова на -і(ти), -и(ть), -е-(ць) у східнослов'янських мовах // Респ. наук. конф. з питань російсько-українських мовних зв'язків: Тез. доп. – Луганськ, 1964. – С. 61–63.

- Досягнення українського мовознавства в галузі словотвору на західноукраїнських землях після возз'єднання // Наук. конф., присв. 25-річчю возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі: Тези доп. філол. факульт. – Львів, 1964. – С. 18–20.

- Деякі особливості розвитку граматичної будови дитячої розмовної мови // Респ. наук. конф., присв. вивченню закономірностей розвитку усної форми укр. літературної мови: Тези доп. – Полтава, 1965. – С. 82–84.

- Дієслівні утворення на -ну-ти у східнослов'янських мовах // З історії української та інших слов'янських мов. – К., 1965. – С. 115–123.

- Процес формування сполучень у дитячому мовленні // Міжвуз. наук. конф. з проблем синтаксису укр. мови: (Тези доп.). – Чернівці, 1965. – С. 84–86.

- Семантико-словотвірна структура дієслів у бойківському говорі // 12 Респ. діалектологічна нарада: Тези доп., квіт. 1965 р. – К., 1965. – С. 87–88.

- Структурно-семантична характеристика дієслівних утворень на -и-ти із значенням говоріння, думання в давньоруській і українській мовах // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1965. – Вип. 3. – С. 71–75.

- Формування мови дитини перших двох років життя // Граматичні та стилістичні студії з української та російської мов. – К., 1965. – С. 141–162 (Співавт. О.В. Волошин).

- Формування словотвірної структури прикметників у дитячій мові // 39 наук. конф., присв. підсумкам наук.-дослід.

роботи ун-ту за 1964 р.: Тези доп. Філол., журналістика. – Львів, 1965. – С. 43–45.

- Розвиток лексико-семантичної структури прикметників у дитячій мові // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1966. – Вип. 4. – С. 57–63.

- Семантико-словотвірна характеристика дієслів на -(ти), -е(ть), -е(ць) у східнослов'янських мовах // 40 наук. конф., присв. підсумкам наук.-дослід. роботи ун-ту за 1965 р.: Тези доп. філол., журналістика. – Львів, 1966. – С. 32–33.

- Дієслова з суфіксом -ва у слов'янських мовах // Структура і розвиток слов'янських мов: Зб. статей. – К., 1967. – Т. 5: Слов'янське мовознавство. – С. 93–104.

- Формування граматичних категорій у дитячому мовленні: (Категорія відмінка) // Укр. усне літературне мовлення. – К., 1967. – С. 205–214.

- Дієслівні утворення на -ець (-эць) у білоруській мові у порівнянні з російською і українською // Беларуская лексікалогія і етымалогія: Програма і тезісы дакл. міжрэсп. канф. па беларус. лексікалогіі і етымалогіі. – Мінск, 1968. – С. 24–27.

- І. І. Ковалик: До 60-річчя від дня народження // Вісн. Львів. ун-ту. Філол., іноземні мови, журналістика. – Львів, 1968. – С. 165–167 (Співавт. І.Й. Ошипко).

- Процес формування системи фонем у дитячій мові // Фонологический сб.: Матеріали міжвуз. конф. – Донецьк, 1968. – Вип. 1. – С. 184–187.

- [Рецензія] // Укр. мова і літ. в школі. – 1968. – № 9. – С.90–91. Рец. на кн.: Медведєв Ф. П. Вступ до курсу історії української мови. – Х., 1967 (Співавт. І. І. Ковалик).

- Розвиток системи відмінкових форм іменників у дитячому розмовно-побутовому мовленні // Респ. наук. конф., присв. вивченню укр. усного літературного побутового мовлення: Тези доп. – К., 1968. – С. 121–124.

- Семантико-словотворча характеристика дієслів на -ну(ти) в художній прозі бориславського циклу І. Я. Франка // Матеріали міжвуз. ювіл. конф., присв. 110-річчю з дня народження та 50-річчю з дня смерті І. Я. Франка [Житомир, 1968 р.]. – Львів, 1968. – С. 80–82.

- Словотвір і семантична структура дієслова в українській мові // Проблемы изучения семантики языка: Тез. докл. науч. конф., посвящ. 50-летию Днепропетров. ун-та. – Днепропетровск, 1968. – Ч. 2. – С. 75–76.
- Стилистичні можливості дієслівного словотвору в сучасній українській літературній мові // Питання мовної культури. – К, 1968. – Вип. 2. – С. 50–61.
- Дієслова на -ити (рос. -ить, білорус.-іць, -ьць), утворені синтаксико-морфологічним способом словотвору // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1969. – Вип. 6. – С. 24–27.
- Системи дієслівних форм часу в говірці села Бітлі на Львівщині // Укр. діалектна морфологія. – К., 1969. – С. 177–183.
- Українські дієслова на -ува(ти), утворені від слів іншомовного походження у порівнянні є російськими та білоруськими // Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвуз. респ. наук. конф. – К., 1969. – С. 59–60.
- Дієслівні утворення на -ува(ти) в українській мові в порівнянні з російською та білоруською: Відіменникові утворення від слов'янських основ // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1970. – Вип. 7. – С. 28–34.
- Семантична характеристика дієслів на -іти (<= -ѣти) у староукраїнській мові // Питання історії укр. мови. – К., 1970. – С. 61–69.
- Процес формування системи фонем у дитячій мові // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 63–68.
- Відповідь на питання “Якія тыпы беларуска ўкраінскіх ізалекс можна вызначыць? Якія прынцыпы іх размежавання?” // Беларуска-ўкраінская ізалексы. – Мінск, 1971. – С. 105–110.
- Семантико-словотворча структура дієслів у бойківському говорі // Праці 12 Респ. діалектологічної наради [Київ, 21–23 квіт. 1965 р.]. – К., 1971. – С. 243–251.
- Суфіксальні структурні типи дієслівного словотвору в поезії І. Я. Франка // Матеріали Респ. наук. конф., присв. 115-річчю з дня народження та 55-річчю з дня смерті І. Я. Франка: [Тези повідомл.]. – Житомир, 1971. – С. 69–71.

- Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвору дієслів // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів: (Тези доп. та повідомл.). – К., 1972. – С. 73–75.

- Дієслівні утворення на -ити (рос. -ить, білорус. -іць, -ыць) у східнослов'янських мовах // Укр. мовознавство. – К., 1973. – Вип. 1. – С. 55–62.

- Дієслова на -і(ти), -е(ть), -е(ць) у східнослов'янських мовах // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1973. – Вип. 8. – С. 18–27.

- [Рецензія] // Укр. Мова і літ. в школі. – 1975. – № 7. – С. 89–91. Рец. на кн.: Горпинич В. О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. – К., 1973. – 165 с.

- Сравнительно-типологическое изучение словообразовательной структуры глаголов на -ова-ти в белорусском, украинском, русском и польском языках // Тыпалогія і ўзаемадзеянне славянскіх моў і літаратур: Тэзісы дакл. і паведамл. 2 расп. канф. – Мінск, 1973. – С. 93–95.

- Дієслова на -іти (рос. -еть, білорус. ець, -эць) у східнослов'янських мовах (мотивовані прикметниковими основами) // Мовознавство. – 1974. – № 5. – С. 60–65.

- Спостереження над складеними топонімами Миколаївщини // Питаннями ономастики Південної України: Доп. і повідомл. 5 республ. міжвуз. ономаст. конф. (Миколаїв, трав. 1974 р.). – К., 1974. – С. 72–74.

- Українські відіменникові дієслова на -ити в порівнянні з російськими та білоруськими // Тези доп. та повідомл. міжвуз. наук. конф. з питань східнослов'янського іменного словотвору (Запоріжжя, 24–26 верес. 1974 р.). – К., 1974. – С. 40–42.

- Відвигукові дієслова на -іти (рос. -еть, білорус. -ець, -эць) у східнослов'янських мовах // Студії з мовознавства. – К., 1975. – С. 105–109.

- История развития украинских глаголов иностранного происхождения в сравнении с русскими и белорусскими // Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков: Тез. докл. и сообщ. всесоюз. науч.

конф., нояб. 1975 г. – Днепропетровск, 1975. – С. 104–105.

- Словотвірна структура східнослов'янських відприкметникових дієслів у порівнянні з верхньолужицькими і польськими // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1975. – Вип. 9. – С. 44–50.

- Взаємозв'язок української і російської мов у сфері сучасної технічної лексики (на матеріалі суфіксальних дієслів) // Науково-технічний прогрес і мова: Тези [доп.] респ. наук. конф. – Житомир, 1976. – С. 34–35.

- Словник мови художніх творів Івана Франка: (Пробний зошит) / Уклад.: І. І. Ковалик, Т. М. Возний, С. С. Дідик та ін. // Укр. літературознавство. – Львів, 1976. – Вип. 26: Іван Франко. – С. 63–99. Із змісту: Возний Т. М. Мовити. – С. 82–86.

- Структурно-семантичні групи дієслів у сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в школі. – 1976. – № 3. – С. 27–34.

- Українські дієслова на -увати, утворені від слів іншомовного походження у порівнянні з російськими та білоруськими // Укр. мовознавство. – К., 1976. – Вип. 4. – С. 32–36.

- Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у дієслівному словотворі // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977. – С. 108–120.

- Семантичний взаємозв'язок між твірними іменниками і похідними дієсловами на -ити // Мовознавство. – 1977. – №3. – С. 29–34.

- Словотвірна структура віддигукових дієслів у бойківській говірці // 14 Респ. діалектологічна нарада: Тези доп. – К., 1977. – С. 76–78.

- Словотвірна структура відприкметникових дієслів у східнослов'янській, верхньолужицькій і польській мовах // Пробл. слов'янознавства. – Львів, 1977. – Вип. 15. – С. 79–84.

• [Рецензія] // Укр. мова і літ. в школі. – 1978. – № 10. – С. 93–94. Рец. на кн.: Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ. – К.: Рад. школа, 1977. – 111 с.

• Взаємодія української літературної мови та діалектів у галузі дієслівної лексики (на матеріалі бойківських дієслів на -атати, -етати) // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови // Тези доп. – Ужгород, 1978. – С. 141–142.

• Дієслова з суфіксом ирува (-ірува-) [рос. -ирова-, білорус. -ірава- (-ырава-)] у східнослов'янських мовах // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1979. – Вип. 11: Проблеми типологічного дослідження східнослов'янських мов радянського періоду. – С. 17–24.

• Дослідження західно- і південнослов'янських мов в Українській РСР // Укр. слов'янознавство. – К., 1979. – № 9. – С. 19–29 (Співавт. Ковалик І. І.)

• Мовознавство на кафедрі української мови Львівського університету (1939–1979) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1979. – Вип. 11: Проблеми типологічного дослідження східнослов'янських мов радянського періоду. – С. 5–11 (Співавт.: Панько Т. І., Ощипко І. Й., Ключковський Б. Г.)

• Семантико-словотвірна структура східно- і південнослов'янських дієслів іншомовного походження // Пробл. слов'янознавства. – Львів, 1979. – Вип. 19. – С. 83–89.

• Значення російської мови для розвитку термінології української та білоруської мов (на матеріалі суфіксальних дієслів) // Науково-технічний прогрес і проблеми термінології: Тези доп. респ. конф. (Львів, трав. 1980 р.). – К., 1980. – С. 51–53.

• Порівняльно-типологічна характеристика східнослов'янських і болгарських дієслів, мотивованих словами іншомовного походження // Пробл. слов'янознавства. – Львів, 1980. – Вип. 21. – С. 115–123.

• Регіональні традиції української та білоруської мов у галузі дієслівної лексики // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклорах: Тэз. дакл. 2

респ. наук. канф., 24–25 верас. 1980 г. – Гомель, 1980. – С. 112–113.

- Порівняльно-типологічна структура східно і південнослов'янських дієслів на -ствува (< -ствова-) // Пробл. слов'язознавства. – К., 1981. – Вип. 23. – С. 71–78.

- [Рецензія] // Укр. мова і літ. в школі. – 1981. – № 5. – С. 78–79. Рец. на кн.: Культура слова. – К., 1980. – Вип. 18.

- Сравнительно-типологическая характеристика словообразования глаголов в современных восточнославянских и болгарском языках // Мосты социалистической дружбы. – Львів, 1981. – С. 137–145.

- Взаємозв'язок одного типу дієслівної лексики української мови з іншими слов'янськими // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доп. – Ужгород, 1982. – С. 6–7.

- К вопросу о сравнительно-типологическом изучении отагъективных глаголов в восточнославянских языках // Вестн. Львов. ун-та. Сер. филол. – Львів, 1982. – Вип. 12: Развитие современного русского языка в условиях сближения социалистических наций. – С. 30–35.

- Параўнанне ў паэме Якуба Коласа “Сымон-музыка” // Творчая спадчына Янкі Купалы і Якуба Коласа і развіцце славянскіх моў і літаратур. – Мінск, 1982. – С. 11–13.

- Семантико-словотвірна структура дієслів у художній прозі Івана Франка / Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1983. – Вип. 13. – С. 51–57.

- Семантичні зв'язки між твірними іменниками і вигуківими основами та похідними дієсловами на -ати, -кати у східнослов'янських мовах // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К., 1983. – С. 74–86.

- Словотвірно-типологічна характеристика дієслів у бойківському говорі // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: 15 Респ. діалектологічна нарада: Тези доп. та повідомл. – Житомир, 1983. – С. 155–156.

- Сравнительно-типологическая характеристика восточнославянских и болгарских глаголов, мотивированных

именными основами иноязычного происхождения // Историко-филологические исследования. – Велико-Тырново, 1983. – С. 251–258.

- Взаимосвязь интернационального и национального в словообразовательной структуре общественно-политической терминологии // Соотношение интернационального и национального в общественно-политической терминологии восточнославянских языков. – Львов, 1984. – С. 171–189.

- Семантична і граматична структура слова // Вестн. Львов. ун-та. Сер. филол. – Львів, 1984. – Вып. 14: Русский язык: вопросы типологии и функционального развития. – С. 10–15.

- Типологія звертань у поетичних творах Ю.Федьковича // Юрій Федькович: Тези доп. респ. наук. конф., присв. 150-річчю з дня народження видатного письменника-демократа і громадського діяча Ю. Федьковича. – Чернівці, 1984. – С. 210–212.

- Мовні особливості п'єси І. К. Тобілевича “Суєта” // І.К. Карпенко-Карий драматург, актор, громадський діяч: Тези наук. конф., присв. 140-річчю від дня народження письменника. – Кіровоград, 1985. – С. 155–156.

- Некоторые особенности глагола как части речи // Вестн. Львов. ун-та. Сер. филол. – Львів, 1985. – Вып. 16: Русский язык: вопросы типологии и функционального развития в условиях билингвизма. – С. 34–38.

- О. О. Потебня і деякі питання психолінгвістики // Творча спадщина О.О. Потебні й сучасні філологічні науки: До 150-річчя з дня народження О.О. Потебні: Тези. Респ. наук. конф. –Харків, 1985. – С. 34–35.

- Региональное функционирование деадъективных глаголов в восточнославянских языках // Региональные особенности восточнославянских языков, литератур, фольклора и методы их изучения: Тез. докл. и сообщ. 3 Респ. конф. – Гомель, 1985. – Ч. 1. – С. 33–34.

- Деякі питання семантико-стилістичного аспекту структур слова в прозових творах І. Я Франка // Іван Франко письменник,

мислитель, борець за дружбу між народами: Тези доп. – Івано-Франківськ, 1986. – С. 106–109.

- Основа слова и ее структура в восточнославянских языках // Вестн. Львов. ун-та. Сер. филол. – Львов, 1986. – Вып. 17. – С. 36–40.

- Семантико-словообразовательная структура глаголов с аффиксами -ота-, -ета-, -ата- в восточнославянских языках. Тез. докл. 2 Респ. конф. –Гродно, 1986. – Ч. 2. – С. 276–279.

- Структура глагола “Слова о полку Игореве” // Черниговская обл. науч.-метод. конф., посвящ. 800-летию “Слова о полку Игореве”: Тез. докл. – Чернигов, 1986. – С. 171–172.

- Структура слова драматичних творів Лесі Українки // Співець мужності і краси: Тези доп. наук.-практ. семінару, присв. 150-річчю з дня народження Лесі Українки. – Луцьк, 1986. – С. 81–83.

- До питання про генезис і функції афіксів // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1987. – Вип. 18: Порівняльно-типологічне вивчення східнослов'янських мов. – С. 73–77.

- Деякі питання семантики дієслова як частини мови // Вестн. Львов. ун-та. Сер. филол. –Львів, 1988. – Вып. 19: Развитие восточнославянских языков и общественные процессы. – С. 73–78.

- Деякі питання структури слова прозових творів Б. Грінченка // Борис Грінченко: Тези доп. респ. наук.-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження українського письменника, вченого, громадського діяча, 1–3 груд. 1988 р. – Ворошиловоград, 1988. – С. 105–106.

- История развития украинских глаголов на -ізува / -изува в сравнении с русскими и белорусскими // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков: Тез. докл. 2 Всесоюз. конф. –Днепропетровск, 1988. – Ч. 1. – С. 103.

- Мовностилістична характеристика означень у романі О. Гончара “Прапороносці” // Літературний процес і творча індивідуальність письменника: (на матеріалі творчості

О. Гончара): Тези доп. обл. конф. – Дніпропетровськ, 1988. – С. 136–138.

- Термінологія образотворчого мистецтва української мови у “Словарі” Б. Грінченка // Борис Грінченко: Тези доп. респ. иаук.-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження українського письменника, вченого, громадського діяча, 1–3 груд. 1988 р. – Ворошиловград, 1988 р. – С. 120–121 (Співавт. Михайлишин Б. П.)

- Деякі питання структури дієслівних форм у поезії Т. Г. Шевченка // Т. Г. Шевченко і Поділля: Тези доп. наук.-практ. конф., присв. 175-річчю від дня народж. Т. Г. Шевченка. – Кам’янець-Подільський, 1989. – Ч. 2. – С. 75–77.

- Іван Ковалик // Съпоставително езикознание. – 1989. – № 6. – С. 95–96 (Співавт.: Панько Т. І., Седимски Л.)

- Історичні писемні пам’ятки як джерело вивчення історії культури народу // Мова і духовність нації: Тези доп. регіон. наук.-практ. конф., 14–15 листоп. 1989 р. – Львів, 1989. – С. 62–64.

- Мова як елемент національної культури і одна з форм її вираження // Українська національна культура і проблеми її розвитку: Тези доп. наук. конф. – Львів, 1989. – С. 48–49.

- Процес нормалізації розмовної мови населення Львівщини // 50 років возз’єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі Союзу РСР: Тези доп. та повідомл. респ. наук. конф. – Львів, 1989. – Ч. 2. – С. 302–303.

- [Рецензія] // Филол. науки. – 1989. – № 2. – С. 85–87. Рец. на кн.: Булахов М. Г., Жовтобрюх М. А., Кодухов В. И. Восточнославянские языки. – М.: Просвещение, 1987 (Співавт. Грицютенко І. Є.)

- Сравнительно-типологическая структура восточно- и южнославянских глаголов на -ствова-ти // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Тез. докл. 3 Респ. конф. – Гродно, 1989. – Ч. 2. – С. 131–132.

- А. А. Шахматов как исследователь истории украинского языка // Изучение теоретического наследия акад.

А. А. Шахматова: (метод. рекомендації). – Львів, 1989. – С. 32.

- В. И. Борковский и белорусская филология // Изучение творческого наследия акад. В. И. Борковского: Тез. докл. регион. науч. конф., 17 янв. 1990 г. – Львов, 1990. – С. 63–64.

- Деякі питання взаємодіяльності східнослов'янських мов в історичному аспекті // Мова і культура нації: Тези доп. регион. наук.-практ. конф., 9–10 жовт. 1990 р. – Львів, 1990. – С. 27–29.

- К вопросу о диалектическом характере структуры слова // Творческое наследие В. И. Ленина и развитие восточнославянских языков: Тез. докл. респ. науч. конф. – Львов, 1990. – С. 59–60.

- Процес формування граматичних категорій і засобів їх вираження у дитячому мовленні // Методичні читання, присв. 80-ій річниці від дня народження М. М. Шкільника: Тези доп. та мовідомл., 17–18 трав. – Львів, 1990. – С. 72–74.

- Словотвірні-типологічна характеристика префіксальних дієслів у бойківському говорі // Проблеми української діалектології на сучасному етапі: Тези доп. та повідомл. – Житомир, 1990. – С. 97–98.

- Східнослов'янські дієслова іншомовного походження, не співвідносні з твірними основами // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1990. – Вип. 21: Мова і сучасність. – С. 41–45.

- Деякі питання психолінгвістики у працях О.О. Потебні // А.А. Потебня исследователь славянских взаимосвязей: Тез. Всесоюз. науч. конф. (окт. 1991 г.). – Харьков, 1991. – Ч. 2. – С. 165–167.

- Мовні засоби вираження відчуттів в оповіданнях Григора Тютюнника // Григор Тютюнник: Тези доп. респ. наук.-практ. конф. – Луганськ, 1991. – С. 72–74.

- Поняття кореня слова у лінгвістичній концепції І.І. Ковалика // Словотвірна та семантична структура української лексики: Тези доп. метод. читань, присв. пам'яті засновника дериватологічної школи на Україні проф. Ковалика. – Львів, 1991. – С. 26–28.

- Порівняльно-типологічна характеристика східнослов'янських і болгарських дієслів, мотивованих словами іншомовного походження // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Львів, 1991. – Вип. 22: Мова і соціальне відродження. – С. 74–78.
- Семантико-словотвірна структура дієслова у художніх творах І.Франка // Іван Франко і національне відродження: Тези респ. наук. конф. – Львів, 1991. – С. 153–155.
- Історичні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії культури народу // Культура мови і культура в мові. – К., 1991. – С. 30–33.
- Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1991. – 187 с.
- До питання генезису зміни О на А в українській мові // Розвиток мовознавства в Західній Україні у 20-30 роках ХХ ст.: Тез. доп. регіон. наук. конф., присв. пам'яті Василя Сімовича, 28–29 січ. 1992 р. – Львів, 1992. – С.35–36.
- Етимологічно-семасіологічні дослідження проф. І. Огієнка // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези доп. Всеукр. наук. конф., присв. 110-річчю від дня народж. проф. Івана Огієнка (26–27 трав. 1992 р.). – Львів, 1992. – Ч. 1. – С. 52–54.
- Зіставно-типологічна характеристика східнослов'янських дієслів на -ствува // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – Вип. 23: Мова та її функціонування. – С. 20–24.
- Словотвірна структура українського дієслова в зіставленні з російським та білоруським: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1992. – 39 с.

Передруковано з: Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 46. – Ч. 2. – Львів, 2009. – С. 231–239.

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ДІЄСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ НА -ИТИ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ
ГОВОРІННЯ, ДУМАННЯ В ДАВНЬОРУСЬКІЙ
І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ**

У системі дієслів на -ити з абстрактним значенням поруч з дієсловами, що означають різні почуття або зовнішні вияви його, виділяються і слова із значенням говоріння (*dicendi, declarandi*). З ними в тісному зв'язку перебувають і форми із значенням думання, інтелектуального сприймання й вияву волі. Це пояснюється в першу чергу їх аналогічним функціонуванням у контексті, а також у деякій мірі генезисом, семантикою і словотворчою характеристикою. Проте в словотворчому відношенні краще розглядати їх окремо.

Дієслівні утворення на -ити із значенням говоріння¹

У системі українських дієслів з суфіксом -и зустрічається понад сто утворень із значенням говоріння. Дієслова з таким значенням утворюються від первісних коренів, наприклад: мовити, просити², зустрічаються відприкметникові утворення, як гаркавити (Гр., I, 274), гугнявити (УРС, I, 370); проте найбільша частина дієслів утворена від іменників: ганьбити (УРС, I, 315), тарабанити (Гр., IV, 247), баляндрасити (УРС, I, 32) та ін.

Дієслова із значенням говоріння засвідчені вже в найдавніших пам'ятках староруської та в староукраїнській мовах. Слід відмітити, що в староруський період зустрічається велика кількість складних дієслівних форм. Із

¹ Пор. В. І. Кодухов. Из истории глаголов говорения в русском литературном языке 17–18 вв. “Памяти В. А. Богородицкого, Ученые записки Казанского госуниверситета”, т. 119, кн. 5, Казань, 1961, стор. 216.

² Пор. Т. Lehr-Splawiński. Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim, “Rozprawy i szkice z dziejów kultury słowian”, Warszawa, 1954, стор. 144.

ста усіх складних дієслівних утворень на -ити в системі дієслів із значенням говоріння їх понад 30. Складні дієслівні форми утворені на зразок таких же грецьких форм, причому першою частиною їх є іменникові, прикметникові, прислівникові корені благ-, зъл-, ин-, облуд-, праздън-, пуст-, пѣсн-, тьщ-, лъж-, извѣст-, хул-, хвал-, басн-, блАд-, -вѣстити, -хвалити, -дарьствити, -дарити, -рѣчити, -славити.

При складних дієсловах на -ити зустрічаються словотворчі дублети з одним і тим же значенням, але утворені від різних словотворчих основ: благословити – благословестити – благословьствити – благословестити – благословесити; благодарити – благодарьствити; зълословити – зълословесити; хвалословити – хвалословестити; словословити – словословестити.

Складні дієслівні форми на -ити дуже часто виступають при дієсловах на -овати (а також його варіанта -ствовати) як дублетні форми з однаковим значенням: благовѣстити – благовѣстовати – благовѣствовати (Ср., I, 93), благословестити – благословествовати (Ср., I, 105). благодарьствити – благодарьствовати (Гр., I, 95).

Складні дієслова на -ити вживаються переважно у письмових пам'ятках релігійного змісту, значно менше їх у староукраїнський період і зовсім мало в сучасній українській мові.

Кількість простих дієслівних утворень на -ити із значенням говоріння, порівнюючи із староруською мовою, у сучасній українській мові збільшилася майже вдвоє. До їх складу входить понад 100 дієслівних форм, з яких більша частина засвідчена в різних говорах української мови.

Незважаючи на те, що дієслова ці засвідчені великою кількістю слів, серед них виділяється мало словотворчих типів. Щодо значення їх можна поділити на такі підгрупи: а) дієслова, які виражають різні недоліки вимови; б) дієслова з різним стилістичним забарвленням.

а) Дієслова, що виражають різні недоліки вимови. До дієслівних утворень, що виражають різні недоліки вимови, відноситься тільки декілька лексем, як: гугнявити (РУС, 81),

гугнити (УРС, I, 370), гаркавити (УРС, I, 317)³, мимрити (РУС, 257).

б) Дієслова з різним стилістичним забарвленням. Основну масу дієслів на -ити, що виражають акт говоріння, становлять дієслова з різним стилістичним забарвленням, з них переважну більшість складають дієслова з нейтральним і негативним забарвленням, значно менше – з позитивним.

Дієслівні утворення на -ити з нейтральним забарвленням засвідчені вже в найраніших пам'ятках староруської мови, наприклад: молити сѣа (Ср., II, 167–8), мълвити – молвити (Ср., II, 201–2), гласити (Ср., I, 518), говорити (Ср., I, 530), тълмачити (Ср., III, 1036), клюдити – говорити (Ср., I, 1229), вѣстити (Ср., I, 493), обьшитисѦ – спілкуватися (Ср., II, 583), ротитисѦ – клястися (Ср., III, 178), сулити – обіцяти (Ср., III, 616) й інші.

У староукраїнських письмових пам'ятках дієслова з таким значенням теж відомі, наприклад: мовити сѣа (Мат. Тимч.), говорити (Тимч., I, 539), богмитися (Тимч., I, 110), божитися (Тимч., I, 115), радити сѣа (Мат. Тимч.) й інші.

У сучасній українській мові нараховується до сорока дієслів без емоційного забарвлення, як: мовити сѣа (Гр., II, 437), говорити (УРС, I, 340), гуторити (УРС, I, 376), хвалити сѣа (Гр., IV, 389), перечити (РУС, 413).

Серед цих дієслів зустрічається значна частина діалектних форм: дячити – дякувати (Гр., I, 463), наменити – найменувати (Гр., II, 502), стренчити – рекомендувати, радити (Гр., IV, 215), токмитися – домовлятися, згоджуватися (Вх. зн., 70), товкмачити – токмачити (Гр., IV, 269), хаменити – згоджуватися (Гр., IV, 385), яклити – випрошувати (Гр., IV, 538), ясити – повідомляти (Гр., IV, 544), богмити сѣа (Вх., Лем., 393).

Дієслівні утворення з негативним значенням засвідчені вже в пам'ятках староруської і староукраїнської мов,

³ Пор. у М. Стельмаха “*шекерявити*” у значенні шепелявити: – Посмоктуючи цигарку, *шекерявив* якусь побрехеньку Полікарп Сергієнко.

наприклад: гъртанити (Ср., I, 617), ворожити (Ср., I, 302), съвадити – сваритися (Ср., III, 655), гудити (Ср., I, 608), хулити (Ср., III, 1421), кудити – хулити (Ср., I, 1358), корити – осуджувати (Ср., I, 1287), сварити ся (Ср., III, 264), блевузнити (Тимч, I, 99), бредити (Тимч. I, 39), ганити (Тимч., I, 507), ганбити (Тимч. I, 506), гудити (Тимч., I, 625), сварити ся (Мат. Тимч.), мантьирити (лат. *mentire* – говорити неправду) (Мат. Тимч.), мантити (Мат. Тимч.), дурити (Тимч., I, 841), блюзнити (пол. *bluźnić*) – гудити, ганити (Тимч. I, 1056), вадити ся – сваритися, обмовляти (Тимч., I, 176), лжити (Мат. Тимч.) й інші.

Дієслова з таким значенням широко засвідчені в сучасній українській літературній мові й діалектах, наприклад: горланити (УРС, I, 351), ворохобити ся – бунтувати (УРС, I, 292), фуярити – говорити, робити дурниці (Вх., Зн., 75), ворожити (УРС, I, 291), мантити (Гр., II, 405), юдити (пор. під'юджувати) (Гр., IV, 531), момрити – мимрити⁴ (Гр., II, 443), бабонити – ворожити (Гр., I, 15) й інші.

У системі дієслів із значенням говоріння виділяється декілька синонімічних гнізд:

- а) синонімічний ряд до дієслів сварити, ганьбити,
- б) синонімічний ряд до дієслів базікати, балакати,
- в) синоніми до дієслів обманювати, насміхатися.

а) До дієслівного синонімічного ряду сварити, ганьбити відносяться слова: ганьбити ся (УРС, I, 315), ганити (УРС, I, 315), гудити (УРС, I, 371), клопитися – сваритися (Вх., Лем., 425), псячити (Вх., Зн., 57), сварити ся (Гр., IV, 103), шпетити – сварити, поносити (Гр., IV, 509), кобенити – сварити, ганьбити (Гр., II, 258), морквасити – сваритися (Гр., II, 445),

⁴ У словнику Б. Грінченка наводиться дієслово *гаморити* і *гамрити* із значенням *кричати, шуміти* (Гр. I, 270), тоді як у південно-західних говірках української мови дієслово це має значення *розмовляти, говорити тихо*.

сабанити і цебенити – сильно ляяти (Гр., IV, 95, 426), зажабитись – сваритись⁵.

б) Синонімічний ряд до дієслів базікати, балакати нараховує понад десять дієслівних форм, серед них: варнячити – говорити незрозуміло, молоти (Гр., I, 127), площити – базікати (Гр., III, 197), благузнити – балакати (Гр., I, 72), блавузнити – балакати (Гр., I, 72), калантарити – балакати, базікати (Гр., I, 49), барабосити – базікати, баляндрасити (Гр., I, 28), баляндрасити (РУС, 10), фляворити (Гр., IV, 378), талабанити (Гр., IV, 244), рейдити (Гр., IV, 11), теревенити (РУС, 10), шкабарчити – базікати, щось говорити даремно, несправедливо⁶, тараконити – базікати, теревені правити⁷.

Значна частина дієслів з таким значенням засвідчена у південно-східному наріччі української мови.

в) До дієслів обманювати, насміхатися відносяться такі синоніми: спідневідити – обманути (Гр., IV, 177), шкилити – насміхатися (Гр., IV, 500), дурити (УРС, I, 471), гудити – обманювати (Гр., I, 338), дурманити ся (УРС, I, 472), зневіжити (Гр., II, 172), кпити ся (Гр., II, 297), туманити ся (Гр., IV, 294) й інші.

Деякі з дієслів на -ити, які виражають акт говоріння, мають відтінок жалю, суму, плачу, горя й інше, наприклад: кородитися – жалітися (Гр., II, 286), квилити (Гр., II, 232), тхілити – квилити (Гр., IV, 298), скімлити – стогнати, пищати (Гр., IV, 135), скоголити – верещати, вищати (Гр., IV, 138), тужити (Гр., IV, 293), голосити (УРС, I, 346), скаржити ся (Гр., IV, 132), тихомирити ся (Гр., IV, 264) й інші.

У сучасній українській літературній мові зустрічається декілька складних дієслів, які означають, що чи як саме хтось говорить, наприклад: лихомовити (Гр., II, 364), лихословити (Гр., II, 364), злословити (Гр., II, 161), гострословити (УРС, I, 356), благовістити (Гр., I, 70).

⁵ А. А. Москаленко. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса, 1958, стор. 37.

⁶ Там же, стор. 77.

⁷ Там же, стор. 70.

Дієслова ці, будучи утвореними на зразок староруських моделей, у сучасній українській мові вживаються зрідка. Вони використовуються переважно у публіцистиці й художній літературі.

Дієслівні утворення із значенням думання відомі на протязі всього періоду староруської і української мов. До дієслів з таким значенням у староруській мові відносяться: судити (Ср., Ш, 597), расъмотрити – обдумати, розсудити (Ср., Ш, 99), памѣтити – пам'ятати (Ср., II, 871), мыслити⁸ (Ср., II, 216), мудрити ся (Ср., II, 186), грезити – думати (Ср., I, 586) й інші.

Дієслівні утворення на -ити із значенням думання

Дієслова з таким значенням засвідчені і в староукраїнській період, наприклад: мыслити (Мат. Тимч.), мнитися (Мат., Тимч.), кмѣтити (Мат. Тимч.) й інші.

У сучасній українській мові вживаються такі дієслова даного словотворчого типу, як: вонпити – сумніватися (УРС, I, 290), кмїтити (Гр., II, 257), мислити (Гр., II, 427), марити ся (Гр., II, 406), судити (Гр., IV, 226), тямити ся (Гр., IV, 302), темесити – догадуватися (Гр., IV, 253), тупити – розуміти, думати (Гр., IV, 519) тощо.

Деякі з дієслів на -ити із значенням думання вже в староруській мові виступали як словотворчі дублети до дієслів з іншими суфіксами, але з одним і тим же значенням, наприклад: памѣтити – памѣтовати (Ср., II, 871), мѣнити – мѣновати (Ср., II, 241) й інші.

У пам'ятках XVII ст. зустрічаємо паралельні утворення з суфіксом -ева- і -и- в формах мудрегелити – мудрегелевати, наприклад: Чого не писано не годисѣ мудрегелити (Мат. Тимч.). Якъ стану з Вами по лацѣнѣ розмовляти и мудрагелевати (Мат. Тимч.).

Такі словотворчі дублети засвідчені і в сучасній українській мові, причому форми з суфіксом -ува- є діалектними, а з суфіксом -и- літературними, наприклад:

⁸ Пор. *недомыслитися* – бути незрозумілим (Ср., II, 375).

кмітити – кмітувати (Гр., II, 257), судити – судкувати (Гр., IV, 226), тямити – тямувати (Гр., IV, 302) й інші.

Дієслівні утворення на -ити із значенням думання становлять замкнутий словотворчий тип, який не поповнюється новотворами. Значна частина дієслів з таким значенням засвідчена в діалектах української мови, особливо в південно-західному наріччі: темесити, кметити.

Дієслова на -ити інтелектуального сприймання й вияву волі

У системі дієслів з абстрактним значенням виділяється словотворчий тип із значенням інтелектуального сприймання й вияву волі.

Дієслова на -ити інтелектуального сприймання й вияву волі засвідчені вже декількома десятками прикладів у найраніших пам'ятках староруської мови, наприклад: вѣтити – знати⁹ (Ср., I, 497), недоумити – не знати, сумніватися (Ср., II, 377), бѣдити – переконувати¹⁰ (Ср., I, 214), утомити ся – переконати, успокоїти (Ср., I, 299), варити, берегти¹¹ (Ср., I, 229), волити съ – хотіти¹² (Ср., I, 290), уохвотитися – захотіти (Ср., III, 1236), рачити – думати, хотіти, погоджувати (Ср., III, 111), пособити – допомгти, сприяти (Ср., II, 1250) тощо.

У староукраїнський період відомі такі форми дієслів даного словотворчого типу: бажити – хотіти, прагнути (Тимч., I, 50), зычити – бажати, хотіти, прагнути (Мат. Тимч.), вонтпити (пол. wątpić) – сумніватися (Тимч., I, 308), изволити (Мат. Тимч.), согласитися (Мат. Тимч.), варити – попереджувати (Тимч., I, 186) й інші.

⁹ Пор. *Вѣтовати* (Ср., I, 497).

¹⁰ Пор. старорус. *бѣдовати* – терпіти (Ср., I, 214), сучасне українське *бідити*.

¹¹ Пор. *варовати сѧ* (Ср., I, 229).

¹² Пор. *велѣти* (Ср., I, 290), а також *довѣлити* – постачати (Ср., I, 686).

У сучасній українській мові дієслова даного словотворчого типу непродуктивні. Вони засвідчені тільки декількома одиницями, причому деякі з них вживаються у різних говірках української мови: бажити ся¹³ – літ. бажати, хотіти (Гр., I, 191,) волити – хотіти, бажати (УРС, I, 287), зичити – бажати, хотіти (Гр., II, 152), цінити (Гр., IV, 433), наповратитись – вперто наполягати¹⁴ й інші.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Вх. Зн. – І. Верхратський, Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, ч. 1–2. – ЗНТШ. – Т. XXVII–XXX, 1899. – Т. XL, XLIV, XLV, 1901.

Вх Лем. – І. Верхратський, Про говір галицьких лемків. Збірник філологічної секції НТШ, Львів, 1902.

Гр. – Б. Грінченко, Словар української мови, т. I–IV. – К., 1907–1909.

Мат. Тимч. – Картотека для Історичного словника української мови Інституту суспільних наук Львівського університету.

РУС – Російсько-український словник, головний редактор – дійсний член АН УРСР М. Я. Калинович. – М., 1918.

Ср. – И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I–III. – М., 1893–1912.

Тимч. – Е. Тимченко, Історичний словник українського язика, т. I, ДВУ. – К.–Х., 1930.

УРС – Українсько-російський словник, головний редактор – член-кореспондент АН УРСР І. М. Кириченко,

¹³ О. С. Мельничук. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області). “Лексикографічний бюлетень”, вип. II, К., 1952, стор. 72.

¹⁴ П. С. Лисенко. Словник специфічної лексики Правобережної Черкащини, “Лексикографічний бюлетень”, вип. VI, К., 1958, стор. 37.

т. I, вид. АН УРСР, К., 1953; т. II, К. 1958; т. III, К., 1960;
т. IV, К., 1961; т. V, К., 1962; т. VI, К., 1963.

T. M. VOZNY
STRUCTURAL AND SEMANTICAL CHARACTERISTICS OF
VERBAL ENDING IN “U—TU” WITH THE MEANING OF
TALKING AND THINKING IN THE OLD RUSSIAN AND
UKRAINIAN LANGUAGES

The article gives the characteristics of the structure of verbs ending in “-ити ” and defines the degree of productivity of wordbuilding types of verbs which mean talking and thinking in the Old Russian and Ukrainian Languages.

Передруковано з: Вісник Львівського університету.
Серія філологічна. – Вип. 3. – 1965. – С. 71–75.

**ДІЕСЛОВА НА -і (ти), -е (ть), -е (ць)
У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ**

У сучасних східнослов'янських мовах нараховується кілька сотень безпрефіксних дієслів на -іти (рос. -еть, білорус. -ець//эць). Суфікс -і- (рос. -е-, білорус. -е-//-э-) виступає в дієсловах, утворених від іменних, дієслівних, звуконаслідувальних і вигуккових основ.

Тип дієслівних утворень на -іти, -еть, -ець (<-їти) в генетичному відношенні дуже давній і сягає, напевно, індоєвропейського періоду. Наприклад, слов'янським утворенням на -eјѣ відповідають у литовській мові форми на -éju. На думку А. Мейє¹, під впливом дієслівних основ на -е-, що виражала стан (старослов. смръдіти, лит. smirdėti), похідні основи теперішнього часу на -e-je – узагальнили дуративне значення. У генетичному відношенні, на думку З. П. Степанової², відіменникові, а головню, відприкметникові утворення на -іти, -еть, -ець є пізнішого походження. Перехідні дієслова стану, основа яких закінчується на -е-, поширені в основному в західноєвропейських мовах (латинській, слов'янських, балтійських і германських)³.

У сучасних східнослов'янських мовах вживається тільки декілька десятків дієслів, утворених від іменникових основ за допомогою суфікса -і- (рос. -е- і білорус. -е-//-э-). Лексеми ці входять до кількох словотвірних типів, серед яких небагато неологізмів, а також слів, похідних від іншомовних основ.

¹ А. Мейє. Общеславянский язык. М., 1951, с. 182–183.

² З. П. Степанова. Ареал распространения глаголов на -е- в индоевропейских языках. – “Вопросы языкознания”, 1965, № 4, С. 111.

³ Там же, С. 110, 118.

Більшість утворень є загальноживаними словами, і тільки деякі з них використовуються у термінній лексиці⁴.

У південно-західних говорах української мови вживаються деякі форми, утворені від похідних іменникових основ з суфіксом -от(а): німота – німотіти⁵, нагота – наготіти⁶. Окремі дієслова утворені від збірних чи множинних іменників: онемоцїти, позлиднїти, німотіти.

Більшість східнослов'янських дієслів утворена суфіксальним і значно менше префіксально-суфіксальним способами словотвору (особливо з префіксами о-, з-, обез-: укр. обеленіти, обезлісіти, обезлюдіти, обезглуздіти; рос. обезлюдеть, обезлесеть, обезголось, білорус. абязлюдзець, абяззубець).

Деякі дієслова утворені іншими способами словотвору, зокрема синтаксичним, рідше синтаксично-морфологічним: укр. осточортїти, остогидїти, злорадіти, божеволїти, лицезрїти; рос. осточертеть, лицезреть.

Відіменникові утворення на -їти, -еть, -ець неперехідні, за винятком укр. умїти, розумїти, жалїти; рос. уметь, жалеть; білорус. умець, разумець.

Серед східнослов'янських відіменникових утворень на -їти, -еть, -ець виділяється шість основних типів.

1. Дієслова із значенням “ставати, робитися подібним до істоти, названої твірною іменниковою основою”. Тільки кільканадцять дієслів становить словотвірний тип із значенням “ставати, робитися подібним до істоти, названої твірною іменниковою основою”. Дієслова ці утворені від деяких іменників з сімейно-побутової лексики: укр. матерїти, сиротїти, удовїти, мужїти, бабїти, дитинїти; рос. сиротеть, матереть, вдоветь; білорус. удавець, сїраець, дзяцінець. Окремі дієслова є діалектними і вживаються у префіксально-суфіксальному виді:

⁴ Дієслова даного типу утворені переважно від безсуфіксних іменників колишніх -ō-, -jō-, -ā-, -jā-, -ī- основ, а також деяких основ на приголосні.

⁵ Пор. Є. Желехівський. Малоруско-німецький словар, т. 1. Львів, 1865, С. 530.

⁶ Там же, С. 471.

змамчіти, зматчіти, укалічіти. Деякі ж в українській мові мають дублетні форми на -іти//-увати: удовіти – удовувати, укалічіти – діал. калікувати; -іти//-ити//-увати: сиротіти – сиротити – сиротувати, змамчіти – мамчити – мамкувати, бабіти – бабити – бабувати; -іти//-ити: дитиніти – дитинитися; у російській мові: -еть//-стловать: сиротеть – сиротствовать, вдоветь – вдовствовать; у білоруській -ець// -іць: сіраець – сіраіць, дзяцінець – дзяцініцца.

Частина дієслів названого типу утворена від іменників із зневажливим значенням: укр. сатаніти, діал. каптіти, шолопутіти, рос. сатанеть, балдеть, ротозеть, хаметь, білорус. вар'яець.

Поодинокі дієслова є префіксально-суфіксальними: укр. звяртіти, зголодрабіти, збюрократіти (рос. обюрократить, білорус. абюракраціць з суфіксами -и-, -і-), обсісти, насточортіти, рос. осточертеть.

У російській і білоруській мовах деякій частині українських утворень на -іти відповідають деривати з суфіксом -нич(а)ть): укр. діал. каптіти, рос. скряжничать, білорус. скнарнічаць, жміндзіцца; укр. діал. шалапутіти, рос. шалопайничать, паясничать, білорус. шалапутнічаць. У російській мові фіксуються дублетні форми на -еть// -ить: сатанеть – сатаниться, хаметь – хамить.

Від соціальних назв чи назв національностей переважають префіксально-суфіксальні утворення: укр. паніти, знімчіти, зміщаніти, білорус. распанець. У російській мові таким формам часто відповідають деривати з суфіксом -и- й часткою -ся або без неї, форми на -ничать або описові конструкції: укр. паніти, рос. омещаниться, білорус. амяшчаніцца, укр. знімчіти, рос. онемечиться, укр. ополячіти, рос. ополячиться, білорус. апалячыць.

Окремі дієслова утворені від основ іменників, що означають назви тварин, птахів: укр. звіріти, цапіти, тетеріти, діал. псіти, худобіти, рос. звереть, соловеть, советь, псеть, білорус. звярэць, савець.

Префіксально-суфіксальні деривати трапляються рідко: укр. оскотиніти, збидліти, з'яструбіти, обараніти, білорус. закажанець.

2. Дієслова із значенням “ставати подібним до предмета, названого іменниковою твірною основою”. Найбільш поширеним й широко вживаним у східнослов’янських мовах є дієслівний тип із значенням “ставати подібним до предмета, названого іменниковою твірною основою”. Наприклад: укр. кочаніти, кам’яніти і каменіти, полотніти, порохніти, дубіти, стовпіти, струменіти(ся) і струміти, хмеліти, маячіти; діал. деревіти, скліти, бовваніти, драгліти, мервіти, клубочіти; рос. коченеть, каменеть, колеть, хмелеть, дуплеть; білорус. калець, паракнець, дубець, склець, чмураць, карэць.

Деякі з цих дієслів вживаються у префіксально-суфіксальному виді: укр. зцеґліти, укоріти; білорус. спалатнець, ахмялець, згрыбець.

Зрідка у кожній із східнослов’янських мов фіксуються словотвірні дублети: в українській мові на -іти//ити(ся): клубочіти – клубочитися, маячіти – маячити (пор. манячіти – манячити), хмеліти – хмелити, струміти – струмити, -іти//нути: трухліти – трухнути; у російській мові на -еть//ить: дуплеть – дуплить, хмелеть – хмелить, коченеть – коченить; у білоруській мові на -эць//ыць: чмураць – чмурыць.

Цьому словотвірному типові в українській мові відповідають у російській (частково і білоруській) іношоструктурні типи: а) з суфіксом -и-: укр. клубочіти, рос. клубиться, білорус. клубіцца; укр. струменіти, рос. струмиться, білорус. струменіцца; укр. звугліти, рос. обуглиться, білорус. асмаліцца; б) з суфіксом -а-: укр. драгліти, рос. колебаться, білорус. хістацца, кольхацца; в) словосполучення: укр. укоріти; рос. сделаться твердой, как кора (про тканину). Крім того, можуть виступати різні твірні основи (здебільшого іменникова і прикметникова): укр. порохніти – порохнявіти, трухліти (обл. трухніти) – трухлявіти, деревіти – дерев’яніти, скліти – скляніти, струміти – струменіти, маячіти – манячіти, кам’яніти – каменіти, рос. трухлеть – трухляветь; білорус. трухлець – трухлявець, дубець – дубянець, склець – шклянець.

Крім загальноновживаної лексики значна частина цих слів використовується у розмовній мові: укр. драгліти, стовпіти, рос. полеть, білорус. згрыбець, паракнець, спалатнець, або є

обласними словами: укр. мервіти, задеревіти, манячіти, кочаніти, рос. дуплеть, білорус. склець.

Щодо дієслів столбенеть, деревенеть, цепенеть, стекленеть, каменеть, обл. дубенеть, лубенеть тощо, білорус. дубянець, карчанець, касцянець, прущанець, слупянець і інших, то їх вважають відіменниковими⁷. Дієслова даного типу виявляють різну словотвірну і семантичну мотивацію. У першому випадку більшість із них співвідносна з прикметниковими основами типу рос. деревянный, цепной, стеклянный, каменный, білорус. дубяны, касцяны, прущаны. Семантично дієслова ці мотивуються відповідними іменниками і набирають значення “ставати подібним до предмета, названого твірною основою”.

При такій семантичній мотивації у них виділяють складні морфеми -ене-, білорус. -ане- (-'ане-), які утворилися внаслідок словотвірного перерозкладу прикметникових основ і зрощення прикметникових суфіксів -ен-, -ан- (-'ан-), з дієслівним суфіксом -е-: рос. дерев-о > дерев-ян-ый > дерев-ян-е-ть > дерев-яне-ть, стекл-о > стекл-ян-ый > стекл-ян-е-ть > стекл-яне-ть, білорус. дуб > дуб-ян-ы > дуб-ян-е-ць > дуб-яне-ць, кость > кощ-ян-ы > кощ-ян-е-ць > кощ-яне-ць. Внаслідок словотвірного перерозкладу й утворення похідного складного дієслівного суфікса -ене-, -ане-, (-'ане-) морфема ця могла появитися і в деяких дієсловах, при яких відсутні однокореневі прикметникові основи (пор. рос. столб – столбенеть, білорус. корч – корчанець, слуп – слупянець тощо). Мабуть, на цій основі у дієсловах типу столбенеть (столб) елемент -ен- називали невдалим терміном інтерфікс⁸.

⁷Пор. М. С. Шершнева. Словообразование глаголов второго продуктивного класса в современном русском литературном языке. – “Русский язык в школе”, 1957, № 4, С. 38; Грамматика современного русского литературного языка. М., “Наука”. 1970. С. 243, 244; П. П. Шуба. Дзеяслоў у беларускай мове. Мінск, 1968. С. 66. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія. Мінск, 1967, С. 196.

⁸Пор. И. С. Улуханов. Глаголы на -еть в современном русском языке (о продуктивности и регулярности словообразовательного типа). – У зб.: Развитие словообразования современного русского языка. М., “Наука”. 1966, С. 134; Основы построения описательной

3. Дієслова із значенням “покриватися тим, на що вказує твірна основа”. Одним із найбільших відіменникових словотвірних типів на -іти (рос. -еть, білорус. -ець// -эць) у сучасних східнослов'янських мовах є тип із значенням “покриватися тим, на що вказує твірна основа”. Наприклад: укр. диміти, коптіти, потіти, струпіти, куріти, чадіти, жиріти, бур'яніти, діал. плісніти⁹, снядіти, шереніти¹⁰, тьміти, попеліти, багріти; рос. коптеть, потеть, струпеть, индеветь, куржаветь, жиреть, дернеть, плеснеть, травянеть, торфянеть, багреть; білорус. дымець (-'ца), пацець, курэць, інець, дзірванець, броснець, плеснець, рунець, цьмець, куродымець, гарбець, папялець.

Частина слів цього типу вживається тільки у префіксально-суфіксальному виді: укр. замуліти, вруніти, спузіріти, похмаріти, усоліти; білорус. замшэць, счарвець (пор. счарлівець).

Характерно, що більшість префіксально-суфіксальних українських дієслів на -іти є синонімами з безпрефіксними формами на -ити і часткою -ся: замуліти – мулитися, вруніти – рунитися (пор. врунитися), спузіріти – пузіритися, похмаріти – хмаритися.

Деякі з цих дієслів структурно мотивуються іменниками, а семантично прикметниками. Наприклад: укр. жиріти, рос. жиреть.

Трапляється і зворотне явище, коли формально дієслово похідне від прикметникової основи, а семантично мотивується іменниковою основою: рос. торфянеть, травенеть, куржаветь (пор. діал. коржаветь, коржеветь), индеветь (пор. иневеть, инеть, инеить).

Паралельні відіменникові і відприкметникові твірні основи є у дієсловах плеснеть і плесневеть, білорус. счарвець і счарвівець.

грамматики современного русского литературного языка. М., “Наука”. 1966, С. 55. Переконливу критику поняття інтерфіксації знаходимо у Н. М. Шанського (Н. М. Шанский. Очерки по русскому словообразованию. М., 1968, С. 114–115).

⁹ Є. Желехівський. Малоруско-німецький словар, т. 2. Львів, 1886. С. 659.

¹⁰ Там же, С. 1087.

Дієслово куродымець утворене від складного іменника куродым.

Багато з цих дієслів виявляють словотвірні дублети на -іти//-ити в українській мові: диміти – димити, коптїти – коптити, курїти – курити, чадїти – чадити, тьміти – тьмити, похмарїти – похмарити; рідше на -іти//-увати: жирїти – жирувати. Значно рідше фіксуються такі дублети у сучасній російській мові: -еть//-ить: коптеть – коптить, -еть//-овать: жиреть – обл. жировать, -еть//-ить//-овать: дернеть – дернить – дерновать. Аналогічні дублетні утворення відомі і в білоруській мові: дымець – дыміць, курэць – куриць, чадзець – чадзіць, замшэць – замшыць.

Українським, а частково і білоруським дієсловом на -іти (білорус. -ець) у російській мові спорадично відповідають ще такі утворення: з суфіксом -и-: укр. диміти, білорус. дымець, рос. дымить; укр. курїти, білорус. курэць, рос. пылить; укр. чадїти, білорус. чадзіць, рос. чадить; укр. спузирїти, рос. вспузыриться, білорус. успузырыцца; укр. просолїти, рос. просолиться, білорус. прасалїцца.

В інших випадках їм відповідають адекватні цілі словосполучення: укр. бур'яніти, рос. заростать бурьяном, білорус. зарастаць бур'янам; укр. вруніти, білорус. рунець, рос. покрываться зеленью; укр. похмарїти, рос. покрыться тучами.

До дієслів із значенням “покриватися тим, на що вказує твірна основа” тісно примикає декілька дієслів, які можуть ще означати “виділяти те, на що вказує твірна основа”: укр. пломенїти(ся), пляміти, колосїти, жарїти, закоренїти, рос. діал. коренеть, білорус. прамянець, свіцецца, закаранець.

Здебільшого дієслова цього словотвірного типу є загальноновживаними, проте є і такі, сфера використання яких інша. Наприклад, діалектні і розмовні: укр. шеренїти, тьміти, просолїти; рос. травенеть, куржаветь, индеветь; білорус. гарбець; рідковживані і застарілі: укр. диміти, похмарїти, рос. плеснеть.

4. Дієслова із значенням “виявляти, робити те, на що вказує твірна основа”. Понад десять дієслів в українській, російській і білоруській мовах з суфіксом -і-, -е- мають значення “виявляти, робити те, на що вказує твірна основа”. Дієслова ці

тісно примикають до дієслів на позначення станів. Наприклад: укр. шаліти, жаліти(ся), ваготіти, уміти, розуміти(ся), скорбіти, шкодіти, ревіти (пор. ревти), непокоїти, яріти, діал. барбаросіти¹¹, воліти, белендіти, діал. суміти (пор. сумувати), рос. шалеть, жалеть, уметь(ся), разуметь(ся), скорбеть, гаметь, галдеть, реветь, тиготеть, печатлеть; білорус. шалець, умець, розумець(ца).

Найменша кількість дієслів цього типу в сучасній білоруській мові пояснюється тим, що українським і російським дієсловами на -іти- (рос. -еть) у білоруській мові відповідають утворення: а) з суфіксом -ава-: укр. скорбіти, рос. скорбеть, білорус. смуткаваць, бедаваць; б) частково з суфіксами -а-, -і-: рос. галдеть, білорус. крычаць, гаманець; в) словосполучення: укр. ваготіти, рос. тяготеть, білорус. мець цягу; г) безсуфіксальні дієслова: укр. ревіти, рос. реветь, білорус. раўці.

Деякі дієслова з таким значенням виступають у префіксально-суфіксальному виді: укр. змеженіти – спасти (про воду), білорус. обяздоець. Крім того, фіксуються деякі складні дієслова: божеволіти.

В українській мові вживаються словотвірні дублети на -іти//увати, утворені від однакових твірних основ: жаліти – жалувати, скорбіти – скорбувати, шкодіти – шкодувати, суміти – сумувати.

Утворення на -іти використовуються переважно у розмовній мові, особливо у південно-західних говорах української мови, тоді як дієслова з суфіксом -ува- наявні звичайно в українській літературній мові, хоч поруч із цим як у літературній, так і розмовній чи говорах української мови функціонують паралельні форми: жаліти і жалувати, скорбіти (книжне) – скорбувати.

Крім цього, фіксуються ще такі поодинокі дублети на -іти//и-ти: воліти – волити; -іти//Ø: ревіти – ревти. У російській мові трапляються словотвірні дублети на -еть//и-ть: тяготеть – тяготить, гаметь – гамить, шалеть – шалить; -еть/-овать: жалеть – жаловать.

Частина дієслів цього типу є діалектними: укр. шкодіти, барбаросіти, белендіти, суміти, змеженіти, рос. гаметь;

¹¹ С. Желехівський. Назв. словник, т. 1, С. 30.

застарілими: укр. ваготіти, рос. печалеть, уметься, разуметь; розмовними: рос. галдеть.

5. Дієслова, що виражають стан. У кожній із східнослов'янських мов є понад десять дієслів на -іти, -еть, -ець, утворених переважно від іменників з абстрактним значенням, що виражають стан. Наприклад: укр. боліти, шуміти, смердіти, дуріти, корпіти, торопіти, солопіти, душіти, живогіти, німотіти, червіти, зріти, лементіти, чманіти, чуманіти; рос. болей, шуметь, зудеть, смердеть, дуреть, корпеть, торопиться, саднеть, сапатель, глазеть, бессилеть, чуметь; білорус. балець, шуміти, нудзець, смярдзець, дурэць, карпець, саромецца, бассілець.

Частина цих дієслів – префіксально-суфіксальні: укр. онемощіти, позлидніти (пор. злиднювати), обеленіти, здоліти, очамріти; білорус. атарапець, асалапець, злодець, ачумець.

Форми лицезріти, рос. лицезреть утворені синтаксико-морфологічним способом словотвору. Серед цих дієслів словотвірною-суфіксальні дублети трапляються зрідка: укр. -іти//увати: шуміти – шумувати, лементіти – лементувати, -іти//ити: дуріти – дурити, солопіти – солопити, червіти – червити; рос. -еть//ить: саднеть – саднить, зудеть – зудить; білорус. -ець//аваць: шумець – шумавець, -ець//іць//ыць: нудзець – нудзіць, дурэць – дурыць, саромецца – сароміць.

Дублети твірних основ фіксуються значно рідше: укр. німотіти – німувати, червіти – червивіти; рос. дуреть – дурнеть; білорус. дурэць, карпець.

6. Дієслова, що називають явища природи. Декілька дієслів у кожній із слов'янських мов означають перехід до стану, названого твірною основою. До дієслів на -іти, -еть, -ець, що називають явища природи, належать: укр. дніти, вітріти, весніти, вечоріти, зоріти(ся), ночіти, сутеніти, туманіти, діал. вихріти; рос. ветреть, веснеть, вечерень, вереть; білорус. днець, вечарэць, імжэць.

Деякі українські дієслова на -іти, що називають явища природи, у російській і білоруській мовах кореспондують з іншими структурними утвореннями: а) відіменниковими дієсловами з суфіксом -и- і часткою -ся (або без неї): укр. туманіти, рос. туманиться, білорус. туманіцца,

затуманьвацца; укр. завихріти, рос. завихрить, білорус. завіхрыць; б) відприкметниковими утвореннями з суфіксом -е-: укр. сутеніти, ночіти; рос. темнеть, білорус. цямнець; в) утвореннями з суфіксом -а-, -н-: укр. зоріти, рос. сиять, светить, звездиться, білорус. свяціць, відаць; укр. дніти, рос. светать, рассветать, білорус. днець.

Такі дієслова створюють достатню кількість дублетних форм на -іти//-ити: укр. вітріти – вітрити, туманіти – туманити, завихріти – завихритися, рос. вереть – ветрить; на -іти//-увати: укр. дніти – днювати, ночіти – ночувати, рос. ночеть – ночевать, білорус. днець – дняваць.

Деякі з них виступають у префіксально-суфіксальному виді: укр. заштіліти, похмаріти, діал. запотіти, заутеріти тощо, рос. діал. обутреть, вызвездеть, заштілеть.

Більшість дієслів даного типу є безособовими.

Слова ці широко використовуються як у розмовній мові, так і в говорах. Особливо емоційно забарвленими в українській мові є форми зоріти, весніти. Наприклад: Хай весніють думи й пориви мої (В. Сосюра). Серце моє, зоре, Де це ти зоріла? (Т. Шевченко).

Кількість слів, що виявляються у цьому словотвірному типі, обмежена, проте тип цей поповнюється і неологізмами: рос. заметь, ночеть, маревець, мглеть¹².

Порівняльно-типологічне вивчення дієслів на -іти (рос. -еть, білорус. -ець//-эць) у східнослов'янських мовах дозволяє зробити такі висновки:

1. Дієслівний суфікс -і- (рос. і білорус. -е-) виконує у цих мовах дієслівнотворчу функцію.

2. При утворенні східнослов'янських дієслів на -іти, -еть, -ець часто відбувається чергування кінцевих приголосних основ, засвідчене особливо у віддієслівних, дещо менше у відвигукових, ще менше у відіменникових і відприкметникових дериватах.

¹² М. С. Шершнева. Словообразование глаголов второго продуктивного класса в современном русском литературном языке, С. 38; М. С. Шершнева. Словообразовательная и грамматическая структура второго продуктивного класса в современном русском языке. Автореферат канд. дисс. М., 1961, С. 5.

3. Дієслова на -іти (рос. -еть, білорус. -ець) утворені від іменних, дієслівних і вигуківих твірних основ, причому найбільше слів похідних від прикметникових і вигуківих основ: укр. зеленіти, жовтіти, гриміти, рос. зеленеть, чернеть, хрустеть, білорус. зеленець, чернець, хрыпець.

4. У структурно-генетичному плані дієслова на -іти (рос. -еть, білорус. -ець// -эць) сягають спільноіндоевропейського періоду і поширені в основному в західній групі індоевропейських мов (латинській, балтійських, германських і слов'янських).

5. Розряд відіменних утворень на -іти (рос. -еть, білорус. -ець// -эць) у сучасних східнослов'янських мовах збільшився, виявився різний ступінь продуктивності словотвірних типів. Наприклад, якщо в пам'ятках давньоруської мови відіменних утворень з суфіксом -ѣ(ти) було 100, то в кожній із східнослов'янських мов нараховується їх тепер кількост.

6. Порівняно незначне кількісне зростання нових дієслів на -іти (рос. -еть, білорус. -ець// -эць) у східнослов'янських мовах пояснюється не затуханням словотворчої активності цих суфіксів, а обмеженими можливостями з'єднуватися з певними розрядами словотвірних основ. Наприклад, на сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов активізуються у словотворчому відношенні основи відносних прикметників, тому що потенціальна можливість творення дієслів із названими суфіксами від основ якісних прикметників обмежена незначною кількістю якісних прикметників.

7. З-поміж шести відіменникових словотвірних типів у сучасних східнослов'янських мовах продуктивними виявляються словотвірні типи дієслів із значенням “ставати подібним до предмета, названого іменниковою твірною основою”, “покриватися тим, на що вказує твірна основа”, мало або зовсім непродуктивними є типи дієслів із значенням “виявляти, робити те, на що вказує твірна основа”, дієслова, що виражають стани, називають явища природи.

8. Значна частина відіменникових утворень на -іти (рос. -еть, білорус. -ець// -эць) вступає у семантико-словотвірні співвідношення з однокореновими дієсловами на -увати// -ити// -ати в українській мові: сиротіти – сиротити –

сиротувати, жаліти – жалувати; -еть//-ствовать, -еть//-ить//-овать у російській мові: сиротеть – сиротствовать, хаметь – хамить, дернеть – дернить – дерновать; -ець//-іць у білоруській мові: чадзець – чадзіць, дымець – дыміць.

9. Багато дієслів на -іти (рос. -еть, білорус. -ець//-эць) виявляє різну словотвірну і семантичну мотивацію, а це є однією з основних причин зменшення продуктивності відіменникових дериватів з цими суфіксами і поповнення арсеналу відприкметникових утворень.

10. Частина відіменних дієслів на -іти (рос. -еть, білорус. -ець//-эць) у сучасних східнослов'янських мовах утворена префіксально-суфіксальним способом словотвору. Найбільш продуктивними виявляються утворення з префіксами о-, з-, обез-: укр. обеленіти, збезлісіти, збезволіти, рос. обезглазеть, обескреветь, білорус. абяссілець, абаспамяцець.

T. M. VOZNY **VERBS IN -І(ТИ), -Е(ТЬ), -Е(ЦЬ) IN EASTSLAVONIC**

The article deals with the Ukrainian verbs in -і(ти) as compared with those in -е(ть) in Russian and -е(ць) in Byelorussian formed from noun stems. The article is supplied with a number of Russian and Byelorussians counterparts, different in structure but corresponding to the Ukrainian derivatives in -і(ти).

Передруковано з: Вісник Львівського університету.
Серія філологічна. – Вип. 8. – 1973. – С. 18–27.

ІСТОРИЧНІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ НАРОДУ

Проблема “мова і культура” багатогранна. Вона включає у себе ряд дискусійних питань, пов'язаних з лінгвістикою, історією, філософією, психологією, літературознавством, етнографією тощо. Мова є одним із найважливіших досягнень історії людства, частиною загальнолюдської і національної культури. За допомогою мови зберігаються у пам'яті народу елементи різних сторін життя етносу, культури, а це основа дальшого прогресу.

Вивчення історії культури народу повинно базуватися на надійних джерелах, найважливішими з яких є історичні писемні пам'ятки. У минулому дуже поширені були пам'ятки науково-практичного жанру – травники, лікарські поради. Особлива цінність лікарських порадників середини і другої половини XVIII ст. у тому, що в них широко представлена різногалузєва лексика, зокрема ботанічна, зоологічна, медична, сільськогосподарська.

Відкритим залишаються питання про відношення лікарських порадників до аналогічних праць у інших народів, зокрема у західних слов'ян. Аргументом на користь такого припущення є наявність деяких фонетико-граматичних та лексичних полонізмів у таких пам'ятках, як “Лѣкарства описаніє”, “Книга лѣчебная от многих лѣкарствъ”. Деякі з полонізмів можна вважати книжними елементами тодішньої української літературно-писемної мови. Частина з них є південно-західними діалектизмами: занехай витко, окуток (20), человекъ, посродекъ (18). У тексті пам'яток зрідка вживаються польські назви, написані латинкою. Часто вони виступають як уточнююча назва чи іншомовний синонім до української лексики.

У пам'ятках широко представлена анатомічна лексика, назви органів тіла і їх частин: боль голови (18), подъ языко(мъ) (18), в локтю (18), з руки (18), жила головна, сепхалѣвка звана (18), в крижахъ (19), на плеуре (18), пулси,

або скронѣ (19), на утроби, селезе(н)ки (56), шия, каркѣ (59), жила, звана базилика (18), за ушима (35). в горлѣ (36).

Пам'ятки фіксують чималу кількість медичної лексики слов'янського і неслов'янського походження. Наприклад, деякі назви хвороб: боль голови (18), запаленіє очи(й) (18), боль зубовъ и ясенъ (18), катаргъ голови (18), запаленіє и врежденіє горла (18), на жолтячку (18), вред горла (18). на боль селезе(н)ки, на фебри (18), на шаленство (19), боль в крижахъ (19), на дихавицю (19), служить на гипоко(н)дрию (60), на сухоти (89), на дисентерію (88), на белмо (89), на камень в ни(р)кахъ (60), на глухоту (33), паралѣжь (59), колтонова хвороба (63), на рака, то е(ст) і на гангрену (31), на камень в нирках и на песокъ (33), на пухлину (39), на кадукъ, або велика хвороба, епилепсія звана (46), на корчъ (42), на рожу (48).

Менш поширені є назви способів лікування: лѣкарство, прошок (20), на купели (22), полосканіє (272), пластеръ (29), масть (31), пѣгулки (78), ванна, смароване (39), балсамъ (76). У творах чимало назв речовин, які використовувалися як лікувальні засоби або з яких виготовляли ліки: озми оцту (19), всипъ соли або селѣтри (19), придай ко(мъ)фор(и), з(ъ) цукромъ (19), возми маку, сѣмя конопляно(г)о, яловцю (20), возми масла, глею (51), вкидай сѣрки (27), озми вапна (51), спиритус (37).

Пам'ятки є цінним джерелом для дослідження ботанічної лексики. Особливо широко представлені лексеми на позначення лікарських рослин, серед яких знаходимо назви городніх і диких рослин, назви дерев, кущів, трав і їх частин: возми полиню, матери(н)ки, маруни (24), возми моху (26), воло(с)ки(й) орѣхъ (26), з дерева глодового (26), лотаття, мак (20), вари(т) буквицю, матери(н) ку, мел(ь)лѣсе, руменекъ, квѣтъ бузинови(й), руту, кропъ, вло(с)кій, то е(ст) мара(ч) (19), чебрець, матери(н)ку, меду(н)ки (45). Автор порадників був обізнаний із синонімами назв рослин: целѣдонія, то е(ст) ростопашъ, або я(с)ко(л)чино зел(ъ)є (26).

Аналіз лікарських порадників дає змогу зробити такі попередні висновки: 1. Розвиток народної медичної думки на

Україні у XVIII ст. був на високому рівні. 2. Є підстави вважати, що подібні травники були відомі уже в XVI ст. (І. С. Свенціцький, В. В. Німчук). 3. Лікарські поради були поширені на різних мовних українських територіях, про що свідчать окремі діалектизми. 4. У XVII ст. на Україні високо розвинутим був науково-популярний стиль. 5. Лікарські поради – багате джерело для вивчення історії формування української медичної, ботанічної, зоологічної лексики.

Передруковано з: Мова і духовність нації. Тези доповідей Регіональної науково-практичної конференції. – Львів, 1989. – С. 62–64.

Т. М. ВОЗНИЙ

**ДІЄСЛІВНІ УТВОРЕННЯ НА -УВА(ТИ) В
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ В ПОРІВНЯННІ З РОСІЙСЬКОЮ
ТА БІЛОРУСЬКОЮ (Відіменникові утворення від
слов'янських твірних основ)**

За допомогою словотворчих суфіксів -ува- (-'ува-)¹ в українській мові, -ова- (-ева) в російській і -ава- (-'ава-) у білоруській утворюються деривати від слов'янських і неслов'янських твірних основ іменникового, прикметникового, дієслівного, прислівникового і вигукowego походження. Утворення від іменникових твірних основ становлять переважну більшість усіх лексем з цими формантами.

У радянському і зарубіжному мовознавстві дієсловам з цими суфіксами присвячено ряд статей чи розділів у окремих працях², проте структурно-семантична характеристика даних дериватів не проводилася у порівняльному плані (на матеріалі сучасної української, російської і білоруської мов).

¹ Про генезу суфікса -ува- (<-ова-) див. ст. І. І. Ковалика. Структурні типи многократних дієслів в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами, "Вопросы славянского языкознания", Кн. II, Львів, 1949, стор. 214–224.

² Див.: Л. А. Юрчук. Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові, К., 1959; Н. С. Авилова. Вопросы глагольного суффиксального словообразования в современном русском языке. Глаголы с суффиксом -ова-, АКД, М., 1953; К. С. Самуйлова. К вопросу о суффиксальном образовании глаголов, "Ученые записки Тамбовского государственного педагогического института", вып. XII, Воронеж, 1958; А. Я. Бірала. З гісторыі суфіксальнага утварэння дзеесловаў ад імён у беларускай мове, "Даследаванні па беларускай і рускай мовах", Мінск, 1958, стор. 263–280; Ф. Хадаш. О судьбах русских глаголов на -овать за последние 300 лет, "Studia Slavica", t. 10, 3–4, Budapest, 1964, стор. 450–462; Глагол, наречие, предлоги и союзы в русском литературном языке XIX века, М., 1964; Н. С. Авилова. Слова интернационального происхождения в русском литературном языке нового времени, М., 1967.

Дієслова з суфіксами -ува- (-'ува-), рос. -ова- (-ева), білорус. -ава-(-'ава-) можна поділити на такі групи:

I. Дієслова, утворені від іменників, що означають істоти;

II. Дієслова, утворені від іменників не істот (з конкретним і абстрактним значенням)³.

Серед утворень від іменників не істот виділяються такі групи дієслів:

A. Дієслова цілеспрямованої дії на об'єкт.

B. Дієслова, утворені від іменників з часовим значенням.

B. Дієслова з локальним значенням.

Г. Дієслова, які виражають переміщення.

Д. Дієслова, які виражають акт мовлення.

Е. Дієслова, які виражають акт думання.

Є. Дієслова, що виражають внутрішній стан, емоції.

Ж. Дієслова, що виражають фізичний стан.

З. Дієслова, що виражають ставлення до когось, чогось, волевиявлення.

ДІЄСЛОВА, УТВОРЕНІ ВІД ІМЕННИКІВ НЕ ІСТОТ

A. Дієслова цілеспрямованої дії на об'єкт

Майже третю частину деномінативних утворень на -увати (рос. -овать, білорус. -аваць) від слов'янських твірних основ становлять дієслова із загальним значенням цілеспрямованої дії на об'єкт, серед яких виділяються такі словотвірні типи:

1. Дієслова із значенням “робити щось за допомогою інструмента”. Продуктивним у сучасній українській мові, менш продуктивним у білоруській і непродуктивним у російській мові виявляється словотвірний тип дієслів із значенням “робити щось за допомогою інструмента”. Цей

³ У цій статті аналізуються дієслова другої групи у східнослов'янських мовах. Про дієслова, утворені від іменників, що означають істоти, див. статтю автора: Питання розвитку дієслівного словотвору у східнослов'янських мовах, “Питання слов'янського мовознавства”, кн. 7–8, вид-во Львівського ун-ту, 1963.

тип налічує кільканадцять дієслів. Наприклад, укр. коткувати, ся, боронувати, млинкувати, сапувати; рос. бороновать, ся, сачковать, повздовать; білорус. баранаваць, ца, свідраваць, ца.

Частина дієслів даного типу належить до термінологічної лексики: сільськогосподарської: укр. Боронувати, ся, сапувати, коткувати, ся; рос. бороновать; білорус. баранаваць, ца; технічної: укр. свердлувати, білорус. свідраваць, ца.

Поряд з цим деякі з цих слів застарілі й обласні: укр. млинкувати, решетувати, рос. повздовать.

В українській мові виступають регулярні словотвірні дублети на -увати // -ити: боронувати – боронити, свердлувати – свердлити; поодинокі на -уват // -ати: сапувати – сапати. Дублетні форми на -ити мають вужчу сферу функціонування. Аналогічного типу дублетні форми зрідка фіксуються і в білоруській мові: баранаваць – бараніць.

Непродуктивність цього словотвірного типу в сучасній російській мові пояснюється двома причинами: 1) відсутністю лексичних реалій – відповідників українським формам або 2) частковим виявом інших словотвірних типів: на -ить: боронить, решетить, мотыжить⁴.

2. Дієслова із значенням “робити щось за допомогою речі, матеріалу, названого твірною основою”. Одним з найбільш продуктивних словотвірних типів дієслів на -увати (рос. -овать, булорус. -аваць) є тип із значенням “робити щось за допомогою речі, матеріалу, названого твірною основою”. Наприклад, укр. бичувати, ся, воскувати, ся, дернувати, дранкувати, живцювати, каменувати; рос. бичевать, ся, дерновать, черенковать, кольцевать, ся, дрожжевать, клинцевать; білорус. ачкаваць, бічаваць, ца, васкаваць, ца, вапнаваць, ца, барнаваць, дзернаваць.

Частина дієслів даного типу є складовою частиною термінологічної лексики: спеціальної: укр. дернувати,

⁴ Система наголосу різних типів утворень аналізується у іншій статті.

кільцюватися, ся, свинцювати, ся, дріжджувати; рос. дерновать, кольцевать, ся, свинцевать, ся, очковать, дрожжевать, известковать, ся, жировать, ся; білорус. пытляваць, ца, дзернаваць, кальцаваць, ца, спіртаваць, ца; будівельної: укр. drankувати, клинцювати, латувати; рос. клинцевать; білорус. шчабняваць, клінцаваць; садівничої: укр. живцювати, рос. черенковать, білорус. чаранкаваць, ачкаваць; металургійної: укр. ромувати, ся, воронувати, ся, пор. рос. хромироваться, ворониться.

Поруч з цим частина слів даного типу є застарілими: укр. крамувати, каменувати, пожиткувати; рос. харчевать, ся; обласними: укр. страувати, ся, хутрувати, чаркувати, ся; рос. солонцевать, паровать, бузовать; білорус. клінцаваць чи розмовними: укр. розварювати, шапкувати, кулакувати; рос. чаевать, харчевать, ся, листовать; білорус. шапкаваць, бузаваць.

Зрідка при дієсловах даного типу фіксуються дублетні форми на -и(ти) в українській мові: вапнувати – вапнити, латувати – латити.

Дублетні пари, хоч і рідше, виявляються і в російській мові з суфіксами: -ов // -и: дерновать – дернить, у білоруській з морфемами -ава // -ы (-і): васкаваць – вашчыць.

Поруч із повною структурною відповідністю передсуфіксальної і суфіксальної частин дієслів, зустрічаються випадки повної лексичної невідповідності або тільки суфіксальної. Наприклад, українські форми даного типу на -увати виявляються ще частково у таких різносуфіксальних типах у російській і білоруській мовах: укр. -ува- (білорус. -ава-), рідше -ірава-, рос. -ирова-: укр. меблювати, хромувати, білорус. мэбляваць, хрामीраваць, рос. мебелировать, хромировать; укр. -ува-: чаювати, могоричувати, рос. -ни-ча // -ева- : чаевничать і чаевать, могоричничать, білорус. -ава-: чаявать; укр. -ува-: воскувати, лікувати, воронувати; рос. -и: вощить, лечить, воронить; білорус. -ава-, -і(-ы-): васкаваць, лячыць, вараніць.

3. Дієслова із значенням “робити те чи піддавати тому, на що вказує твірна основа”. Досить продуктивним у

всіх східнослов'янських мовах є словотвірний тип дієслів із значенням “робити те чи піддавати тому, на що вказує твірна основа”, напр. укр. боргувати, пазувати петлювати, пластуватися, плямуватися; рос. вершковать, стоговать, брусовать, калевать, паровать; білорус. пудлаваць, светлаваць, ца, стыкаваць, ца, отарнаваць, ца, спіртаваць.

Поруч із дієсловами, що вживаються у розмовній мові, деяких застарілих і обласних форм, виділяється пласт слів, що входять до різних шарів термінологічної лексики: сільськогосподарської: укр. валкувати ся, вершкувати, ся, околотувати, стогувати; рос. вершковать, ся, стоговать; білорус. валкаваць, тарнаваць, сціртаваць, тарпаваць, ца; юридичної: укр. дослідувати, рос. дослідовать; спеціальної: укр. пазувати, рос. калевать, светловаться, білорус. пазаваць, светлаваць, ца, стыкаваць, ца.

Деякі з дієслів даного типу вступають у сучасній українській мові в такі словотворчі співвідношення з суфіксом -и(ти): дарувати – дарити, димувати – димити, плямувати – плямити, зрідка з суфіксом -а(ти): петлювати – петляти, -іти: шумувати – шуміти.

У російській мові фіксуються аналогічні дублетні співвідношення: -ова-// -и-: даровать – дарить, гнездовать – гнездиться, нерестовать – нереститься, рідше -ова- // -и- // -е-: светловать – светлится – светлеть.

У білоруській мові зустрічаються такі пари: -ава- // -і-: шклаваць – шкліць, гнездавацца – гняздіцца, -ава- // -е-: святлаваць – святлець.

Словотвірний тип дієслів із значенням “робити те, на що вказує твірна основа”, частково виявляється у ряді структурно інших словотвірних типів у російській і білоруській мовах. Наприклад, він трансформується: а) префіксальним і префіксально-суфіксальними відповідниками: укр. валкувати, рос. скучивать, укр. боргувати, рос. одолжать, ссужать; б) словосполученнями: укр. ключкувати, рос. метать петли, петлять, укр. задаткувати, рос. дать задаток; в) формами на -ить: укр. дарувати, рос. дарить, укр. шуткувати, рос. шутить, укр. пазувати, рос. пазить; г) утвореннями на -ать: укр. крокувати, рос. шагать, укр. петлювати, рос. петлять, укр. плямувати,

рос. пятнать; д) дериватами з суфіксами -ничать, -ствовать: укр. порядкувати, рос. хозяйничать, хозяйствовать; е) дієсловами з суфіксом -е-: укр. шумувати, рос. шуметь.

4. Дієслова із значенням поділу на певні частини, членування чи інтеграції. Серед дієслів із значенням “робити те, на що вказує твірна основа”, виділяється мікротип дієслів із значенням поділу на певні частини, членування чи інтеграції. Наприклад, укр. паювати, членувати, ся, четвертувати, ся і чвертувати, межувати, толокувати; рос. межевать, ся, четвертовать, ся, пластовать, ся, білорус. межаваць, ца, чвартаваць, пластаваць, ца.

Цей словотвірний тип, поширений в основному в розмовній мові, непродуктивний у сучасних східнослов'янських мовах.

Українському типові на -увати в російській і білоруській мовах відповідають частково інші типи: на -ить: укр. членувати, рос. членить, білорус. чляніць, ца; словосполучення: укр. толокувати, рос. работать миром, білорус. працаваць грамадай.

5. Дієслова із значенням “покриватися тим, на що вказує твірна основа”. Непродуктивним у східнослов'янських мовах є словотвірний тип дієслів із значенням “покриватися тим, на що вказує твірна основа”, з наголосом на дієслівному суфіксі. Наприклад, укр. брунькува́ти, ся, рубцювати, ся; рос. почкова́ть, ся, рубцева́ть, ся, кустова́ть, ся, стрелкова́ть, ся; білорус. рубцава́цца, каласава́ць.

6. Дієслова із значенням “робити щось чи ставати подібним до іменника, названого твірною основою”. Непродуктивним у сучасних східнослов'янських мовах є словотвірний тип зі значенням “робити щось чи ставати подібним до іменника, названого твірною основою”. Наприклад: укр. лицювати, струмувати, цвіткувати, личкувати, колувати; рос. лицева́ть, ся, красова́ть, ся; білорус. красаваць, ца, крыжавацца.

7. Дієслова із значенням “позбавляти те, на що вказує твірна основа”. Декілька дієслів в українській, російській та білоруській мовах виступають із значенням “позбавляти те,

на що вказує твірна основа”. Наприклад: укр. корчувати, ся, пасинкувати, білувати; рос. корчевать, ся, пасынкавать; білорус. карчаваць, ца, пасынкаваць, ца.

Цей словотвірний тип непродуктивний, не поповнюється новотворами. Сфера вживання цих дієслів обмежена в основному до сільського господарства, лісництва й садівництва.

Б. Дієслова, утворені від іменників з часовим значенням

Здебільшого дієслова, похідні від іменників з часовим значенням, виступають із значенням “проводити, проживати той період часу, який названий твірною основою”, або “займатися тим, що типове для періоду, названого твірною основою”. Інколи обидва значення поєднуються в одній лексемі: укр. веснувати, днювати, ночувати, жнивувати; рос. дневать, зимовать, ночевать, вековать, годовать; білорус. вековаць, дняваць, зімаваць, летаваць, начаваць.

Серед дієслів, утворених від іменників з часовим значенням, виділяється мікротип із значенням “приймати їжу у певну пору дня”, як: укр. полуднувати, підвечіркувати, розм. полуденькувати; рос. полдневать, полудновать; білорус. полуднаваць.

Дієслова даного непродуктивного типу поширені в основному в розмовній мові, деякі уже застарілі або вживаються в різних говорах. Серед термінологічних утворень можна назвати укр. жнивувати.

Цьому українському словотвірному типові в російській і білоруській мовах частково відповідають такі типи утворень: а) словосполучення: укр. жнивувати, рос. убирать хлеб, жать, білорус. убіраць хлеб; б) дієслова з суфіксом -нича- у рос. мові: укр. полуднувати, рос. полдничают, білорус. палуднаваць; в) деривати з суфіксом -и-: укр. постувати, рос. поститься і білорус. пасціць.

В. Дієслова з локальним значенням

Одним із непродуктивних словотвірних типів дієслів з суфіксом -ува- (рос. -ова-, булорус. -ава-), утворених від іменників з локальним значенням, є тип дієслів із значенням “перебувати, займатися тим, що типове для даного місця”:

укр. домувати, зорювати, полювати, таборувати, нічлігувати, рос. столовать, ся, полевать, лесовать, пировать, білорус. сталавацца, паляваць.

Українським утворенням на -увати в російській мові відповідають зрідка структурні типи з суфіксами -и-: рос. охотиться, грудиться; -нича: рос. домоседничают, домовничают, ночлежничают, білорус. начлежнічаць.

Г. Дієслова, які виражають переміщення

Словотвірний тип дієслів на -увати із значенням переміщення непродуктивний у слов'янських мовах. Дієслова даного типу поширені в основному в розмовній мові, часто характеризують спосіб або напрям переміщення: укр. задкувати, слідувати (пор. слідувати), спинкувати, колувати, плазувати, рос. следовать, кочевать, білорус. качаваць.

Д. Дієслова, які виражають акт мовлення

Одним із досить поширених у східнослов'янських мовах є словотвірний тип на позначення акту мовлення, куди входять дієслова, різноманітні щодо значення. Серед них наявні взаємно-зворотні дієслова, як: укр. бесідувати, спілкувати, ся, рос. беседовать; дієслова, які вказують на спосіб мовлення: укр. галасувати, питлювати – говорити скоро, а також дієслова із значенням “ляти, сварити, картати, ганити і т. п.”: укр. батькувати, ганьбувати, пашекувати, просторікувати, білорус. ганьбаваць, ца.

Найбільше цей тип дієслів виявляється в українській мові, менше у російській і ще менше у білоруській, у якій фіксуються відповідники з суфіксом -іць (-ьць): тлумачыць, гаварыць, гутарыць, гаманіць.

Е. Дієслова, які виражають акт думання

Дієслова, які виражають акт думання, становлять непродуктивний словотвірний тип у східнослов'янських мовах: укр. гадкувати, мізкувати, пам'ятувати, розумувати, рос. мозговать, памятовать, білорус. памятаваць.

Українському словотвірному типові дієслів на -увати, які виражають акт думання, у російській і білоруській мові частково відповідають префіксальні, префіксально-суфіксальні утворення або цілі словосполучення: укр. мізкувати, рос. размышлять, соображать, смекасть, жарт. шевелить мозгами, білорус. узважаць, разважаць, раздумваць.

Є. Дієслова, що виражають внутрішній стан, емоції

Словотвірний тип дієслів на позначення внутрішнього стану, емоцій виявляється у кількадесяти дієсловах у кожній із східнослов'янських мов: укр. ворогувати, горювати, дивувати, ся, нудьгувати, сумувати, рос. тосковать, печаловать, враждовать, горевать, досадовать, білорус. варагаваць, сердаваць, дзівавацца, смуткаваць, сумаваць.

Зрідка в українській мові фіксуються дублетні форми з суфіксом -и- типу печалувати – печалити, вірувати – вірити, -і-: скорбувати – скорбіти, -а-: страждувати – страдати; - ова- // -и- у російській мові: веровать – верить, печаловать – печалить; -ава- // -і- у білоруській: смуткаваць – смуціцца, крыўдаваць – крыўдзіць.

Ж. Дієслова, що виражають фізичний стан

Процеси, які позначають дані дієслова, надзвичайно різноманітні. Вони стосуються матеріального становища, фізичного стану і вияву його процесів, зв'язаних з метеорологічним явищами у живій природі тощо. Наприклад: укр. бідувати, голодувати, недугувати, гарячкувати, вирувати, квітувати, рос. голодовать, недуговать, жировать, білорус. бедаваць, пакутаваць, залазаваць.

Дієслова даного типу використовуються в основному в розмовній мові, деякі з них є рідковживаними: укр. розкошуватися, клубуватися, білорус. раскашавацца, інші – обласними: укр. гараздувати, рос. голодовать чи застарілими: рос. обиловать, недуговать.

Дублетні форми вживаються зрідка в українській мові з суфіксами -ува- // -а-: голодувати – голодати, недугувати –

недужати, -ува- // -ну-: квітувати – квітнути, хибувати – хибнути, -ува- // -и-: клубуватися – клубитися, -ова- // -а- у російській мові: голодовать – голодать.

У російській мові цей словотвірний тип частково реалізується в інших типах з суфіксами: -ствова-: бедствовать, раскошествовать, благоденствовать; -нича-: раскошничать, постничать, сумерничать. У російській і білоруській мовах наявні ще відповідні утворення з суфіксом -а-: рос. голодать, білорус. галадаваць, -и-: рос. клубиться, білорус. клубіцца.

3. Дієслова, що виражають ставлення до когось, чогось, волевиявлення

Непродуктивним, але поширеним у східнослов'янських мовах є словотвірний тип дієслів із значенням ставлення до когось, чогось, волевиявлення: укр. бокувати, збиткувати, ся, опікувати, ся, слідкувати, шанувати, напастувати, рос. советовать, ся, білорус. апекаваць, ца, літаваць, ца.

У російській і білоруській мовах цей словотвірний тип виявляється також частково в іншотипних утвореннях з суфіксами: -и- (білорус. -і-, -ы-): рос. сторониться, заботиться, следить, білорус. клапаціцца, сачыць, брыздіцца, лашчыць; -а-: рос. смеяться, ласкать, опекать, білорус. насміхацца, смеяцца, хістацца, вагацца.

Проаналізувавши деномінативні дієслівні утворення з суфіксами -ува- (-ува-) в українській мові, -ова- (-ева-) в російській, -ава- (-áva-) у білоруській, можна зробити такі загальні висновки:

1. Дієслова з даними суфіксами утворюються як від слов'янських, так і від іншомовних твірних основ.

2. Твірними основами дієслів на -увати- (рос. -овать-, білорус. -аваць-) є іменники, прикметники, прислівники, дієслова і вигуки. Серед дериватів від слов'янських твірних основ переважають відіменникові утворення. Дієслова з цими суфіксами утворюються від іменників з конкретним і абстрактним значенням, при чому більше дієслів, похідних від іменників з конкретним значенням.

3. Найбільш продуктивними в сучасних слов'янських мовах виявляються три словотвірні типи серед дієслів, утворених від іменників з конкретними значеннями: а) дієслова із значенням “робити щось за допомогою інструмента, названого твірною основою”; б) дієслова із значенням “робити щось за допомогою речі або матеріалу, названого твірною основою”; в) дієслова із значенням “робити те чи піддавати тому, на що вказує твірна основа”.

4. Досить поширеними у всіх східнослов'янських мовах є дієслова, що виражають внутрішній стан, емоції, і непродуктивними дієслова, що виражають фізичний стан, ставлення до когось, волевиявлення, переміщення; дієслова, що виражаються акт думання, а також дієслова, утворені від іменників з часовим і локальним значенням.

5. Дієслова на -увати- (рос. -овать-, білорус. -аваць-) засвідчені як у літературній мові, так і в різних говірках східнослов'янських мов.

6. У стилістичному відношенні аналізовані дієслова неоднорідні. Зустрічаються загальноновживані, деякі книжні, застарілі, обласні, розмовні лексеми. Дієслова з цими суфіксами є також одним із основних засобів поповнення термінологічної лексики східнослов'янських мов.

7. Порівняльна структурно-семантична характеристика дієслів із суфіксами -ува- (рос. -ова-, білорус. -ава-) дає змогу виявити продуктивність і поширення різних словотвірних типів у кожній із східнослов'янських мов, а також реалізацію словотвірних типів української мови іншотипними утвореннями в російській і білоруській мовах.

8. Наголос переважає на суфіксальній частині дієслів в українській, російській і білоруській мовах, значно рідше зберігається наголос твірного слова.

T. VOZNY
UKRAINIAN DERIVATIVES IN -УВА-(ТИ) AS COMPARED
WITH SIMILAR FORMATIONS IN RUSSIAN AND
BYELORUSSIAN

The article deals with Ukrainian verbs in -ува-(-ўва-) at compared with those in -ова- (-ева-) in Russian and -ава- (-'ава-) in Byelorussian formed from noun stems of Slavonic origin.

The productivity, the sphere of usage the stylistic nature of the above mentioned type of formations are considered. The article is supplied with of Russian and Byelorussian counterparts, different in structure but corresponding to Ukrainian derivatives in -ува-(-ўва-).

Передруковано з: Вісник Львівського університету.
Серія філологічна. – Вип. 7. – 1970. – С. 28–34.

ІСТОРІЯ ДІЄСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ З СУФІКСОМ -НУ- (<-НЖ-) В СТАРОРУСЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

І. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ДІЄСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ З СУФІКСОМ -НУ- (<-НЖ-)

Питання виникнення дієслівних утворень з суфіксом -ну- (<-нж-) тісно пов'язане з вченням про виникнення і становлення корелятивних видових відношень типу *стукати – стукнути, тріскати – тріснути* і т. п.

В переважній більшості дослідники дієслівного класу з суфіксом -ну- відмічають той факт, що суфікс цей, як і більшість інших дієслівних суфіксів (-ова- (>-ува-), -ева-, -ыва-, і т. п.), виник внаслідок так званої морфологічної абсорбції і перінтеграції. Саме так пояснюють виникнення дієслів на -нж- (>-ну-) В. Добровський¹, О. Дювернуа² та інші.

Графічно це можна було б зобразити так: *тльк-н-ж* → *тльк-нж* → *тльк-нж-ти*.

Разом з цим відмічається, що суфікс -ну- появляється спочатку в особових закінченнях дієслів, а потім переходить і в інфінітивну форму. Таке пояснення маємо у В. Добровського³, О. Дювернуа, В. Вондрака⁴, Г. Педерсена⁵,

¹ В. Добровський. К учению о русском глаголе. “Филологические записки”, 1882, вип. IV, стор. 209–217.

² А. Дювернуа. Сочинения, “Об историческом наслении в славянском словообразовании”, Москва, 1867, стор. 143–147.

³ В. Добровський, цит. праця, стор. 309.

⁴ W. Vondrak. Altkirchenslavische Grammatik, Berlin, 1900, стор. 234-236; “Vergleichende slavische Grammatik”, т. I, Göttingen, 1906, стор. 510–512.

⁵ Н. Pedersen. Das Präsenssuffiks n, “Indogermanische Forschungen”, т. II, 1893, стор. 285–332, Die Nasalpräsentia und der slavische Akzent, “Zeitschrift für vergleichende Sprachforschungen”, т. XXXVII, 1905, стор. 297–421.

Я. Ендзеліна⁶, А. Каліні⁷, Г. Ульянова⁸, Є. Куриловича⁹, О. Гуйєра¹⁰, В. Махека¹¹ та інших.

К. Бругман¹² вважає, що інфінітив утворюється від дієслівного іменника з абстрактним значенням за допомогою суфікса -оно-, -он-, отже: *mināti* < **min-on-ti*.

Я. Ендзелін вбачав тут суфікс -неу-, -пou-, причому, на його думку, слов'янське -ни- змінилося на -на- подібно до того, як у старослов'янському слові *гноушь*, поруч з *гнѣшь*.

Г. Ульянов вказує, що походження слабих основ з носовим інфіксом в індоєвропейських мовах лишається невиясненим. Разом з цим він відмічає, що в старослов'янському і литовському суфіксах -но-, -не- співпали два індоєвропейські суфікси -неу- і -на- в сильних формах, -ни- і -па- в слабих.

Ю. Курилович¹³ теж вказує, що суфікс -ну- етимологічно (хоч і не фонетично) відповідає індоєвропейському суфіксу -

⁶ Я. Эндзелин. О происхождении праславянских инфинитивов на -nati-. "Русский филологический вестник", т. LXVIII, 1912, стор. 371–372.

⁷ A. Kalina. Przyczynek do historii konjugacji słowiańskiej, Warszawa, 1889, стор. 115–116.

⁸ Г. Ульянов. Значение глагольных основ в литовско-славянском языке, "Русский филологический вестник", 1891, № 2, стор. 209; "Основы настоящего времени в старославянском и литовском языках". Варшава, 1888, стор. 50–63, 69.

⁹ J. Kuryłowicz. Pochodzenie słowiańskich aspektów czasownikowych, "Sbornik prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929", ч. II, Praha, 1932, стор. 572–576; La genese d'aspects verbaux slaves, "Prace filologiczne", т. XIV, 1929, стор. 645–657.

¹⁰ О. Гуйєр. Введение в историю чешского языка, М., 1953, стор. 96.

¹¹ V. Machek. Die Herkunft des na Stammes in der slavischen II Verbalklasse, т. XV, Doppelheft, стор. 89–92.

¹² K. Brugmann. Grundriss der vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, т. I–V, Strassburg, 1886–1900, стор. 361.

¹³ J. Kuryłowicz. Pochodzenie słowiańskich aspektów czasownikowych, "Sbornik prací I sjezdu slovanských filologů v Praze", ч. II, Praha, 1932, стор. 572.

nā- (-na-)¹⁴. На доказ цього автор наводить такі приклади: 1) готські дієслова на -nan-, які, хоч і зберігають суфікс -ne- (-no- в теперішньому часі, в “praeteritum” зберігають старе -na-) > -no-, а також староскандинавські на -nā- (> nō, na); 2) литовські дієслова з носовим інфіксом, які відповідають слов’янським дієсловам з носовим суфіксом; суфікс -nā- / -na- є тільки носовим інфіксом у коренях Set, тобто на -ā- / -a; 3) за Педерсеном, форми на -nati з акутовою інтонацією вказують на стару довготу і є продовженням давніх форм на -na-n-ti.

Щодо третього аргументу, то сам Ю. Курилович вважає, що він гіпотетичний, тоді як два перші цілком підтверджують положення автора.

У вітчизняному мовознавстві по-різному класифікувались дієслівні утворення з суфіксом -ну-.

Ще М. Ломоносов¹⁵, а за ним і О. Востоков¹⁶ звернули увагу на те, що деякі з цих дієслів утворюють форми минулого часу без суфікса -ну-. У працях Ф. Буслаєва,¹⁷ В. Чернишова,¹⁸ О. Шахматова¹⁹, С. Карцевського²⁰ знаходимо точніше визначення обох дієслівних груп на -ну-, як таких, що в формах минулого часу зберігають суфікс -ну- або його втрачають.

Для О. Шахматова, наприклад, це дієслова однократного виду або такі, які мають значення поступового нагромадження стану; для С. Карцевського – це дві по-різному продуктивні дієслівні групи: продуктивна, що

¹⁴ Пор. у А. Майе. Общеславянский язык, ИЛ, М., 1951, стор. 191.

¹⁵ М. Ломоносов. Русская грамматика, СПб., 1788, стор. 112.

¹⁶ О. Востоков. Русская грамматика, СПб, 1830, § 79.

¹⁷ Ф. Буслаев. Историческая грамматика русского языка изд. 4-е, ч. I, М., 1875, стор. 96.

¹⁸ В. Чернышев. Правильность и чистота русской речи, изд. 3-е, вып. II, Петроград, 1915, стор. 245.

¹⁹ А. А. Шахматов. Очерк современного русского литературного языка, М., 1923, стор. 192.

²⁰ S. Karcevski. Système du verbe russe, Prague, 1927, стор. 60, 70.

зберігає суфікс -ну- у формах минулого часу, і непродуктивна, яка втрачає суфікс -ну- у формах минулого часу.

Будучи вірними в своїй основі, такі класифікації дуже часто, крім формального розподілу на дві групи, не давали відповіді на питання про причини продуктивності чи непродуктивності кожної з цих груп, не вказували на лексико-семантичні групи дієслів з суфіксом -ну-.

Із спеціальних праць, присвячених дослідженню дієслівних утворень на -ну-, можна назвати лише працю А. Косіби²¹. Він поділяє всі дієслова з суфіксом -ну- на такі підгрупи: а) перехідні недоконані дієслова, б) доконані перехідні дієслова, в) доконані неперехідні дієслова, г) посередньоперехідні дієслова, д) починальні дієслова, е) дієслова, які змінюють вид і стан.

Класифікація дієслів на -ну- у А. Косіби дається на основі доконаності і недоконаності, а також перехідності і неперехідності.

Праця А. Косіби має формальний характер, тому що в ній, крім переліку дієслів на -ну-, які належать до різних з цих груп, не говориться про різні лексичні групи дієслів у межах кожної з названих груп, а також про їх продуктивність.²²

Тому що в українському мовознавстві немає спеціальних досліджень, присвячених дієслівним утворенням з суфіксом -ну-, ми маємо на меті дати відповідь на питання про історію формування дієслівних утворень з суфіксом -ну- в староруській і українській мовах.

²¹ A. Kosiba, Geneza, rodzaj i znaczenie funkcyjne słów polskich, wytworzonych z pierwiastków za pośrednictwem przyrostka -ną, "Sprawozdanie dyrekcji C. K. Gimnazjum Tarnopolskiego za r. szk. 1882", стор. 2–52.

²² В останній час появилася цікава стаття про дієслівні утворення з суфіксом -ну- у польській мові: В. Крежа, Czasowniki z sufiksem -ną- we współczesnym języku polskim, "Język Polski", XXXVI (1956), № 4, стор. 285–289.

Дієслівні утворення з суфіксом -ну- в українській, як і в інших слов'янських мовах, поділяються на дві основні групи:

- а) дієслова, що виражають довготривалий стан, дію;
- б) дієслова з однократним значенням.

Дієслова першої групи, які означають поступове нагромадження певного стану, стан або довготривалу дію, об'єднують непродуктивний клас дієслів, який у мові разом з дієсловами, ускладненими префіксами, нараховується понад сто (за підрахунками С. Карцевського²³ в російській мові їх коло 60). Дієслівні утворення з таким значенням здебільшого недоконані, доконаними вони бувають лише в поєднанні з префіксом; у формах минулого часу ці дієслова звичайно не зберігають дієслівного суфікса -ну-. Наприклад: *мерзнути* – *мерз*, але *замерз*, *сохнути* – *сох*, але *засох*, *жовкнути* – *пожовкнути*, але *пожовк* і т. д.

Дієслів з суфіксом -ну-, які означають однократну дію, в сучасній українській мові нараховується понад 300. Ці дієслова означають раптову, однократну дію. У формах минулого часу вони зберігають суфікс -ну-, але від таких дієслів не можна утворити форми майбутнього складеного часу. Це зумовлене семантикою однократних утворень на -ну-. Наприклад: *ахнути* – *ахнув* – *ахне*, *дзенькнути* – *дзенькнув* – *дзенькне* і т. п. Дієслова даної групи мають здебільшого доконане значення. До таких дієслів приєднується декілька дієслів, у яких суфікс -ну- на сучасному етапі розвитку української мови не виділяється, хоч етимологічно він виділявся, наприклад: *минути*, *пом'янути*²⁴.

На периферії цих груп стоять такі форми, як *тонутти*, *тягнути*, *гнути* і рос. *льнуть*. Виходячи з того, що

²³ На нашу думку, цифру 60 в рос. мові слід вважати умовною, тому що С. Карцевський не називає всіх дієслів даної групи, не бере до уваги і діалектних форм.

²⁴ Н. Горяев. Сравнительный этимологический словарь русского языка, Тифлис, 1896, стор. 209, 246; F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886, стор. 182, 186, 207.

форми ці означають довготривалу дію, відносимо їх до дієслів першої групи.

Обидві дієслівні групи відрізняються між собою і наголосом. В дієсловах недоконаного виду наголос здебільшого на корені: *гру́знути*, *жо́вкнути*, *гі́ркнути*, *блі́днути* тощо, але *тягну́ти*, *тону́ти*, *горну́ти*. У дієсловах доконаного виду наголос падає як на суфікс, так і на корінь, хоч переважає наголос на кореневій частині, особливо в дієсловах, утворених від вигуків: *дві́гнути*, *зі́тхнути*, *кашля́нути*, але: *гля́нути*, *кри́кнути*, *дза́нькнути*, *гу́лькнути*, *а́хнути*, *ба́хнути*, *бу́лькнути* й інші.

Як видно, у дієслівних утвореннях з суфіксом -ну- різко виділяються дві групи, що відрізняються як з семантичного боку, так і з граматично-структурного.

У мовознавчій літературі існують різні думки щодо формування дієслівних утворень на -ну-, які означають одноразову дію, і дієслів, що означають довготривалу дію, становлення певних якостей чи стан. Одні лінгвісти вважають, що в класі дієслів на -ну- об'єдналися дієслова із значенням однократності дії і довготривалості дій (Ф. Фортунатов), інші – що тільки одне з цих значень було властиве спочатку цьому класові, а саме, значення раптовості розвинулося пізніше (Г. Педерсен), ще інші вважають, що дієслова на -ну- мали спочатку значення моментальності (Д. Матеев²⁵ та інші).

П. Кузнєцов твердить, що “возможно в основе и тех, и других значений лежит некогда существовавшее более широкое значение, каким-то образом объединявшее те два значения, которые с точки зрения современного языкового сознания кажутся столь разновидными”²⁶.

Вчені, яких у першу чергу цікавило питання дієслівного виду, вважали, що спосіб дії (одноразовість, довготривалість) при дієслівних утвореннях на -ну- виник раніше, ніж

²⁵ Д. Матеев. Элементы пространства и време, “Slavia”, т. XIV, стор. 20.

²⁶ Див. примітки П. С. Кузнєцова до книги А. Майе. Общеславянский язык, ИЛ, М., 1951, стор. 447.

доконаність і недоконаність. Спосіб дії (як лексична категорія) засвідчений уже у староіндійській період, тоді як видові кореляції починають розвиватись щойно в окремих слов'янських мовних групах (Ю. Курилович, Ван-Вейк²⁷, Я. Сафаревич²⁸, Є. Кошмідер²⁹, В. Бородич³⁰ та інші).

Г. Павський³¹ відмічав, що суфікс -ну- наявний уже в слов'янсько-литовський період.

О. Потебня³² вказує, що суфікс -ну- в слов'янсько-литовський період вказував на процес становлення, моментальність при таких дієсловах розвинулася з процесу становлення, і її слід вважати слов'янським явищем.

В мовознавчій літературі остаточно не вирішено, яку з дієслівних груп на -ну- слід вважати первинною, а яку вторинною. Можливо, що обидві групи склалися незалежно одна від одної. І тоді немає підстав говорити про первинність однієї і вторинність іншої. На основі зібраного мовного матеріалу можемо констатувати тільки той факт, що дієслівних утворень з суфіксом -ну-, які означають становлення стану чи довготривалу дію, в староруській мові значно більше, ніж у сучасній українській літературній мові, а дієслів на -ну-, що означають раптовість дії чи моментальність, менше. Дехто намагається показати

²⁷ N. Van Wijk. Zur Vorgeschichte der slavischen Aspekte, "Indogermanische Forschungen", т. LIII, 1935, стор. 196.

²⁸ J. Safarewicz. Nowsze badania nad genezą aspektów słowiańskich, "Rocznik slawistyczny", т. XIV, 1938, стор. 79.

²⁹ E. Koszmider. Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie, Wilno, 1934, стор. 127, 198; Studien zum slavischen Verbalaspekt, "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung", т. LVI, 1929, стор. 92.

³⁰ В. Бородич. К вопросу о формировании совершенного и несовершенного вида в славянских языках, "Вопросы языкознания", изд. АН СССР, Москва, 1953, № 6, стор. 72.

³¹ Г. Павский. Филологические наблюдения над составом русского языка. Рассуждение третье, "О глаголе", СПб., 1842, стор. 76.

³² А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. IV, изд. АН СССР, М. – Л., 1941, стор. 89.

відношення дієслів обох груп у сучасній українській мові відношенням 3:5.

На нашу думку, таке відношення не об'єктивне, його скоріше можна було б показати як 1: 4. Якщо дієслівні утворення з суфіксом -ну- розвивалися в мові-основі так, як на протязі розвитку староруської і української мов, тоді з певністю можна припустити, що дієслова на -ну- мали спочатку значення недоконаності прояву, а одноразові форми на -ну-, за якими пізніше закріпилося і доконане значення, є вторинним явищем. Однак доки не досліджено чи не реконструйовано хоч би дописьмову мову предків сьгоднішніх слов'ян, ми можемо вважати таке припущення тільки гіпотетичним.

II. ДІЄСЛОВА З СУФІКСОМ -НУ- (< -НЖ-), ЩО ВИРАЖАЮТЬ ДОВГОТРИВАЛИЙ СТАН, ДІЮ

До дієслів, що виражають довготривалий стан, дію, відносяться ті слова з суфіксом -ну- в неозначеній формі, які зберігають -н- в основі теперішнього часу та в усіх формах, утворених від цієї основи, але можуть втрачати суфікс -ну- в основі минулого часу і в усіх формах, утворених від нього, наприклад: *жовкнути* – *жовкне*, але поруч з *жовкнув*, *жовк*, *жовклий*; *мерзнути* – *мерзну*, але поруч з *мерзнув*, *мерз*, *мерзлий*, *замерзлий*; *сохнути* – *сохне*, але *сох*, *засохлий*, поруч з формою *сохнув* і т.п.

Крім того, є значна кількість дієслів, які можуть зберігати суфікс -ну- й у формах минулого часу (здебільшого в південно-західних говірках), наприклад: *тягнув*, *сунув*, *принув*, і т.п. Цей факт, як відмічає і С. П. Обнорський³³, вказує, що віднесення таких дієслів до продуктивної групи дієслів тільки тому, що вони зберігають суфікс -ну- у формах минулого часу, чисто формальне.

Деякі дієслова, однак, можуть втрачати або втратили суфікс -ну- і в основі інфінітива. В більшості випадків з

³³ С. П. Обнорський. Очерки по морфологии русского глагола, изд. АН СССР, Москва, 1953, стор. 33

суфіксом -ну- вони вживаються в говірках чи розмовній мові, тоді як у літературній мові здебільшого виступають як безсуфіксні, наприклад: *бігнути і бігти* (пор. староруське *бѣг-ти, бѣг-ѣ-ти, бѣг-ну-ти*), *тягнути і тягти, плисти і плинути, охлясти і охлянути* і т.п.

У процесі історичного формування дієслів з суфіксом -ну-, що виражають довготривалий стан, дію, можна спостерігати і ускладнення інфінітива елементом -ну-. Наприклад: дієслово *вынуть* замінило стару форму *вынять* (суч. літ. *вийняти*), форма *обмануть* виникла із *обманить* (пор. *манить, заманить*), стара форма *пять* під впливом форми теперішнього часу замінилась формою *пнуть*. Від дієслова *клять* (теп. час *кляну*) в деяких західноукраїнських говірках засвідчена форма *поклянутися* замість літературного *поклястися*. Те саме можна сказати і про російські форми *стыть, застрять, поклянуться*³⁴.

Дієслівні утворення з суфіксом -ну-, що означають становлення стану, стан або довготривалу дію, здебільшого відприкметникового чи відіменникового походження, наприклад: *грубий – грубнути, сліпий – сліпнути, гіркий – гіркнути, блідий – бліднути, сухий – сохнути, волога – вологнути* і т. п.

Разом з цим існує значна кількість дієслів, які утворені від первісних дієслівних коренів, наприклад: *плинути, бігнути, тягнути, сунути, тонути, горнути* та інші.

Для таких дієслівних утворень характерне те, що вони, будучи односкладовими в передсуфіксальній частині дієслова, здебільшого означають дію руху.

З точки зору своєї будови дієслова ці можна поділити на: 1) дієслова, в яких суфікс -ну- приєднується до кореня, що закінчуються на голосний або на плавний, наприклад: *пли-ну-ти, су-ну-ти, то-ну-ти, гор-ну-ти* і т. п. і 2) дієслова, в яких суфікс -ну- приєднується до кореня на приголосний, наприклад: *сох-ну-ти, мерк-ну-ти, груз-ну-ти*.

³⁴ Н. Горяев, цит. праця, стор. 437, 201, 291, 114, 352; С. Обнорський, цит. праця, стор. 34

Дієслів, корінь яких закінчується на приголосний, значно більше, ніж тих, корінь яких закінчується на голосний.

У системі дієслів, корінь яких закінчується на голосний, слід відрізнити первісні утворення з суфіксом -ну-, наприклад: *сунути* від *сути*, *чюнути* від *чюти*, *зрѣнути* від *зрѣти*, від вторинних утворень, що появились внаслідок випадання останнього приголосного кореня перед суфіксом -ну-, наприклад: *гынути* при *гыбнути*, *сънути* при *съпнути*, *тонути* при *топнути*, *вянути* при *вяднути*, *гнути* при *гбнути* (пор. рос. *сгибать*, *гибкий*) і т. п.³⁵

Приголосні д, т, б, п, в у дієсловах перед суфіксом -ну- часто випадають, наприклад: *ки(д)-ну-ти*, *гор(т)-ну-ти*, *ги(б)-ну-ти*, *то(п)-ну-ти*, *гля(д)-ну-ти* і т. п.

Зустрічаються й такі випадки, коли суфікс -к-, наявний у прикметниках, в дієслівних формах випадає, наприклад: *бридкий* – *бриднути*, *гладкий* – *гладнути*, *терпкий* – *терпнути* і т. п.

У деяких дієслівних формах перед суфіксом -ну- т > к, наприклад: *жовкнути* – *жовтий*.

Для дієслівних утворень з суфіксом -ну-, що означають перехід з одного стану в інший, характерне те, що в пам'ятках староруської мови при них засвідчені відповідні їм каузативні дієслівні форми, особливо з суфіксом -и-, наприклад: *гыноути* і *гоубити* – *заставляти гинути*; *щезнути*, *гасноути* – *гасити*, *съхноути* – *соушити*, *глѣхноути* – *глоушити*, *тонути* – *топити* і т. п.

Крім дієслівних утворень з суфіксом -ну-, які вказують на процес становлення певного стану, на таку ознаку вказує і деяка частина дієслів з суфіксом -і-, а також дієслівні утворення від вищого ступеня прикметника з суфіксом -а-, наприклад: *біліти*, *зеленіти*, *грубіти*, *білішати*, *зеленішати*, *чорнішати* і т. п.

У деяких випадках утворення на -і-, -ну- з одним і тим же коренем у семантичному відношенні не відрізняються, їх

³⁵ Пор. також *глянути* (*глядіти*), *кинути* (*кидати*), *холонути* (*холодити*), *тонути* (*топити*) і т. п.

можна замінити одне одним, наприклад: *грубнути* і *грубіти*, *худнути* і *худіти*.

Але деякі дієслівні утворення з суфіксом -ну- не можна замінити дієсловами з суфіксом -і-, особливо коли вони утворені від назв кольорів, тому що вони, як на це вказував уже Є. Тимченко,³⁶ не означають тоді становлення якості, стану, а мають значення “видаватись якимсь, бути на вигляд якимсь”, наприклад: “Вона нікого не хотіла тоді бачити, не ходила обідати, *жовкла* і *худла* за один день” (УРС, I, 502); “– Небо ясне, степ – як море, трава *зеленіє*, льон *синіє*, гречка пахне, пшениця *жовтіє*” (УРС, I, 503).

Як вказував Г. Павський³⁷, між дієслівними утвореннями на -і- й -ну- з таким значенням існує різниця в структурно-граматичному відношенні: перші утворені від різних груп іменних основ із збереженням їх ознак, а дієслова на -ну- завжди утворюються від дієслівних коренів.

Якщо з думкою Г. Павського цілком можна погодитися в тому, що в семантичному відношенні між дієсловами на -ну- й -і- є багато спільного, то твердження, що дієслова на -ну- утворені тільки від чистих коренів, викликає сумнів, тому що форми *вологнути*, *бліднути*, *грубнути*, *кріпнути* (пор. старослов. *крѣпный*), *глухнути* і т. п. утворені не від дієслівних, а від іменних коренів.

Наявність дієслівних форм з суфіксом -і-, аналогічних за своїм значенням до дієслів на -ну-, є однією з основних причин непродуктивності дієслівних утворень з суфіксом -ну-.

Дієслівні утворення з суфіксом -ну-, які означають становлення стану, стан чи довготривалу дію, можна поділити на три підгрупи: 1) дієслова з суфіксом -ну-, що означають поступове нагромадження певного стану, якості, властивості, наприклад: *худнути*, *бліднути*, *гіркнути*; 2) дієслова з суфіксом -ну-, які означають стан, наприклад: *пахнути*, *мокнути*, *виснути*; 3) дієслова з суфіксом -ну-, що

³⁶ Є. Тимченко, цит. праця, стор. 32.

³⁷ Г. Павський, цит. праця, стор. 79.

означають довготривалу дію, наприклад: *бігнути, тягнути, сунути*.

При цьому слід відмітити, що деякі дієслівні форми, як *мерзнути, кваснути, мокнути* і т. п. можна віднести як до дієслів першої, так і другої підгруп в залежності від їх контекстуального значення.

1. Дієслова, що означають поступове нагромадження певного стану, певної властивості

Дієслова, що означають поступове нагромадження певного стану, певної властивості, об'єднують переважну більшість недоконаних довготривалих дієслів з суфіксом *-ну-*.

У пам'ятках староруської мови дієслова ці засвідчені великою кількістю слів, наприклад: *взянути* (Ср., I, 504), *вянути* (Ср., I, 505), *гынути* (Ср., I, 618), *гльхнути* (Ср., I, 523), *макънути* (Ср., I, 256), *никнути* (Ср., II, 450), *мерзнути* (Ср., II, 231), *мълкнути* (Ср., II, 202) і т. п.

Крім форм, відомих у сучасній українській мові, в староруських письмових пам'ятках XI–XIV ст. зустрічаємо такі дієслова із значенням поступового нагромадження певного стану, властивості, які невідомі в сучасній українській мові або вживаються з іншими суфіксами, наприклад: *зябнути* (Ср., I, 1015), *плъзнути – вилізати* [про волосся] (Ср., II, 976), *облинути – злиняти* (Ср., II, 520), *дързнути – насмілитися* (Ср., I, 728), *лихнути – перевищити* (Ср., II, 26) й інші.

В староукраїнських пам'ятках XV–XVIII ст. дієслова з суфіксом *-ну-*, що означають поступове нагромадження певної якості, стану, засвідчені широко. Їх знаходимо в різних пам'ятках,³⁸ наприклад:

“ – Древа же тие... *мокли* през много лѣтъ” (Инд., IV, 527);

³⁸ Дієслівна форма *заклякнути*, яка в сучасній розмовній мові вживається у префіксально-суфіксальному вигляді, в староукраїнських пам'ятках могла вживатися без префіксів, наприклад: “Се уже правая рука *заклякла*, се же *клякнет* другая” (Збірн. № 1748,9 б).

“ – Цесар казалъ всѣм *утихнути*” (Реш. Єв., 261/1670).

В сучасній українській мові відомі такі дієслова, що вказують на поступове нагромодження певного стану, якості, як *блякнути* (УРС, I, 75), *бліднути* (УРС, I, 73), *брезкнути і брюзгнути* (РУС, 26), *брякнути* (УРС, I, 93), *бриднути* (Гр., I, 97), *в'язнути* (УРС, I, 308), *в'янути* (Гр., I, 261), *вологнути* (УРС, I, 287), *гаснути* (Гр., I, 276), *гинути і гибнути* (Гр., I, 283), *гіркнути* (Гр., I, 286), *гладнути* (УРС, I, 332), *глухнути* (Гр., I, 291) і т. п.

Якщо до дієслів, що означають поступове нагромодження певного стану, якості, зарахувати ще такі дієслова, як *кваснути, киснути, щезнути*, то їх у сучасній українській літературній і розмовній мові 56³⁹.

Щодо дієслів *киснути, кваснути, мокнути, мерзнути* та інших, то їх можна зарахувати до дієслів із значенням повільного нагромодження певного стану, певної властивості або до дієслів, які означають стан, наприклад:

“Не можна вже юшки їсти: почала *киснути*”;

“Учинила вчора хліб, – *кисне, кисне*, та ніяк не сходе” (Харьк. V., – Гр., II, 240).

Дієсловам, що вказують на процес повільного нагромодження певного стану, певної властивості, характерне те, що в більшості випадків вони утворені від прикметників, наприклад: *бліднути* – *блідий* (УРС, I, 73),

³⁹ Приблизно стільки ж їх і в російській мові. Див. Г. Павський, цит. праця, стор. 39–41. Цікаво зіставити кількість дієслів з таким значенням у польській мові. А. Косіба (цит. праця, стор. 44–48) перераховує 47 дієслів з таким значенням, зараховуючи до них і дієслово *мокнути* (польськ. *toknąć*). Крім слів, відомих і в українській мові, як наприклад, *bleknąć* (укр. *блякнути*), *marznąć* (укр. *мерзнути*) й інших, в польській мові відомі деякі дієслова із суфіксом *-ну-*, що означають процес поступового нагромодження певної якості, стану, які невідомі в українській мові, наприклад: *kłęsnać, mierznać, pierzgnąć, słodnać, peźnać* (пор. староруське *пльозноути*), *śmierdnąć, tornać, wiednać*. Дієслівні форми *wuknąć, zięfnąć* відомі і в українській мові у префіксально-суфіксальному вигляді.

бриднути – бридкий (Гр., I, 97), *гладнути – гладкий* (УРС, I, 332), *вологнути – вологий* (УРС, I, 287) і т. п.

До дієслів, що означають процес повільного наростання певної якості, властивості, можна віднести кілька десятків дієслів, що вживаються тільки у префіксально-суфіксальному вигляді, як *відлигнути* – 1) *потепліти*, 2) *на серці* (УРС, I, 237), *вилузнутися – вийти з яйця* (Гр., I, 1681), *заціпнути – змерзнути* (Гр., II, 114), *заклякнути – замерзнути* (Гр., II, 50), *заковизнути – замерзнути* (Гр., II, 50) і т. п.

2. Дієслова з суфіксом -ну-, що означають стан

Дієслівна група з названим значенням об'єднує невелику кількість слів. Дієслова з таким значенням відомі вже в найраніших пам'ятках староруської мови, наприклад: *виснути* (Ср., I, 304), *мокнути* (Ср., II, 164), *невькнути – бути нездатним до навчання* (Ср., II, 271), *скърбнути – журитися* (Ср., III, 400), *грѣхнути – бути в небезпеці* (Ср., I, 603) і т. п.

Дієслова, що означають стан, засвідчені і в староукраїнських пам'ятках XV–XVIII ст., наприклад: *пахнути* (Гр. постн., 39, 1627), *киснути* (Кн. о Вѣрѣ, 258, 1620–21), *повиснути* (Трид. № 527, 207), *мокнути* (Инд. № 527), *цухнути* (польськ. *cuchnąć*) – *воняти* (Св. Вис., 86), *логнути – перебувати, лежати* (Каз. № 32, 52 л. об.).

В сучасній українській мові вживаються такі дієслова: *пахнути* (Гр., III, 103), *тхнути* (Гр., IV, 298), *мокнути* (Гр., II, 439), *квітнути* (Гр., II, 233), *виснути* (Гр., I, 188).

До дієслів з суфіксом -ну-, що означають стан, можна віднести невелику кількість дієслів, які виражають певні прагнення, намагання людини, виражають акт думання чи говоріння, а також безособові дієслівні форми.

Дієслова ці об'єднують невелику кількість лексичних одиниць. Наприклад, у староруських пам'ятках XI–XIV ст. зустрічаємо такі дієслова: *скърбнути – журитися, турбуватися* (Ср., III, 400), *тѣскнутисѧ – старатися* (Ср., III, 1057), *посагнути – задумати зле, покуситися* (Ср., II,

1285), *помянути – пригадати* (Ср., II, 1175), *ужаснутисѧ – настрашитися* (Ср., III, 1160).

В староукраїнських пам'ятках XV–XVIII ст. засвідчені вже дієслова *лакнути* (польськ. *łaknąć*) – *прагнути, жадати* (Рук. муз., № 513, л. 57), *прагнути* (Бер. Лекс., 19), *поманути* (Іп., 495, 1159), *ригнути* (Сл. о збур. п., 155), *сбагнути* (Діал. трозб., 404).

В сучасній українській мові, здебільшого в розмовній або в діалектах, вживаються такі дієслова: *ганути – догадуватися* (Гр., I, 271), *багнути – хотіти, дуже бажати* (Гр., I, 18), *збагнути – досягти, проникнути, пригадати* (Гр., II, 121), *благузнати – тербенити, поговорювати* (Гр., I, 72), *регнути – намагатися, дуже бажати* (Гр., IV, 10), *спімнути – пригадати* (Гр., IV, 178).

Безособових дієслівних форм, які здебільшого означають явища природи, ще менше. У пам'ятках староруської і староукраїнської мов відомі: *пробръзгнути – розвінути* (Ср., II, 1510), *съмъркнутиѧ* (Ср., III, 760), *свънути – розвиднітися* (Ср., III, 288).

До безособових дієслівних форм у сучасній українській мові можна віднести такі дієслова, як *бракнути – неvistачати* (Гр., I, 92), *свінутися* (Гр., IV, 108), *смеркнути* (Гр., IV, 156), *заманутися – захотіти* (Гр., II, 63) і т. п.

3. Дієслова з суфіксом -ну-, що означають довготривалу дію

В системі дієслів з суфіксом -ну-, що означають довготривалий стан, дію, найменшу групу становлять дієслова на позначення дії. У староруських пам'ятках XI–XIV ст. відомі такі дієслова з даним значенням, як *бъгнути* (Ср., I, 25), *тлгнути* (Ср., III, 1098), і *тланути* (Ср., III, 1106), *высунути* (Ср., I, 454), *станути* (Ср., III, 492) і т. п.

Дієслівна форма *выкнути* (Ср., I, 444) мала значення “вчитися, призвичаюватися”, отже, могла означати або дію, або процес повільного наростання властивості, наприклад: “Отъ тѣхъ навькнеши разоумоу” (Ср., II, 271).

В сучасній українській мові дієслово це вживається тільки у префіксально-суфіксальному вигляді *привикнути*

(Гр., III, 408), *відвикнути* (Гр., I, 206), *звикнути* (Гр., II, 130) з доконаним видовим значенням, наприклад: “Хто не *звик* правди поважати, той завше ласий панувати” (Гр., II, 130).

Дієслова з таким значенням широко засвідчені і в староукраїнських пам’ятках XV – XVIII ст., наприклад: *тягнути* (Дн. Марч., I, 17, 1723), *плинути* (Збірн. 1693., 156), *бвгнути* (Тим., I, 167), *горнути, -ся* (Тим., I, 573) і т. д.

Крім таких типів, у староукраїнських пам’ятках наявна велика кількість префіксально-суфіксальних утворень, які здебільшого є дієсловами доконаного виду, наприклад: *закленутися* – *заклястися*, *забожитися* (Стат. и д. Полоцк. Бр.6), *выслызнути, -ся* – *втекти* (Тим., I, 449), *вывихнути* – *звихнути*, *скрутити* (Тим., I, 375), *угризнути* – *вкусити* (Крон. Соф., 10, 1672).

В сучасній українській мові дієслова з суфіксом -ну-, що означають довготривалу дію, відомі, наприклад: *бігнути* і *бігти* (Гр., I, 60), *гнути, -ся* (Гр., I, 295), *горнути, -ся* (Гр., I, 313), *квизнути* – *хникати* (Гр., II, 232), *ленути* – *летіти* (Гр., II, 355), *линути* (Гр., II, 360) і т. п.

У більшості випадків дієслова з таким значенням засвідчені як у південно-західних, так і в південно-східних говорах⁴⁰. У літературній мові дієслова ці здебільшого виступають як безсуфіксні, наприклад: *бігнути* (літ. *бігти*), *плинути* (літ. *плисти*), *тягнути* (літ. *тягти* і *тягнути*).

У західноукраїнських говірках⁴¹ відомі, наприклад, такі дієслівні форми з суфіксом -ну-, що в літературній мові вживаються без цього суфікса або зовсім невідомі: *втікнути* – *втекти*, *згаднути* – *згадати*, *бігнути* – *бігти*, *крочнути* – *піти*, *зробити один крок*.

⁴⁰ П. С. Лисенко. Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині, “Полтавсько-Київський діалект – основа української національної мови”, вид. АН УРСР. К., 1954, стор. 94.

⁴¹ І. Верхратський. Про говір долівський, ЗНТШ, т. XXXV, 1900, стор. 77; “Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів”, ч. II, Львів, 1901, стор. 87; “Про говір замішанців”, Львів, 1894, стор. 44.

У межах даної дієслівної групи засвідчені деякі дієслова доконаного виду, як *клякнути, одягнути, присягнути, вернути* і т. п.

Крім цих дієслів, до даної групи можна віднести значну кількість форм, які вживаються у префіксально-суфіксальному вигляді, відомих у літературній мові, а в більшості випадків у різних говірках, як *воскреснути* [пор. *креснути*] (Гр., I, 257), *розторгнути* [пор. *торгнути*] (Гр., IV, 80), *увірнути – потонути* (Гр., IV, 311), *спочнути – спочити* (Гр., IV, 187), *виникнути* (Гр., I, 172), *відщепнути* (Гр., I, 235) і т. п.

На основі спостереження над дієслівними утвореннями з суфіксом -ну-, що означають довготривалий стан, дію, можна зробити висновок, що в староруських і староукраїнських пам'ятках дієслів даного типу було значно більше, ніж у сучасній українській мові. В сучасній українській мові дієслова такого типу зустрічаються як у літературній, так і в живій розмовній мові. Незважаючи на те, що на сучасному етапі розвитку української мови нараховується понад сто дієслів даного типу, з яких коло 60 дієслів, що означають поступове нагромадження певного стану, властивості, коло 30 дієслів, що означають стан або дію, і декілька десятків префіксально-суфіксальних форм з цими значеннями, дієслівні утворення з суфіксом -ну- перестають бути продуктивними.

У межах дієслів даного типу не зустрічається ні одного новотвору, немає утворень і від іншомовних основ.

Причиною непродуктивності дієслів цієї групи є те, що, по-перше, частина дієслів з продуктивним дієслівним суфіксом -ну- зберігається тільки у префіксально-суфіксальному вигляді, тоді як у пам'ятках староруської чи староукраїнської мов вони засвідчені ще як безпрефіксні, наприклад: *выкнути – вчитися, призвичаїтися* (Ср., I, 444), *привикнути* (Гр., III, 409), *звихнути* (Гр., II, 130), *забнути* (Ср., I, 1015) і західноукраїнське *заябнути* і т. п.

По-друге, при значній кількості дієслів на -ну- засвідчені і їх паралельні форми на -ну- й -і-, що також витісняють дієслова на -ну-, наприклад: *шкарубнути – шкарубіти* (Гр.,

IV, 499), *худнути* – *худіти* і *худніти* (Гр., IV, 418), *жовкнути* – *жовтіти* (УРС, I, 502) і т. п.

Крім того, багато дієслів, особливо тих, що означають дію, мають паралельні форми з суфіксом -ну- або взагалі без суфікса, тоді як у пам'ятках староруської і староукраїнської мов таких випадків значно менше. У літературній мові яскраво намічена тенденція до вживання безсуфіксних форм, наприклад: *бігти* і *бігнути* (Гр., I, 60–61), *плисти* і *плинути* (Гр., III, 195) та інші.

По-третє, причиною витіснення дієслів з суфіксом -ну-, що виражають довготривалий стан, дію, є наявність цього суфікса і при дієсловах із значенням одноразовості⁴², наприклад: *сунути* – *встромити* і *сунути* – *йти* (Гр., IV, 229), *шерхнути* – *покриватися льодом* і *шерхнути* – *шелестіти* (Гр., IV, 493), *дохнути* – *здихати* і *дохнути* – *здихнути* (Гр., I, 435), *трухнути* – *трухніти*, *трухнути* – *трясти* (Гр., IV, 291), *лінути* – *летіти* і *лінути* – *политися* (Гр., II, 360), *нікнути* – *клонитися*, *нікнути* – *заглянути* (Гр., II, 364), *рухнути* – *рушити* і *рухнути* – *почати* (Гр., IV, 89), *гаснути* і *гаснути* – *скокнути*, *бігти* (Гр., I, 276) і т. п.⁴³.

По-четверте, дієслова із значенням недоконаності витісняються синонімічними дієслівними префіксальними формами від цього ж кореня, як *дохнути* – *здохнути* (Гр., II,

⁴² У дієсловах з таким значенням суфікс -ну- звичайно буває наголошений.

⁴³ Аналогічні явища засвідчені не тільки в укр. мові, але й в інших слов. мовах, наприклад, у рос. мові: *дрогнуть* і *дрогнуть*, *дохнуть* і *дохнуть*, *пахнуть* і *пахнуть* й інші. Докладніше про це див. С. Обнорський, цит. праця, стор. 32–33, у польській мові: *ćisnąć* – *кинути* і *ćisnąć* – *тиснути*; *łęgnąć* – *видати плід* і *łęgnąć* – *впасти*, *sunąć* – *схопити щось* і *sunąć* – *скоро летіти*, *rznąć* – *кинути* і *rznąć* – *красити* і т. п. (А. Косіба, цит. праця, стор. 48–52). У чеській мові дієслова: *kynúti*, *tanúti*, *šinúti*, *tknutí sě*, *mlknuti*, *mrknuti* і т. п., які в старочеській мові були дієсловами з доконаним значенням, у сучасній чеській літературній мові або діалектах є дієсловами з недоконаним значенням. Див. F. Travníček, *Studie o českem vidu slovesnem*, *Rozpravy česke Akademie ved a umeni*, třída III, číslo LIII, Praha, 1923, стор. 242–244.

142), *свінути* – *розсвінути* (Гр., IV, 56), *виснути* – *висіти* і *повиснути* (УРС, I, 191), *манути* і *заманути* (Гр., II, 63), *креснути* – *скреснути* і *воскреснути* (Гр., I, 257) і т. п.

ІІІ. ДІЄСЛІВНІ УТВОРЕННЯ З СУФІКСОМ -НУ- (< -НЖ-), ЯКІ ОЗНАЧАЮТЬ ОДНОРАЗОВІСТЬ, ДОКОНАНІСТЬ ДІЇ

Дієслова з суфіксом -ну-, що означають одноразовість, доконаність дії, об'єднують продуктивну дієслівну групу, яка в сучасній українській мові нараховує понад 300 дієслів.

Для дієслів даної групи характерне те, що у формах минулого часу вони здебільшого зберігають суфікс -ну-, наприклад: *крикнути* – *крикнув*, *лопнути* – *лопнув*, *тріснути* – *тріснув* і *тріс* та інші.

У більшості випадків дієслова з таким значенням доконані. Значення моментальності, одноразовості в дієсловах даного типу зумовлено тим, що вони звичайно виступають як видові пари до дієслів з суфіксом -а- (рідше -ва-, -і-, -ува-), наприклад: *стукати* – *стукнув*, *кричати* – *крикнути*, *мекати* – *мекнути*, *плювати* – *плюнути*, *рипіти* – *рипнути*, *рискувати* – *рискнути* і т. п. Якщо при дієсловах на -ну- немає таких видових пар, тоді вони є лише доконаними формами без значення моментальності чи одноразовості, наприклад: *ринути*, *хлинути* і т. п.

У мовознавчій літературі вказується на те, що дієслова даного типу утворені від дієслівних основ. На таку точку зору можна стати тоді, коли розглядати їх у парних видових відношеннях типу *скакати* – *скокнути*, *тріскати* – *тріснути*, *бехати* – *бехнути* і т. п.

Більшість дієслів даної групи можна зіставити з вигуками чи звуконаслідувальними словами, як *лупати* – *лупнути* – *луп*, *дзенькати* – *дзенькнути* – *дзень*, *стрибати* – *стрибнути* – *стриб*, *гавкати* – *гавкнути* – *гав* та інші, і тоді доведеться говорити про їх відвигукове чи звуконаслідувальне походження.

Разом з цим існує і значна кількість дієслів, які слід вважати віддієслівними, тому що вони не співвідносні з

іншими частинами мови, наприклад: *глянути, вернути, хлинути* і т. п.

Зібраний матеріал підказує, що на протязі історичного формування дієслівна група на -ну- із значенням одноразовості, доконаності дії в кількісному відношенні значно зросла. В сучасній українській мові дієслів даного типу в декілька разів більше, ніж у староруській чи староукраїнській. Дієслова на -ну- набули особливого поширення в живій розмовній чи експресивній мові, а звідси переходять і в певні жанри літературної мови.

Щодо дієслівних утворень з суфіксом -ну- від іншомовних основ, то вони засвідчені надзвичайно обмеженою кількістю дієслів (кільканадцять), тоді як при інших суфіксальних утвореннях (особливо із суфіксом -ува-) їх дуже багато.

Незважаючи на те, що суфікс -ну- об'єднує понад 300 дієслів, які означають одноразовість чи доконаність дії, у цій дієслівній групі можна вказати тільки на деякі продуктивні лексичні підгрупи дієслів. Продуктивність лише деяких дієслівних підгруп на -ну- зумовлена тим, що суфікс цей утворює нові дієслівні одиниці тільки від коренів, не ускладнених іншими суфіксами (за винятком форм на -ону-), а також обмеженою кількістю утворень від іншомовних основ.

Ще О. О. Потебня⁴⁴ вказував, що не можна утворити дієслів на -ну- з одноразовим чи доконаним значенням: а) від дієслів руху, зв'язаних з видимою зміною місця (*полз-, бег-, шалить, валить, блудить, идед-, вез-*); б) від починальних (*стану, сяду, лягу, сохну*); в) від дієслів, що означають дію, яка уявляється поза зв'язком з простором (*петь, говорить, думать, в'язать, плести, писать*).

Словотворча будова деяких дієслів даного типу характерна тим, що в них наявна редуплікація. Редуплікація засвідчена в дієсловах, утворених від вигуків або звуконаслідувальних форм, причому цікаве й те, що поруч з

⁴⁴ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. IV, изд. АН СССР, М.–Л., 1941, стор. 88.

редуплікованими формами у більшості випадків засвідчені і нередупліковані. Редуплікація при таких дієсловах надає їм значення напруженості, інтенсивності, наприклад: *бахнути – бабахнути* (Гр., I, 13), *бевхнути – бебевхнути* (Гр., I, 36), *гавкнути – гагавкнути* (Гр., I, 263), *гепнути – гегепнути – гергепнути* (Гр., I, 278) й інші.

Дієслівні утворення з суфіксом *-ну-*, які означають одноразовість, доконаність дії, умовно можна поділити на такі лексико-семантичні підгрупи:

1. Дієслівні утворення з суфіксом *-ну-*, які вказують на акт говоріння, вольові процеси;
2. Дієслівні утворення з суфіксом *-ну-*, що виражають різні види діяльності людського організму;
3. Дієслова, що означають різні рухи, зв'язані з переміщенням у просторі;
4. Дієслова з суфіксом *-ну-*, які означають дію, що сприймається органами слуху і зору;
5. Дієслова, що означають раптову дію, яка зв'язана з різними рухами;
6. Дієслівні утворення з суфіксом *-ну-* з іншими значеннями.

До дієслівних утворень даної групи як з лексико-семантичного, так і з структурно-граматичного боку тісно примикають дієслова з варіантами *-ну-* (*-ону-*, *-ену-*, *-ану-*), які розглядаються окремо.

1. Дієслівні утворення з суфіксом -ну-, що вказують на акт говоріння, вольові процеси

Дієслівні утворення з суфіксом *-ну-*, які вказують на акт говоріння, вольові процеси, в сучасній українській мові кількісно збільшилися в декілька разів у порівнянні з староруським чи староукраїнським періодами. В пам'ятках староруської мови вони засвідчені небагатьма дієсловами, наприклад: *кликнути* (Ср., I, 1220), *плиснути* (Ср., II, 938), *такнути* (Ср., III, 916) і т. д.

В пам'ятках XI – XIV ст. зустрічаємо вже дієслова з суфіксом *-ну-*, що означають видавання тваринами різних

голосів, звуків, наприклад: *крикнути* (Ср., I, 1355), *манути* – *лаяти* (Ср., II, 8), *рыкнути* – *ревіти, кричати* (Ср., III, 211).

В староруських пам'ятках зустрічаються вже й деякі дієслова із спонукальним значенням, як *нюкнути* – *крикнути* (Ср., II, 489), *нукнути* – *понукуючи, крикнути* (Ср., II, 476) і т. д.

В староукраїнських пам'ятках XV–XVII ст. зустрічаємо такі форми, як *крыкнути* (Св. Пер., 151), *брехнути* (Тим., I, 139), *буркнути* (Тим., I, 156), *пошепнути* (Рук. Тесл., I, 168) і т. п.

В староукраїнській період засвідчені і деякі полонізми, як *ткнути* (пол. tknąć) – *задіти* (Хр. Фил. Апокр., 1597), *сиркнути* (пол. sarknąć) – *ремствувати, нарікати* (Літ. Вел., II, 238).

Дієслова з таким значенням набули особливого поширення в сучасній українській мові. Вони не лише засвідчені більшою кількістю дієслів, а й значно розширили сферу свого значення. Деякі дієслова, наприклад, вказують, як саме людина говорить (голосно, тихо, гнівно, з криком), причому в багатьох випадках вони мають негативне забарвлення: *гуркнути* (Гр., I, 341), *гулькнути* (Гр., I, 338), *вереснути* (Гр., I, 135), *грімнути* і *гримнути* (Гр., I, 327), *гунути* (Гр., I, 340), *белькнути* (Гр., I, 49), *бовкнути* (Гр., I, 79).

Ще інші характеризують сам процес говоріння з іншого боку, наприклад: *чварснути* – *казати щось незрозумілою мовою* (Гр., IV, 424), *цвенькнути* – *казати чужою мовою* (Гр., IV, 424), *миркнути* – *говорити незрозуміло* (Гр., II, 423) і т. п.

Деякі дієслова з суфіксом -ну- служать для виявлення певних емоцій (болю, суму, жалю і т. п.), наприклад: *ахнути* (Гр., I, 11), *векнути* (Гр., I, 131), *йойкнути* (Гр., II, 201), *кевкнути* (Гр., II, 234), *йойкнути* (Гр., III, 46) і т. п.

До дієслівної групи, яка вказує на акт говоріння, вольові процеси, тісно приєднуються дієслова, що означають видавання різних звуків тваринами, птахами і т. п., наприклад: *гавкнути* (Гр., I, 262), *кукурікнути* (Гр., II, 321), *цвірінькнути* (Гр., IV, 425), *квікнути* (Гр., II, 232) і т. п.

Сюди відносяться також дієслова, що означають, як кличуть чи відганяють різних тварин або ж спонукування: *ньокнути* (Гр., II, 573), *кишнути* (Гр., II, 242), *тпрукнути* (Гр., IV, 278) і т. п.

Для дієслів на -ну-, що означають спонукування або видавання різних одноразових звуків тваринами, птахами, характерне те, що всі вони утворені від вигуків чи звуконаслідувальних слів.

Дієслова з таким значенням у переважній більшості засвідчені в живій розмовній мові: *квокнути*, *пiкнути*, *кудкудакнути* й інші. При цьому слід відмітити, що потенціальна словотворча можливість цих дієслів дуже широка.

На відміну від дієслів з суфіксом -ну-, що означають довготривалу недоконану дію, дієслівні утворення з суфіксом -ну- із значенням одноразовості здебільшого мають декілька значень, дуже часто зовсім протилежних, наприклад, дієслово *grimнути* має такі значення: 1) гриміти, 2) крикнути сердито, 3) сильно вдарити; дієслово *гулькнути* виступає із значенням: 1) несподівано появитися, 2) кинутися, хлинути, 3) крикнути; *фукнути*: 1) дунути губами, 2) крикнути (на кого), 3) кинути ким, чим або кого, що.

Полісемантичність одноразових форм з суфіксом -ну- зумовлена їх вигуківим чи звуконаслідувальним характером. Такі дієслова означали, мабуть, первісно не “говорити”, а “видавати певні звуки”. Значення різних відтінків говоріння в даних дієсловах розвинулося, мабуть, пізніше, як вторинне явище на базі первинного, більш загального. На це вказує той факт, що ще в староукраїнських пам’ятках XV–XVIII ст. дієслова типу *grimнути*, *гулькнути*, *фукнути* і т. п. або зовсім не зустрічаються, або зустрічаються з їх конкретним значенням. Наприклад, одноразові дієслівні форми *grimнути*, *гулькнути* не зустрічаються, а дієслово *grimьти*, від якого утворилася одноразова форма *grimнути*, має такі значення: 1) гриміти, 2) видавати звук грому, гримотіти, 3) гудіти, шуміти (Тим., I, 608).

2. Дієслівні утворення з суфіксом -ну-, що виражають різні види діяльності людського організму

Крім розглянутих раніше дієслів, що виражають акт говоріння чи вольові процеси, в сучасній українській мові зустрічається декілька десятків дієслів, які виражають інші види діяльності людського організму. Як і більшість дієслів з суфіксом -ну-, дієслова ці утворені від вигуків, звуконаслідувальних слів, наприклад: *телепнути – випити* (Гр., III, 252), *кикнути – їкнути* (Гр., IV, 397), *кахикнути* (Гр., II, 226), *гикнути* (Гр., I, 282) і т. п., хоч зустрічаються і віддієслівні утворення, наприклад: *лизнути* (Гр., II, 358), *глинути – ковтнути* (Гр., I, 289), *плюнути* (Гр., III, 198), *хроннути* (Гр., IV, 416) і т. п.

Дієслівні утворення з таким значенням зустрічаються вже в староруській мові, але меншою кількістю дієслів, ніж у староукраїнській чи українській мовах. До таких дієслів можна віднести такі: *плинути і плюнути – плюну* (Ср., II, 965, 978), *ригнути* (Ср., III, 120), *гълкнути – голкнути – ковтнути* (Ср., I, 612), *лыснутисА – усміхнутися* (Гр., II, 63) і т. д.

Слід відмітити також той факт, що в дієслівних формах з суфіксом -ну- зустрічаємо лише одну складну форму *благоухнути* (Ср., I, 108) та й то в пам'ятках релігійного характеру, тоді як при дієслівних формах з суфіксом -ува- вони засвідчені дуже широко⁴⁵.

До дієслів, які виражають різні види діяльності людського організму, слід віднести й такі дієслова, як *дѣхнути – дихнути* (Ср., I, 762), *дунути* (Ср., I, 744).

Слід відмітити, що в спрефіксованих формах значення таких дієслів інші, наприклад: *отѣдунути – відпочити* (Ср., II, 786), *отѣдѣхнути – відпочити* (Ср., II, 786), *потѣхнутисА* (зам. *подѣхнутисА*) – *задихнутися* (Ср., II, 1306).

В таких випадках вони є доконаними дієсловами, хоч дія, на яку вони вказують, довготривала.

⁴⁵ Факт цей промовляє за те, що форма ця утворена на зразок грецьких складних дієслівних форм, які в староруській мові широко вживалися з суфіксом **-ова-**.

В староукраїнських пам'ятках XV–XVIII ст. форма *дхнути* (Тим., I, 847) поруч із значенням “дунути”, “дути” має вже значення “пахнути, смердіти”. Наприклад: “З цукромъ воду уваривши крынычнуую, ничѣмъ не *дхнучую*, чистую мѣшать” (Тим., I, 847).

В староукраїнських пам'ятках XV–XVIII ст. засвідчені деякі дієслова, невідомі в пам'ятках староруської мови, як *храннути* – *харкнути* (Арх. ЮРЗ, VIII, III, 361/1583), *хухнути* (Тим. М. Пр., 279/1669), *лизнути* (Клим. Прип.).

Крім того, в староукраїнських пам'ятках XV – XVIII ст. наявні вже і такі форми, як *жаснутися* – *злякатися* (Тим., I, 908), *устрахнутися* (Стор. 213, 1703), *влякнутися* (Тим., I, 272) і т. п.

В сучасній українській мові, особливо розмовній, дієслова з таким значенням засвідченні досить широко, наприклад: *лизнути* (Гр., II, 358), *гикнути* (Гр., I, 282), *нюхнути* (Гр., II, 573), *чхнути* (Гр., IV, 480), *хухнути* (Гр., IV, 421), *лунути* – *вмерти*⁴⁶ (Гр., II, 381) і т. п.

3. Дієслова, що означають різні рухи, зв'язані з переміщенням у просторі

Дієслівні утворення з суфіксом -ну-, що означають різні рухи, зв'язані з переміщенням у просторі, відомі на протязі всього періоду розвитку староруської і української мов. Наприклад, у пам'ятках староруського і староукраїнського періодів зафіксовані такі форми, як *гоньзнути* – *втекти* (Ср., I, 55), *минути* (Ср., II, 144), *въскопыснути* – *скочити* (Ср., I, 405), *вернути* (Тим., I, 217), *миноути* (Єв., Пер. (р.), 196) і т. п.

Особливого поширення набули дієслова з таким значенням у сучасній українській мові. В сучасній українській літературній, а особливо в живій розмовній мові, відомо понад 30 дієслів даного типу.

Деякі дієслова, наприклад: *лепеснути* (Гр., II, 355), *порснути* – *пороснути* (Гр., III, 355), мають значення

⁴⁶ Пор. у Кл. Зизанія. – З умыслу изогнал чельвѣка з свѣта: хоч быс ѥ заразъ *лунув* не дождавши свѣта (Клим., Вірші, 19).

“кинутися бігти”, тобто вказують на початок швидкого руху, бігу.

Дієслова *дуйнути* – *дмухнути* (Гр., I, 454) мають значення *побігти*, а в словосполученні *дуймом подути* (Гр., I, 454) – *скоро побігти*.

З подібним значенням виступають і такі дієслова, як *грянути* (Гр., I, 334), *махнути* (Гр., II, 212), *майнути* (Гр., II, 398), *прутнути* (Гр., III, 494), *хуркнути* (Гр., IV, 420), *шамнути* (Гр., IV, 483).

4. Дієслова з суфіксом –ну-, які означають дію, що сприймається органами слуху і зору

Однією з найбільших є дієслівна група з суфіксом –ну-, яка вказує на різні одноразові дії, що сприймаються органами слуху і зору. Група ця об'єднує понад сто дієслівних одиниць.

В дієслівних утвореннях з суфіксом -ну-, що означають одноразову доконану дію, взагалі, а при дієсловах, що вказують на дію, яка сприймається органами слуху (рідше зору), зокрема, дуже часто виступає одне дієслово з декількома значеннями. Як уже вказувалось, така багатозначність дієслів зумовлена в переважній більшості випадків їх відвігуковим походженням. Відвігуковість дієслівних форм на -ну-, в основі яких лежить раптовість, інтенсивність дії і т. п., дає підставу і для їх багатозначності. Так, наприклад, у дієслівній частці *бух* чи редуплікованій формі *бебевх* ми сприймаємо не дію, а тільки те, чим ця дія супроводжується. Отже, форми типу *бух*, *бебевх* сприймаються лише як слуховий сигнал. Сама ж дія, яку цей слуховий сигнал супроводить, може бути різна. Наведені вище форми в поєднанні з дієслівними суфіксами, наприклад, з суфіксом -ну-, виражають уже дію, а тому що корінь, від якого утворена дієслівна форма, відвігуковий чи звуконаслідувальний, дія ця набирає значення раптовості, інтенсивності. Через те, що звуковий сигнал *бух* і *бебевх* вказує, що щось впало, стукнуло, вдарило, дієслівні форми *бухнути*, *бебевхнути* вказують уже не на звуковий сигнал, а на дію, для якої характерна раптовість, інтенсивність.

Розглянуту вище групу дієслів можна поділити на:
а) дієслова з суфіксом -ну-, що сприймаються органами слуху;
б) дієслова з суфіксом -ну-, що сприймаються органами зору.

В переважній більшості для таких дієслів характерне те, що вони здебільшого є віддигукового чи звуконаслідувального походження

а) Дієслова з суфіксом -ну-, які вказують на різні дії, що сприймаються органами слуху.

Дієслівні утворення з суфіксом -ну-, які вказують на різні дії, що сприймаються органами слуху, в пам'ятках староруської мови засвідчені обмеженою кількістю дієслів, наприклад: *тълкнути – стукнути* (Ср., III, 1055), *плеснути* (Ср., III, 962), *бразнути* (Ср., I, 187), *звакнути* (Ср., I, 967) і т. п.

Незважаючи на таку обмежену кількість дієслів, не можна робити висновку про непродуктивність дієслів даного типу в староруський період, тому що більшість пам'яток мала релігійний, дидактичний характер і в них не могли вживатися форми на -ну-, які були простонародними. Найбільше дієслів даної групи зустрічаємо у “Слові о полку Ігоревім”, пам'ятці світського характеру, наприклад: *свиснути* (Сл. О полку, 30), *стукнути* (Сл. о полку, 32), *тръснути* (Сл. о полку, 20), *тутьнути – гудіти* (Сл. о полку, 10).

В староукраїнських пам'ятках XV–XVIII ст. також зустрічаємо дієслова, які вказують на різні явища і дії, що сприймаються органами слуху, наприклад: *хруснути* (Прип., 252, 1722), *луснути* (Прип., I, 1511), *шурхнути* (Ак., 48, 1655), *бразнути* (Тим., I, 131) і т. д.

Особливого поширення набули дієслова з таким значенням у сучасній українській мові, здебільшого розмовній, наприклад: *бахнути* (Гр., I, 4), *бевкнути – бовкнути* (Гр., I, 36, 78), *бренькнути* (Гр., IV, 96), *дзенькнути* (Гр., I, 378), *хлюпнути* (Гр., IV, 404), *рипнути* (Гр., IV, 17) тощо.

Дієслова з суфіксом -ну-, що вказують на різні явища і дії, які сприймаються органами слуху, можуть мати різні значення, але найчастіше зустрічаються дієслова із

значенням руху, яких налічується понад п'ятдесят⁴⁷, наприклад: *беркуцьнути* (УРС, I, 57), *бухнути* (УРС, I, 105), *калатнути* (Гр., II, 208), *стукнути* (Гр., IV, 221) і т. п.

б) Дієслова з суфіксом -ну-, які вказують на різні дії, що сприймаються органами зору.

Ще Г. Павський вказував, що “во сей однократной породе находятся большею частью, изображающие действие и явления, ощутимые для внешних чувств. Потому, что тут глаз и ухо могут различать мгновение”⁴⁸.

Думка Г. Павського вірна, але при цьому слід відмітити, що в дієслівних формах з суфіксом -ну- значно більше дієслів, які сприймаються органами зору.

Дієслова з таким значенням засвідчені вже в староруських пам'ятках, наприклад: *бльснути* (Ср., I, 118), *мьгнути – мегнути* (Ср., II, 229).

В староукраїнських пам'ятках XV–XVIII ст. широко засвідчені вже форми *мругнути* (Крон. Боб., 202 б, 1699), *мигнути* (Рук. Тесл., I, 300), *блиснути* (Тим., I, 102) і т. п.

В сучасній українській мові відомі такі дієслова, що сприймаються органами зору: *бликнути* (УРС, I, 72), *лиснути – лискнути* (Гр., II, 262), *глипнути – глимнути* (УРС, I, 334), *зиркнути* і діал. *зирнути, зірнути, зорнути* (Гр., II, 151, 154), *мигнути* (Гр., II, 502), *змельнути* (Гр., III, 164) і т. п.

Таким чином, дієслівні утворення з суфіксом -ну-, що вказують на різні явища і дії, які сприймаються органами зору, засвідчені значно меншою кількістю прикладів, ніж дієслова, які сприймаються органами слуху.

⁴⁷ Дієслова з таким значенням широко засвідчені і в російській мові, наприклад, до дієслова *гепнути* є такі російські відповідники: *бухнуться, ляпнуться, брякнуться, хлопнуться, шарахнуться, грянуться, ковырнуться, бахнуться, шлепнуться, грохнуться, трахнуться, ухнуть, хлопнуться, плюхнуться, треснуться, клюкнуться* (УРС, I, 325). Така велика кількість синонімічних відповідників у російській мові (а в українській мові вона засвідчена не меншою кількістю прикладів) свідчить про її поширення у живій розмовній мові.

⁴⁸ Г. Павський, цит. праця, стор. 70.

5. Дієслова, що означають раптову дію, яка зв'язана з різкими рухами

В складі дієслівних утворень з суфіксом -ну- зустрічається декілька десятків дієслів, які означають одноразову, раптову дію, зв'язану з різкими рухами. При цьому слід відмітити, що значну частину дієслів цієї групи складають дієслова, що сприймаються органами слуху, наприклад: *стукнути, лопнути, тріснути* та інші. Дуже часто при таких дієсловах важко визначити, до якої саме групи дієслів вони відносяться. У таких випадках відносимо їх до дієслів, що означають явища і дії, які сприймаються органами слуху і зору.

Дієслівні утворення з суфіксом -ну-, що означають раптову дію, яка зв'язана з різкими рухами, набули особливого поширення в сучасній українській мові.

В пам'ятках староруської мови дієслова з таким значенням засвідчені обмеженою кількістю дієслів, наприклад: *махнути* (Ср., II, 119), *търгнути* (Ср., III, 1051), *пъхнути – штовхнути* (Ср., II, 1779), *приснути – захвилювати* (Ср., II, 1615) і т. п.

В староукраїнських письмових пам'ятках XV–XVIII ст. зустрічаються вже такі форми, як *шарпнути* (Рад. Ог., 49, 1676), *шпурнути* (Довг., 94), *щурхнути – вдарити* (Ак., 48, 1665), *винирнути* (Тим., I, 425), *здвогнутися* (Літ. Вел., II, 378) й інші. Дієслова з таким значенням відомі і в сучасній українській мові, наприклад: *пхицьнути – штовхнути* (Гр., III, 504), *сіпнути* (Гр., IV, 127), *смурнути – шарпнути* (Гр., IV, 160), *чеберхнути – нирнути* (ножем) (Гр., IV, 449), *нирнути* (РУС, 316) й інші.

При дієсловах, що означають раптову дію, яка зв'язана з різкими рухами, засвідчені і новотвори, наприклад: *козирнути* (РУС, 194), *тормознути* (Ол., 155) і т. п.

6. Дієслівні утворення з суфіксом -ну- з іншим значенням

До дієслівних утворень з суфіксом -ну- з іншим значенням відносимо такі дієслова, що вказують на одноразову або доконану дію і не підходять ні під одну з

названих вище дієслівних груп. Дієслова ці дуже часто мають різні значення. З точки зору словотворчої будови для дієслів даної підгрупи характерне те, що в більшості випадків вони віддієслівного утворення, наприклад: *колупнути* – *кинути* (Гр., II, 273), *кольнути* (Гр., II, 272), *копнути* (Гр., II, 282), *писнути* (Гр., III, 154) і т. п., хоч зустрічаються і окремі відіменникові утворення⁴⁹, наприклад: *одягнути* (Гр., III, 39), а також утворення від іншомовних основ: *спекульнути* (РУС, 666), *агітнути*, *телеграфнути*, *мобілізути* і т. п., засвідчені в розмовній мові.

Дієслівні утворення даної підгрупи відомі на протязі всього періоду розвитку староруської і української мов. Наприклад, у пам'ятках староруської мови відомі такі форми, як *двигнѣти* (Ср., I, 638), *бръснути* – *броснути* – *різати*, *гатити* (Ср., I, 180–184), *коснути-сія* – *доторкнутися* (Ср., I, 1295) і т. д.

На увагу заслуговує також той факт, що форми з коренем *двиг-* зустрічаються приблизно до XIV ст., наприклад: “А прьстѣмь своимь не хотять *двигнѣти ихъ*” (Ср., I, 638), а вже починаючи з XIV ст. вживається корінь *двиг-*, який більш послідовно зберігається в староросійських письмових пам'ятках, наприклад: “– Костью моею не *двиньте* и брата своего Василья не обидьте” (Ср., I, 638).

В староукраїнських письмових пам'ятках XV–XVIII ст. переважають форми з коренем *-двиг-*, що означають: 1) рушити щось з місця, 2) носити, нести, піднімати, 3) посилати, виряджати.

“Камень... тяжкій яко два три мужіє можуть *двигнути*” (Тим., I, 675).

Дієслова з таким значенням засвідчені і в староукраїнських письмових пам'ятках XV–XVIII ст., наприклад: *обернути* (Крон. Боб., 25 б, 1699), *прикоснутисл* (Рук. Тесл., IV, 294) *цофнутися* (пол. *cofnąć się*) –

⁴⁹ Пор. невдалий новотвір у П. Тичини “грошнути”, який не ввійшов у мову в зв'язку з тим, що утворений від іменної основи *грош-*, а дієслівні утворення з суфіксом *-ну-* здебільшого віддієслівні.

відпустити (Арх. ЮЗР, XI, 134, 1599), *ступнути* (Клим. Прип., 950).

В сучасній українській мові відомі також окремі дієслівні форми з суфіксом *-ну-*, які можна віднести до цієї підгрупи, наприклад: *двигнути* – *двинути* (Гр., I, 361), *писнути* (Гр., III, 152), *обернути* (Гр., III, 8), *колупнути* (Гр., II, 273), *жагнути* (Гр., I, 470).

До дієслів даної підгрупи примикають і такі утворення з суфіксом *-ну*, що вказують на інтенсивність, навальність дії.

В кількісному відношенні дієслова ці обмежені. В пам'ятках староруської мови можна вказати на такі дієслова, як *гранути* (Ср., I, 606), *въсплакнутисіа* – *загорітисіа* (Ср., I, 413), *виринутисіа* (Ср., I, 606) і т. п.

В староукраїнських пам'ятках XV–XVIII ст. відомі вже дієслова *линути* (Рук. Хрон., 7), *вънути* (Тим., I, 486), *порнути*– *пірнути* (Реш. Єв., 104 б, 1670), *рынутыся* (Укр., Р. Арх., IV, 69).

Дієслівні утворення з таким значенням засвідчені і в сучасній українській мові, але обмеженою кількістю дієслів: *злиннути* – *политися* (Гр., IV, 400), *люнути* – *линути* (Гр., II, 389), *сйянути* (Гр., III, 239), *шмальнути* – *дунути*, *подути* (про пекучий, різкий вітер) (Гр., IV, 505) і т. п.

Дієслівні утворення з суфіксом *-ну-*, які означають одноразовість дії, становлять продуктивну дієслівну групу і нараховують понад триста дієслів. Дієслова з таким значенням здебільшого зберігають суфікс *-ну-* у формах минулого часу.

Більшість дієслів цієї групи утворена від вигуків чи звуконаслідувальних слів, як *луп* – *лупати* – *лупнути*, *хлоп* – *хлопати* – *хлопнути* і т. п., хоч зустрічаються і дієслова типу *линути*, *хлинути*.

В сучасній українській мові дієслів з таким значенням в декілька разів більше, ніж у пам'ятках староруської і староукраїнської мов. Особливого поширення набули вони в живій розмовній мові, звідки переходять і в літературу. Разом з тим ці дієслова обмежені щодо словотворчої можливості. Це пояснюється тим, що дієслова даного типу утворюються тільки від деяких лексичних груп, які можуть вказувати на

одноразовість прояву дії, а також тим, що можна назвати лише кільканадцять дієслів, утворених від іншомовних основ.

Найбільш продуктивні лексичні підгрупи становлять дієслова, що вказують на різні дії, які сприймаються органами слуху і зору, дієслова, що вказують на акт говоріння, вольові процеси, а також дієслова, що означають раптову дію, зв'язану з різкими рухами. Дієслова з таким значенням набули особливого поширення в сучасній українській мові.

Менш продуктивними є дієслівні підгрупи, що виражають різні види діяльності людського організму, дієслова, що означають різні рухи, зв'язані з переміщенням у просторі, а також утворення на -ну- з іншим значенням. В порівнянні з староруською мовою підгрупа ця збагатилася меншою кількістю слів, ніж названі раніше продуктивні підгрупи дієслів.

IV. ДІЄСЛІВНІ УТВОРЕННЯ З СУФІКСОМ -ОНУ-

В складі дієслівних утворень з суфіксом -ну-, які означають одноразову, доконану дію, зустрічається декілька десятків дієслівних утворень з варіантом дієслівного суфікса -ну-, -ону-.

Варіанти дієслівного суфікса -ну- (-ону-, -єну-, -ану-) ввійшли у літературну мову з народних говорів і означають здебільшого різкість, грубість, інтенсивність тієї дії, на яку вказує передсуфіксальна частина дієслова. Наприклад: “І Денис *рубонув* його кайлом прямо по перенісню” (Гончар, 78); “Допіру так мене *садонув* межі ноги” (Гончар, 167); “Як схоплю борону, та за ним *дерону*” (Гр., I, 37); “Трім як брякне, а блискавка як *блисконе*” (Гр., I, 75).

Дієслова з цим суфіксом, які б утворювались від іншомовних слів, відсутні.

Дієслівні утворення з суфіксом -ону- не мають своїх відповідників у інших слов'янських мовах, за винятком російських форм на -ануть-, білоруських на -ануць-, -'ануць.

Таким чином, це явище характерне тільки для східнослов'янських мов. Наприклад: укр. *стуконнути* (Гр., IV, 221), *грюконнути* (Гр., I, 383), *хвицоннути* (Гр., IV, 393), *товконнути* (Гр., IV, 269) і т. п.; рос. *садануть* (РУС, 611), *толкануть* (РУС, 702), *дергануть* (РУС, 96); білоруськ. *лупануць* (РБС, 601), *разануць* (РБС, 588), *штурхануць* (РБС, 685), *тузануць*, *шмаргануць*, *таргануць*, *рвануць* (РБС, 113) і т. п.

При деяких дієсловах з суфіксом -ну- засвідчена редуплікація передсуфіксальної частини дієслова (особливо це стосується звуконаслідувальних дієслів), наприклад: *бехнути*, але *бехнути*, *мекнути*, але *мемекнути* і т. п.

Такі утворення все-таки обмежені щодо кількості прикладів із-за артикуляції труднощів, але всі вони мають інтенсивне значення. Для дієслівних утворень з суфіксом -ону- також характерна інтенсивність. Таких паралельних дієслів, у яких виступала б і редуплікація, і суфікс -ону-, мова уникає, тому що значення обох словотворчих засобів однакове. Можна вказати лише на дві дієслівні форми від одного вигука, в яких виступає і редуплікація, і суфікс -ону-, наприклад: *геп – гепнути*, *гепоннути* і *геп – гегеп – гегепнути*, *лусь – луснути – лусоннути* і *лусь – лулусь – лулуснути*.

Потенціальна словотворча можливість суфікса -ону- була тією причиною, внаслідок якої мова використала суфікс -ону- як формат для створення інтенсивності, вибравши його як більш продуктивний у порівнянні з редуплікацією.

В мовознавчій літературі існують різні пояснення виникнення українських форм з суфіксом -ону- чи російських з суфіксом -ану-.

Г. Павський⁵⁰ і Стендер-Петерсен⁵¹, наприклад, вважають, що експресивний суфікс -ану-, -ону- виник шляхом морфологічного перерозподілу таких форм, як *рва-*

⁵⁰ Г. Павский. Филологические наблюдения над составом русского языка. Рассуждение третье, “О глаголе”, СПб, 1842, стор. 42.

⁵¹ A. Stender-Petersen. Eine verbale Neubildung im Russischen, “Zeitschrift für slavische Philologie”, т. VII, 1931, стор. 67–84.

ну-ть (з *рва-ть*), *кашля-нуть* і т. п., а звідси -ану- поширився і на інші випадки, отже, це повинно виглядати так: *рва-ть* > *рва-ну-ть* > *рв-ану-ть*.

Існують ще й інші пояснення генезису дієслівного суфікса -ону- чи -ану-. Наприклад, О. О. Шахматов⁵² припускає, що ці форми походять з давнього -ънжти. Г. А. Ільїнський⁵³, як і деякі інші, вбачає тут залишки давніх форм з суфіксом -они-, який змінився в -ону- під впливом дієслів на -нути-.

Пояснення О. О. Шахматовим дієслівного суфікса -ону (<-ънжти) могло бути вірним для українських форм, якщо б такі утворення на -ънжти були в староруській мові, але оскільки в пам'ятках староруської мови такі форми не засвідчені, воно не має під собою реальних підстав, це ж пояснення не можна застосувати і до російських форм на -ануть.

Думка Г. Ільїнського й інших здається теж неправдоподібною, тому що форм на -оніти як у сучасній українській мові, так і в пам'ятках староруської мови надзвичайно мало, і вони, мабуть, не могли мати аж такої словотворчої сили, щоб дати поштовх для творення нового суфікса -ону-, тим більше, що вони означають довготривалу дію. Оскільки для всіх дієслів з суфіксом -ону- характерна інтенсивність, раптовість і, в першу чергу, одноразовість, ми повинні пов'язувати їх з однократними формами на -ну-. Дієслівні утворення на -оніти-, -аніти-, будучи вторинним явищем при дієсловах на -ну-, є явищем, спільним для всіх східнослов'янських мов. Голосний звук о, е чи а слід, мабуть,

⁵² А. Шахматов. О полногласии и некоторых других явлениях, стр. 67. – Цитую за працею В. В. Виноградова, “Русский язык” (грамматическое учение о слове), Учпедгиз, Москва – Ленинград, 1947, стор. 250–252

⁵³ Г. А. Ильинский. К истории носовых основ праславянского глагола. “Сборник статей в честь акад. А. Н. Соболевского”, изд. АН СССР, Ленинград, 1928, стор. 250–252.

вважати вставним⁵⁴, тому що він появляється між сполученням приголосних, наприклад: *свистати – свиснути*, але *свисоннути*, *ковтати – ковтнути*, але *ковтоннути*. Як доказ того, що це тільки фонетичне явище, може бути те, що на північноросійській мовній території, на якій наявне “окання”, таким звуком є о, а в південноросійській території, на якій засвідчене “акання”, як і в білоруській мові, для якої в цілому характерне “акання”, зберігається а. Другим частковим доказом може бути те, що голосні а, о у дієсловах на -ону-, -ану- в більшості ненаголошені, а це могло сприяти їхній появі.

Дієслова на -онути- – явище новішого походження в сучасній українській літературній мові. Такі дієслова широко засвідчені щойно в новоукраїнський період розвитку української літературної мови. Правда, слід відмітити, що в пам’ятках староруської мови знаходимо вже один приклад з суфіксом -ону- у Георгія Амартоли, наприклад: “Доскою ж каменою загражено бысть обихожение пути градьскаго. Василии... оприя ногою вьскопанувъ дьску каменую изверже. И до полатныхъ вратъ внидоша” (Ср., I, 405).

Другий приклад знаходимо аж у XVI ст. у “Житии Сави Освященного”, наприклад: “трижды копонувъ рыломъ” (Ср., I, 1251).

На основі відомих нам тільки декількох прикладів ми не можемо говорити про історію розвитку дієслівних утворень на -онути- в староруській чи староукраїнській мовах, можна тільки припустити, що в цей час вони були вже відомі.

В сучасній українській мові знаходимо декілька десятків дієслів на -ону-, причому в літературній мові вони зустрічаються у письменників – вихідців із східної частини української мовної території, починаючи з П. Мирного. У західноукраїнських письменників (Ю. Федькович, І. Франко, В. Стефаник, Л. Мартович, М. Черемшина) таких дієслів майже немає. Це дає підставу вважати, що дієслова з суфіксом -ону- появились на тих

⁵⁴ Пор. у род. відмін. множини ім. I відм.: казок, думок, книжок, качок, сосен // сосон, земель, вишень, а також копійок, стаєнь, воєн, хоч і війн; рос. земель, сосен, книжек, маек, нянек, лавок, сказок, свадеб і т. п.

частинах української, російської і білоруської території, що межували між собою, а звідси у вигляді форм на -ону- чи -ану-, характерних уже для кожної мови зокрема, поширювалися й проникали і в літературну мову.

Усі дієслівні утворення на -онуті виступають з доконаним значенням. Вони слабо сполучаються з префіксами. При дієсловах даного типу засвідчені і деякі новотвори, але не зустрічається ні одного дієслова, утвореного від іншомовного кореня.

ПОЯСНЕННЯ СКОРОЧЕНЬ*⁵⁵

Гр. – Б. Гріченко. Словар української мови, т. I–IV, Київ, 1907–1909.

Ол. – С. Олійник, Гумор і сатира. Держлітвидав України, Київ, 1954.

РУС – Російсько-український словник, головний редактор дійсний член АН УРСР М. Я. Калинович, ОГІЗ, Держвид. іншом. і нац. словників, Москва, 1948.

Сл. о полку – Слово о Игоревѣ Игоря сына Сватъславля внука Ольгова, Госиздхудлит., Москва, 1954.

Ср. – И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I–III, Москва, 1893–1912.

Тим. – Є. Тимченко, Історичний словник українського языка, т. I, Держвид-України. Київ–Харків, 1930.

УРС – Українсько-російський словник, головний редактор член-кореспондент АН УРСР І. М. Кириченко, т. I, вид АН УРСР Київ, 1953.

Передруковано з: Питання українського мовознавства. – 1958. – Кн. 3. – С. 142–163.

⁵⁵ У поданому списку не наведені скорочення, вміщені в словниках Є.Тимченка (Історичний словник українського языка, Держвид. України, Київ–Харків, 1930) і Б.Грінченка (Словарь української мови, Київ, 1907–1909 рр.).

**ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ФОНЕТИКИ У
ПРАЦЯХ Є. ТИМЧЕНКА**

Вивчення історії української мови тісно пов'язане з проблемою її походження, відношенням до спільнослов'янської мови, взаємозв'язком з іншими слов'янськими мовами тощо. Проф. Є. Тимченко належав до тих українських учених першої половини ХХ ст., які виводили українську мову безпосередньо із спільнослов'янської, тобто десь з VI ст. (Тимч. Бібл. 45, 3–9; В Тимч. Бібл. 63, 3–4), як і М. Грушевський, С. Смаль-Стоцький, К. Німчинов та ін. Інші дослідники (А. Кримський, І. Свенціцький, П. Бузук та ін.) вказували на існування між праслов'янською і українською мовою східнослов'янського періоду. Проф. Є. Тимченко при поясненні історичних змін виходить з наявності двох гіпотетичних вихідних моментів: індоєвропейського і праслов'янського. Ці вихідні моменти дослідник вважає конче потрібними у методологічному відношенні як вихідні, бо “без них розгляд еволюції звуків був би позбавлений точок підпори, оскільки нам здається зайвою третя абстракція – праруський язык” (Тимч. Бібл. 63, 3) Разом з тим автор констатує і той факт, що сукупністю дуже істотних ізоглос, морфологічних процесів українська, російська і білоруська мови об'єднуються у групу східнослов'янських діалектів.

Свої погляди на історію розвитку фонетичної системи української мови проф. Є. Тимченко виклав у ряді статей і узагальненій праці “Курс історії українського язика: Вступ і фонетика” (К., 1927; 2-е вид. Х.–К., 1930). Зосередимо увагу на деяких питаннях історії вокалізму української мови у працях Євгена Тимченка.

Є. Тимченко не погоджувався з думкою О. Шахматова щодо рефлекса [ɛ] в північноукраїнських говорах. На думку останнього, голосний [ɛ] змінився спочатку в [a], а далі в [a], потім відбулося звуження в тих самих говорах: [a] → [e].

Проф. Є. Тимченко виходив з того, що в північних говорах української мови спільнослов'янський [ɛ] ніколи не змінювався в [a]. Цей голосний втратив носовість, під наголосом через стадію дифтонгів змінився в [ě], у ненаголошеній позиції він перейшов безпосередньо в [e].

Більшість мовознавців пояснює зміну [a] в [e] після палатальних та між палатальними приголосними переміщенням артикуляції голосного вперед і в напрямі до верхнього піднебіння. Є. Тимченко висловлює думку, що звуження етимологічного [a] й перехід його в [e], а пізніше в [i], що фіксується у південно-західних і північних говорах української мови, потрібно відрізнити від [e] після м'яких шиплячих та [й]: чес, кричєти, стучєти, держєти, жєб стєйєти, йїжєк (Тимч. Бібл. 67, 477).

Східнослов'янські діалекти усадкували від спільнослов'янської мови звук ѣ, який походить з колишнього [e] та дифтонгів [oi], [ai]. Артикуляційно-акустична природа [ѣ] була складною, тому немає єдиної думки щодо цього, як вимовлявся цей звук у різні періоди спільнослов'янської мови чи в пізніші періоди на різних слов'янських територіях.

Проф. Є. Тимченко вважав, що праслов'янське [ě] було звуком переднього ряду, довгим, а його вимова не була однаковою у різних діалектних масивах. Артикуляція цього звука була між a і ě, тобто він міг бути у більшій чи меншій мірі відкритим. Це залежало також і від характеру приголосного у наступному складі (наявність середньо- чи задньоязикового).

Є. Тимченко вважав, що колишній голосний [ě] вимовлявся не як дифтонг закритий [e]. Таке твердження він обґрунтовував наявністю у сучасній українській мові кількох відповідників давнього [ě], а саме: [i], [ie], [ie], [e], [и], а також тим, що перед [ě] на початку появлявся приставний [й]. Його рефлекс можна вбачати у таких написаннях: іѣсти, іѣдение (Зб. Свят., 1073), іѣда (Зб. Свят., 1076) (Тимч. Бібл. 63, 128).

Ненаголошене [e] скорочувало свою довготу і в південних говорах Київської Русі звукувалося до [i], мабуть,

уже в XI ст., у наголошених складах воно дифтонгізувалося в [ie], а в XIII–XIV ст. монофтонгізувалося в [i]. Наприклад: въ попели (Гал. ев., 1144), въ сбори (Добрил. ев), видяше, пинязь (Гал. ев. 1283), видинья, скаменило (Полікарп. ев.). Учений докладно аналізує рефлексі давнього [e] в говорах української мови. Він вказує, що у північних говорах української мови, де [ě] було більш відкритим, у ненаголошених складах вимовляється як [e], не пом'якшуючи попередніх приголосних у вимові може наближатися до [и]: у хлеві, река, билити, беда, месити, песок, стена, ведро, мешок. Під наголосом колишне [ě] перебуває у стадії дифтонга [ie], а в окремих випадках воно монофтонгізувалося до i або e [ě], наприклад: діед, діело, біес, віек, сіено, міесто, хліб, хліев, хриен.

Заслугує на увагу думка проф. Є. Тимченка щодо звука [y] – голосного непереднього ряду, високого підняття, нелабіалізованого. На відміну від О. Шахматова, дослідник вважав, що цей звук втрачав свою лабіалізацію у східнослов'янських діалектах у різний час, а в деяких з них, наприклад, закарпатських, лабіалізація зберігається і досі (Тимченко, 1927, 129).

Змішування [y] й [i] в пам'ятках фіксується уже з XI ст. Автор робить висновок, що звуки [и] й [ы] в XIII ст. на значній частині української мовної території не розрізнялися між собою. Особливо це помітно в XIV ст., де маємо часті заміни цих звуків: тысячею (Гр. 1393 р.), винимаючи (Гр. 1393 р.), нинѣшнимъ (Гр. 1401 р.) старостынъ (Гр. 1359 р.), звѣрыными (Гр. 1424 р.). Проте більшість сучасних учених вважає, що східнослов'янський звук [y] був голосним нелабіалізованим і заднього ряду.

У науковій літературі питання про зміну звукосполучень гы, кы, хы висвітлювалося неоднаково. Багато дослідників вважає, що давні сполучення гы, кы, хы переходили в г'і, к'і, х'і, причому цей процес відбувався з різним ступенем палаталізації приголосних у різних діалектах. У південних говорах Київської Русі давні гы, кы, хы переходили в ги, ки, хи, а не в г'і, к'і, х'і, як у тих говорах, на основі яких утворилися російська і білоруська мови. У рецензії на працю

М. Дурново Є. Тимченко дотримується думки, що еволюція голосного в звукосполученнях гы, кы, хы проходила рівночасно зі злиттям в один звук давніх [ы] та [и]. Доказом цього можуть бути написання ы замість и у раннях пам'ятках Київської Русі південного походження.

У своїй оригінальній праці “Курс історії українського язика: Вступ і фонетика”, як і в ряді статей, проф. Тимченко докладно з'ясував фізіологію українських звуків та історію формування фонетичної системи української мови. Праці Є. Тимченка відзначаються багатим фактичним матеріалом, глибокими теоретичними міркуваннями. У значній мірі вони зберегли наукову вартість і в наші дні.

Передруковано з: Українська історична та діалектна лексика. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Львів, 1996. – С. 63–65.

**ДІЄСЛОВА НА -ИТИ (РОС. -ИТЬ, БІЛОРУС.
-ІЦЬ, -ЫЦЬ), УТВОРЕНІ СИНТАКСИКО-
МОРФОЛОГІЧНИМ СПОСОБОМ СЛОВОТВОРУ**

У сучасній українській, російській і білоруських мовах уживається понад сто складних у морфологічному відношенні дієслів на -ити. Деякі з них утворені морфологічним способом словотвору за допомогою суфікса -и- від складних іменникових і прикметникових твірних основ: укр. верховод – верховодити, сталевар – сталеварити, рос. верховод – верховодить, коновод – коноводить; білорус. кашавар – кашаварыць, канавод – канаводзіць. Крім того, близько ста дієслів виникли внаслідок синтаксико-морфологічного способу словотворення¹.

Найбільше дієслів на -ити, утворених синтаксико-морфологічним способом словотвору, у сучасній російській мові, менше в українській і білоруській.

Дієслова, утворені лексико-синтаксичним способом словотвору, щодо лексико-граматичних властивостей компонентів утворюють такі типи: 1) іменникова основа + дієслівна; 2) займенникова основа + дієслівна; 3) прислівникова основа + дієслівна.

Другим компонентом складних слів є дієслівні основи, причому більшість з них безпрефіксна. Серед префіксних других компонентів виділяються такі префікси: з-, о-, ви- в українській мові; за-, у-, из-, по- вос- в російській; па- – у білоруській. Зрідка вживаються паралельні префіксальні і безпрефіксальні другі компоненти; укр. протиставити і протипоставити, рос. противоставить – противопоставить.

Складні дієслова з префіксальними другими компонентами утворюють видові пари на -ати (недоконаного

¹ Синтаксико-морфологічний спосіб словотворення продуктивний в іменниках і прикметниках і непродуктивний у межах дієслівного словотворення (див. І. І. Ковалик. Вчення про словотвір, вип. 2, вид-во Львівського ун-ту, 1961, стор. 22).

виду), -ити (доконаного виду): укр. самовизначатися – самовизначитися, самоокупатися – самоокупитися; рос. умозаклучать – умозаклучить, видоизменять – видоизменить; білорус. самопацясняцца – самапацяснїцца, відазмяняць – відазмянїць.

Значно рідше фіксуються видові кореляції на -ивать/-ить у російській мові: самоуспокаиваться – самоуспокоиться, -ваць/-іць/-ыць у білоруській мові: самозаспакойвацца – самозаспакаїцца, злоўжываць – злоўжыць.

СКЛАДНІ ДІЄСЛОВА НА -ИТИ З ІМЕННИКОВИМ ПЕРШИМ КОМПОНЕНТОМ

У східнослов'янських мовах зустрічається найбільше складних дієслів на -и(ти) з іменниковими першими компонентами. Їх нараховується близько тридцяти в російській мові, дещо менше в українській і ще менше у білоруській. Першими компонентами є: рука, кров, сльоза, плід, путь, вид, ум, слава, бог, чудо, зло, молитва, мир, срам, благо, лихо. Другими компонентами виступають лексеми: водити, положити, точити, творити, носити, дарити, вживати, змінити, заключити, славити, волити, вістити, радити.

Частина складних дієслів даного типу є кальками з грецької мови, у першу чергу ті, в яких першим компонентом є іменники з абстрактним значенням: бог, зло, мир, срам, благо, лихо, чудо і т. д. Форми даного типу відомі були вже в старослов'янській мові², зустрічаються також у певних жанрах давньоруської мови³. Наприклад, благодарити, грец. εὐχαριστέω, зльосьтворити, грец. χαχολοτέω. Пізніше у кожній із східнослов'янських мов на базі структурних типів грецьких слів почали утворюватися свої власні дієслова.

² Див. A. Dostál. Studie o vidovém systému v staroslověnině, Praha, 1954. стор. 472, 474, 475, 476, 604.

³ Див. Л. В. Вялкина. Греческие параллели сложных слов в древнерусском языке XI–XIV вв., “Лексикология и словообразование древнерусского языка”, М., 1966, стор. 154–188.

Щодо значення складні дієслова з іменниковим першим компонентом звичайно означають:

а) акт мовлення: укр. славословити, лихословити, злостивити; рос. славословить, злословить; білорус. зласловіць;

б) дієслова інтелектуального сприймання, вияву волі, суб'єктивного ставлення: укр. боготворити, благоволити; рос. умозаклучить, мироволить; білорус. богатварыць;

в) дієслова, що виражають стан: кровоточити, сльозоточити, плодоносити, рос. благотворить, куролесить, лихорадить, кровоточить; білорус. кроватачыць, плоданасіць, злоўжыць;

г) дієслова з конкретним значенням: укр. видозмінитися, хороводити, благовістити; рос. видоизменить, -ся, рукоположить, руководить, -ся; білорус. благаславіць, відазмяніць.

У білоруській і українській мовах деяким російським складним лексемам відповідають прості дієслова (часто префіксальні), а також словосполучення. Наприклад: укр. славословити, рос. славословить, білорус. услаўляць, усхваляць; рос. благодарить, укр. дякувати, білорус. дзякаваць; рос. умозаклучить, укр. (з)робити висновок, білорус. зрабіць вывад, вывесці; рос. мироволить, укр. потурати, білорус. патураць; рос. слезоточить, укр. сльозоточити, білорус. слязіцца; рос. лихорадить, укр. морозити, білорус. рэсці, калаціць; рос. хороводить, -ся, укр. хороводити, білоус. важдацца, вадзіцца і т. п.

Наголос постійний, на другому елементі композита: укр. славослóвити, злослóвити, сльозоточíти; рос. славослóвить, злослóвить, кровоточíть; білорус. зласлóвіць, богатварыць, кроватачыць.

СКЛАДНІ ДІЄСЛОВА НА -ИТИ З ЗАЙМЕННИКОВИМ ПЕРШИМ КОМПОНЕНТОМ

Близько десяти складних дієслів на -ити у кожній із східнослов'янських мов утворені за допомогою займенника

само- або сва- (рос. свое-, білорус. сва-) у першій частині компонента.

Другими компонентами виступають: укр. визначити, -ся, окупитися, ущільнитися, заспокоїтися, оплатитися, волити; рос. определиться, воспламениться, уплотниться, успокоиться, устранился, волишь, окупиться; білорус. пацясніцца, ухіліцца, вызначыцца, акупіцца, заспокоіцца, супакоіцца, ушчыльніцца, воліць.

Більшість таких дієслів зустрічається у термінологічній лексиці. Цей словотвірний тип дієслів малопродуктивний у східнослов'янських мовах. Хоч дієслова даного типу вживаються в основному в термінологічній лексиці, проте не можна погодитися з думкою, Е. А. Василевської⁴, що в ній їх дуже багато. Складних слів з займенниковим компонентом само- у термінологічній лексиці багато, проте дієслів обмежена кількість.

Дієслова на -ити, утворені синтаксико-морфологічним способом словотвору, звичайно виражають різні стани: укр. самоокупитися, самовизначитися, самоущільнитися; рос. самовоспламениться, самоопределиться, самоуплотниться; білорус. самапацясніцца, самаўхіліцца, вызначыцца.

Наголос постійний, на другому компоненті складного слова: укр. самоокупі́тися, самоущі́лнитися, самозаспоко́їтися; рос. самоопреде́лится, самоуплотни́ться, самоустра́нится, своево́литъ; білорус. самапаця́сніцца, самааку́піцца, самаушчы́ліцца.

СКЛАДНІ ДІЄСЛОВА НА -ИТИ З ПРИСЛІВНИКОВИМ ПЕРШИМ КОМПОНЕНТОМ

Кільканадцять складних дієслів на -ити у східнослов'янських мовах має прислівниковий перший компонент скверно-, марно-, гостро-, різно-, проти- – в українській мові; разно-, едино-, веле-, праздно-, противо-,

⁴ Е. А. Василевская. Словосложение в русском языке, М., 1962, стор. 90–91.

остро-, много-, живо- – в російській мові; праці-, супраць-, марна-, вастра-, пуста- – у білоруській.

Другим компонентом цих складних дієслів є: манітити, голосити, словити, творити, ставити, поставити, трапити, -ся – в українській мові; гласить, голосить, мыслить, образить, -ся, речить, прашить, положить, ставить, поставь, славить, творить, -ся – у російській і словіць, травіць, наставіць – у білоруській.

У семантичному відношенні складні дієслова даної моделі означають:

а) акт мовлення: укр. сквернословити, гострословити, різноголосити; рос. сквернословить, многословить, острословить, празднословить; білорус. вострасловіць, пустасловіць;

б) різні вчинки: укр. марнотратити, -ся, животворити; рос. животворить, разнообразить, -ся; білорус. марнатравіць, проціпаставіць;

в) акт мислення: рос. разномыслить, единомыслить, праздномыслить;

г) різні стани: укр. протиставити, протипоставити; рос. вертопрашить, противуречить, противуоставить; білорус. проціпаставіць, супрацьпаставіць.

Найбільше дієслів даної моделі у російській мові, значно менше в українській, білоруській. В українській і білоруській мовах їм частково відповідають інші типи утворень, що передаються часто словосполученнями: рос. сквернословить, укр. сквернословити, білорус. гаварыць брыдкаія словы, брыдка лаяцца, брыдка гаварыць; рос. разнообразить, укр. різноманітити, білорус. рабіць разнастайным.

Постійно наголошується друга частина складного слова: укр. сквернослóвити, гострослóвити, марнотра́тити; рос. сквернослóвить, острослóвить, пустослóвить, животворі́ть; білорус. востраслóвіць, пустаслóвіць, марнатра́віць, супрацьпаста́віць.

Структурно-семантичний аналіз дієслів на -ити (рос. -ить, білорус. -іць/-ыць), утворених морфолого-синтаксичним способом словотвору, дає змогу встановити, що найбільше таких дієслів у сучасній російській мові.

Менше в українській і найменше – у білоруській. Це пояснюється тим, що сучасна російська мова успадкувала від давньоруської мови найбільшу кількість дієслів на -ить, утворених морфолого-синтаксичним способом словотвору, поповнившись разом з тим і своїми власними утвореннями, тоді як українська і білоруська мови зберегли таких дієслів менше. В українській і білоруських мовах часто складні російські дієслова на -ить передаються словами, утвореними суфіксальним чи префіксально-суфіксальним типом словотвору, а також словосполученнями.

Найбільш продуктивними є словотвірні моделі з іменниковим і прислівниковим першим елементом, менш продуктивна модель з займенниковим.

Другими елементами є безпрефіксальні й префіксальні дієслова, причому префіксальні другі компоненти переважають у компонентах з займенниковою першою частиною.

Сфера використання дієслів на -ити (рос. -ить, білорус. -іць/-ыць), утворених морфолого-синтаксичним способом словотвору, обмежується переважно книжним науковим стилем.

T. M. VOZNYJ

VERBS, ENDING IN -ИТИ (RUSSIAN -ИТЬ, BYELORUSSIAN -ИЦЬ (-ЫЦЬ) FORMED BY SYNTACTICO-MORPHOLOGICAL WAY OF WORD-FORNATION

This article analyses four structural patterns of verbs formed by syntactico-morphological way of word-formation, with a noun, pronoun, an adverb or a preposition as their primary components. The article studies semantic groups of the abovementioned verbs; further, it points put the productivity of varians structural types of verbs in each of the East Slavonic languages, as well as the place of the stress.

Передруковано з: Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 6. – 1969. – С. 24–27.

**СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА
СХІДНО- І ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІЄСЛІВ
ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ**

У системі дієслів іншомовного походження значне місце займають деривати з суфіксом -ізува- (-изува-) в українській мові та їх структурні відповідники в інших слов'янських мовах (рос. -изирова-) -изова-, білорус. -ізава-, -ызава-, болгар. і макед. -изира-, сербохорв. -изова-, -изира-, -иса-, словен. -iziga-.

Основним фактором творення нових лексем від слів іншомовного походження є соціально-економічні, політичні умови, а також розвиток науки, культури, техніки, літератури, мистецтва.

Комплектування дієслів з іншомовними афіксами проходило не тільки внаслідок творення нових слів від іншомовних основ на власному мовному ґрунті, але й внаслідок впливу однієї слов'янської мови на іншу. Великий вплив на засвоєння слів іншомовного походження, у тому числі й дієслів з суфіксом -ізува-/изува-, не тільки в українській та білоруській мовах, але й в деяких південнослов'янських мала російська мова [2; 3; 4; 5, с. 209 – 212; 6; 10, с. 370].

1. Дієслова іншомовного походження з суфіксом -ізува-/изува- в українській мові, як і їх структурні відповідники у південно- та східнослов'янських мовах, мотивуються іменниковими, рідше – прикметниковими основами і виявляються у кількох словотвірних типах.

Неперехідні дієслова з цими суфіксами можна розділити на два типи:

1. Дієслова із загальним значенням “займатися тим, на що вказує твірний іменник”. Деякі дієслова з таким значенням мотивуються безсуфіксними іменниками чоловічого та жіночого роду: укр. сигналізувати, моралізувати; рос. сигнализировать, морализировать, білорус. сігналізавець, моралізавець; болгар. сигнализирам,

моралізірам; макед. сигнализира, моралізира;
сербохорв. сигнализирати, моралізирати і моралісати;
словен. signalizirati, moralizirati.

Частина дієслів мотивується іменниками з суфіксами -ізм, -ій, -из (-из-а): укр. соціологізувати, гербаризувати; рос. социологи́зировать, гербаризовать; білорус. гербарызаваць, дагматызаваць; болгар. социологизирам, хербаризирам; макед. вокализира; сербохорв. вокализovati і вокализирати.

Дещо більше лексем, мотивованих іменниками жіночого роду на -ізація, -изація, -ія, -іка: укр. іронізувати, симпатизувати; рос. иронизи́ровать, симпатизировать; білорус. іранізаваць, сімпатызаваць. Аналогічні утворення вживаються й в південнослов'янських мовах: болгар. теоретизирам, полемизирам; макед. теоретизира, полемизира; сербохорв. теоретизovati, симпатизирати; словен. sronizirati, simpatizirati.

2. Дієслова зі значенням “перебувати у стані, названому мотивуючим іменником”. З таким значенням вживаються дієслова: укр. агонізувати, рос. агонизи́ровать, білорус. аганізаваць, болгар. агонизирам, макед. агонизира. У сербохорватській мові їм відповідає словосполучення бити у агоніји, бити на умору, а в словенській – словосполучення та утворення з суфіксами -a-, -e-: biti v agoniji, umirati, hropeti.

Значно більше перехідних дієслів, які виявляються у таких типах:

1. Дієслова зі значенням “перетворювати в те, на що вказує твірна основа”. Дієслів з таким значенням у східно- і південнослов'янських мовах небагато. Майже всі вони мотивуються безсуфіксними іменниками чоловічого роду з конкретним значенням: укр. кристалізувати, мінералізувати; рос. кристаллизи́ровать, минерализировать; білорус. крышталізаваць, мінералізаваць; болгар. кристализирам, канализирам; макед. кристализира, канализира; сербохорв. кристализирати, капитализирати; словен. hibridizirati.

Деякі з них утворені від іменників на -ія: укр. монополізувати, рос. монополизи́ровать, білорус.

манапалізаваць, болгар. монополизирам, макед. монополизира, сербохорв. монополизирати.

2. Дієслова зі значенням “постачати, привносити те, на що вказує твірна основа”. У кожній зі східно- і південнослов’янських мов декілька десятків дієслів мають значення “постачати, привносити те, на що вказує твірна основа”. Більшість з них мотивується безсуфіксними іменниками чоловічого роду: укр. автоматизувати, моторизувати; рос. автоматизировать, моторизировать; білорус. матарызаваць, тэлефанізаваць.

Аналогічні утворення є й в південнослов’янських мовах: болгар. канализирам, механизирам; макед. канализира, механизира; сербохорв. моторизовати, наркотизовати; словен. automatizirati, motorizirati.

Поодинокі дієслова утворені від суфіксальних іменників чоловічого роду на -ізм (сербохорв. -изам): укр. механізувати, рос. механизировать, білорус. механізаваць, болгар. механизирам, сербохорв. механизирати, – жіночого роду на -ія: укр. бактеризувати, рос. бактеризовать, білорус. бактерызаваць.

3. Дієслова зі значенням “робити те, піддавати тому, на що вказує твірна основа”. Дієслова з цим значенням утворюють один з найбільш продуктивних типів як у південнослов’янських, так і східнослов’янських мовах.

У порівнянні з дієсловами інших словотвірних типів лексеми ці тільки зрідка мотивуються безсуфіксними іменниками чоловічого та жіночого роду: укр. паралізувати, тероризувати; рос. парализировать, терроризовать; білорус. паралізаваць, тэрарызаваць; болгар. тероризирам, макед. тероризира, сербохорв. тероризовати.

У південно- і західнослов’янських мовах деякі з цих дієслів мотивуються безсуфіксними іменниками жіночого роду: болгар. хипнотизирам, парализирам; макед. хипнотизира, парализира; сербохорв. хипнотизирати і хипнотисати, парализирати і паралисати; пол. hipnotyzować, чes. hypnotisovati і hypnotizovati, словен. hypnotizovat, верхньоуж. hypnotizować.

Більшість дієслів цього типу виявляють паралельний структурний зв'язок з твірними основами: первинними безсуфіксними іменниками (здебільшого чоловічого роду), а навіть і прикметниками та іменниками на -ізація (-изация). Семантично вони здебільшого мотивуються суфіксальними іменниками на -ізація (-изация). Наприклад: укр. авторизувати, мобілізувати, стилізувати; рос. авторизовать, мобилизовать, стилизовать; білорус. аўтарызаваць, мабілізаваць, стылізаваць; болгар. авторизирам, мобилизирам, стилизирам; макед. авторизира, мобилизира, стилизира; сербохорв. ауторизирати і стилизовати; словен. autorizirati, amortizirati, mobilizirati.

Поодинокі дієслова співвідносні ще з іменниками жіночого роду на -ія, -ик(а), -ік(а): укр. гармонізувати, електризувати, економізувати; рос. гармонизировать, электризовать; білорус. гарманізаваць, электрызаваць, эканамізаваць; болгар. хармонизирам і хармонирам, електризирам; макед. хармонизира, електризира; сербохорв. гармонизовати, економизовати, електризовати; словен. harmonizirati, harmonizirati.

4. Дієслова зі значенням “досягати результату, названого твірним іменником”. З таким значенням вживаються лише окремі дієслова, утворені здебільшого від безсуфіксних іменників чоловічого або жіночого на -истика: укр. стандартизувати, характеризувати; рос. стандартизовать, характеризовать; білорус. стандартызаваць, характэрызаваць; болгар. стандартизира, характеризира; макед. стандартизира, характеризира; сербохорв. стандартизовати і стандартизирати, характерисати і характеризирати.

5. Дієслова зі значенням “робити таким, як на це вказує мотивуючий прикметник”. Дієслова з цим значенням утворюються від різних структурних типів прикметників іншомовного походження, а окремі з них і від лексем слов'янського походження. Такі дієслова переважно з'явилися у східно- і південнослов'янських мовах під впливом російської. Наприклад: укр. більшовизувати, воєнізувати, яровизувати, озимувати; рос. большевизировать, военизировать, яровизировать, озимизировать; білорус. большавізаваць,

ваянізаваць, яровізаваць, азімізаваць; болгар. болшевизирам, яровизирам; макед. болшевизира, советизира; сербохорв. болшевизовати, јаравизирати.

Багато дієслів цього типу одночасно мотивуються прикметниками й іменниками.

Твірні прикметники вживаються з такими суфіксами: -и- (при творенні дієслів звичайно випадає): укр. конкретизувати, стабілізувати; рос. конкретизировать, стабилизировать; білорус. канкрэтызаваць, стабілізаваць; болгар. конкретизирам, стабилизирама; макед. конкретизира, стабилизира; сербохорв. конкретизовати і конкретизирати, стабилизирати; словен. aktivizirati; -атичн- (болгар. і макед. -атичен-, сербохорв. -атичан-, -атичн-, словен. -atičen): укр. драматизувати, систематизувати; рос. драматизировать, систематизировать; білорус. драматызаваць, систетызаваць; болгар. драматизирам, систематизирама; макед. драматизира, систематизира; сербохорв. драматизовати і драматизирати, систематизовати і систематизирати; словен. sistematizirati; -ічн-/-ичн-: укр. архаїзувати, типізувати; рос. архаизировать, типизировать; білорус. тыпізаваць, паэтызаваць; болгар. типизирам, поетизирама; макед. романтизира, поетизира; сербохорв. типизовати і типизирати, поетизовати і петизирати; -арн-: укр. вульгаризувати, популяризувати; рос. вульгаризировать, популяризовать; білорус. вульгарызаваць, популярызаваць; болгар. вулгаризирам, популяризирама; макед. вулгаризира, популяризира; сербохорв. вулгаризовати і вулгаризирати, популяризовати і популяризирати; -ован-, -ов-: укр. цивілізувати, рос. цивилизовать, білорус. цывілізаваць, болгар. цивилизовам, макед. цивилизира, сербохорв. цивилизовати і цивилизирати; -альн-: укр. інтернаціоналізувати, рос. интернационализировать, білорус. інтэрнацыяналізаваць, болгар. индустриализирама, макед. индустриализира, сербохорв. индустриализовати і индустриализирати, словен. industrializirati, socializirati; -ицьк- (рос. -истск-, білорус. -іцк-, болгар. -ичк-): укр. більшовизувати, рос. большевизировать, білорус. бальшавізаваць, болгар. болшевизирама, макед. болшевизира, сербохорв. большевизовати і большевизирати; -ськ-/-ск-: укр. пролетаризувати, рос.

пролетаризовать, білорус. пралетарызаваць, болгар. пролетаризирам, макед. пролетаризира, сербохорв. пролетаризовати і пролетаризирати, словен. proletarizirati.

У південно- і східнослов'янських мовах виявляються різносуфіксальні, однокореневі ряди дієслів, але не в однаковій кількості. В українській і білоруській мовах їх небагато: укр. -ізува-/ува-: екранізувати – екранувати, активізувати – активувати, білорус. -ізава-/ава-: екранізаваць – екранаваць. Багато однокореневих дієслів з суфіксами -изирова-/изова- у сучасній російській мові: авторизировать – авторизовать, гальванизировать – гальванизовать, детализировать – датализовать, минерализировать – минерализовать [1, с. 172–173].

У південнослов'янських мовах найбільше суфіксальних паралелізмів у сучасній сербохорватській мові. У східній частину цієї мовної території частими є дієслова на -иса-, -изова-, тоді як у західній частині панівними є форми на -изира- [8, с. 139; 9, с. 608; 11, с. 174–175]. Внаслідок цього з'явилися однокореневі, але різносуфіксальні ряди дієслів на -изова-/изира-: тероризовати – тероризирати, ауторизовати – ауторизирати, екранизовати – екранизирати, – а також -изова-/изира-/иса-: електризовати – електризирати – електрисати, гармонизовати – гармонизирати – гармонисати.

У сучасній болгарській мові наявні непродуктивні суфіксальні ряди на -изира-/изува-: идеализирам – идеализувам, -изира-/ира-: хармонизирам – хармонирам; -изова-/изува-: цивилизовам – цивилизувам; у македонській [7, с.121] -иса-/из-/ира-/ис/ува-: категориса – категорисува – категоризира.

Здебільшого з різним значенням виступають поодинокі паралелізми у словенській мові на -ира-/izira-: harmonirati – harmonizirati, kolektivirati – kolektivizirati; -i-/izira-: elektriti – elektrizirati, magnetiti- magnetizirati [12, с. 61].

Типологічне зіставлення структури українських дієслів з суфіксом –ізува-/изува- (рос. -изирова-/изова-; білорус. -ізава-/ызава-; болгар. -изира-; макед. -изира-; сербохорв. -изова-, -изира-, -иса-; словен. -izira-) показує, що семантична та словотвірна структура цих східно- і південнослов'янських

дієслів є дуже близькою, а більшість дієслів є словами інтернаціонального походження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Авилова Н. С. Слова интернационального происхождения в русском литературном языке нового времени. Глаголы с заимствованной основой. – М., 1967.

2. Андрейчин Л. Ролята на руский език в развитието на съвременния български книжовен език. – Български език, 1952. – Кн. 3–4.

3. Андрейчин Л. К вопросу о влиянии русского языка советской эпохи на развитие современного болгарского языка. – Вопросы языкознания, 1958. – № 4.

4. Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. – К., 1967.

5. Иванова З. Функционирование некоторых заимствованных слов в системе болгарского языка (в свете влияния русского языка советской эпохи на болгарский). – Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии, т. 64. – София, 1970.

6. Коломієць В. Т. Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. – К., 1973.

7. Минова-Гуркова Л. Неко характеристики на глаголите на -(из)ира во македонскиот литературен јазик. – Македонские јазик, т. 17. – Скопје, 1966.

8. Ристић О. Однос основа и наставана -овати, -исати, -ирати глагола страног порекла. – Наш језик. Нова серија, кн. 18, св. 3. – Београд, 1970.

9. Степановић М. Савремени српскохрватски језик. Граматичка системи и книжевно језичка норма. Увод. Фонетика. Морфологија. – Београд, 1964.

10. Стефанов С. За произхода и употребата на глаголите с наставка -изирам. – Български език, 1954, кн. 4.

11. Brabec J. Hraste M. Živković S. Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika. – Zagreb. 1954.

12. Bunc St. Tujle v slovenskem knjiznem jeziku. – Jezik in slovstvo, 19. – Ljubljana, 1963/1964.

Краткое содержание

В статье анализируется семантико-словообразовательная структура глаголов иностранного происхождения в восточно- и южнославянских языках, образованных при помощи суффиксов: укр. -ізува-/-изува, рус. -изирова-/-изова-, белорус. -ызава-/-ызава-, болгар. -изира-, макед. -изира-, сербохорв. -изова-, -изира-, -иса-, словен. -izira-. В лексико-семантическом плане среди них выделяется два типа непереходных и пять типов переходных глаголов, по-разному распространенных в каждом из южно- и восточнославянских языков. Глаголы иностранного происхождения мотивируются разными структурными типами имен существительных и прилагательных. Они образуют разносуффиксальные словообразовательные ряды слов с одинаковыми корнями в каждом из анализируемых языков.

Передруковано з: Проблеми слов'язнознавства. – 1979. – № 19. – С. 83–89.

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ФОНЕМ У ДИТЯЧІЙ МОВІ

Питання взаємовідношення звукових і фонемних змін у процесі дитячого мовлення проливає в якійсь мірі світло на онтогенез і філогенез цього явища.

Комплектування системи голосних і приголосних фонем у дитячій мові можна досліджувати в двох планах – синхронічному і діахронічному. Останній дозволяє не тільки виявити всю систему голосних і приголосних фонем на різних темпоральних зрізах, але й простежити сам процес становлення цієї системи. Перші звуки дитини викликані фізіологічними причинами. У шестимісячному віці дитина артикулює різні звуки.¹ Дитячий крик і лепетання відрізняються між собою і звуковим складом. Крик становить собою комплекс звуків, які не змінюються з віком дитини. На відміну від крику звуковий комплекс у період лепетання змінюється щодо кількості та якості звуків.

Наприкінці першого року життя дитина починає засвоювати значення деяких слів. Появляється нова функція дитячого мовлення – комунікативна, яка інтенсивно збільшується, при одночасному зменшенні лепетання. Дитячий лепет позбавлений соціального значення і властивий усім дітям (навіть глухим)² незалежно від мовного оточення.³

¹ Спостереження проводилося над мовленням Марійки В. (народилася 11 лютого 1960 р.). При наведенні ілюстративного матеріалу перша цифра в дужках вказує на рік, друга – на місяць, третя – на день словозапису.

² Див.: Н. Рыбников. Язык ребенка, М. – Л., 1926, стор. 11; Л. В. Полежаева, Детская речь и развитие ее, М., 1927, стор. 16; Краткий дефектологический словарь, М., 1964, стор. 127; W. Preyer, Die Seele des Kindes, Leipzig, 1908, стор. 262–263; H. Delacroix, L'enfant et le langage, Paris, 1934, стор. 59; L. Kaczmarek, Kształtowanie się mowy dziecka, Poznań, 1953, стор. 10–11; його ж, Nauka mowy głuchych, "Język Polski", г. XXXIX, 1959, N 4, стор. 303–304.

³ Див.: В. М. Бехтерев, Объективная психология, вып. III, СПб., 1910, стор. 584–585; П. С. Горностай, Питання мислення і

Засвоєння дитиною мови відбувається не механічно, а через селекціонування певних елементів у межах її вікових можливостей.⁴

У восьмимісячному віці дитина знає кілька одно- і двоскладових висловів, які можна вважати словами (дитячими квазісловами). Вони семантично навантажені, звукова структура їх така, як у словах, що виступають у мові оточення, або подібна до них; дитина здатна їх відтворити, а звуки чи фонемні, з яких вони складаються, повторюються в інших висловах з відмінним значенням. З цього часу можна говорити про появу фонем у дитячій мові.

Під кінець першого року життя у мові Марійки виявляється п'ятифонемна система голосних: а, о, у, е, і (без и): мама (0, 9), т'ат'о (0, 9), гал'о (0, 10), гат'у – гайту (0, 10), д'е (0, 10), ц'ес' (0, 11), ц'іц'а (0, 9), г'іба – хліба (0, 11). Функціонування саме такої, а не іншої кількості фонем є явищем індивідуальним, однак хронологічно виявляються деякі закономірності й у мові інших дітей. Так, наприклад, у багатьох дітей першою щодо часу реалізації є фонема а. Це відзначено також у дослідженнях, виконаних на матеріалі російського, чеського, польського, словенського та болгарського дитячого мовлення.⁵

мовлення в психологічній спадщина В. М. Бехтерєва, “Наукові записки Науково-дослідного інституту психології”, т. XIII, К., 1959, стор. 181; С. Стойков. Детский говор, “Език и литература”, 1947, кн. 3-4, стор. 72.

⁴ Див.: А. Н. Гвоздев, Вопросы изучения детской речи, М., 1961; Н. Х. Швачкин. Развитие фонематического восприятия в раннем возрасте, “Известия АПН РСФСР. Труды Института психологии”. Т. XIII, М. – Л., 1948, стор. 101–132; K. Ohnesorg, Das Phonem und seine Realisierung in der Kindersprache, “Proceedings of the fifth International Congress of Phonetic Sciences”, Basel – New York, 1965, стор. 442; W. Raffler Engel, Die Entwicklung vom Laut zum Phonem in der Kindersprache, там же, стор. 483; T. Slama-Zazacu, Dialogu la copii, București, 1961; J. Vendryes, Język, Warszawa, 1956, стор. 14.

⁵ Див.: А. М. Авалишвили, К вопросу о стадиях развития речи ребенка, Атореферат диссертации на соискание ученой степени

На дев'ятому місяці життя реалізується ряд слів, у фонемному складі яких є а: мама, т'ат'о, баба, л'ал'а, ц'іц'а – квітка. Поява другої голосної – фонемі о створює подвійні опозиції: щодо підняття (низьке – середнє) та щодо лабіалізації. Вживання фонемі і, крім закріплення опозицій щодо підняття й лабіалізації, створює нову важливу опозицію щодо ряду (задній – передній). Використання фонем е, у, з одного боку, наближає фонемний склад голосних дитячої мови до сучасної української мови, з другого, – збільшує можливості внутріфонемного протиставлення окремих голосних у загальній системі голосних дитячої мови.

Найпізніше з голосних фонем з'являється фонема и (на другому році життя). Наявність до року окремих фраз типу мий (0, 8), д'е т'и – де ти (0, 10) ще не дає достатньої підстави вважати и самостійною фонемою. Тут скоріше, мабуть, можна говорити про часткову реалізацію фонемі и через звук і чи е.

На чотирнадцятому місяці життя дитина вимовляє вже достатньо кількість одно- та двоскладових слів з великою частотністю вживання їх, в яких виділяється фонема и: мий

д-ра филол. наук, Тбілісі, 1963, стор. 7, 10; Л. А; Булаховський, Дитяча мова, у кн.: “Основи мовознавства”, Х., 1928, стор. 227; А. Н. Гвоздев, Формирование у ребенка грамматического строя русского языка, ч. I–II, М., 1949, стор. 13; А. Э. Гоер, Г. Гоер (Дерягина), Первый период языковой деятельности ребенка, у зб.: “Детская речь”, М., 1927, стор. 33, 38; Е. К. Каверина, О развитии речи детей первых двух лет жизни, М., 1950, стор. 35, 50–51; Г. М. Лямина, Развитие речи у детей в раннем возрасте, М., 1964, стор. 29; Н. Рыбников, зазнач. праця, стор. 6; K. Ohnesorg, Druha fonetická studie o dětské řeči, Brno, 1959, стор. 13; P. Smoczyński, Przystawianie przez dziecko podstaw systemu językowego, Łódź, 1965, стор. 70, 75; M. Zarębina, Kształtowanie się systemu językowego dziecka, PAN, oddział w Krakowie, “Prace komisji językoznawstwa”, t. VII, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1965, стор. 12; F. Jesenovec, Govor slovenskega otroka, “Jezik in slovstvo”, 1963–1964, let. 9, стор. 128; С. Стойков, зазнач. праця, стор. 73–75.

(1, 2, 0), пис'и – пиши (1, 2, 3), с'ийе – шиє (1, 2, 10), йди (1, 2, 20), т'и (1, 2, 20), пип'і (1, 4, 28).

Процес формування у мовленні дитини системи фонемного склалу голосних дозволяю зробити такі висновки: 1) дитина спочатку охоплює опозиції щодо підняття, а потім стосовно лабіалізації ви ряду; 2) перші слова, засвоєні дитиною, є односкладові, згодом вживаються двоскладові з монофонемною структурою голосних, лише пізніше появляються біфонемні структури; 3) найпізніше дитина засвоює ті фонемні структури, які становлять специфіку даної мови (наприклад, носової у польській, французькій та інших мовах). Це важливе теоретичне положення Р. Якобсона⁶ підтверджується дослідженнями А. Грегора, М. Зарембіної⁷, його, мабуть, можна частково віднести й до появи фонемі в українській мові.

Одночасно з голосними дитина засвоює і приголосні фонемі. До кінця першого року життя дитина засвоїла приголосні м, б, п, т', д', л', н', ц', й, г: мама (0, 9), баба (0, 8), пей – палець (0, 9), т'ат'о (0, 9), д'е – е (0, 10), т'ос'і (1, 0, 0), л'ал'а (0, 11) н'а – на (0, 10), ц'о – цок (0, 10), ц'іц'і (0, 10), дай (0, 11), гат'у (0, 11). У цей час появляється варіант фонемі к – к': к'ік'і – ведмідь (0, 11).

Темпоральний зріз складу приголосних фонем у дитячій мові до одного року виявляє такі опозиції: зімкнені б, п, д', т' протиставляються щілинним й, г і напіввідкритим м, н', л' дзвінкі зімкнено-проривні б, д' – глухим зімкнено-проривним п, т', зубна ц' двогубним б, п, м, носова н' – боковій л'. Протиставлення серед приголосних за твердістю – м'якістю зубних і ясенних ще відсутнє.

⁶ Див.: R. Jakobson, *Kindersprache. Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, “Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala Förhandlingar”, 1940–1942, стор. 77.

⁷ Див.: A. Grégoire, *L'apprentissage du langage. Les deux premières années*, Paris, 1937, стор. 247; M. Zarebina, *ззнач. праця*, стор. 15.

Півторарічна дитина вже оперує такими приголосними фонемами: б, п, в, м, д, с, н, л, д', т', с', ц', л', н' й, х, к, г: баба (1, 4, 6); пис'и – пише (1, 2, 10), Вува – до Львова (1, 5, 9), М'ім' і – Міля (1, 2, 7), дай (1, 5, 17), ск'і – скік (1, 2, 3), нон'а – нога (1, 4, 6), лил'у – ложку (1, 4, 4), д'ад'а (1, 1, 0), т'от'а (1, 1, 1), тос'і (1, 3, 2), Іц'а (1, 2, 0), кий – відкрий (1, 4, 16), бух (1, 4, 6), Гал'а (1, 4, 16).

Фонема с до двох років життя в мові дитини виступає тільки в поодиноких словах: ск'і – скік (1, 2, 3), сил' – сир (1, 10, 3), її слід, мабуть, вважати потенціальною. Рідко вживаними є також фонема с', к, л: тос'і (1, 3, 2), п'ис' (1, 4, 18); кий – відкритий (1, 4, 16), к'ік'і – ведмідь (іграшка) (1, 3, 29); лил'у – ложку (1, 4, 4). Приголосна л' хоч і є в чіткій опозиції л – л' в тому самому слові, проте виступає тільки в формі одного слова. В окремих випадках вона пропускається чи замінюється іншими фонемами. Загальноукраїнська фонема ш реалізується як с'': с'' ц' е – ще (1, 1, 5), с'' о – що (1, 1, 5).

У півторарічної дитини виділяється 17-фонемна система приголосних, без потенціальної фонемі с. Зміни, які відбулися протягом першого півріччя другого року життя у системі приголосних фонем дитячої мови, стосуються як кількісного, так і якісного вияву їх. У кількісному відношенні ця система збільшилася на шість одиниць у порівнянні з попереднім періодом.

Окремі мікросистеми приголосних поповнилися новими одиницями: губні – фонемою в, передньоязикові – фонемами д, с', н, л, задньоязикові – к, х; щодо способу артикуляції зімкнено-проривні поповнилися приголосними д, к, щілинні – в, с', х, напіввідкриті носові – твердим н, а бокові – твердим л, дзвінкі – фонемами д, в, н, л, а глухі – к, с', х, серед твердих з'являються в, д, н, л, к, х, а сере м' яких – с'.

Деякі закономірності виявляє і кількісне зростання певних мікросистем приголосних у дитячому мовленні. Так, найбільше поповнилась система передньоязикових (д, с', н, л), внаслідок чого створилися опозиції до м'яких ясенних і середньоязикових д', т', н', л', й; гортанні к, х чіткіше закріпили опозиції п - к (губний – задньоязикових), в – г (губний –

гортанний), г – х (дзвінкий – глухий), зімкнено-проривні д, к закріпили опозицію до щілинних с', х. Приблизно однаковою кількістю поповнилася мікросистема дзвінких і глухих фонем. Найбільшою кількістю одиниць збагатилася система твердих приголосних, яка зросла на шість одиниць, тоді як система м'яких – тільки на одну одиницю. Якщо на кінець першого року життя співвідношення твердих і м'яких становило 4:6, то на кінець півторарічного віку – 10:7.

До двох років у мові дитини реалізувалися такі приголосні фонemi: б, п, в, м, ф, д, т, з, с, ц, дз, н, л, дз', ц', з', с', ч', ш', д', т', н', л', й, к, х, г: бабу (1, 6, 0), паў – впау (1, 6, 0), воў – вовк (1, 6, 1), с'афа (1, 11, 26), уди – люди (19, 8), сил' – сир (1, 10, 3), цап і ц'ап (1, 8, 18), дзедз'о – дзеркало (1, 10, 23), тнин'а – книжка (1, 6, 20), леб'і – лебідь (1, 8, 18), дец' – молодець (1, 10, 0), з'уби – зуби (1, 10, 27), ч'ул'е – чує (1, 10, 5), ш'ал'і – шарф (1, 10, 5), д'ід (1, 10, 20), тет'а – третя (1, 11, 26), С'он'а – Соня (1, 11, 17) с'ц'ул' – щур (1, 11, 14), йа (1, 6, 20), х'іп – хліб (1, 8, 13), гиб – гриб (1, 8, 18).

Губно-зубна фонема ф до двох років виступає тільки у слові с'афа (1, 11, 26). Часто ця фонема змінювалася іншими: мул' – фур (1, 7, 10).

У мові дитини появляється фонема т, яка ще деякий час субститується палатальною т': тату (1, 6, 19) і т'ат'у (1, 6, 20). Фонemi з, с, ц частіше виступають як палатальні і тільки зрідка як тверді: зой – заєць (1, 8, 3) і з'ай – заєць (1, 10, 11), цен' – дзень (1, 6, 10; 1, 7, 15), цаў – цап (1, 8, 18), але частіше ц'ап – цап (1, 9, 12).

Африкати дз̣ дз' реалізуються тільки у слові дзедз'о – дзеркало (1, 10, 23).

Рідко вживаними є також фонemi ч', ш': ч'ул'е – чує (1, 10, 5), ш'ал'і – шарф (1, 10, 5), ш'ил'у – шию (1, 11, 2). Часто фонема ч реалізується як ц': ц'ин'о – чорнило (1, 11, 3), ц'ема – чемна (1, 11, 17), а ш як с': с'апц'а – шапка (1, 10, 17), с'ие – шиє (1, 8, 18).

Протягом другої половини другого року життя дитини усталюється опозиція твердих і м'яких приголосних д і д', т і т', дз̣ і дз', ц і ц'(ч'), з і з', с і с'(ш'), н і н', л і л'. Ця закономірність приводить до тимчасового функціонування

фонем ч', ш'. У цей час повністю укомплектувалася мікросистема губних фонем, яка становить тепер п'ять: б, п, в, ф, м. У порівнянні з попереднім півріччям найбільшою кількістю нових фонем поповнилися зімкнено-щілинні: $\overline{дз}$, $\overline{дз}'$, ц, ч' і щілинні: ф, з, з', с, ш' і найменшою (тільки однією фонемою т) – зімкнено-проривні, щодо місця творення особливо зростає кількість передньоязикових, які збагатилися зубними т, $\overline{дз}$, $\overline{дз}'$, ц, з, з', с і ясенними ч', ш', приблизно однаково поповнився склад дзвінких ($\overline{дз}$, $\overline{дз}'$, з, з') і глухих (т, ц, ч', ф, с, ш) приголосних.

На третьому році життя збільшується частотність окремих фонем, які раніше вживалися дитиною рідко або вимовлялися нечітко, а також появляються деякі нові фонemi. Наприклад, фонема ф, яка до двох років була тільки у слові с'афа (1, 11, 26), виступає в багатьох словах, хоч обмежено, як і в українській мові взагалі: фотол'аў – фотограф (2, 7, 2), фул' – фур (2, 7, 19), фасол'ку (2, 6, 9), та ін. Протягом першого півріччя відбувається диспалаталізація т': темно – темно (2, 5, 0), замість колишнього т'емно, стага – стара (2, 5, 29).

У першому півріччі третього року життя фонemi з, с, ц виступають найчастіше як палатальні, протягом другого півріччя відбувається процес диспалаталізації, який завершується остаточно аж на четвертому році життя: понесва – принесла (2, 11, 22), пустели (2, 11, 21), визуйс'а (2, 11, 17), вл'ізуз'а (2, 11, 17), сцена (2, 11, 13), гуцувик (2, 11, 9).

Фонема ж у першому півріччі третього року передається ще як з': з'ук – жук (2, 2, 24), поруч із формами можи (2, 4, 10), аякже (2, 5, 24). У другому півріччі третього року поруч з твердим ж виступає ж': пукажи (2, 11, 1) ножеч'ки (3, 0, 0), погожн'е – порожне (2, 11, 13), ж також змінюється через з' і з: ўз'е (2, 11, 20), дузи – дуже (2, 11, 13).

Протягом третього року життя поруч з м'якою фонемою ч' появляється і тверда фонема ч, яка ще часто реалізується як ц: хоч' у (2, 2, 1), молоч'ко (2, 11, 13), кос'умчик (2, 5, 21), хоч і кост'умчик (2, 11, 3), вучка – ручка (2, 11, 20), цуго (2, 11, 8), м'яц – м'яч (2, 11, 8). Субституція фонemi ч

фонемою ц (частіше у другому півріччі третього року життя) свідчить з одного боку, про процес диспалаталізації приголосної ч, з другого боку, про дуже часто виявлену тенденцію, коли менш відома, ще не чітко сформоване, замінюється раніше засвоєним.

Приголосна ш на третьому році життя часто передається через с': с'ц'ул' – шур (2, 1, 13), с'апц'у – шапку (2, 2, 21), рідше як ш': шал'і – шалик (2, 2, 20), тош'ки (2, 5, 14). З кінця третього року життя ш часто виступає як тверда: пташечка (2, 11, 13), п'ішва (2, 11, 6), хоч зустрічаються ще субституції через с': запис'у (2, 11, 6)⁸, ш': Миш'ен'ку (2, 11, 13), лиш'ан (2, 11, 6), с: будис (2, 11, 8), Сеўченко (2, 11, 17). Такі зміни фонем ш, особливо звуком с, трапляються ще протягом четвертого і п'ятого років життя дитини⁹. Таким чином, процес субституції приголосної ш у порівнянні з іншими фонемами (за винятком ж, ч, р) відрізняється кількома особливостями. Це складний і тривалий процес, що супроводжується диспалаталізацією приголосних с', ш', перша з яких послідовно і досить довго виступає тільки у закінченнях 2-ї особи однини теперішнього часу: несес (2, 11, 3), послухаєс (3, 2, 3), знаєс (3, 6, 13), д'істанєс (3, 10, 13).

Довгий і складний шлях формування проводять фонемі р, р' (протягом третього – п'ятого років життя дитини)¹⁰. До початку третього року ті фонемі найчастіше трансформатизуються через л': Юл'а – Юра (1, 2, 0), сил' –

⁸ Пор.: А. Александров, Детская речь, “Русский филологический вестник”, т. X, Варшава, 1883, № 3, стор. 97.

⁹ У літературі вказується на те, що до трьох років дитина повинна правильно вимовляти всі звуки, за винятком шиплячих і р (див.: Н. М. Аксарина и Н. Ф. Ладьгина, Показатели развития речи детей раннего возраста, М., 1962, стор. 23; Г. М. Лямина, Н. И. Гагуа, О формировании правильного произношения слов у детей от полутора до трех лет, “Вопросы психологии”, 1963, 6, стор. 93; В. Благовещенский, Детская речь, “Русский филологический вестник”, т. XVI, Варшава, 1886, № 3, стор. 83).

¹⁰ На відсутність цієї фонемі в мові інших дітей вказує О.М. Гвоздев у праці “Вопросы изучения детской речи” (стор.126, 129 та ін.)

сир (1, 10, 3), с'кол'о – скоро (2, 4, 18) або зовсім пропускається, особливо у групах приголосних, на початку слова: т'іс'о – крісло (1, 8, 13), тет'у – третю (2, 2, 1), ибу – рибу (1, 10, 17), уб'і – граблі (2, 2, 5).

Протягом третього і четвертого років приголосна р ще пропускається: гос'і – гроші (2, 2, 15), моке – мокре (2, 3, 4) або субститується через г, л', та в (ў): гас' – раз (2, 2, 13), гад'іо – радіо (3, 0, 2); гол'у – гору (2, 3, 20); в'ітвец' (2, 6, 8), гаўно (2, 10, 3), твоска – трошки (3, 6, 25).

На четвертому році життя таких змін мало. У дитячій мові виступає сформованою опозиція р – р': тверде і брудне (3, 8, 10), ровер (3, 8, 14), три рази (3, 8, 14), тар'ілку (3, 9, 26).

На початку третього року появляється фонема г: геник (2, 3, 29), гваўти (2, 5, 29), гул'а (2, 7, 6), гол'гати (2, 8, 20). Внаслідок цього реалізується опозиція задньо-язикової дзвінкої г до глухої к.

У першій половині третього року життя реалізується і фонема ђж: ђжул'а – бджола (2, 2, 26), наво ђжан'н'а (2, 11, 12). Заміна ђж на африкатою на ђз трапляється в окремих словах ще й на четвертому році життя: зава ђзас (2, 11, 29; 3, 8, 21), зава ђзай (3, 6, 22). Поява африкати ђж приводить до виникнення нових опозицій – ясенної ђж і зубної ђз, дзвінкої ђж і глухої ч.

Процес комплектування, стабілізації та нормалізації системи фонем у дитячій мові довгий, складний, іноді навіть суперечливий. Починається він з кінця першого року життя дитини, інтенсивно здійснюється протягом другого-третього років і продовжується ще значно пізніше. При цьому фонемний склад голосних у дитячому мовленні формується простіше і швидше, значно довше і складніше проходить засвоєння системи приголосних фонем.

Фонологічна система дитячого мовлення в основному спирається на первинних, загальнолюдських опозиціях

голосних фонем а : у : і та приголосних м : н : р : л : с : п : т : к ¹¹.

Однак разом з ними з'являються і функціонують ще вторинні опозиції голосних: а : /о/ : і : у : /е/ : /и/ і приголосних : м : /б/ : п : /г'/ : /д'/ : /л'/ : /н'/ : /ц'/ : /й/ : /г/ : /в/ : /д/ : с : н : л : /с/ : /х/ : к : /ф/ : т : /з/ : /ц/ : /дж/ : /дж'/ : /з'/ : /ч'/ : /ш'/ : /ш/ : /ж/ : /ч/ : /г/ : /дж/ : р : /р'/.

Процес комплектування окремих фонемних мікросистем відбувається не тільки шляхом кількісного збільшення фонем, але й шляхом нівеляції та ліквідації окремих ознак (с', з' > с, з) чи додавання певних фонемотворчих елементів (шиплячі). Важливу роль у процесі формування системи фонем у дитячій мові виконують спочатку синтагматичні фактори, а з часом ще й системні парадигматичні взаємозв'язки.

Передруковано з: Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 63–68.

¹¹ Див.: Т. Милевский. Предпосылки типологического языкознания у зб.: “Исследования по структурной типологии”, М., 1963, стор. 7–8.

РОЗВИТОК ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ПРИКМЕТНИКІВ У ДИТЯЧІЙ МОВІ

В українському мовознавстві незаслужено забута цікава галузь науки про мову – т. зв. педолінгвістика¹, яка безпосередньо стосується проблеми “Мова і мислення” і має важливе теоретичне і практичне значення як для українського, так і для загального мовознавства. Наше невеличке дослідження написано з метою заповнити в якійсь мірі цю прогалину. Воно присвячене лексичному аналізу прикметників і процесові засвоєння їх дитиною до 4,5 років життя (об’єктом дослідження в основному була мова нашої дочки Марійки, що народилася 11 лютого 1960 року).

Дослідження саме лексичного складу прикметників, наявних у дитячій мові до 4,5 років життя, обумовлюється тим, що за винятком статті М. Пшетачної², в якій аналізується процес засвоєння прикметників дитиною тільки до двох років, такі спеціальні дослідження зовсім відсутні.

Процес засвоєння понять якості і їх мовних показників проходить складний шлях “...”.

Поява перших прикметників у дитячому мовленні припадає в основному на другий рік життя³ (здебільшого фіксуються вони

¹ Термін “педолінгвістика” (дитяча лінгвістика) запозичений нами із статті: K. Ohnesorg. Kapitola ze srovnávací fonetiky, dětské řeči. “Sborník prací filosofické fakulty brněnské university”, т. IV, Řady jazykovědně (A), č. 3. Brno, 1955, стор. 98–99.

² M. Przetacznikowa. Przymiotniki w mowie dziecka w wieku przedszkolnym. “Studia pedagogiczne”, т. II, Wrocław, 1955, стор. 75–115.

³ Пор. аналогічні думки щодо появи слів цієї частини мови у дітей, рідною мовою для яких були різні слов’янські і неслов’янські мови: А. Н. Гвоздев. Вопросы изучения детской речи. М., 1961, стор. 437 і ін.; А. Левоневский. Мой ребенок. СПб., 1914, стор. 183; Е. К. Каверина-Банщикова. Методика развития речи детей первых двух лет жизни. М., 1948, стор. 24; L. Kaczmarek. Kształtowanie się mowy dziecka. Poznań, 1953, стор. 41; P. Smoczyński. Próba

наприкінці цього періоду) після виділення іменників та дієслів. У зв'язку з цим вимагає деякого уточнення таке твердження: “Під кінець другого року яскраво виявляється початок членування слів на морфологічні елементи... Характерним є *відсутність* в мові дітей цього часу *прикметників*” (підкреслення наше. – Т. В. Див.: “Психологія”, за редакцією проф. Г. С. Костюка, К., 1961, стор. 329).

Перші слова-прикметники у мові дитини виконують в основному функцію означення, хоч поруч з цим є і деякі лексеми, що оформлені формально як прикметники, але виступають як субстантивовані слова з іншою семантикою й синтаксичною роллю. Поява субстантивованих слів починається з одинадцятої чверті життя дитини: хто *каїній* – хто *крайній* (2 : 7, 26)⁴, *якас'*

wprowadzenia nowego podziału do rozwoju mowy dziecka i wynikające stąd wnioski szczegółowe. “Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego”, z. X, Kraków, 1950, стор. 49; S. Brenstern Pfanhauser. Rozwój mowy dziecka. “Prace filologiczne”, т. XV, ч. I, Warszawa, 1930, стор. 313; W. Wawrowska. Badania psychologiczne nad rozwojem mowy dziecka (od 1,0–2,3 lat). “Prace psychologiczne”, т. I, Warszawa, 1938, стор. 61; S. Kowalski. Rozwój mowy i myślenia dziecka. Warszawa, 1962, стор. 71; M. Przetacznikowa. Odzwierciedlanie cech predmitów i zjawisk w mowie dzieci w wieku przedszkolnym. Kraków, 1959, стор. 35; M. Seeman. Poruchy dětské řeči. Praha, 1955, стор. 28; K. Ohnesorg. Rust slovní zásoby v dětské řeči. “Universitas Carolina, Philologica”, vol. I, № 1, Praha, 1955, стор. 93 й ін.; R. Kolarič. Slovenski otroški govor. “Годищњак филозофског факултета у Новом Саду”, књ. IV, Нови Сад, 1959, стор. 246; E. B. Hurlock. Rozwój dziecka (переклад з англ. “Child development”). Warszawa, 1960, стор. 268; W. Preyer. Die Seele des Kindes, Leipzig, 1908, стор. 340, 342, 344; W. Ament. Die Entwicklung von Sprechen und Denken beim Kinde. Leipzig, 1899, стор. 93; P. Krause. Die Entwicklung eines Kindes von der Geburt bis zum Eintritt in die Schule. Leipzig, 1914, стор. 31 і т. д.

⁴ Перша цифра в дужках вказує на рік, друга — на місяць, третя — на день народження дитини. Приклади подаються у формі називного відмінка однини чи множини того роду, в якому вони вживалися в контексті. При наведенні ілюстративного матеріалу всюди подається вперше засвідчена форма. Фонетична транскрипція спрощена.

знайо́ма (2 : 10, 25), *міне́райна* – мінеральна вода (3 : 2, 29) тощо. Засвоєння дитиною прикметників як слів, що відображають якість, проходить під безпосереднім впливом оточення, проте процес цей не можна вважати тільки механічним копіюванням мови: дитина діє творчо, використовуючи в багатьох випадках власні аналогічні лексичні чи словотворчі неологізми. Звичайно, утворення по аналогії чи формування власних неологізмів відбувається за типовими моделями, що вживаються в рідній мові. Наприклад: *нога́ така́ арти́чна* – така, як у артистки (3 : 5, 4), *раке́тина до́рбо́га* (3 : 10, 12) й ін.

У семантичному відношенні прикметники не однорідні. Кількісне зростання прикметників, як і процес засвоєння їх семантичного багатства, залежить від вікових особливостей.

ТАБЛИЦЯ КІЛЬКІСНОГО ЗРОСТАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У МОВІ ДИТИНИ ДО ЧОТИРЬОХ З ПОЛОВИНОЮ РОКІВ

Вік	1 : 3,0 – 1; 6,0	1; 6,0 – 1; 9,0	1; 9,0 – 2; 0,0	2; 0,0 – 2; 3,0	2; 3,0 – 2; 6,0	2; 6,0 – 2; 9,0	2; 9,0 – 3; 0,0	3; 0,0 – 3; 3,0	3; 3,0 – 3; 6,0	3; 6,0 – 3; 9,0	3; 9,0 – 4; 0,0	4; 0,0 – 4; 3,0	4; 3,0 – 4; 6,0
Кількість прикмет- ників	2	—	5	116	330	228	331	332	555	441	324	224	222

І. ЯКІСНІ ПРИКМЕТНИКИ

Більшість прикметників, засвоєних дитиною до 4,5 років, були якісні прикметники (62%).

1. Прикметники оцінюючі

Уже на початку другого року життя дитина знає слова, за допомогою яких вона виражає своє ставлення до певних предметів чи явищ. Наприклад, слова *бе*, *чіча* мають

оцінюючу функцію. У граматичному відношенні це ще не прикметники, проте в семантичному відношенні вони дуже близькі саме до прикметників, хоч містять у собі дуже узагальнююче значення оцінки.

Прикметники оцінюючого характеру появляються у мові дитини досить швидко. Із семи прикметникових форм, наявних у мові дитини на другому році життя, три форми прикметників саме з таким значенням. Дві з цих лексем зафіксовані ще у шостій чверті: *гáл'на* – гарна (1; 4, 4), *днá* > *дунá* – дурна (1; 4, 28), а одна у восьмій: *ц'éma* – чемна (1; 11, 17).

Більшість лексем даного типу появилася протягом наступних років, в основному третього. Наприклад: *бiна* – бідна (; 4, 26), *л'уба* (2; 5, 16), *нездáла* (2; 6, 9), *дугéн'кий* (2; 8, 5).

Прикметники з оцінюючим значенням становлять одну з найбільших лексичних груп (10% від усієї кількості прикметників).

2. Прикметники, що виражають якості людського характеру чи розумового складу

Невелику щодо кількості слів групу (~5,7%) становлять лексеми, що виражають якості людського характеру, розумового складу. Розвиток слів даного типу починається з одинадцятої чверті: *умáл'на* – нормальна (2; 6, 8), *хитрúсций* (3; 2, 3), *с'мисéн'кі* (3; 5, 10) й інші.

3. Прикметники, що виражають фізичні якості

Слова, що виражають фізичні якості і відчуття, з'являються на третьому році життя (~5,5%). Наприклад: *гогóна* – голодна (2; 0, 11), *удóва* – здорова (2; 1, 3), *сiл'ний* (3; 2, 2), *гвухá* – глуха (3; 5, 22) тощо.

4. Прикметники, що вказують на назви кольорів

Досить велику кількість у порівнянні з іншими лексичними групами прикметників становлять лексеми на позначення кольорів (~8,16%). Хоч назви ці появляються вже на початку третього року життя, проте майже половина з них виникає протягом четвертого року. Словами даного типу є: *сiні* (2; 0, 11), *гогóне* – червоне (2; 1, 13), *з'óтий* – золотий (2;

4, 0), *с'ірен'кі* (3; 5, 0), *бронзіві* (3; 6, 13), *ружіві* (4; 2, 29), *чорн'áva* (4; 3, 9) тощо.

Процес засвоєння дітьми понять, зв'язаних з кольорами, як і їх найменувань, довгий і складний.

На думку багатьох дослідників, дитина уже на першому році життя здатна сприймати й відрізняти кольори, проте називає їх значно пізніше (на третьому – четвертому році). Засвоєння назв кольорів проходить у процесі безпосереднього мовлення. Дитина зустрічається з постійними атрибутами – епітетами і засвоює їх у конкретній обстановці: *сині, голубі* (очі, небо), *сиві, сивенькі, сірі, сіренькі* (зайчики), *ряба* (курочка), *чорний* (собака), *білий, біленький* (сніг) тощо.

5. Прикметники, що виражають розмір, величину

Однією з найбільших є прикметникова група, слова якої виражають розмір, величину (~13%). Лексеми даного типу появляються уже на початку третього року життя і зберігають свою продуктивність протягом усього досліджуваного періоду. Наприклад: *гікий* – великий (2; 0, 1), *мал'á* – мала (2; 2, 20), *ус'óка* – висока (2; 5, 16), *ман'ус'ін'ка* (2; 6, 16).

Дана група прикметників характеризується великою кількістю переважно морфологічних синонімів до слова *малий*. В основному це слова, утворені цілою гамою дрібнілих суфіксів, за допомогою яких дитина виражає своє ставлення до об'єктів.

6. Прикметники, що виражають смакові властивості

Приблизно 5% прикметників називають різні смакові властивості. Слова даного типу появляються уже з половини третього року: *кас'а* – квасна (2; 5, 12), *солодén'кий* (3; 3, 22), *с'візén'ка* (3; 5, 22), *смацній* (3; 6, 18) й інші.

7. Прикметники, що означають температурні якості

Одну з найменших семантичних груп прикметників становлять форми, що означають різні температурні якості. Більшість слів даного типу у порівнянні з іншими

лексичними групами засвоюється досить швидко. Наприклад: *гáц'є* – гаряче (1; 11, 6), *тéпвий* – теплий (2; 8, 7).

8. Прикметники, що означають якості, які сприймаються органом дотику

Порівняно невелику семантичну групу становлять форми із значенням якостей, що сприймаються органом дотику. Слова даного типу появляються систематично протягом усього досліджуваного періоду: *мо́ке* – мокре (2; 2, 29), *с'у́хе* – сухе (2; 3, 5), *го́ст'і* – гострі (2; 5, 16) тощо.

9. Прикметники, що виражають різну оцінку об'єкта

Приблизно 10% лексичного складу прикметників, що їх засвоїла дитина протягом чотирьох з половиною років життя, становлять прикметники, що виражають різні якості, які стосуються об'єктів, їх внутрішньої чи зовнішньої характеристики: *бо́са* (2; 1, 23), *ц'у́с'та* – чиста (2; 3, 21), *кудл'áта* (2; 8, 0), *го́л'а* (2; 10, 27), *би́стії* – бистрі (3; 1, 26).

Семантичний спосіб словотвору у дитячому мовленні найактивніший у тих частинах мови, що відзначаються високим ступенем абстрактності (числівник, деякі групи прикметника, займенника, дієслова). Особливо активним він є на третьому і четвертому роках життя, у період, коли в дитини швидко збагачується словниковий склад. З часом його витісняють інші способи словотвору (морфологічний, лексико-морфологічний тощо). Семантичний спосіб словотвору найчастіше викликаний невідповідністю між правильно засвоєною формою слова і неправильно вкладеним у нього значенням.

Так, наприклад, прикметник *тонéн'кий* вживається протягом четвертого року життя з двома значеннями. 1. маленький (*ба́н'ацо́к тонéн'кий* (3; 1, 26)). 2. гладка, рівна (*я так ту́ц'у зéмн'у, соб бува́ тонéн'ка* (3; 10, 13)). Хоч прикметники *маленький*, *гладенька* зустрічалися в мові дитини вже раніше, проте з іншим значенням. Щось *тоненьке* дитина уявляла собі *маленьким* чи *рівним*. Лексему *широка* у значенні *довга* дитина вживає тільки у словосполученні з іменником *нитка* (*дай мен'і ширóку нítку*

(3; 3, 20), тому що її величину вимірює віддаллю між руками. Прикметник *широкий* з загальноновживаним значенням відомий був раніше (2; 5, 0).

Зустрічаються і такі випадки, коли прикметник субститує інший, не засвоєний ще дитиною. Наприклад: *такá дóўга дорóга* – далека (3; 3, 27).

II. ВІДНОСНІ ПРИКМЕТНИКИ

Понад 20% усіх прикметників, відомих дитині до 4,5 років, є відносні прикметники. Поява першого відносного прикметника фіксується восьмою чвертю життя. Протягом третього року життя з'являються тільки поодинокі відносні прикметники, тоді як швидкий ріст слів даної категорії припадає на четвертий і п'ятий роки. Відносні прикметники виражають різні відношення до об'єкта і часу.

1. Прикметники, що виражають відношення до певних предметів

Майже половину відносних прикметників, які часто використовує дитина протягом досліджуваного періоду, становлять лексеми, що вказують на відношення до різноманітних предметів. Наприклад: *úбиц'и з'ил'* – риб'ячий жир (1; 11, 23), *вохáтий* – волохатий (2; 8, 29), *м'ясний* (3; 1, 6), *бенгáл'с'к'и вогн'и* (3; 2, 11), *ц'вітнá капúста* (3; 3, 29), *бути́лочна вода́* (3; 4, 27).

2. Прикметники, що виражають відношення до істот

Значно меншу (~3,1% усіх прикметників) групу становлять утворення, що виражають відношення до істот. Поява форм даного типу припадає на початок четвертого року життя. Наприклад: *д'éчка* – дитяча (3; 0, 23), *украї́н'ські* (3; 2, 11), *н'іме́цький (л'ітак)* (3; 4, 2), *цузій* – чужий (3; 5, 24) і т. д.

3. Прикметники, що виражають відношення до місця

Дещо більша кількість відносних прикметників вказує на відношення до місця. Наприклад: *ка́йний* – крайній (2; 7, 26),

Привокáл'на (3; 3, 16), *Олéc'ке пиво* (3; 5, 22), *óпеўний театр* – оперний театр (3; 8, 9), *л'исová ялínка* (3; 10, 20) тощо.

4. Прикметники, що виражають відношення до часу

Ще меншу групу становлять відносні прикметники, що виражають відношення до часу: *мину́лого ро́ку* (3; 5, 26), *вихідний дéн'* (3; 7, 2), *колішн'ий* (3; 11, 3), *с'огóдн'ишне к'іно* (4; 5, 19) тощо.

5. Прикметники, що виражають відношення до інших понять

З другої половини четвертого року життя в лексичному складі дитини починають появлятися відносні прикметники, що виражають більш складні відношення (~1,3%), наприклад: *рад'áнс'кий наро́д* (3;11,3), *музи́чна передáча* (3; 11, 20) тощо.

Специфіка засвоєння їх виявляється в тому, що дитина часто засвоює не сам прикметник, а ціле словосполучення – назву певних предметів. Найчастіше такі словосполучення є найменуваннями:

а) вулиць, зупинок, вокзалів, поїздів, газет: *Заво́дс'ká ву́лиц'а* (3; 0, 1), *Микола́їус'кий во́кзáу* (3; 6, 15), *Стрї́йс'кий по́їзд* (3; 3, 29);

б) продуктів харчування, напитків: *муво́чна кáса* (3; 2, 5), *ма́нна кáса* (3 ; 7,2), *Луза́н'ска во́да* (3; 2, 29);

в) назви магазинів: *дит'áций с'віт* (3; 5, 28), *про́мтовáрний магази́н* (3; 9, 28);

г) назви інших предметів: *бе́нга́л'с'кі во́гн'і* (3; 2, 11), *зал'ізна до́ро́га* (3; 10,12), *карнава́л'н'і ко́ст'у́ми* (4; 4, 23) тощо.

III. ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ

Помітне місце у словниковому складі дитини 4,5 років займають присвійні прикметники (~16%). Більшість присвійних прикметників вказує на приналежність об'єкта

людині, від назви якої утворений даний прикметник. Появляються ці форми наприкінці другого року: *татуве*^u – батькове (1; 11, 19), *маміне*^u – мами (2; 0, 19), *Іц'іна* – Марійчина (2; 9, 5), *Югкова* (2; 11, 17).

Значно менше присвійних прикметників, що вказують на приналежність предмета тварині: *качина* – качина (3; 3, 19), *пта́скіна* – пташки (3; 7, 20), *курина* – куряча (4; 5, 23) і т. д.

За аналогією до слів даного типу утворюється цілий ряд форм, що вказують на приналежність до певного предмета. Лексеми ці утворені, як і присвійні прикметники, за допомогою суфіксів *-ов*, *-ин*, *-їн*. Процес виабстрагування і активізації даної моделі можна проілюструвати на словосполученнях з іменником *дорога*. Наприклад: *трамва́юва до́ро́га* (3; 5, 17), *по́їздова до́ро́га* (3; 5, 19), *літако́ва до́ро́га* (3; 5, 20), *маси́нина до́ро́га* (3; 13), *раке́тина до́ро́га* (3; 10, 12), *трамва́йнува до́ро́га* (4; 3, 1).

Засвоєння значної кількості присвійних прикметників, велика частота їх уживання обумовлюється в першу чергу малою кількістю суфіксів, за допомогою яких вони утворюються (*-ів*, *-ов*, *-ин* (*-ін*), *-і*) і конкретністю семантики твірної основи.

Проаналізувавши лексичний склад прикметників, засвоєних дитиною протягом 4,5 років життя, можна зробити такі загальні висновки.

Перші прикметникові форми появляються в дитячому мовленні в шостій чверті. Протягом сьомої чверті нових прикметникових форм не появилoся. Кількісне зростання прикметникових лексем починається з кінця другого року життя і досягає найбільшої кількості у 3,5 роки, після чого нові форми появляються менше.

Кількісний склад засвоєних дитиною у цей час різних груп прикметників, як і сам процес засвоєння їх, неоднаковий. Якісних прикметників нараховується майже дві треті від загальної кількості усіх прикметників, відносних – ~20%, присвійних – ~16%.

Найраніше появляються якісні і присвійні прикметники, дещо пізніше (з кінця третього року) засвоюються і відносні прикметники.

Процес засвоєння прикметникових форм проходить декількома шляхами в різних обставинах, а саме:

а) дитина під безпосереднім впливом оточення засвоює лексему в такому звуковому оформленні, який почула чи зуміла відтворити своєю артикуляційною системою. Так засвоюється більшість нових слів;

б) дитина засвоює не сам прикметник, а назву предмета, що вживається як словосполучення типу *Лужанська вода*;

в) дитина засвоює у першу чергу назви з конкретним значенням, пізніше з абстрактним.

З великої кількості типів відношень атрибута до об'єкта найраніше засвоюється дитиною відношення предмета до особи чи живої істоти взагалі. Це виявляється в тому, що присвійні відношення засвоюються найраніше, тому розряд присвійних прикметників появляється порівняно швидко (у кінці другого року життя).

Процес засвоєння лексичного складу необхідно пов'язувати з частотою вживання різних лексем не в мові дорослих, а в спілкуванні з дитиною. Часте вживання одних форм у процесі мовлення до дитини сприяє швидкому засвоєнню не тільки конкретних слів, як: *дóбий ден'* (2; 4, 6), *ма́мо л'у́ба* (2; 5, 20), *ма́лєсен'ке* (3; 6, 16), але також виділенню в них морфемного складу й утворенню по аналогії інших лексем чи навіть і груп слів.

Засвоєння прикметникових форм дуже часто, особливо в другому-четвертому роках життя, проходить шляхом т. зв. антонімічного відштовхування, коли дитина протягом невеличкого відрізка часу опановує і антонім до якогось прикметника. Таке антонімічне відштовхування (граматичного і понятійного характеру) звичайно обмежується якісними прикметниками, більш конкретними. Наприклад: *гі́кий – великий* (2; 0, 1) і *ма́л'а* – мала (2; 0,20), *ви́ще* – вище (3; 5, 17) і *ни́зчий* – нижчий (3; 8, 7), *мо'ло'да́* (2; 5, 16) і *стага́* (2; 5, 19).

T. M. VOZNY
**THE DEVELOPMENT OF LEXICO-SEMANTIC STRUCTURE
OF ADJECTIVEC IN CHILDREN'S SPEECH**

The article deals with the process of development of the lexicosemantic structure of various adjectival types in the speech of children under four and a half years. The problems investigated are as follows: the quantitative growth of adjectival lexemes, the qualitative characteristics of the adjectives, the process of assimilating the lexemes by the child, the structure of adjectives etc.

Передруковано з: Вісник Львівського університету.
Серія філологічна. – Вип. 4. – 1966. – С. 57–63.

**ОСОБЛИВОСТІ ПРЕФІКСАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ У
ГОВІРЦІ с. БІТЛІ ТУРКІВСЬКОГО РАЙОНУ
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Продуктивним засобом морфологічного типу словотвору с. Бітлі є префіксація, яка, з одного боку, використовується для творення нових дієслівих форм, а з другого – для творення видових співвідношень.

Дієслова доконаного виду здебільшого утворюються за допомогою префіксів з- (с-), за-, на-, по-, о- (об-). Значно рідше використовуються при творенні видових пар префікси в- (у-, ў-), ви- (вы⁰- во-), від-, про-, пере-, при-, роз- (рос-). Щодо префіксів до- (д'і-), перед-, п'ід (п'ід'і-, п'ідо, п'іт-) й деяких інших, то вони виступають частіше словотворчим, ніж формотворчим засобом. Аналогічне явище спостерігаємо і в сучасній українській літературній мові (1, стор. 9–12; 2, стор. 396–416; 3, стор. 314). Цим пояснюється те, що часто, так само як і в українській літературній мові, не можна виділити словотворчої і формотворчої функції того чи іншого префікса. У говірці с. Бітлі наявні ці ж самі префіксальні ресурси, що і в українській літературній мові, тільки деякі з них виступають в іншому фонетичному вигляді, наприклад: в- (у-, ў-), ви- (вы⁰- во-), від-, до- (д'і). Префікс по- часто з'єднується з іншими префіксами і виступає у складному вигляді: поў-, поз-, поза-, пона-, попід-, попри-, пороз-, поз- (пос-). В основному префікси надають новоутвореним дієсловам такого самого значення, як і в сучасній українській літературній мові, проте у порівнянні з останньою мають деякі специфічні особливості. Зупинимся на деяких з цих відтінків префіксально-дієслівного словотвору с. Бітлі.

Префікс в- (ў-, у-)

Найбільшу кількість специфічних особливостей у говірці с. Бітлі виявляє префікс в- (ў-, у-). Він може вживатися на місці таких літературних префіксів:

з-, с-: ўбiра́ти (с'іно) – збирати (сіно), ўл'і́пати¹ (гн'іздо́) – зліпати (гніздо), уўйі́е – зів'є, ўморозити – зморозити, заморозити;

ви-: ўпи́ти – випити (про воду, алкогольні напитки), ўб'і́лене- вибілене (полотно)¹;

о- (об-): ўтелі́тис'а – отелитися, ўжені́ўс'а – оженився, ўмочі́ти¹ – обмочити, вмочити, ўмерз (ц'віт) – обмерз (цвіт);

під-: уку́ти¹ кон'а́ – підкути коня;

по-: ўтону́ти¹ – потонути, ўка́жу – покажу, вкажу, убр'і́тф'іти¹ – побрити, поголити;

при-: ув'і́зати – прив'язати, вні́сти – принести, внести (Св., 140)².

Префікс ви- (вы-, во)

Специфічними особливостями префікса ви- (вы-, во-) у говірці с. Бітля є вживання його на місці літературних:

при-: вы'йшла (т'іл'іграма) – прийшла (телеграма), вы'везти – привезти, вивезти, выхóдит (до'дóму) – приходить (додому);

о-, об-: ві́дарувати – обдарувати, воми́нати – обминати;

по-: ви'си'л'іли – повеселіли, во́ставити (хату) – поставити (хату, будинок), во́стар'ітис'а – постарітися;

на-: ві́бити – набити, вибити; воменовали святий Петройко (Св., 141);

с-: ви́плачувати¹ (довг) – сплачувати;

від-: ви́даватис'а – відаватися: ой шум'іла л'ішчино́йка / йаг с'а розвива́ла / пла́кала д'іўчино́йка / йаг с'а видава́ла³ /, вы'кв'іта́йе (лічко) – вицвітає, перецвітає обличчя (личко).

¹ На цю особливість префікса ви- у бойківському й карпатських говірках вказується у працях Д. Г. Бандрівського (4, стор. 9), І. Верхратського (5, стор. 61).

² Префікс **в-** (**у-**) у говірках української мови може вживатися і на місці інших префіксів української літературної мови, напр.: *-Н'і впив, н'і вйів, н'і красно входив* (Он., 97). Лемківське: *-уїїла-м, упила-м за пінязькы його* (Вх., Лем., 476). Пор. ще *ушчиняти – вичиняти, уполоти – виполоти, услуговувати – наслуговувати* (6, стор., 24, 48); *умыти – вимити, упити – випяти, уроблений – вироблений* (7, стор. 85).

Префікс в'ід-

Префікс в'ід- уживається на місці літературного при-: в'ідвоза́ти – приводити;

на-: в'ідду́ти (гу́би) – надути (губи).

Префікс до- (д'і-)

Префікс до- вживається на місці літературного з-: догада́тис'а – згадати: Догада́йс'а за ді́вчину, му́шу вандрува́ти (Он., 32); на місці літературного при-: доноси́ти – приносити: – Та штобы⁰ ми доноси́ла во́ду студини́чку (Св., 137): допил'нува́ти – припил'нувати.

Префікс з- (с-, со-, іс-)

Дієслівний префікс з- (с-, со-, іс-) вживається на місці таких префіксів літературної мови:

в-: здорожі́тис'а – вдорожитися;

до-: зв'іду́йс'а – довідуюся;

від-: зв'ідувати – відвідувати;

по-: збл'ід – поблід, зл'і́нитис'а – полиняти;

за-: зруба́ти (ку́рку) – зарубати, зарі́зати (курку), спл'а́кати – заплакати (Он., 72), спро́шувати – запрошувати;

о-: спусті́ти (кри́ла) – опустити (крила);

пере-: ўс'о село́ ісходи́ла, ўс'і́х л'уде́й іспросі́ла (Он., 118).⁴

Префікс за-

Особливостями префікса за- є те, що він може вживатися на місці літературних префіксів:

по-: не зам'іту́йтис'а – не помічається, заві́сне чубо́к – повисне, зачорні́ти^і – почорнити, закупа́тис'а – покупитися, заграбу́ти^і – пограбувати, за́чла – почала⁵;

³ Поряд з цим уживається і форма *в'ідава́тис'а*: *не плач д'і́вчино та не в'ідава́йс'а*.

⁴ Пор. *задуматися – надуматися* (Вх., Лем., 419), *злюбити – полюбити* (Вх., Лем., 420), *зомерти, зумерти – вмерти* (Вх., Лем., 420); *зікрасти – вкрасти, зночувати – переночувати, ізнитати – розпитати* (8, стор. 268, 269); *збачіти – побачити* (9, стор. 65).

до-: заз'в'ідатис'а – довідатися;
о-, по-: затройіу – отруїв, потруїв;
при-: заводи́ти (до хати) – проводити, зайту – прийти і
зайти.

Префікс на-

Префікс на- вживається на місці літературних префіксів:
за-: нажу́ритис'а – зажуритися, нахмарі́лос'а –
захмарилося, накви́тирива́ти – закви́тиривати (Он., 16);

ви-: нашива́ти – вишивати, наостру́ти – вигострити,
намо́стити¹ – вимостити (Он., 20);

по-: нача́ти – почати; Прийшо́у воу́к і нача́у в'і́ц'у
бра́ти (Он., 36); натра́фити (на с'л'ід) – потра́фити (на слід);

з-: намо́витис'а – змовитися;

о-, об-: надегну́ти – одягнути, надягнути⁶;

при-: нагада́ти соб'і – пригада́ти собі. Треба с'і нагада́ти.

Префікс о- (об-)

Префікс о- (об-) вживається на місці таких літературних
префіксів:

за-: отелéпатис'а – зателéпатися, ошклу́ти – зашклити;

ви-: обс'м'і́яти – висміяти, обсміяти;

від-: обізва́тис'а – віді́зватися, обі́зватися;

по-: обголу́ти – поголити, обголити⁷.

Префікс пере-

Характерною особливістю префікса пере- в говірці
с. Бітлі у порівнянні з українською літературною мовою є те,
що він інколи вживається на місці літературних префіксів:

по-: перечу́ти – почути;

до-, під-: перебира́ти – вибирати, підбирати (Он., 26);

⁵ Пор. *зависіти – повисіти* (6, стор. 26); *зачочити – виточити* (Вх., Лем., 417); *zakázuvati kúzg'i – оповідати, розказувати казки* (10, стор. 84).

⁶ Пор. *навертаты, сы – повертатися, наганутиси – пригадати* (8, стор. 279).

⁷ Пор. *остаріти – постарітися* (5, ч. 2., стор. 256); *обначува – переночувати* (11, стор. 10); *облежати – перележати* (Вх., Лем., 441); *охворіти – захворіти* (Вх., Лем., 445); *обночувати – переночувати* (8, стор. 281).

ви-: переби́рати – виби́рати: - ой йа хо^уділа / переби́рала / нема́ тако́го / йако́го йа

Префікс по-

Префікс по- вживається на місці таких літературних:

о- (об-): пос^л’іпнути – осліпнути;

з- (с-): помарн’іти – змарніти, помо^улоти – змолоти, пол’івіти – злівити, по^укóрчити – скорчити;

за-: похма́ритис’а – захмаритися, позе^л’ле^н’ніти – зазеленити, поче^н’рніти – зачорнити, по^не^н’ха́ти¹ – занехаяти⁸.

до-: по^з’в’ідатис’а – довідатися, по^зво́лити – дозволити;

на-: покру́тіти - наплутати, накру́тити;

ви-: поган’бити – виган’бити (Он., 95), по^упо^улоти (лен) – виполоти (льон).

Характерною особливістю префікса по- є те, що він дуже часто вживається на місці літературних префіксів з- (с-), за- для творення дієслів доконаного виду. Як правило, літературним формам, утвореним від прикметника вищого ступеня з префіксом з-, у говірці с. Бітлі відповідає префікс по-: поб’і́л’шити¹ – збільшити, помéншити¹ – зменшити. Крім того, часто вживані літературні форми з префіксом попо- в говірці с. Бітлі зустрічаються лише в окремих випадках: попойі́сти¹. Дуже часто на місці літературного попо- вживається форма з одним префіксом: ой бода́й ти б’і́л’авіно вупада́ли в’ічка.

Префікс при-

У порівнянні з українською літературною мовою префікс при- вживається на місці таких літературних:

до-: присті́гл’і (о^ур’іхи¹) – дозрілі, достиглі, присті́гнути (про овес) – дозріти (про овес);

роз-: прика́зо^увати¹ – розказувати (про щось);

під-: присту́піти – підступити;

⁸ Пор. *порукувати – заручити* (5, ч. II, стор. 262): *подумітися – здивуватися, помиліти – намилити, посхотіти – захотіти* (8, стор. 286, 287).

по-, на-: приве^нрну́ти, с^а – повернутися, пригноїти – погноїти (Св., 151), прихил'ати, с^а – похилитися, нахилитися (Он., 184);

з- (с-): приказати¹ – сказати щось дотепне (Он., 119), приы'вати – зивати.

Префікс про-

Декількома особливостями характеризується і префікс про-. Він вживається на місці літературних префіксів:

на-: про^узивати¹ – називати;

за-: пронур'увати – занурювати;

пере-: пробивати¹ – перебувати⁹.

Префікс роз- (рос-)

Префікс роз- (рос-) вживається на місці літературних префіксів:

на-: розказувати – наказувати (це обумовлюється наявністю іменника розказ (пол. rozkaz) – наказ);

від-: роствар'ати – відчиняти (Он., 45)¹⁰.

Підсумовуючи сказане про особливості вживання префіксальних дієслівних форм у с. Бітлі Турківського району Львівської області, слід відмітити, що тут використовуються давні спільнослов'янські префікси для творення нових дієслівних форм (у словотворчій і формотворчій функції), відомі і в інших слов'янських мовах, а також у сучасній українській літературній мові і в інших говорах української мови. Особливостями префіксального словотвору с. Бітлі можна вважати відмінний фонетичний вигляд деяких префіксів у порівнянні з українською літературною мовою, що пояснюється фонетичною системою говірки даного села. Разом з тим майже кожний префікс виявляє більшу чи меншу кількість специфічних особливостей у порівнянні з формами української літературної мови. Найбільше таких особливостей спостерігається у префіксах в- (у-, ў-), на-, по-, зовсім мало у

⁹ Пор. *промарніти* - *змарнити* (5, ч. II, стор. 264). У надсянському говорі префікс **про-** виступає у формі **при-**: *prytháu*, *prythaú*, *prythaúí*, *prythaú* (10, стор. 46).

¹⁰ Пор. *розчервенитися* – *почервоніти* (6, стор. 24).

префіксах роз- (рос-), пере-, від-, до- (д'і-). Деякі з цих особливостей відомі й в інших говорах і говірках української мови, інші – спільні тільки з бойківським говором, що дозволяє на основі аналізу префіксального дієслівного словотвору вважати говірку с. Бітлі складовою частиною бойківського говору української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Вх., Зн. – І. Верхратський. Знадоби до словаря южнорусского. Львів, 1877.

Вх., Лем. – І. Верхратський. Про говір галицьких лемків. Львів, 1902.

Он. – Словник бойківського говору, т. I-IV. Львів (машинопис).

Св. – І. Свенціцький. Бойківський говір с. Бітля. НЗТШ, т. СХІV, рік ХХІІ, кн. ІІ. Львів, 1913.

ЛІТЕРАТУРА

1. В.С. Ільїн. Префікси в сучасній українській мові, вид. АН УРСР, 1953.

2. Курс сучасної української літературної мови за ред. Л. А. Булаховського, т. I. – К., 1951.

3. М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови, т. I. – К., 1959.

4. Д.Г. Бандрівський. Деякі морфологічні особливості говірок Турківського району Львівської області. Дослідження і матеріали з української мови, т. II, Вид. АН УРСР, 1960.

5. І. Верхратський. Знадоби для пізнання угорськоруських говорів. – Львів, 1899.

6. І. Верхратський. Про говір замішанців. – Львів, 1894.

7. П.М. Лизанець. Українські говірки Затисся Виноградівського району та їх місце серед інших закарпатських говорів. Наук. зап. Мовознавство, т. XXXV. – Ужгород, 1958.

8. І. Верхратський. Говір батюків. – Львів, 1912.

9. В. Гнатюк. Русини Пряшівської єпархії і їх говори. ЗНТШ, т. XXXV і XXXVI, кн. III-IV. – Львів, 1900.

10. М. Пшепюрська. Надсянський говір. –Варшава, 1938.

11. Д.Г. Бандрівський. до питання про реєстр обласних словників української мови. Міжвузівська конференція з питань укладання обласних діалектологічних словників. Тези доп. – Чернівці, 1960.

Передруковано з: Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія філологічна. – 1963. – № 1. – С.113–117.

ВІДІМЕННІ ДІЄСЛІВНІ УТВОРЕННЯ НА -АТИ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

У загальній системі дієслів сучасної української мови виділяється словотворчий клас з суфіксом -ати. За допомогою цього суфікса або від суфіксальних утворень на -ати і за допомогою різних префіксів утворюється декілька тисяч дієслівних одиниць. Дієслова на -ати утворюються від різних частин мови, проте найбільше від дієслівних (приблизно 46%), вигуківих і звуконаслідувальних основ (приблизно 30%), менше від іменникових (приблизно 14%), прикметникових основ (приблизно 9%) і зовсім незначна частина від числівникових, займенникових і прислівникових основ.

Дієслова на -ати в слов'янських мовах, утворені від іменних основ, сягають своїми коренями ще до спільноіндоєвропейської, спільнослов'янської епохи. Крім того, зустрічаються й такі, які вже утворилися в кожній із слов'янських мов зокрема. З цього приводу А. Мейє відмічає, що у спільнослов'янській мові основи іменних частин мови уже не відчувалися як граматична реальність, а тому відіменні основи теперішнього часу сформувалися у різні типи, що зберегли, крім суфікса, елементи старої основи¹.

У зв'язку з цим у трьох слов'янських типах на -аја, -ѣја, -ија елементи -а-, -ѣ-, -и- належать первісним іменним основам, що з часом стали додатковими характерними ознаками дієслів.

Цим до деякої міри можна й пояснити складність генезису цілого ряду дієслів при наявності співвідносних форм імен і дієслів типу коса – косити, пила – пиляти, біг – бігати, при яких важко сказати, чи іменні форми утворилися від дієслівних, чи дієслівні від іменних, проте, мабуть, первинність слід віддати в багатьох випадках іменним формам.

¹ А. Мейє, Общеславянский язык, М., 1951, стор. 182.

Дієслівні відіменні форми на -ати відомі і в інших сучасних слов'янських мовах, напр., у рос. голодать (ПУС, 82), мечтать (ПУС, 244), стрелять (ПУС, 681), думать (ПУС, 113), ровнять (ПУС, 603), величать (ПУС, 33); білор. галадаць (РБС, 99), думаць (РБС 130), страляць (РБС, 666), велічаць (РБС 52), братацца (РБС, 42); чеськ. dýmati (VRČS, I, 405), dělati (VRČS, I, 330), hněvati (VRČS, I, 279), bělati se (VRČS, I, 57), zelenati se (VRČS, I, 549); польськ. swatać (SUP, 676), świtać (SUP, 678), pamietać (SUP, 425), strzelać (SUP, 740), równać (SUP, 636), jednać, się (SUP, 203); словацьк. hnevati sa (SRPS, I, 401), tykať (SRPS, II, 497), zelenati sa (SRPS, II, 757), strielať (SRPS, II, 401), rovnať sa (SRPS, II, 258), bratať sa (SRPS, I, 42), jasať sa (SRPS, I, 247); стрéлям (БПП 871), мечтаю (БПП 387), мисляю (БПП 391), здрависам (БПП 229), викаю (БПП 61), бързам (БПП 49), вечераю (БПП 59); сербсько-хорв. стрéлати (СХРС 916), дұхати (СХРС 162), дуљати (СХРС 162), ђаволисати – шаліти, дуріти (СХРС 163), равњати се (СХРС 785), шкóлати (СХРС 1083).

У даній статті аналізуються відіменникові, відприкметникові, відчислівникові і відзайменникові дієслова на -ати в давньоруській і українській мовах, за винятком відіменних утворень на -ничати, -ичати, -отати, -етати.

ВІДІМЕННИКОВІ УТВОРЕННЯ НА -АТИ

Таких утворень в сучасній українській мові відомо декілька сотень. Переважна більшість з них – це слова слов'янського походження, хоч зустрічаються і поодинокі запозичення з інших мов. Група відіменних дієслів на -ати на протязі історичного розвитку староруської і української мов виявилась мало продуктивною. У семантичному відношенні вона неоднорідна. Тут можна виділити такі лексико-семантичні підгрупи :

1) відіменникові утворення на -ати із значенням “робити щось за допомогою предмета, названого у передсуфіксальній частині дієслова”;

2) відіменникові утворення на -ати із значенням “робити, спричиняти, викликати чи проявляти те, на що вказує передсуфіксальна частина дієслова”;

3) дієслова на -ати із значенням говоріння, думання;

4) дієслова із значенням “ставати кимсь, бути кимсь чи якимсь”;

5) дієслова із значенням “приймати їжу”;

б) безособові форми.

Слід відмітити й те, що зустрічаються і такі дієслова, які не входять ні до однієї із названих груп, їх можна було б умовно назвати дієсловами із значенням “робити щось”, як : кашляти (Гр., II, 228), нюхати (Гр., II, 573), плакати (Гр., III, 191), гружати (Вх., Лем., 405), мурзати (Гр., II, 455), пластати (Гр., III, 191) і деякі ін.

ВІДІМЕННИКОВІ УТВОРЕННЯ НА -АТИ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ “РОБИТИ ЩОСЬ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРЕДМЕТА, НАЗВАНОГО У ПЕРЕДСУФІКСАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ ДІЄСЛОВА”

Ці утворення засвідчуються уже в пам’ятках староруської мови, напр.: вапсьати – фарбувати, красити (Ср., I, 227), в’ньчати (Ср., II, 71), сьдълати (Ср., III, 323), пискати – грати на сопілці (Ср., II, 937), макати (Ср., II, 101), копысати – бити копитом (Ср., I, 1282), уздати (Ср., III, 1170).

Дієслова з таким значенням зафіксовані в пам’ятках давньоукраїнської мови: путати (Мат. Тимч.), печатати (Мат. Тимч.), стр’ляти (Мат. Тимч.), звинчати, -ся (Мат. Тимч.), м’ряти, -ся (Мат. Тимч.), масати, -ся (Мат. Тимч.), обривати (Мат. Тимч.), с’длати (Мат. Тимч.) та інші.

Дані дієслова виступали, як і в сучасній українській мові, з великою кількістю префіксів, які часто, крім значення доконаності, змінювали частково або й повністю семантику таких форм, напр., м’ряти визначати величину, віддаль чогонебудь якоюсь мірою, а нам’ряти, -ся – мати намір : Певные се (зверхности) границы зам’рятьють (Хр. Фил. Ак., 1754); Тилко... нам’ралася вдарити (Ак) Старод. кн., II). У

семантичному відношенні розійшлися й пари слів ручати – обручати й деякі ін.: За которого Самойла ручали (Літ. евр., II, 41, 1553).

У сучасній українській мові дієслова даного словотворчого типу нараховують декілька десятків одиниць, серед них : латати, -ся² (УРС, II, 432), бритвати – голити (Вх., Зн., 4), міряти, -ся (УРС, II, 524), печатати³ (РУС, 416), стріляти (РУС, 626), мазати (УРС, II, 472–473), сапати⁴ (Гр., IV, 102), жорнати⁵ (Жел., I, 225), зубелати⁶ (Жел., I, 317), клисати (Жел., I, 349), ломигати (Вх., Зн., 331), путати (Гр., III, 502), гусяти (Гр., I, 342), санкатися⁷, картатися⁸ - грати в карти, лобдатися⁹.

ВІДІМЕННИКОВІ УТВОРЕННЯ НА –АТИ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ “РОБИТИ, СПРИЧИНЯТИ, ВИКЛИКАТИ ЧИ ПРОЯВЛЯТИ ТЕ, НА ЩО ВКАЗУЄ ПЕРЕДСУФІКСАЛЬНА ЧАСТИНА ДІЄСЛОВА”

Дані утворення становлять найбільшу групу у системі відіменникових утворень і простежуються на протязі всієї історії давньоруської і української мов. Тут наявні утворення від іменників як з конкретним, так і з абстрактним значенням, напр., у давньоруській мові : пльнати (Ср., II, 1799), рухати, -сх (Ср., III, 198), тискати (Ср., III, 966); ѡзвлати і ѡзвати (Ср., III, 1644 – 5), свистати (Ср., III Д,

² Пор. діал. *латати* – *латувати*.

³ Пор. рос. *печатать* – *друкувати*.

⁴ Пор. *сапати* і *сапувати* (Гр., IV, 102).

⁵ Пор. *жорнувати* (Жел., I, 225).

⁶ У словнику Б. Грінченка це слово подається з суфіксом -и – *зубелити*.

⁷ І. Д. Пагіря, Із словотвору дієслова в говірках північно-західної Мукачівщини, “Доповіді та повідомлення”, серія філологічна №3, Ужгород, 1958, стор. 54.

⁸ Там же, стор. 54.

⁹ П. П. Чучка, Суфіксальне творення дієслів у говірках околиці Ужгорода, “Доповіді та повідомлення”, серія філологічна № 2, Ужгород, 1958, стор. 84.

244), свобожати, -ся (Ср., III, 276 – 7), ласкати (Ср., II, 10), страдати (Ср., III, 531), хулати (Ср., III, 1421), досажати і досаджати (Ср., III Д, 93) та інші.

У староукраїнських пам'ятках до дієслів цього типу належать: карати (Мат. Тимч.), коньчати, -ся (Мат. Тимч.), страхати (Мат. Тимч.), свобождати, -ся (Мат. Тимч.), звитяжати (Мат. Тимч.), троскати (Мат. Тимч.), кричати (Мат. Тимч.), ласкати (Мат. Тимч.), скучати (Мат. Тимч.), клопотати (Мат. Тимч.) та ін.

Значна частина дієслів з таким значенням зустрічається і в сучасній українській мові: страхати, -ся (РУС, 552), стидати, -ся (Гр., IV, 203), ображати, -ся (РУС, 322), нудьгати (Жел., I, 534), жахати, -ся (УРС, I, 492 – 493), мережати, -ся (УРС, II, 502 – 503), лунати (УРС, II, 461); кружати, -ся (УРС, II, 406 – 407), лякати, -ся (УРС, II, 467 – 468), заденати – вставити дно (Жел., I, 242), живописати (УРС, I, 497), гнівати, -ся (УРС, I, 337), лініяти (УРС, II, 450) й ін.

Зараз багато таких дієслів вживається в різних говорах української мови, їх склад не поповнюється новотворами. Майже половина з них утворена від іменників з абстрактним значенням і означають “піддавати такій дії, яка називається передсуфіксальною частиною дієслова”.

ДІЄСЛОВА НА -АТИ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ “ГОВОРІННЯ, ДУМАННЯ”

Дієслів із значенням говоріння у декілька разів більше, ніж із значенням думання. Зустрічаються вони вже в пам'ятках давньоруської мови, як: браніяти (Ср., I, 166), верескати і верещати (Ср., I, 244), вискати (Ср., 264), в'щати (Ср., I, 502), глаголати (Ср., I, 516), кличати (Ср., I, 1222), кричати (Ср., I, 1325), скомати (Ср., III, 379) й ін.

Фіксуються дві книжні форми, запозичені з грецької мови: атикасати – робити за афінським звичаєм, говорити афінською вимовою, власфимисати і власфимліяти – ганити, гудити. Напр.: Бяжу до философи и книжьници гораздо по Арии на Христа власфимисающе (Кир. Тур. 77).

Зустрічається і декілька складних дієслівних форм із значенням говоріння, проте їх набагато менше, ніж таких же утворень з суфіксами -овати, -ити. Серед них : благов'їщати (Ср., I, 94), благословліяти (Ср., I, 136), благошебетати (Ср., I, 109), художлаголати (Ср., III, 1414) і деякі ін.

У давньоукраїнських пам'ятках засвідчуються дієслова кликати (Мат. Тимч.), щебетати (Мат. Тимч.), клеветати (Мат. Тимч.), шептати (Мат. Тимч.), шемрати (Мат. Тимч.).

Цікаві дієприкметникові паралелі до слова немовующій, знаходимо у словнику П. Беринди: немовующій, шепечучій, гугнивий, заакливый (Бер., Лекс., 93), а до дієслова роптати такі відповідники: нар'їкаю, неслухне нар'їкаю, ворчу, маркочу, шемру (Бер., Лекс., 140).

У творах І. Вишенського знаходимо дієслова хлопати – називати селянином і кожем'якати – називати кожем'якою, невідомі в давньоруській мові. Напр.: Брата свого... подл'їйшимъ отъ себе чипите... хлопаєте, кожем'якаєте... шевцями на поруганіє прозываете (І. Виш., АЮЗР, II, 239).

Деяко більша кількість дієслів із значенням говоріння в сучасній українській мові. Тут поряд з формами, відомими в староруській і староукраїнській мовах і переважно нейтральними у стилістичному відношенні, зустрічаємо більшу кількість синонімічних конструкцій з різними відтінками щодо значення чи щодо сфери вживання, напр.: бідкатися (УРС, I, 62), зневажати, -ся (УРС, II, 251), жебрати (УРС, I, 494), пеняти (Гр., III, 107), матюкати (Гр., II, 411), мантиляти – базікати, балкати (Гр., II, 405), мамкати¹⁰ (Гр., II, 403), клеветатися (Гр., II, 249), галасати (УРС, I, 312), горлати (УРС, I, 351), верзяти (УРС, I, 122), балакати (УРС, I, 30) та багато ін.

Значно меншою кількістю засвідчуються дієслова із значенням думання. Серед них у давньоруській мові гадати (Ср., III, Д, 71), думати (Ср., I, 743), м'їчтати, -сія (Ср., II, 236); у староукраїнських пам'ятках: памятати (Мат. Тимч.), м'їшляти (Мат. Тимч.), гадати (Мат. Тимч.). В сучасній

¹⁰ Пор. *мамкувати* – бути годувальницею (Гр., II, 403).

українській мові вони засвідчені лише декількома одиницями, як : думати (УРС, I, 470), гадати¹¹ (УРС, I, 309), пам'ятати (Гр., III, 91), мізкатися¹² (Гр., II, 430) тощо.

ДІЄСЛОВА ІЗ ЗНАЧЕННЯМ “СТАВАТИ ЧИ БУТИ КИМСЬ, ЯКИМСЬ”

Декілька дієслів даного типу зафіксовано вже в пам'ятках давньоруської мови: свататися (Ср., III, 266), братати, -сія¹³ (Мат. Тимч.), свѣдчати (Мат. Тимч.). Дещо більшою кількістю слів засвідчені дієслова з цим значенням у сучасній українській, особливо розмовній мові: брататися (УРС, I, 86), панібрататися (Гр., III, 92), побатькатися (Гр., III, 201), сватати, -ся¹⁴ (Гр., IV, 104), свахатися (Гр., IV, 104), женихатися (Гр., I, 479), куматися (Гр., II, 324), здідькатися – стати подібним до чорта (Гр., II, 145), посестратися – стати названою сестрою (Гр., III, 359), панькати, -ся (Гр., III, 94), лабзюкати – жєбрати, жєбрувати (Гр., II, 337).

Деякі з названих дієслів вживаються у префіксально-суфіксальному вигляді, напр.: усиновляти¹⁵ (РУС, 74), удочеряти (РУС, 724) із значенням “приймати когось за сина чи дочку”, побратиматися – подружити¹⁶, пошовгоратися – стати швагром¹⁷.

¹¹ Пор. у І. Франка *гадкувати* : “Гадкую я сюди й туди, – де би Іван був”.

¹² Пор. у І. Котляревського *мізкувати* : – “Було їм вільно розмовляти про всякі свої діла, і думати і *мізкувати*...”.

¹³ Пор. *братитися* (Ср., I, 169, і Тимч., I, 137).

¹⁴ Пор. *свататися* (Ср., III, 267).

¹⁵ Пор. давньоруське *высынѣати* з цим значенням (Ср., I, 431).

¹⁶ Д. Г. Бандрівський, До питання про реєстр обласних словників української мови, “Міжвузівська наукова конференція з питань укладання обласних діалектологічних словників. Тези доповідей”, Чернівці, 1960, стор. 10.

¹⁷ Й. О. Дзензелівський, Лексика українських говорів Закарпатської області, “Наукові записки”, т. XXVI, вип. 2, Ужгород, 1957, стор. 29.

ДІЕСЛОВА ІЗ ЗНАЧЕННЯМ “ПРИЙМАТИ ЇЖУ”

Дієслова із значенням “приймати їжу” нараховують тільки декілька лексичних одиниць і відомі вже в пам’ятках давньоруської і давньоукраїнської мов: вечеріати (Ср., I, 252), заутрокати (Ср., I, 956), об’їдати (Ср., II, 585), ужинати (Ср., III, 1166), сн’їдати (Мат. Тимч.).

Дієслова з цим значенням відомі і в сучасній українській мові. Серед них: вечеряти (УРС, I, 128), обідати (РУС, 319), полуднати (Гр., III, 289).

Майже всі наведені форми як у пам’ятках давньоруської, так і української мов мають паралельні утворення з суфіксом -ува- (< -ова-), напр.: вечеревати (Ср., I, 250), об’їдовати (Ср., II, 585 і Мат. Тимч.), полудновати¹⁸ (Мат. Тимч.).

Поряд з цим уживаються ще такі дієслова на -увати із значенням “приймати їжу”: підвечіркувати (С. Л., 106), полуденькувати (С. Л., 120), обідувати (Вх., Лем., 135), южновати, южыновати – вечеряти¹⁹, ловранкувати – полуднувати (Гр., II, 374).

Напр.: Снідала, обідала – раз їла, полуднувала, підвечіркувала – два їла, вечеряла, повечіркувала – три їла (Ном., 14324).

Дієслівні форми з суфіксом -а- (снідати, обідати, полуднати, вечеряти) – у сучасній українській мові вживаються ширше, ніж форми з суфіксом -ува- (полуднувати, полуденькувати, підвечіркувати).

Щодо дієслів з локальним значенням на -ати-, то вони зовсім непродуктивні, засвідчуються застарілою формою маланкати (Жел., I, 224) із значенням “їти, брати участь у справлянні Маланки”, жнивати – ходити на збирання врожаю²⁰.

¹⁸ У давньоруській мові зустрічаємо форму *пладньовати* у значенні “бути коло полудня” (про час). Пор.: Бѣ же *пладньоуа* (Ср., II, 949).

¹⁹ І. Верхратський, Про говір замішанців, Львів, 1894, стор. 58.

²⁰ П. С. Лисенко, Лексичні особливості говірок Ставищанського району Київської області, “Діалектологічний бюлетень”, вип. V, вид. АН УРСР, К., 1955, стор. 37.

БЕЗОСОБОВІ ФОРМИ НА -АТИ

Безособових дієслів на -ати зустрічається лише декілька, майже всі вони виражають різні явища природи й засвідчуються вже в давньоруських пам'ятках, напр.: свитати, -са (Ср., III, 276), у давньоукраїнських: смеркати, -ся (Мат. Тимч.), свитати (Мат. Тимч.), зоряти²¹ (Мат. Тимч.): Вставай, вставай, мой милейкій, вже буде свитати (Мат. Тимч.): Зоря зоряє – ледво очкнуся (Мат. Тимч.).

У сучасній українській мові відомо теж декілька дієслів на -ати, які звичайно вказують на різні явища природи, як : свитати (Гр., IV, 109), смеркати, -ся (Гр., IV, 156), зоряти, -ся (Гр., II, 180), вечеряти (Гр., I, 144), розвеснятися²², напр.: І світає, і смеркає, день божий минає (Шевченко).

Поряд з формами зоряти, -ся і зорювати – спати на відкритому повітрі (Гр., II, 180), що вживається у південно-східних говорах, літературною формою є зоріти, -ся. Напр.: Серце моє, зоре моя, де це ти зоріла (Шевченко). Щодо форми вечеряти, то вона діалектна, у літературній мові вживається із суфіксом -і- – вечоріти (УРС, I, 128).

ВІДПРИКМЕТНИКОВІ УТВОРЕННЯ НА -АТИ

Відприкметникові суфіксальні дієслова утворюються за допомогою суфіксів -ну-, -и-, -і-, -а-, -ува-. Найпродуктивнішими з них є утворення на -ити-, -іти-, менш

²¹ Префіксальна форма *озар'яти*, засвідчена ще в давньоруських пам'ятках, мала значення освічувати: Оба свѣтилѣ присно сияюща и озаряюща свѣтомъ добродѣтели благочыстивыѣ вса (Ср., II, 633). З таким значенням уживаються тут і форми *озарити*, *озаревати* (Ср., II, 633). Пор. з таким же значенням дієслово *озар'яти* і в давньоукр. мові: *освѣчую* – озарю (Мат. Тимч.).

²² А. А. Москаленко, Словник діалектизмів українських говірок Одеської області, Одеса, 1958, стор. 64.

продуктивними – на -нути-, -ати ('-ати) й зовсім непродуктивні – на -увати ('-увати).

Відприкметникові суфіксальні утворення на -ати ('-ати) у сучасній українській мові нараховують понад сто лексичних одиниць. Переважна більшість з них є загальноживаними словами, і тільки зовсім незначна кількість належить до інших шарів лексики. Однією з характерних особливостей українських відприкметникових дієслів є те, що майже всі утворення від вищого ступеня прикметника здійснюються з допомогою суфікса -ати ('-ати).

Утворення від вищого ступеня прикметників засвідчуються вже поодинокими прикладами в давньоруській мові, як: вышати (Ср., I, 457), оменьшати (Ср., II, 670), съкращати і съкращати (Ср., III, 722).

Обмежена кількість таких же утворень у давньоукраїнських пам'ятках: съменшати (Бер., Лекс., 164), змнѣшати (пол. zmniejszać) (Мат. Тимч.), polegшати²³.

У сучасній українській мові нараховується до 60 дієслів, утворених за допомогою суфікса -ати від форм вищого ступеня прикметників, напр.: білішати (УРС, I, 64), ближчати (УРС, I, 71), більшати (УРС, I, 66), багатшати і багатішати (УРС, I, 23 і 26), біднішати (УРС, I, 62), важчати (УРС, I, 126), вищати (УРС, I, 212), вужчати (УРС, I, 304), веселішати (УРС, I, 126), густішати (УРС, I, 376), голоснішати (УРС, I, 346), гладшати (УРС, I, 332), глибшати (УРС, I, 334), твердішати (РУС, 694), холоднішати (РУС, 760), частішати (РУС, 745), черствішати (РУС, 770), щільнішати (РУС, 734), яснішати (РУС, 797) й ін.

У зв'язку з тим, що у ряді випадків існують паралельні форми вищих ступенів прикметників, то можливі і відповідні такі ж паралельні форми дієслів, з яких одна звичайно літературного вжитку, а друга – розмовного чи діалектного, напр.: багатішати і багатшати, гіршати і гірчати, кращати і кращішати, молодшати і молодішати, поганшати і поганішати, старішати і старшати, товщати і товстішати.

²³ Л. Л. Гумецька, Нарис словотворчої системи української мови XIV – XV ст., вид. АН УРСР, К., 1958, стор. 182.

Майже при всіх утвореннях від вищого ступеня прикметника засвідчуються співвідношення з цим же коренем і суфіксами -іти, -ити, рідше -нути, -увати : білішати – біліти – білити – білувати; біднішати – бідніти – біднити; вужчати – вузити; веселішати – веселіти – веселити; гладшати – гладити – гладнути; глибшати – глибочіти; густішати – густити – густіти – гуснути; гидшати – гидити – гидувати – гиднути; гарнішати – гарніти; дешевшати – дешевити – дешевіти – і т. п.

Найбільша кількість співвідношень з дієсловами на -іти, -ити, зовсім мало на -нути, -увати. У семантичному відношенні форми на -ішати, -іти, -нути мають значення “робитися таким щодо якості, властивості, як визначено прикметниковою основою”. Напр.: “Сизим переливом колихалась озимина, важкі житла потемнішали, погрубішали стрілами, і в них вже дрімав сповитий зеленим шовком колос” (Стельмах); “Меншало на березі куренів, просторішало біля води” (Гончар); “Схуд, поживк, очі позападали, а сам невеселий” (Коцюбинський); “Всі, хто хоче молодіти, Разом з нами йдіте” (Воронько); “І дивна зміна робилася з Бовдуром. Його власні риси, бачилось, м’якли, лагідніли” (Франко).

Дієслова на -ити від цих же коренів звичайно мають значення “робити щодо якості, властивості таким, як визначено прикметниковою основою”: “Туга пронизує її наскрізь, як холод, зеленить старе жовте лице” (Мирний); “Біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці” (Коцюбинський); “Гладила сукні, спідниці, варила кофе” (Н.-Левицький).

Щодо дієслів на -іти, то в окремих випадках, як указував ще Є. Тимченко²⁴, вони можуть мати значення “виднітися в певному кольорі”: “Матовим сріблом біліють дахи на будинках” (Л. Українка); “Далеко-далеко жовтіє піщаними урвищами протилежний берег” (Донченко).

Дієсловам на -ати, утвореним від вищого ступеня прикметників, у російській мові відповідають дієсловам на

²⁴ Є. Тимченко, Українська грамати́ка, К., 1917, стор. 12.

-еть або словосполучення “становится более таким-то” чи префіксально суфіксальним утворенням з часткою -ся : укр. білішати, рос. белеть, становиться более белым; укр. більшати, рос. крупнеть, увеличиваться; укр. біднішати, рос. беднеть, становиться более бедным; укр. ближчати, рос. становиться ближе, приближаться; укр. глибшати, рос. углубляться, становиться глубже і ін.

Характерною особливістю для утворень від вищого ступеня прикметників є те, що вони з'єднуються з обмеженою кількістю префіксів. Як правило, майже всі дієслова даного типу з'єднуються тільки з префіксом по-, який перетворює їх у форми доконаного виду, напр.: білішати – побілішати, біднішати – побіднішати, падьорішати – побадьорішати, веселішати – повеселішати, густішати – погустішати і т. п. З ін. префіксів засвідчуються тільки під- (білішати – підбілішати), ви- (вищати – вивищати), до- (ситішати – доситішати).

Дієслова на -ати (-'ати) від звичайного ступеня прикметників були відомі вже у значній кількості й у давньоруській мові, напр.: величати -сѣ (Ср., I, 237), ветьшати (Ср., I, 250), готовати (Ср., I, 572), гугнати (Ср., I, 608), жесточати (Ср., I, 864), тишати (Ср., III, 965), тужати (Ср., III, 1033), убожати (Ср., III, 1114), храмати (Ср., III, 1396), хухнати (Ср., III, 1324), чужати (Ср., III, 1556), шеперати (Ср., III, 1587), шаратисѣ (Ср., III, 1595), скокължати – ковзатися (Ср., III, 378), лукати (Ср., II, 52), фъфати – шепелявити (Ср., III, 1358).

Засвідчуються вони й у давньоукраїнських пам'ятках: чужатися (Мат. Тимч.), хромати (Мат. Тимч.), хворати, хорати, форати (Мат. Тимч.), слѣпати, -ся (Мат. Тимч.), хитлати (Мат. Тимч.), нищати (Мат. Тимч.), спростати (Мат. Тимч.), струпешати, пол. strupieszycь, діал. струпешіти (Мат. Тимч.), ровняти (Мат. Тимч.), здужати і нездужати (Мат. Тимч.), здоровкати (Мат. Тимч.), коротати – скорочувати (Мат. Тимч.), навыличати – збільшувати (Мат. Тимч.), охуждатися – погіршуватися (Бер., Лекс., 76).

У сучасній українській мові безпрефіксні дієслова на -ати, утворені від звичайного ступеня прикметників,

засвідчені меншою кількістю прикладів, ніж у давньоруській і давньоукраїнській мовах: величати, -ся (УРС, I, 119), гугнати²⁵ (Гр., I, 336), крушнати, -ся (Жел., I, 386), ладнати, -ся (Гр., II, 340), лошнати і лоснати (Гр., II, 238, 378), простати (Гр., III, 512), рівняти (РУС, 603), сліпати (Гр., IV, 151), убожати (Гр., IV, 307), шепеляти (Гр., IV, 492), солодати²⁶, дужати²⁷ тощо.

Непродуктивність дієслів даного типу в сучасній українській літературній мові можна пояснити декількома причинами:

1. Багато дієслів, які в давньоруській і українській мовах уживалися з суфіксом -а-, в сучасній українській мові вживаються з іншими суфіксами, напр., давньоруське гугнати, мудрѣти, сващати, чужати, ширатисѧ, лукати, давньоукр. хворати, сучасні укр. гугнявити, мудріти і мудрувати, святити, чужитися, ширити, -ся, лукавити, хворіти.

2. Деяким давньоруським і староукраїнським утворенням звичайного ступеня в сучасній українській мові відповідають утворення від вищого ступеня прикметників : давньоруськ. вышати, -сѧ, ширатисѧ, сучасне укр. вищати, ширшати, напр.: Журба Христини ширшала, вищала, глибшала (Мирний).

3. При значній частині безпрефіксних давньоруських форм у сучасній українській мові фіксуються префіксальні чи префіксально-суфіксальні дієслова. Староруськ. вышати, -сѧ, тишати тужати, чужати, ширѣти, -сѧ, давньоукр. спростати, ширати, -ся, коротати, сучасні укр.: підвищувати, -ся – підвищити, -ся, стишувати, -ся – стишити, -ся, натужувати, -ся – натужити, -ся, відчужувати, -ся – відчужити, -ся, розширюватися, -ся – розширити, -ся, спростовувати –

²⁵ Пор. *гуняти* – гугнявити (Й. О. Дзензелівський, Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я, "Лексикографічний бюлетень", вип. IV, вид. АН УРСР, К., 1958, стор. 42.

²⁶ Там же, стор. 42.

²⁷ І. Верхратський, Говір батюків, Львів, 1912, стор. 264.

спростувати, поширювати, -ся – поширити, -ся, скорочувати, -ся – скоротити, -ся (пор. коротати).

4. Як і більшість відприкметникових утворень з суфіксами -нути, -и-ти, -і-ти, дієслова даного типу вступають у співвідношення з іншими суфіксами (-ити, -іти, -увати, -нути). Такі утворення часто мають або одне й те ж значення, тільки сфера вживання їх є різною, або (частіше) набирають іншого значення : гугнати – гугнявити – гугнявіти (Гр., I, 336), здоровкати (здоровати) – здоровити – здоровіти (Гр., II, 146), кривати – кривити – кривіти – кривувати (Гр., II, 397; Гр., II, 304), простати – простіти і простувати (Гр., II, 481), убожати – убожити (Гр., IV, 307), шепеляти – шепелявити – шепелявіти (Сл. Ум. і Сп., IV, 210) й ін.

5. Дієслова даного типу не поповнюються новотворами, відсутні іншомовні запозичення, багато з них уживається в говірках української мови.

Переважна більшість префіксальних дієслів на -ати (-'ати) – це такі, що виступають як видові префіксальні співвідношення недоконаного виду до відповідних їм форм доконаного виду, з суфіксами -ити, -нути. Напр.: добіляти – добілити (УРС, I, 416), зближати – зблизити (УРС, II, 173), набрякати – набрякнути (УРС, II, 563), звеселяти – звеселити (УРС, II, 182), обводняти – обводнити (РУС, 318), виготовляти – виготовити (УРС, I, 141), заглушати – заглушити (УРС, II, 30), задовольняти – задовольнити (УРС, II, 40), одушевляти – одушевити (РУС, 344), залюдняти – залюднити (УРС, II, 72), замерзати – замерзнути (УРС, II, 76) і т. п.

Деякі відприкметникові дієслова на -ати (-'ати) утворилися префіксально-суфіксальним способом, напр.: напрямляти,-ся напрямити,-ся (УРС, II, 639), запевняти – запевнити, упевняти – упевнити (РУС, 718), залюдняти,-ся і залюднювати,-ся – залюднити,-ся (УРС, II, 72), залісняти (Жел., I, 254) і заліснявати – заліснити (УРС, II, 70), обводняти, обводнювати – обводнити (РУС, 318), обнажати – обнажити (РУС, 326–327), уточняти, уточнювати – уточнити (РУС, 318), очерствляти – очерствити (РУС, 385) й деякі ін.

Значна частина префіксально-суфіксальних форм утворилася в радянський період розвитку української мови, як: заліснити, обводняти, одушевляти, умилостивляти, опріснити й багато ін.

Цей словотворчий тип продуктивний, поповнюється новотворами, вступає у видові співвідношення з дієсловами доконаного виду, хоч поєднання з багатьма префіксами в кількісному відношенні обмежене.

У безпрефіксному вигляді ці дієслова утворені від прикметникових коренів і суфіксів -и-ти, -ну-ти : слабий – слабити – ослабити – ослабляти (ослаблювати); білий – білити – забілити – забіляти; мокрий – мокнути – замокнути – замокати; кислий – киснути – закиснути – закисати і т. п.

У сучасній українській мові яскраво намічається тенденція до витіснення формотворчого суфікса -ати (-'ати) у префіксальних видових утвореннях (в основному відприкметникових) таким же суфіксом -увати (-'увати).

У багатьох випадках утворення на -увати (-'увати) є літературними, тоді як на -ати (-'ати) обласними чи розмовними: зменшувати і зменшати – зменшити (УРС, II, 239), зміцнювати і зміцняти – зміцнити (УРС, II, 243), знижувати і знизати – знизити (УРС, II, 255), закріплювати і закріпляти – закріпити (УРС, II, 62), запізнюватися і запізнятися – запізнитися (УРС, II, 98), заповнювати і заповняти – заповнити (УРС, II, 102), засліплювати і засліпляти – засліпити (УРС, II, 121) і т. п.

У семантичному відношенні відприкметникові утворення на -ати з загальним значенням “робити щодо якості, властивості таким, як вказано в передсуфіксальній частині дієслова”, можна поділити на декілька менших лексичних підгруп:

1. Ставати щодо кольору таким, як вказується в передсуфіксальній частині дієслова: білішати, жовтішати, темнішати, яснішати, зеленішати, чорнішати.

2. Робитися щодо розміру, ваги, віддалі, величини таким, як вказано в передсуфіксальній частині дієслова: ближчати, більшати, важчати, вищати, важчати, вужчати, глибшати, довшати, дебілішати, легшати, меншати, тяжчати,

тоншати, тіснішати, товстішати, щільнішати, ширшати, рівняти, напрямляти, уточняти.

Ця підгрупа продуктивна, поповнюється за рахунок префіксально-суфіксальних утворень.

3. Ставати щодо внутрішніх якостей, властивостей таким, як визначено передсуфіксальною частиною дієслова: веселішати, густішати, гіршати, гидшати, гарнішати, дурнішати, добрішати, дужчати, живішати, здоровішати, звичайнішати, кращати, ліпшати, луччати, молодшати, поганшати, старішати, ситішати, черствішати, ладнати, -ся, убожати, одушевляти, умилостивляти, опошляти, ускладняти.

4. Дієслова із значенням “робити, -ся щодо зовнішнього вигляду таким, як визначено передсуфіксальною частиною дієслова”: гарнішати, кращати, молодшати, повнішати, поганшати, старішати, щільнішати, залюдняти, залісняти, обводняти, облажати й ін.

5. Дієслова із значенням говоріння, волевиявлення: величати, -ся, гугнати, здоровкати, шепеляти, запевняти, умилостивляти.

6. Дієслова із загальним значенням “робити щось чи бути в якомусь стані”: ковзати, кривати, кругляти, простати.

ВІДЧИСЛІВНИКОВІ І ВІДЗАЙМЕННИКОВІ УТВОРЕННЯ НА -АТИ

Відчислівникові і відзайменникові утворення на -ати становлять собою непродуктивні словотворчі типи, фіксуються поодинокими словами в староруській і староукраїнській мовах, напр.: освоѣати (Ср., II, 714), удваѣатиса (Ср., II, Д, 263), едънатисѧ (Ср., I, 818), пособлѧти, -са (Ср., II, 1251).

Переважна більшість дієслів на -ати, утворених від числівникових основ (як і деякі від займенникових), засвідчені в пам’ятках давньоруської і сучасної української мови у префіксальному вигляді, напр.: повторяти (Гр., III,

228), удесятеряти (РУС, 723), почетверяти (РУС, 745), підсобляти (Гр., III, 179).

В сучасній українській мові можливі утворення від особових займенників: якати²⁸, тикати (Гр., IV, 260)²⁹, викати (УРС, I, 152), хтокати (Жел., II, 689), щокати (Вх., Зн., 84). Всі ці форми звичайно вживаються у розмовній українській мові

* * *

На основі аналізу відіменних утворень на -ати в давньоруській і українській мовах можна зробити такі висновки:

1. У пам'ятках давньоруської і української мов майже відсутні четверта частина всіх дієслів на -ати – це утворення від іменних частин мови. Найбільше таких утворень від іменникових, менше від прикметникових і зовсім мало від числівникових і займенникових основ.

2. У системі відіменникових дієслів на -ати найпоширеніші як у літературній мові, та і в різних говірках української мови є дієслова із значенням “робити щось за допомогою предмета, названого у передсуфіксальній частині дієслова”, а також дієслова із значенням “робити, спричиняти, викликати чи проявляти те, на що вказує передсуфіксальна частина дієслова”.

Дієслова із значенням “ставати кимсь, бути кимсь чи якимсь”, із значенням говоріння, думання, із значенням “приймати їжу” і безособові засвідчені меншою кількістю одиниць.

3. У галузі відприкметникових дієслів на -ати найбільшого поширення набули в сучасній українській мові форми, утворені від вищого ступеня прикметників, яких нараховується до шістдесяти. Вони становлять одне із специфічних явищ українського дієслівного словотвору у відношенні до інших східнослов'янських мов. Безпрефіксні

²⁸ Пор. В. Даль, Толковий словарь живого великорусского языка, т. IV, М., 1955, стор. 670.

²⁹ Пор. С. П. Обнорский, Очерки по морфологии русского глагола, М., 1953, стор. 12.

суфіксальні дієслова на -ати, утворені від звичайного ступеня прикметників, у сучасній українській мові стали непродуктивними. Одні з них засвідчуються у говірках української мови, другі вживаються у літературній мові з іншими суфіксами, треті витісняються префіксальними чи префіксально-суфіксальними формами.

4. Відприкметникові префіксально-суфіксальні утворення на -ати для позначення недоконаного виду витісняються в українській мові такими ж формотворчими дієсловами на -увати.

5. Відчислівникові і відзайменникові дієслова на -ати протягом історичного розвитку давньоруської і української мов виявилися непродуктивними. Переважна більшість з них виступає у префіксально-суфіксальному вигляді.

6. Відмічені утворення на -ати (за винятком формантів на -отати, -ничати, -ичати, а також утворення від вищого ступеня прикметників) є непродуктивними у сучасній українській мові, хоч широко засвідчені і в літературній мові, і в різних говорах.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ³⁰

1. БРР – Сава Чукалов, Българско-руски речник, София, 1957.
2. VRČS – Velký Rusko-český slovník za vedení D. Koreckého, V. Navrátnka, K. Horálka, t. I – IV, Praha, 1952 – 1959.
3. Гр. – Б. Д. Грінченко, Словарь української мови, т. I – IV, К., 1907 – 1909.
4. Мат. Тимч. – Матеріали для історичного словника української мови, зібрані проф. Є. Тимченком.

³⁰ У поданому списку не вміщені скорочення, що є у словниках Є. Тимченка (Історичний словник українського язика, К., 1929) і Б. Грінченка (Словарь української мови, т. I – IV, К., 1907 – 1909).

5. РБС – Русско-белорусский словарь под редакцией действительных членов АН БССР Я. Коласа, К. Крапивы и члена-корреспондента АН БССР П. Глебки, М., 1953.
6. РУС – Російсько-український словник, головний редактор дійсний член АН УРСР М. Я. Калинович, К., 1955.
7. С. Л. – М. Левченко, Опыт русско-украинского словаря, К., 1874.
8. Сл. Ум. і Сп. – М. Уманець і А. Спілка, Словар російсько-український, т. I – IV, Львів, 1893 – 1900.
9. Ср. – И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памяткам, т. I – III, СПб, 1893 – 1912.
10. SRPS – A. V. Isačenko, Slovensko-Ruský prekladový slovník, t. I – II, Bratislava, 1950, 1957.
11. SLP – Słownik ukraińsko-polski, pod redakcją S. Hrabca, P. Zwolińskiego, Warszawa, 1957.
12. СХРС – И. И. Толстой, Сербско-хорватско-русский словарь. Гос. изд. ин. и нац. словарей, М., 1958.
13. Тимч. – Є. Тимченко, Історичний словник української мови, т. I, К. – Х., 1930.
14. УРС – Українсько-російський словник, т. I – II, К., 1953, 1958.

Передруковано з: Питання українського мовознавства.
– 1962. – Кн. 5. – С. 35–46.

**СЕМАНТИЧНИЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ
ТВІРНИМИ ІМЕННИКАМИ І ПОХІДНИМИ
ДІЄСЛОВАМИ НА -ИТИ**

У сучасній українській мові поширеними є дієслова на -ити, які займають друге місце щодо кількості слів у системі суфіксальних дериватів. Ці дієслова утворюються від іменникових, прикметникових, дієслівних, вибухових твірних основ, причому мотивуються вони в основному іменниками з конкретним значенням і рідше – з абстрактним. Серед цих твірних іменників є назви, що означають професії, рід заняття, предмети, знаряддя, рослини та їх частини, тварини, назви місця, явища природи тощо.

Основним завданням семасіології є дослідження семантичної структури слова на одному або декількох синхронних чи діахронних зрізах (синхронна і діахронна семасіологія), виявлення основних факторів лексико-семантичної структури слова, розвитку семантичного комплексу слова, встановлення причиново-логічного взаємозв'язку між окремими значеннями слів, порядок розміщення їх у словникові статті, стилістична характеристика тощо.

Більшість нових слів є похідними, утвореними за допомогою різних способів словотвору. При словотворенні, особливо суфіксальному, наявні структурна і семантична мотивації, тобто в новоутвореному слові є такі структурні семантичні властивості, які споріднюють його з мотивуючим словом.

Дослідники словотвірної будови мови у першу чергу звертають увагу на структурну мотивацію, на основі якої можна встановити, від якої частини мови утворене те чи інше слово при афіксальному словотворенні, виявити його структуру.

Питання семантичного взаємозв'язку між твірними і похідними словами не досліджене не тільки в українській, але й в інших слов'янських мовах¹.

Разом з тим, вивчення семантичного взаємозв'язку між деривантами і дериватами дає можливість встановити не тільки відносну кількість значень між парами твірних і похідних слів, але й виявити ступінь семантичного навантаження, семасіологічну кваліфікацію, логіко-причинові і взаємозв'язки між ними на парадигматичному (окремо в межах дериванта і в межах деривата) і синтагматичному рівнях (взаємозв'язок між значеннями твірного і значеннями похідного слова) та з'ясувати їх паралельно лексикографічну характеристику.

У даній статті спробуємо простежити семантичний взаємозв'язок між твірними іменниками і похідними дієсловами на -ити в сучасній українській мові².

¹ Про деякі питання взаємозв'язку між сематикою твірних і похідних слів див.: І. К. Білодід. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967, с. 224; А. М. Артемов. Семантическая соотносительность производящих имен прилагательных и производных от них глаголов на -ичать в современном русском языке. – Русское словообразование. “Труды Самаркандского гос. университета им. А. Навои”, новая серия, вып. 209. Самарканд, 1972, с. 118–127; Н. С. Зарицкий. Взаимодействие между семантикой и деривативными возможностями слова. – “Русский язык в его связях с украинским и другими славянскими языками”. Тезисы докладов и сообщений. Симферополь, 1973, с. 26–31; И. С. Улуханов. Словообразовательная семантика и принципы ее описания в грамматиках славянских языков. – “Концепции и методы”. М., 1974, с. 121–136; його ж. Отношение мотивации между глаголом и существительным со значением действия. – ВЯ, 1975, 4, с. 38–45; його ж. О словообразовательной категории (на материале глаголов, мотивированных именами). – “Изв. АН СССР. СЛЯ”, 1975, т. 34, 1, с. 27–35; М. Н. Янценецкая. Семантическая соотносительность глаголов на -еть и мотивирующих прилагательных. – “Актуальные проблемы лексикологии словообразования”, вып. 2. Новосибирск, 1973, с. 8–18.

² Вивчення семантичної мотивації різних лексикограматичних класів слів сучасної української мови здійснено на матеріалі “Словника української мови”, укладеного в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

У сучасній українській мові частина дієслів на -ити, мотивованих іменниками, що означають професію, рід занять, соціальний стан, або вказують на вікові особливості, мають значення “бути кимсь, виконувати обов’язки когось, займатися чимсь, працювати кимсь”. Вони однозначні, як і більшість мотивуючих їх іменників: куховарити³ 1 (куховар 1), пастушити 1 (пастух 1), кочегарити 1 (кочегар 1), кріпачити 1 (кріпак 1), батрачити 1 (батрак 1), дівочими 1 (дівка 1–2), дитинитися 1 (дитина 1–3). Тільки окремі з них є з двома значеннями: жебрачити, партизанити, владичити тощо, а три значення має дієслово господарити.

Двозначним є дієслово парубочити, перше значення якого вказує на вікову, а друге – на станову властивість об’єкта: “1. Бути парубком (у 1 знач.). 2. Бути нежонатим, неодруженим”. Обидва дієслівні значення відповідно мотивуються іменниковими: парубок “1. Молодий чоловік, юнак. 2. Нежонатий чоловік” (СУМ VI, 81).

Окремі дієслова семантично мотивуються похідними іменниками або виявляють подвійну мотивацію: відьмити (відьомство), кріпачити (кріпацтво, кріпак), партизанити (партизан, партизанщина) тощо. Здебільшого однозначними є іменники і похідні від них дієслова із значенням “поводитися, робити так, як особа, названа мотивуючим іменником”, наприклад: бродяжити, вітрогонити, горлопанити, грубіянити, зубоскалити тощо. Лексем з двома і трьома значеннями небагато: пиячити 1–2 (пияк 1), марудити 1–3 (маруда 1–2), лихославити 1–2 (лихослов 1). Семантична структура цих дієслів багатша, ніж мотивуючих іменників.

Найбільш продуктивним у сучасній українській мові є словотвірний тип дієслів на -ити, мотивованих іменниками – назвами інструментів, речей, матеріалу. Кількісна амплітуда значень у таких дієсловах досить велика (від одного до семи), причому кількість дієслів зменшується у кілька разів із збільшенням кількості значень. Порівняно багато дієслів та іменників з однаковою кількістю значень : бомбити 1 (бомба

³ Цифра біля слова показує на кількість лексичних значень.

1), боронити 1 (борона 1), бурити 1 (бур 1), вохрити 1 (вохра 1), крохмалити 1 (крохмаль 1), брижитися 1–2 (брижі 1–2).

Однозначенні дієслова, мотивовані полізначеннівими іменниками, формують свою семантику на основі найбільш поширеного першого іменникового значення. Так, дієслово врунити “поет. Покривати ниву густими зеленими сходами” створює своє значення на основі першого іменникового: вруна “с.-г. Густі сходи посівів; руна”, тоді як друге значення цього іменника “Густа вовна в овець” (СУМ I, 761) не бере участі в дієслівній номінації.

Трапляються випадки, коли відіменникове дієслово мотивується одним із дальших іменникових значень. Наприклад, на семантику дієслова косичити “розум. Те саме, що завітчувати” впливає третє значення іменника косиця “розм. Квітка, якою завітчуються”, тоді як чотири інші значення цього іменника залишилися поза сферою мотивації.⁴

Дієслів, які мають два і більше значень і мотивуються іменниками з одним значенням, небагато: бубнити 1–2 (бубон 1), косити 1–2 (коса 1), дзвонити 1–3 (дзвін 1).

Розвиток значень цих дієслів відбувався таким шляхом, що семантично твірний іменник мотивує перше значення дієслова, на базі якого у свою чергу розвиваються дальші, часто переносні значення. Наприклад, перше значення дієслова бубнити “Трати на бубні // Утворювати глухі звуки (про бубон); густити” формується на основі значення іменника бубон “Ударний музичний інструмент”, тоді як друге “розм. Стукати, тарабанити” (СУМ I, 244) розвинулося на основі вихідного дієслівного значення.

Перше значення дієслова косити 1 “Зрізувати, стинати траву, збіжжя й т.ін косою, косаркою тощо” (СУМ IV, 305) утворилися під впливом значення іменника коса 2 “Сільськогосподарське знаряддя для косіння трави, збіжжя тощо, що має вигляд вузького зігнутого леза, прикріпленого

⁴ Див.: косиця “1.Зменш.-пестл.до коса 1. 2. бот., розм. Те саме, що вуса 3. 3.розм. Квітка, якою завітчуються. 4. рідко, Загнуте перо у хвості птаха. 5. Діал. Цівка” (СУМ IV, 305).

до держака” (СУМ IV, 304). Друге переносне значення цього дієслова “Позбавляти життя; нищити, вбивати” впливає із першого значення дієслова.

Цікавою є семантична структура дієслова дзвонити, яке виступає з такими трьома значеннями: “1. Викликати звуки, ударяючи в дзвін, калатаючи дзвінком або б’ючи по деяких предметах. 2. Викликати до телефону дзвінком телефонного апарата; говорити по телефону. 3. перен., розм. Без потреби багато говорити; базікати, поширювати чутки, плітки і т.ін.” (СУМ II, 265). Іменник дзвін уживається і значенням “Ударний сигнальний підвісний інструмент, звичайно із сталі або бронзи, у вигляді порожнистої, зрізаної знизу груші, в середині якої підвішений ударник (серце)” (СУМ II, 264) і мотивує перше пряме і третє переносне значення дієслова, тоді як друге значення лексеми дзвонити появилось пізніше у зв’язку з винаходом телефонного апарата і мотивується вторинним іменником дзвінок.

В окремих українських дієсловах, структурно мотивованих іменниками, безпосередня семантична мотивація іменниками втратилася. Наприклад, в основі сучасної семантичної мотивації дієслів гвоздити, банити, тарабанити тощо лежить якась одна властивість, функція чи призначення відповідного іменника. Сама функція іменника гвоздь стала базою для формування першого дієслівного значення: гвоздити “Бити настирливо, з силою”, що в свою чергу, послужило розвитком другого переносного значення “Говорити впевнено, переконливо // Говорити, вникаючи в суть справи” (СУМ II, 45).

У багатьох випадках полізначенневий іменник мотивує тільки одне або кілька дієслівних значень, тоді як інші розвиваються на основі першого або дальших дієслівних значень, що часто стають переносними. Наприклад, дієслово кадити має два значення, як і мотивуючий іменник кадило. Перше дієслівне значення “Махаючи кадилом (кадильницею) під час церковного обряду, курити ладаном або іншим пахучими речовинами” (СУМ IV, 68) безпосередньо мотивується першим іменниковим. Друге “перен., розм. Випускати, виділяти дим або чад, запах; курити” виникло

внаслідок метафоричного вживання першого значення дієслова.

Однією з причин, які призводять до того, що іменникове значення не мотивує дієслівного, є вузьке, часто термінологічне вживання іменника в якомусь одному значенні. Наприклад, друге значення іменника костриця “бот. Те саме, що вівсяниця 1” не мотивує жодного значення дієслова костричитися. (СУМ IV, 308). Значення дієслова крохмалити “Намочувати білизну, тканину в крохмальному розчині, щоб зробити її цупкою та глянсовою” мотивується не основним значенням іменника крохмаль, а тільки його відтінком “Білий порошок, який добувають із бульби картоплі, зерен рису, пшениці тощо” (СУМ IV, 367).

У процесі історичного розвитку семантичний взаємозв'язок між твірними іменниками і похідними дієсловами може послаблюватися. Дієслова починають мотивуватися іншими однокореневими, але різносуфіксальними іменниками. Так, наприклад, лексема красити у сучасній українській мові вживається з двома значеннями: “1. Те саме, що фарбувати. 2. Те саме, що забарвлювати 1 (перев. в червоний колір)”. Синхронно це дієслово скоріше мотивується іменником краска (літ. фарба), ніж краса. Іменник краска, який побутує в розмовній мові, як і дієслово красити, має два значення: “1. Те саме, що фарба. 2. Те саме, що рум'янець” (СУМ IV, 327).

Дієслова семантично і структурно можуть мотивуватися іменником і прикметником, тому не всі іменникові чи прикметникові значення впливають на семантичну структуру дієслова. Наприклад, дієслово золотити має три значення, перше з яких “Покривати золотом (у 1 знач.) або позолотою” (СУМ III, 681) мотивується першим іменниковим: золото “Хімічний елемент, благородний метал жовтого кольору, гнучкий, тягучий і ковкий” (СУМ III, 682), а друге і третє розвинулось на основі прикметникових значень. Бувають випадки, коли дієслово семантично мотивується двома різноструктурними іменниками. Так, наприклад, перше значення дієслова плужити “Орати плугом формується на основі першого значення іменника плуг

“Сільськогосподарське знаряддя з широким металевим лемешем або диском для оранки”, а друге значення цього дієслова “Обробляти землю плужком (у 2 знач)” мотивується другим значенням іменника плужок “Невеликий кінний або ручний культиватор” (СУМ VI, 595).

Семантична структура полісемантичних дієслів на -ити й мотивуючих іменників дуже часто буває різною. Це пояснюється тим, що дієслово, розвинувши систему своїх власних значень, які базуються на певних асоціаціях іменниковими чи на переносному використанні попередніх дієслівних значень, мотивується найбільш поширеними іменниковими значеннями. Внаслідок цього воно стає контекстуальним синонімом. Найчастіше це спостерігається у багатозначних, широко вживаних лексемах. Наприклад, одне із значень дієслів парити, мастити, мірити, лушити відповідно розвинуло такі значення: сікти, шмагати; бити; завдавати ударів, бити; сильно бити.

“...”

Дієслово лушити у сучасній українській мові має чотири значення: “1. Обчищати від шкарлупи, лузги і т.ін.; лузати (у 2 знач.). 2. перен., фам. Сильно бити. 3. рідко, фам. Те саме, що лупити 3. 4. с.-г. Розпушувати верхній шар ґрунту після збирання врожаю” (СУМ IV, 561). Можна припускати, що на семантичну структуру дієслова лушити впливають значення таких слів, як лузга, луска, лупа (1 і 4 дієслівні значення). Друге і третє дієслівні значення мотивуються, мабуть, семантикою вигуку лусь.

Ряд дієслів в українській мові утворено від іменників, що означають частини рослин чи саму рослину: брунитися 1 (брунька 1), галузитися 1 (галузка 1), колосити 1 (колос 1), коренитися 2 (корінь 5), корчитися-ся 2 (корч 2), костричитися 3 (костриця 2), кущитися 2 (кущ 3) тощо. Наприклад, перше значення дієслова костричитися “Виділяти кострицю й ставити колючим унаслідок цього (про прядиво, волокно)” сформоване під впливом першого іменникового – костриця “Внутрішня тверда неволокниста частина стебел прядивних рослин (конопель, льону та ін.), що залишається у вигляді дрібних колючих трісочок під час попередньої обробки цих

ролсин; терміття”; друге переносне, розмовне дієслівне значення “Поводитися зарозуміло; гороїжитися, чванитися” утворилося на основі першого, а третє переносне, розмовне “Те саме, що найжачуватися 3” (СУМ IV, 308) – на основі другого.

Цікавий семантичний взаємозв’язок спостерігаємо між дієслівними лексемами коренити, коренитися й іменником корінь, який у сучасній українській мові має аж п’ять значень.

Дієслово коренитися виступає з двома значеннями (СУМ IV, 288), які мотивуються першим значенням іменника корінь “Частина рослини, що міститься у землі й і за допомогою якої рослина всмоктує з ґрунту воду з поживними речовинами”, а також третім “перен. Початок, походження чого-небудь” (СУМ IV, 292, 293).

Семантика дієслова коренити далеко відійшла від семантики іменника корінь. В основу мотивації цього дієслова “розм. Ущипливо, дошкульно докоряти комусь за що-небудь; Дуже лаяти когось, ганити” (СУМ IV, 288) покладено асоціативний зв’язок з іменником корінь (те, що міститься всередині чогось: землі, тіла тощо).

Щодо дієслова лопушитися, що виступає у значенні “розм. Широко розростатися, випускати багато листя (про рослини)” (СУМ IV, 548), то основою його номінації є зовнішня схожість з іменником лопух у першому значенні “Бур’ян родини складноцвітних із широкими листками і чіпким суцвіттям з колючками; реп’ях. // Зарості цієї рослини. // Лист цієї рослини” (СУМ IV, 547). Друге значення цього іменника “перен., фам. Про некмітливу людину” не мотивує дієслівного значення.

Частина дієслів в українській мові мотивуються іменниками — назвами тварин, комах тощо. Серед них виділяють 3 групи: 1) дієслова із значенням “народжувати те, на що вказує мотивуючий іменник”, наприклад, жерибитися “Народжувати лоша (іст. жереб’я)”, телитися “Народжувати теля” і т.д (характерно, що такі дієслова утворюються тільки від назв переважно свійських тварин); 2) дієслова із значенням “робити, поводитися так, як тварина, комаха,

названа твірною основою” (гадючитися, індичитися, їжитися, їжачитися, лисичити, комахитися); 3) дієслова із значенням “робити тим, на що вказує твірна основа” (каплунити(каплун).

Значення дієслів першої і третьої груп здебільшого мотивуються основними, найбільш поширеними іменниковими ми значеннями. Семантичний взаємозв’язок між прохідним дієсловом і вірним іменником у другої групи дієслів часто базується на порівнянні. Наприклад, гадючитися “Звиватися, як гадюка” (СУМ II, 11). Якесь одна чи кілька найбільш помітних рис, ознак тварини, комахи безпосередню стає основою для творення дієслова з відповідним значення на цій основі може розвинутися вторинне, похідне, здебільшого переносне іменникове значення, яке семантично може мотивувати також дієслівне значення. Наприклад, семантична структура іменника гадюка в сучасній українській мові така: “1. Отруйна змія з плескатою головою у вигляді трикутника. 2. перен., зневажл. Про злу, підступну людину” (СУМ II, 11) Переносне значення цього іменника розвинулася з першого основного і бере участь у семантичній мотивації дієслова.

Семантичний взаємозв’язок між дієсловом та іменником у процесі історичного розвитку мови може послаблюватися або й зовсім втрачатися (пор. голубити (голуб), гавити,-ся (гава).

Досить великою є група одно- і полізначенневих дієслів на -ити, мотивованих аналогічними щодо семантики абстрактними іменниками. Між цими твірними і похідними словами виявляється деякі особливості. Окремі дієслова мотивують частину своїх значень іменниками, а частину – прикметниками. Так, у дієслові баламутити перше значення мотивується відповідним прикметником “рідко. Робити неспокійним, каламутити (воду і т.ін)”, а друге і третє – іменниками: “2. Хвилювати кого-небудь, сіяти неспокій серед когось. 3. Залицятися, настирливо домагатися взаємності в коханні” (СУМ I, 94). У дієслові благовістити 1–3 перше дієслівне значення мотивується іменником, а друге і третє – прикметником (СУМ I, 192).

Семантика деяких дієслів дорівнює значенню відповідних фразеологічних зворотів: баяндрасити і баяндраси точити (СУМ I, 98), спантеличити і збивати з пантелику (СУМ VI, 46).

Архаїчне лексичне значення іменника, як правило, не мотивує дієслівного. Значення дієслова безчестити “Позбавляти доброї слави; неславити, ганьбити” сформувалася на основі першого значення іменника безчестя “Те, що завдає неслави; ганьба”. Друге застаріле значення цього іменника “Грошова винагорода за образу чиновної особи, яку ображений міг стягнути з свого кривдника” (СУМ I, 153) не бере участі у дієслівній номінації. При повній семантичній мотивації дієслово набираю таких же стилістичних ознак, що й мотивуючий іменник. Пор., наприклад, зустріли значення дієслова блудити й іменника блуд (СУМ I, 202) та діалектизмів галабурдити і галабурда (СУМ II, 18).

У ряді відіменникових дієслів їх лексичне значення виходять за межі лексичного значення твірних іменників. Наприклад, вередити “Завдавати болю, уражати хворе місце”, а веред “Гнійний нарив, болячка” (СУМ I, 327). Багатшою і складнішою є семантична структура і таких дієслів: вірити 1–5 (віра 1–3), ганити 1–2 (гана 1), гнітити 1–4 (гніт 1–3), вадити (вада 1–2) тощо. Складним є семантичний взаємозв’язок між похідним дієсловом та мотивуючим іменником і в тих випадках, коли не всі іменникові значення утворюють дієслівні, а останні розвиваються на основі компонентного розщеплення якогось іменникового значення або дальшого розвитку попереднього дієслівного значення. Наприклад, перше значення дієслова вістити “Наперед визначати те, що буде, що станеться; пророкувати” мотивується першим значенням іменника вість “Звістка, повідомлення”. Друге значення цього дієслова “Бути ознакою, прикметою того, що буде, що наступить” (СУМ II, 685, 693) могло появитися як на основі розщеплення і дальшого розвитку іменникового значення, так і на основі першого дієслівного значення.

Лише зрідка семантична структура окремих дієслів формується, з одного боку, під безпосереднім впливом деяких або всіх іменникових значень, з другого боку, відбувається семантичне довантаження новими, не мотивованими іменником значеннями. Наприклад, перші три значення дієслова гнітити, відповідно мотивуються трьома значеннями іменника гніт 1. Четверте ж значення цього дієслова “Надавати чому-небудь золотисто-коричневого кольору за допомогою вогню; підсмажувати” (СУМ II, 96) розвинулося незалежно від іменникових значень.

У процесі історичного розвитку семантичний взаємозв’язок між дієсловом та іменником в окремих ланках може втрачатися або послаблюватися, внаслідок чого деякі іменникові значення не мотивують дієслівних. Наприклад, дієслово грозити у сучасній українській мові має три значення: “1. Попереджати з погрозою про покарання; погрожувати. 2. Містити в собі яку-небудь загрозу, небезпеку; загрожувати. 3. перен. Лякати своєю близькістю, можливістю здійснення”. Іменник гроза, який структурно мотивує дане дієслово, вживається з чотирма значеннями: 1. “Грім і блискавка з дощем або градом, що перев. супроводяться великим вітром. 2. перен. Бурхливі події, що відбуваються в суспільстві. 3. перен. лихо, небезпека, катастрофа і т.ін., що загрожує кому-небудь. 4. перен. Те, що викликає, наводять страх, жах”. (СУМ II, 173). Як бачимо, в основу дієслівних значень покладено тільки 3 і 4 іменникові значення, а два перші залишилися поза сферою мотивації.

Внаслідок різних причин твірний іменник може стати рідковживаним або й зовсім втратитися, тоді як дієслово може побутувати у літературі або розмовній мові, як наприклад, ерепинитися “розм. Наполегливо настоювати на чому-небудь, не бажати погоджуватися з чимось, сердито упиратися, пручатися” (СУМ II, 498)⁵. Пор. також журити 1–

⁵ Про зв’язок цього дієслова з іменником ерепа див.: *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, вып. 5. Под ред. Н. М. Шанского. Изд-во МГУ, 1973, с. 261; М. Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*, т. 2. М., 1967, с. 23.

3 (жур–жура 1-2), лагодити 1–5 (лагода 1–2), ластитися 1–2 (лестощі 1), морити 1–4 (мор 1).

Серед відіменникових дієслів на -ити є випадки, коли дієслово розиває своє узагальнююче значення на основі кількох іменникових. Наприклад, обидва значення іменника злоба “1. Почуття недоброзичливості, ворожнечі до когонебудь. 2. Почуття роздратування, гніву, досади; розлюченість” (СУМ III, 597) стали семантичною базою для дієслова злостити “Злити, дратувати, викликаючи злість” (СУМ III, 604). Пор. також капостити 1 (капость 1–2), печалити 1 (печаль 1–2).

Продуктивними і досить поширеними в сучасній українській мові є дієслова на -ити із значенням “робити те, на що вказує твірна основа”, мотивовані здебільшого іменниками з конкретним значенням і рідше – з абстрактним.

Семантична структура таких дієслів в основному не відрізняється від де субстантивних дієслів інших груп і типів на -ити. Вона виявляє деякі як загальні, так і часткові особливості. Більшість таких дієслів мають меншу кількість значень, ніж мотивуючі їх іменники, а іменників з одним значенням найбільше.

Дієслів, які мають більшу кількість значень, ніж мотивуючі їх іменники, порівняно небагато: бродити 1–2 (брід 1), гатити 1–4 (гать 1), гилити 1–4 (гилка 1), лічити 1–6 (лічба 1–4), платити 1–4 (плата 1–2), морозити 1–5 (мороз 1).

В окремих випадках дієслово мотивується не першим, а дальшим іменниковим значенням (діал. багнити – багну (у 2 знач.) “Розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу та ін. земля на шляхах, стежках і т.д; болото” (СУМ I, 84); діал. бовдуритися – бовдур (у 2 знач.) “діал. Стовп диму, клуб туману, хмар і т.ін.” (СУМ I, 206).

Семантика окремих дієслів досить віддалена від мотивуючих іменників. Наприклад, дієслово бродити 1 має два значення: “1. Повільно ходити без певної мети й напрямку; блукати. 2. перен. Повільно рухатися, пересуватися” (СУМ I, 238). Мотивуючий іменник брід означає “Мілке місце річки, озера або ставка, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік” (СУМ I, 237).

Основою семантичної мотивації дієслова бродити послужила ідея переміщення. Здебільшого такі лексеми, як, наприклад, валити 1–3 (вал 1–4), вершити 1–2 (верх 1–8), городити 1–2 (город 1–2), манити 1–3 (мана 1–2) тощо, давнього походження, широко вживані.

Трапляються випадки, коли одне з іменникових значень мотивує дієслівне, на основі якого в свою чергу розвивається друге дієслівне значення. Наприклад, четверте значення іменника вал “перен. Суцільна маса чого-небудь, яка рухається довгою смугою” (СУМ I, 283) мотивує перше значення дієслова валити 2 “Іти у великій кількості, посуватися натовпом. // Рухатися густою масою”. Друге дієслівне значення “Іти навално, грубо, напролом” (СУМ I, 284) впливає з першого (пор. економити 1–2 (економія 1–2), жолобити 1–2 (жолоб 1–4), клубитися 1–2 (клуб–клубок 1–4), мотлошити 1–2 (мотлох 1–3).

Часто друге дієслівне значення стає переносним. Наприклад: гноїти “1. Викликати або допускати гниття; сприяти гниттю. 2. перен. Тримати довго в тяжких, згубних умовах (про людину)” (СУМ II, 97). Пор. городити 1–2 (город 1–2).

Дієслівна номінація може формуватися також на основі певних асоціацій (найчастіше зорових) з іменниковим значенням. Наприклад, значення дієслова жмурити “Стуляючи повіки, частково прикривати (очі)” виникло на основі зорових аналогій з іменником жмури “Невеликі хвилі на поверхні води” (СУМ II, 538). Пор. також кужелити 1 (кужіль 1–2), кучугуритися 1 (кучугура 1–2), локшити 1 (локшина 1), макітритися 1 (макітра 1–3), маячити 1 (маяк 1–3), парусити 1 (парус 1–2), перламутритися 1 (перламутр 1), магнітити 1 (магніт 1), перлитися 1 (перли 1–2).

Досить часто дієслівне значення створюється на основі узагальнення кількох (найчастіше двох) іменникових значень. Так, значення дієслова купчити “Збирати докупи; скупчувати” виникло на основі узагальнених значень іменника купа “1. Велика кількість чого-небудь складеного, зсипаного горою в одному місці; гора (у 2 знач.). 2. перен. Те

саме, що група 1. 3. перен., розм. Велика кількість чого-небудь” (СУМ IV, 405, 400). Пор. мовити 1 (мова 1–6).

Зрідка дієслова виявляють подвійну семантико-граматичну мотивацію, наприклад, горбити “Робити горбатим; згинати горбом” (СУМ II, 126). Пор. також пінити “1. Робити пінистим; викликати піну на поверхні рідини. 2. Те саме, що пінитися” (СУМ VI, 536).

Семантичні взаємозв’язки між твірними іменниками і похідними дієсловами на -ити в сучасній українській мові складні і багатогранні. Вивчення цієї проблеми дає можливість виявити кількість і якість значень твірних і похідних слів, провести семасіологічну характеристику різних типів твірних і похідних слів як на парадигматичному, так і на синтагматичному рівнях тощо.

Передруковано з: Мовознавство. – 1977. – № 3. – С. 29-35.

ДІЄСЛОВА НА -ІТИ (рос. -ЕТЬ, білор. -ЕЦЬ/ -ЭЦЬ) У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ (мотивовані прикметниковими основами)

Дієслова з суфіксом -і-ти (рос. -е-ть, білор. -е-ць/-э-ць) у сучасних східнослов'янських мовах утворюються від іменникових, прикметникових, дієслівних і вигуккових твірних основ. Найбільше безпрефіксних дієслів з цими суфіксами (кілька сотень у кожній із східнослов'янських мов) утворено від прикметникових твірних основ.

Щодо структури твірні прикметникові основи можна поділити на два типи: первісні, або іменні (укр. рад-іти, син-іти; рос. рад-еть, син-еть; білор. стар-эць, сін-эць) та суфіксальні. У межах останніх виділяються такі суфікси: а) -к-, -ок-: укр. шир-ок-ий – широч-іти, вис-ок-ий – височ-іти; рос. мел-к-ий – мел-еть, креп-к-ий – креп-еть; білор. шыр-ок-і – шырач-эць, мел-к-і – мяльч-эць; б) -н-: укр. муж-н-ій – мужн-іти, люд-н-ий – людн-іти; рос. муж-н-ый – мужн-еть, влаж-н-ый – влажн-еть; білор. муж-н-ы – мужн-эць, мут-н-ы – мутн-эць; в) -ав- (-яв-): укр. дич-ав-ий – дичав-іти, дір-яв-ий – діряв-іти; рос. шерш-ав-ый – шершав-еть, дыр-яв-ый – дыряв-еть; білор. рж-ав-ы – ржав-эць, ласк-ав-ы – ласкав-эць; г) -ов-: укр. мак-ов-ий – маков-іти, буряк-ов-ий – буряков-іти; рос. рог-ов-ой – рогов-еть, махр-ов-ый – махров-еть; д) -ив-, -ів-: укр. парш-ив-ий – паршив-іти, черв-ив-ий – червив-іти; рос. черв-ив-ый – червив-еть, плеш-ив-ый – плешив-еть; білор. парш-ыв-ы – паршыв-эць, шалудз-ів-ы – шалудзів-эць; е) -уват-, -оват-: укр. труд-оват-ий – трудоват-іти, бур'ян-уват-ий – бур'януват-іти; рос. угр-оват-ый – угроват-еть; є) -ат-: укр. черев-ат-ий – череват-іти; рос. волос-ат-ый – волосат-еть, рог-ат-ый – рогат-еть; білор. страк-ат-ы – стракац-еть, валас-ат-ы – валасац-эць; ж) -ен-, -ан-, -ян-: укр. криж-ан-ий – крижан-іти, дерев'-ян-ий – дерев'ян-іти; рос. дерев-янн-ый – деревян-еть, трав-ян-ой – травян-еть; білор. вадз-ян-ы – вадзян-эць, цьм-ян-ы – цьмян-эць.

Деякі прикметникові суфікси при утворенні дієслів можуть випадати: укр. рід-к-ий – рід-іти; рос. ред-к-ий – ред-еть, мел-к-ий – мел-еть; білор. мел-к-і – мял-эць, рэд-к-і – радз-эць. Збереження або відсутність окремих суфіксів,

передусім -н-, у деяких основах є однією з причин наявності паралельних словотворчих основ, одна з якою часто сприймається як іменникова, а друга – як прикметникова, наприклад: укр. холодіти – холодніти, деревіти – дерев’яніти, мужіти – мужніти, дуріти – дурніти; рос. холодеть – холоднеть, плеснеть – плесневеть, скудеть – скуднеть; білор. халадзець – халаднець, савець – салавець, шырэць – шырачэць.

Характерною особливістю дієслів, утворених від прикметникових твірних основ, є те, що ці дієслова часто мають словотворчі дублети з суфіксами -і-, -и-, -а- (-іша-), значно рідше -ува-, -ну-: укр. білий – біліти – білити – білішати – білувати, слабий – слабіти – слабити – слабішати – слабувати – слабнути; рос. желтый – желтить – желкнуть, белый – белеть – белить – беловать, слабый – слабеть – слабить – слабнуть; білор. жоўты – жаўцець – жаўціць – жоўкнуць, слабы – слабець – слабіць – слабнуць.

Такі словотворчі дублети (за винятком форм на -ішати) фіксуються вже писемними пам’ятками давньоруської мови, що ... пов’язане з генезисом і кристалізацією категорії виду. Відприкметникові форми на -ити в цей час були звичайно каузативами у відношенні до дієслів з суфіксами -і(ти) < Ъ(ти), -ну(ти) < -на(ти): маячити – маякнути, слабити – слабіти, густити – густіти, бїлити – бїлїтисѧ¹.

У сфері функціонування словотворчих дублетів у східнослов’янських мовах виявляються і деякі специфічні риси. Так, дієслівні утворення на -ішати відомі тільки українській мові, причому дієслова слабіти, слабішати,

¹ Див.: W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, Bd II, Göttingen, 1928, стор. 193; А. Мейе, Общеславянский язык, М., 1951, стор. 190 – 193; П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка. Морфология, М., 1953, стор. 270 – 271; Л. В. Куркина, Типологическая характеристика глаголов на -iti в славянских языках (на материале древнерусского, польского, чешского и сербско-хорватского языков), Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук, М., 1965, стор. 21.

слабшати є літературними, тоді як слабувати, слабити частіше вживаються в розмовній мові чи діалектах.

Дієслова, утворені від прикметникових основ за допомогою суфікса -і-, в основному виражають або перехід до стану, визначеного твірною основою, або перебування у такому стані. На таку семантичну властивість дієслів цього типу звернув увагу ще Г. Павський, а значно пізніше і В. Богородицький². Аналогічне визначення семантики таких дієслів дають Л. А. Юрчук, В. М. Русанівський³.

Таке загальне визначення семантики відприкметникових утворень на -іти не дозволяє конкретніше говорити про продуктивність, функціонування, специфічні властивості окремих шарів дієслів даного типу. Враховуючи те, що на значення слова впливають всі його складові частини (морфеми), при аналізі дієслів доцільно виділяти словотворчі типи, звернувши увагу і на семантику твірних основ.

Дієслова на -іти (рос. -еть, білор. -ець/-эць) утворюються від основ якісних і рідше – від відносних прикметників.

Дієслова, утворювані від основ якісних прикметників. Цей тип дієслів означає процес переходу до іншого стану або перебування в стані, названому твірною основою, і ділиться на три семантичні розряди: 1) дієслова із значенням зміни стану чи перебування у стані, що сприймається органами чуттів; 2) дієслова із значенням зміни матеріального або фізичного стану; 3) дієслова, що вказують на зміну внутрішнього стану істот.

Відприкметникові утворення із значенням зміни стану чи перебування у стані, що сприймається органами чуттів, виявляється у двох словотворчих групах: 1) дієслова, що виражають зорові відчуття; 2) дієслова із значенням

² Див.: Г. Павский, Филологические наблюдения над составом русского языка, СПб., 1842, стор. 67; В. Богородицкий, Общий курс грамматики русского языка, М., 1935, стор. 188.

³ Див.: Л. А. Юрчук, Питання суфіксального утворення дієслів у сучасній українській мові, К., 1959, стор. 42; В. М. Русанівський, Структура українського дієслова, К., 1971, стор. 195.

“робитися, ставати щодо дотикових, смакових, слухових відчуттів таким, як на це вказує твірна основа”.

Дієслова, що виражають зорові відчуття (їх налічується кілька десятків у кожній із східнослов'янських мов), залежно від семантики твірних основ поділяються на дві підгрупи: 1) дієслова, утворені від прикметників, що означають назви кольорів; 2) дієслова, утворені від прикметників, що виражають світлові й кольорові відчуття.

Дієслів з суфіксом -і- (рос. -е-, білор. -е-/-э-), утворених від прикметників, що означають назви кольорів, у кожній із східнослов'янських мов нараховується близько 20: укр. біліти, блакитніти, багрянити, багровіти, голубіти, жовтіти, зеленіти, рожевіти, червоніти, чорніти, рудіти, синіти; рос. белеть, смуглеть, синеть, зеленеть, сиветь, желтеть, краснеть, багрянеть, пестреть, розоветь, алеть, седеть, сизеть; білор. бялець, жаўцець, сінець, зелянець, чарнець, шарэць, барвавець, рыжець, чьрванець. Частина таких дієслів може мати паралельні форми з часткою -ся: укр. біліти – білітися, жовтіти – жовтітися, зеленіти – зеленітися, синіти – синітися, червоніти – червонітися; рос. белеть – белеться, краснеть – краснеться, чернеть – чернеться, желтеть – желтеться; білор. бялець – бялецца, зелянець – зелянецца тощо. У білоруській мові зворотних форм цього типу значно менше, ніж в українській і російській мовах. Приєднання зворотної частки -ся до відприкметникових утворень з суфіксом -і- впливає і на зміну значення.

Дієслова на -іти (рос. -еть, білор. -ець/-эць), утворені від прикметників, що означають кольори, вживаються на позначення: 1) “робитися щодо кольору таким, як визначено прикметниковою основою” (укр. біліти, буріти, блакитніти, багровіти, багрянити, рожевіти, синіти, русявіти; рос. белеть, багрянеть, синеть, буреть, розоветь; білор. бялець, барвавець, сінець, ружавець); 2) “виднітися, видаватися щодо кольору таким, як на це вказує прикметникова твірна основа” (укр. голубіти, синіти, сизіти, жовтіти; рос. голубеть, синеть, сизеть, желтеть; білор. жаўцець, сівець, сінець). Часто та ж сама форма дієслова поєднує в собі обидва значення (зеленіти, чорніти, червоніти, шаріти, сизіти, синіти, жовтіти, біліти): “Із-за лісу, з-за туману, Місяць впливає: Червоніє, круглолиций,

горить, а не сяє” (Т. Шевченко); “Гомоніла Україна, Довго гомоніла, Довго, довго кров степами Текла, червоніла” (Т. Шевченко); “Начинала уже прилежно желтеть пшеница, волнуемая горячим ветерком” (К. Седих); “Вдали желтели песчаные бока гор, а на них синел лес” (І. Гончаров); “На полі вечер жыта хваляваў, як мора, калыхалася трава на выгарках, і хмарамі цямеў Над балатамі небасхід...” (М. Танк); “Пакуль сцямнее, ён хацеў яшчэ На памяць фатаграфію зрабіць” (М. Танк). Як видно з наведених ілюстрацій, точне значення таких дієслів можна встановити тільки в контексті.

В українській мові на позначення процесу переходу до вищого вияву якості частіше використовуються утворення від вищого ступеня прикметників з суфіксом -а- (блакитніти – блакитнішати, голубіти – голубішати, жовтіти – жовтішати, чорніти – чорнішати, червоніти – червонішати).

Крім дієслів на -іти (рос. -еть, білор. -ець/-эць), утворених від прикметників, що виражають назви основних кольорів, у кожній із східнослов'янських мов уживається ще кількадесят дієслів, утворених від прикметників, що означають різні відтінки основних кольорів чи метафоричні назви різноманітних світлових і кольорових явищ. До цих дієслів можна зарахувати такі форми: укр. тускніти, яскравіти, яріти, хмурніти, хмарніти, світліти, смагліти, русявіти, рум'яніти, рябіти, половіти, темніти, ясніти, шаріти, тьмяніти; рос. тускнеть, мрачнеть, светлеть, смуглеть, русеть, румянеть, рябеть, пестреть, темнеть, яснеть, краснеть, сереть, бледнеть, алеть; білор. рабець, бляднець, палавець, пунсавець, румянець, сівець, смуглець, стракаець, яснець, ярчэць, хмурнець, святлець, мутнець. Сюди входять і деякі неологізми (бронзовіти, олов'яніти, чавуніти, маковіти, скляніти, буряковіти), більшість яких уживається в художній літературі при зображенні зовнішнього вигляду об'єкта. На фоні художнього контексту вони сприймаються як порівняння з відповідним іменником: “Все живе чавуніло від нещадної тріскучої спеки” (О. Гончар); “Сидять вечорами тихими, поважні, сивобороді, Бронзовіють високі чола, стиснуті в думі уста” (А. Малишко); “Сливеют губы с холода,

но губы шепчут в лад: “Через четыре года здесь будет город-сад” (В. Маяковский).

Характерною особливістю цих дієслів є те, що вони утворені від прикметників відносних з суфіксами -ов-, -ян-, -н- чи навіть іменників, але значення їх мотивується прикметниками якісними, які характеризують об’єкт щодо зовнішнього вигляду або сприймаються як порівняння з відповідним іменником. Так, дієслово бронзовіти виступає із значенням “бути бронзовим, виділятися бронзовим кольором” чи “ставати подібним до бронзи”, чавуніти “бути чавунним, виділятися чавунним кольором” чи “ставати подібним до чавуну” тощо. Подібні дієслова обмежені в жанровому відношенні, вони вживаються в художній літературі, особливо в поезії.

Невелика кількість дієслів на означення “робитися, ставати щодо дотикових, смакових, слухових відчуттів таким, як на це вказує твірна основа”, утворена від прикметників, що виражають різні якості, які сприймаються органами чуттів. Дуже часто властивості, позначувані прикметниками, можуть сприйматися одночасно різними органами чуттів. А тому і поділ дієслів, утворених від цих прикметників, є релятивним.

Прикметники, від яких утворені такі дієслова, можуть позначати властивості, що сприймаються: 1) органом зору (укр. круглїти, бубнявіти, дрібніти, щільніти, важніти, крупніти, міліти, дебелити, височіти, товстіти; рос. плотнеть, тяжелеть, крупнеть, мелеть, грубеть, толстеть, круглеть, полнеть, худеть; білор. буйнець, грузнець, танець, танчэць, шырачэць і шырэць, памажнець, паніжэць, цяжэць, лягчэць, вузець, глыбець, караець, даўжэць, мяльчэць і мялець, круглэць; 2) органом смаку (укр. сирїти, кисліти, квасніти, солодіти, ситїти, спіліти; рос. сыреть, кислеть, солодеть, сытеть; білор. ялчэць, салатзець, кіслець, ялкавець, кваснець, гарчэць); 3) органами дотику (укр. студенїти, рихліти, твердіти, рідїти, тужавїти, густїти, тупїти, тепліти, холодніти, мокрїти, пружніти, гарячіти; рос. густеть, тупеть, теплеть, черстветь, влажнеть, мокреть; білор. гусець, тужэць, сушэць, гладчэць, радзэць, радчэць, мякчэць, вастрэць, вільгатнець,

рыхлець, чарсцевець); 4) органом слуху (укр. гучніти; білор. цішэць, гучнець, званчэць).

Більша кількість дієслів на -іти (рос. -еть, білор. -ець/-эць) із значенням “робитися, ставати щодо дотикових, смакових, слухових відчуттів таким, як на це вказує твірна основа”, притаманна сучасній українській і білоруській мовам, менше їх – у російській мові. Це пояснюється тим, що деяким українським і білоруським утворенням даного типу у російській мові відповідають інші структурні типи дієслів. В основному фіксується три типи структурних відповідностей: а) словосполучення типу “стати, ставати (більш) + відповідна форма прикметника в орудному відмінку”: укр. товстіти, рос. толстеть і становиться толстым; укр. кругліти, рос. становиться более круглым; білор. танчэць, рос. тончатъ і становиться тоньше; білор. лягчэць, рос. становиться легче; б) дієслова з іншими суфіксами (-ну-, -а-, -и-): укр. бубнявіти, рос. бухнуть; укр. дрібніти, рос. мельчатъ; укр. височіти, рос. выситься і возвышаться; білор. лягчэць, рос. легчатъ; в) префіксально-суфіксальні форми: укр. маліти, рос. уменьшаются, уменьшаются; білор. даўжэць, рос. удлиняются; білор. карацець, рос. укорачиваться.

Крім того, деяким білоруським дієсловам на -ець/-эць в українській мові відповідають дієслова з суфіксом -а-, утворені від вищого ступеня прикметників, а в російській мові словосполучення типу “стати, ставати, робитися (більш) + відповідна форма прикметників”: білор. шырачэць, укр. ширшати, рос. делается (становиться) шире; білор. лягчэць, укр. легшати, рос. становиться легче; білор. вузець, укр. вужчати, рос. становиться уже.

Більша кількість дієслів на -іти (рос. -еть, білор. -ець/-эць) утворена від прикметників, що означають якості, які сприймаються органами дотику, значно менше дієслів – від прикметників, які виражають смакові якості. Тільки поодинокі дієслова утворені від прикметників, що виражають слухові якості.

Однією із специфічних особливостей української мови, зокрема її південно-західних говорів, є наявність дієслів з суфіксом -і-, утворених від прикметників на -уватий, -оватий,

типу трудоватіти, лоюватіти, пранцюватіти, бурякуватіти, причому частіше такі дієслова вживаються у префіксально-суфіксальному оформленні: звихроватіти, збісноватіти, завиноватіти, зраковатіти, звукуватіти, зжиловатіти, залубуватіти. В інших східнослов'янських мовах такі форми поодинокі (рос. угриватеть).

У кожній із східнослов'янських мов нараховується близько 20 дієслів на -іти (рос. -еть, білор. -ець/-эць) на позначення зміни матеріального, темпорального або фізичного стану. Дієслова ці виявляються у чотирьох непродуктивних словотворчих групах.

1. Дієслова із значенням “робитися чи ставати у матеріальному відношенні таким, як вказує твірна основа”. Існує кілька таких дієслів, утворених від якісних прикметників, що означають матеріальний стан: укр. бідніти, багатіти, заможніти, убожіти, мізерніти; рос. беднеть, богатеть, скуднеть; білор. галець, багацець, бяднець.

2. Дієслова із значенням “робитися чи ставати у віковому відношенні таким, як вказує твірна основа”: укр. старіти (-ся), молодіти, дряхліти; рос. стареть (-ся), дряхлеть, молодеть; білор. старэць, маладзець, дряхлець.

3. Дієслова із значенням “робитися чи ставати чи бути у фізичному відношенні таким, вказує твірна основа”: укр. кульгавіти, глушіти, німіти, хворіти і хоріти, хиріти, дряхліти, мертвіти, слабіти, марніти, здоровіти, вагітніти, яловіти; рос. хрометь, неметь, хиреть, розм. хилеть, дряблеть, дряхлеть, мертветь, слабеть, здороветь; білор. нямець, кульгавець, крывець, слабець, хварэць, мярцвець, здаравець, марнець, мізарнець, дужэць. Цей словотворчий тип дієслів непродуктивний, але досить поширений у всіх східнослов'янських мовах (кілька десятків слів). Часто українським чи білоруським дієсловам цієї групи у російській мові відповідають: а) утворення з суфіксами -а-, -ну- при наявності спільних або відмінних твірних основ: укр. хворіти, білор. хварэць, рос. хворать; білор. дужэць, рос. здороветь і крепнуть; укр. марніти, білор. пятрэць, рос. сохнуть, чахнуть; б) значно рідше префіксально-суфіксальні форми: укр. здоровіти, білор. здаравець, рос. выздоравливать.

4. Дієслова, що виражають інші стани: укр. косніти, духмяніти, рос. коснеть, білор. каснець, квітнець, діал. багнець “розвиднюватися”.

Серед дієслів на -іти (рос. -еть, білор. -ець/-эць) з загальним значенням “робитися, ставати таким, як указує твірна основа”, виділяється розряд дієслів на позначення змін внутрішнього стану істот (особливостей характеру, розумової діяльності чи внутрішнього стану взагалі): укр. добріти, дурніти, веселіти, безглуздіти, байдужіти і байдужніти, мудріти, зліти, ласкавіти, ледачіти і ледащіти, лагідніти, суворіти, розумніти, скупіти, смирніти, сміліти, безуміти, шляхетніти, нагліти, статечніти; рос. добреть, глупеть, веселеть, умнеть, суроветь, смирнеть, наглеть, груснеть, свирепеть, простеть, смелеть, храбреть; білор. смялець, смутнець, дурнець, дзічэць, дабрэць, весялець, ласкавец, лагаднець, жвавец, спакайнець, суровець, храбрэць, разумнець, прасцець, мужнець. Дієслова з цим значенням поширені в сучасній українській та білоруській мовах і малопоширені – в російській.

Найменша кількість дієслів цього словотворчого типу в російській мові порівняно з українською та білоруською пояснюється тим, що українським і білоруським дієсловам на -іти в російській мові часто відповідає словосполучення дієслова становиться з відповідним прикметником (укр. потужніти, рос. усиливаться, становиться более мощным; укр. смутніти, білор. смутнець, рос. становиться печальне); значно рідше аналізованим формам у російській мові відповідають префіксально-суфіксальні дієслова чи суфіксальні дієслова на -ать, -овать (укр. статечніти, рос. остепеняется; укр. дичіти і дичавіти, білор. дзічэць, рос. одичать; укр. мужніти, білор. мужнець, рос. мужать; укр. радіти, рос. радоваться).

В українській мові вживаються деякі паралельні форми на -іти, утворені від різних твірних прикметникових основ: байдужіти (байдужий) і байдужніти (байдужний), ледачіти (ледачий) і ледащіти (ледащо), дичіти (дикий) і дичавіти (дичавий).

З-поміж дієслів, що вказують на зміну внутрішнього стану істот, виділяються окремі неологізми, що належать до суспільно

-політичної лексики (укр. лівіти, правіти, рос. леветь, праветь, білор. лявець, правець).

Дієслова на -іти (рос. -еть, білор. -ець/-эць), утворені від основ відносних прикметників. В українській, російській і білоруській мовах нараховується близько 50 дієслів на -іти (рос. -еть, білор. -ець/-эць), утворених від відносних прикметників із загальним значенням “робитися чи ставати таким, як указує твірна основа”. Твірні основи цих прикметників походять від іменників з конкретним значенням.

У кожній із східнослов'янських мов вживається близько 20 дієслів, утворених від відносних прикметників з суфіксами -ав- (-яв-), -ив-, -ат-, -ян-, -ен-, -н-. Значення цих дієслів можна конкретизувати як такі, що означають “покриватися тим, на що вказує первинна основа”: укр. ржавіти, пліснявіти, паршивіти, коростявіти, прищавіти, каправіти, вошивіти, червивіти, волохатіти, брудніти, кошлатіти, миршавіти, плішивіти, кучерявіти; рос. ржавесть, плесняветь, паршиветь, прыщаветь, вшиветь, червиветь, волосатеть, травянеть, грязнеть, шершаветь; білор. вашывець, прыщавець, паршывець, іржавець і ржавець, шалудзівець, чарвівець.

Досить поширеним у східнослов'янських мовах є словотворчий тип з суфіксом -і- (рос. -е-, білор. -е-/э-), що виражає перехід об'єкта до певного нового стану, на який вказує твірна основа. Цей перехід дуже часто зумовлений різними хімічними чи фізичними процесами, що відбуваються в самому предметі. Такі дієслова зберігають прикметникові суфікси -ав- (-яв-), -ов-, -н-, -ен-, -ан- (-ян-), -уват- (-юват-): укр. дерев'яніти, олов'яніти, скляніти, водніти, порохнявіти, корявіти, ледоватіти і леденіти, роговіти, пробковіти, крижаніти, стовбеніти, коржавіти, жилавіти, костеніти, кам'яніти, трупішіти; рос. деревянеть, стеклянеть, водянеть, леденеть, роговеть, пробковеть, столбенеть, коченеть, лубянеть, травянеть, каменеть; білор. ледзянець, шклянець, дзеравянець, касцянець, вадзянець, слупянець, лубянець, карчанець, прущянець, травянець). Частина цих дієслів вживається в розмовній мові, інші входять до складу виробничої і термінологічної лексики.

Передруковано з: Мовознавство. – 1974. – № 5. –С. 60–65.

**ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ І
БОЛГАРСЬКИХ ДІЄСЛІВ, МОТИВОВАНИХ
СЛОВАМИ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ**

слов'янських мовах утворюються за допомогою таких найбільш продуктивних дієслівних суфіксів: укр. -ува- / -'ува- / -ствува-, -ізува- / -изува-, -ірува- / -ирува- /, -фікува-, -и-, -нича-, -ича-, -ну-; рос. -ова- / -ева- /, -ствова-, -ирова-, -изирова-, -изова-, -фицирова-, -и-, -нича-, -ича-, -ну-; білорус. -ава- / -'ава- /, -ствава-, -ізава- / -ызава- /, -ірава- / -ырава- /, -фікава-, -і- / -ы- /, -ніча-, -іча-, -ну-.

Найбільша кількість дієслів іншомовного походження в українській мові утворена за допомогою суфікса -ува- / -'ува- /: командувати, аналізувати, синтезувати, грасирувати, кваліфікувати, економити, фіглярничати, оригінальничати, тормознути. У сучасній російській мові їм відповідають утворення з суфіксами -ова- / -ева- / і -ирова-, причому переважають деривати на -ирова-: командовать, крокировать, сортировать, активировать, регулировать. У білоруській мові, навпаки, більше відповідників із суфіксом -ава- / -'ава- / і значно менше на -ірава- / -ырава- /: командаваць, аналізаваць, рэгрэсіраваць. Типологічне зіставлення таких українських дієслів з болгарськими показує, що в останній вони утворені за допомогою афіксів -ира-м, рідше -ува-м, -ова-м.

Дієслова іншомовного походження у всіх східнослов'янських мовах є перехідними і неперехідними. У цій статті ми розглянемо словотвірні типи неперехідних дієслів іншомовного походження на -ува- / -'ува- / в українській мові і їх структурно-словотвірні відповідники в інших східнослов'янських і болгарській мовах.

Дієслова із значенням “бути кимсь, займатися тим,
що властиве особі, названій твірною основою”

Дієслова даного типу утворюються від трьох словотвірних розрядів іменників: 1) від агентивних і

професійних назв; 2) від назв осіб за соціальним станом; 3) від назв людей за внутрішніми чи зовнішніми ознаками. Найбільша кількість дієслів із цим значенням у сучасній українській і болгарській мовах мотивується іменниками із значенням професій, роду заняття, значно менше їх у російській, білоруській: укр. адвокатувати, акторувати, режисерувати, репортерувати, секретарювати, слюсарювати, стельмахувати, шоферувати, регентувати; рос. джигитовать, мастеровать, регентовать; білорус. майстраваць, кушнераваць, джыгітаваць. Дещо більше відповідників з суфіксом -ирова- у російській мові, -ірава- /-ырава-/ у білоруській: рос. ассистировать, патронировать, суфлировать; білорус. ананіраваць, рэжысерстваваць, суфліраваць, патраніраваць.

У сучасній болгарській мові цей тип дієслів виявляється в утвореннях з суфіксами -увам, рідше -ирам: докторувам, фельдшерувам, даскалувам, крѣчмарувам, хомалувам, колфувам, кацарувам, дюлгерувам, режисирам, дезертирам.

Відповідники з суфіксами -ирам у болгарській, -ирова- у російській, -ірава- /-ырава-/ у білоруській переважно є лексемами, порівняно недавно утвореними від слів іншомовного походження. Значно менше дієслів, мотивованих іменниками – назвами осіб за соціальним станом.

Деривати на -ува- з цим значенням найширше засвідчені в українській і білоруській мовах: укр. консулювати, директорувати, хазяювати і хазяїнувати, дезертирувати; рос. хозяевать і хозяйновать, чумаковать, козаковать, дезертировать; білорус. буймістраваць і бурмістраваць, вахмістраваць, колегаваць, паразітаваць, дэзерціраваць, батракаваць, ксензаваць; болг. хайдугувам, аргатувам.

Дієслівним утворенням з афіксом -ува- в українській мові із значенням "бути кимсь, виконувати обов'язки когось" у російській, білоруській, болгарській або тільки в двох чи одній з цих мов відповідають ще інші дієслівні структури. Наприклад: а) рос. -ствова-, білорус. -ствава-, болг. -ствува-, укр. професорувати, директорувати, ректорувати; рос. профессорствовать, директорствовать, ректорствовать;

білорус. прафесарстваваць, дырэктарстваваць, рэктарстваваць; болг. директорствувам, ректорствувам; б) рос. -ствова-, білорус. -і- /-ы-, болгар. -ствува-: укр. секретарювати, репортерува́ти, рос. секретарствовава́ть, репортерствова́ть, білорус. сакратарыць, рэпарцерыць, болг. секретарствувам; в) рос. -ствова-, -нича- / зрідка -а- /, білорус. -ніча- / зрідка -а- / болг. -ствува-: укр. адвокатувати, рос. адвокатствова́ть – адвокатнича́ть, білорус. адвокатнічаць, болг. адвокатствувам; г) рос. -и-, білорус. -і- /-ы-, болг. -ирам-: укр. шинкарювати, кухарювати, шоферувати, рос. шинкари́ть, кухари́ть, шофери́ть, білорус. шинкарыць, кухарыць, болг. шофірам; д) рос. -нича- /-ствова- /, білорус. -і- /ы-, болг. -нича-: укр. хозяйнувати, рос. хозяйнича́ть – хозяйствова́ть, білорус. гаспадарыць, болг. хазяйничам; е) рос. -и-, -ова-, білорус. -ава-, болг. -я-: укр. майструвати, рос. мастери́ть і мастеровать, мастачи́ть, білорус. майстраваць, болг. майсторя; є) у ряді випадків наявні словосполучення: укр. поштарювати, рос. бы́ть почта́льёном, білорус. быць пашта́льёнам, болг. бъдя поща́джия, укр. фельдшерувати, рос. работать фельдшером, білорус. быць фельчарам.

Дієслова із значенням “поводитися, робити,
як особа, названа твірною основою”

Дієслова з таким значенням відомі в усіх східнослов'янських мовах і болгарській, причому більше їх в українській. Наприклад: укр. донкіхотувати, філософувати, франтувати, шахраювати, рос. комиковать, жуировать, білорус. жуіраваць, шпегаваць, лотраваць, болг. хайманувам, хъшлакувам, шмекерувам.

Цьому типові утворень у російській, білоруській і болгарській мовах в основному відповідають ще такі три структурні типи: а) рос. -нича-, білорус. -ніча-, болг. -нича-: укр. шахраювати, рос. мошеннича́ть, жульнича́ть, білорус. жульнічаць, болг. мошенича; б) рос. -ствова-, білорус. -ствава-, болг. -ствува-: укр. філософувати, рос. философствовава́ть, білорус. філасофстваваць, болг.

философствуюв; в) рос. -ствова-, білорус. -ніча-: укр. донкіхотувати, рос. донкихотствовать, білорус. донкіхотнічаць.

У сучасній російській і болгарській мовах переважають відповідники з суфіксом -ствова-, тоді як у білоруській деривати на -ніча-.

Дієслова із значенням “робити те, займатися тим, на що вказує співвідносний іменник”

Словотвірний тип дієслів з цим значенням є одним із найчисельніших у сучасних східнослов'янських і болгарській мовах, до його складу входять неперехідні і непрямі-перехідні дієслова. Наприклад: укр. експериментувати, конфліктувати, протестувати, курсувати, салютувати, капітулювати, циркулювати, претендувати, конкурувати, рос. конфликтовать, простестовать, салютовать, претендовать, экспериментировать, курсировать, конкурировать, циркулировать, капитулировать, білорус. експерыментаваць, конфліктаваць, пратэставаць, салютаваць, капітуляваць, цыркуляваць, прэтендаваць, карэспандаваць, курсіраваць, рэзаніраваць.

У болгарській мові дієслова на -ирам використовуються широко: експериментирам, протестирам, циркулирам, салютирам, капитулирам, конкурирам, коалирам і т.д. Дієслів з суфіксом -увам порівняно небагато, хоч більше, ніж у інших типах: рапортувам, ризкуюв, стажував, танцював, інтригував, командував, фліртував.

Тільки зрідка в одній або в кількох із порівнюваних мов маємо різноструктурні, часто слов'янського походження відповідники: укр. гедлювати, білорус. гандляваць, рос. торговать, займається торгашеством, болг. търгувам; укр. лементувати, білорус. лямантаваць, рос. кричать, вопить, болг. викам, провиквам се, крешя, ридая, оплаквам.

Дієслова із значенням “перебувати у стані, названому твірною основою”

Деякі дієслів з афіксом -ува- в українській мові / рос. -ова-, -ирова-, білорус. -ава-, -ірава- / означають "перебувати

у стані, названому твірною основою": укр. банкрутувати, дрейфувати, кейфувати, фігурувати, вібрувати, деградувати, гармоніювати, рос. дрейфовать, кейфовать, фигурировать, вибрировать, деградировать, гармонировать, білорус. дрэйфаваць, кейфаваць, фігураваць, дэградаваць, гарманіраваць.

У болгарській мові їм відповідають, як правило, деривати на -ирам: фігурирам, вибрирам, дегенерирам, деградирам, нервирам, хармонирам, але дрейфувам.

Зрідка в російській мові зустрічаються ще деривати з суфіксами -и-, -а-: укр. банкрутувати, старцювати; рос. банкротиться, торчать, білорус. банкрутаваць, банкруціцца, болг. фалирам, банкрутирам.

Дієслова із значенням "робити щось у тому місці,
на яке вказує співвідносний іменник"

У кожній з аналізованих мов є декілька неперехідних дієслів з таким значенням: укр. базарувати, квартирувати, рос. шинковать, квартировать, білорус. баляваць, кватараваць.

У російській мові зрідка зустрічаються ще відповідники на -и-, -нича-, а у білоруській на -ы-, -ніча-: укр. базарувати, рос. базарить.

У болгарській мові є відповідники на -увам: курортувам, квартирувам, пазарувам, зрідка інші структурні типи: укр. трапезувати, болг. обядвам, вечерям.

Дієслова із значенням "бути таким,
як на це вказує співвідносний прикметник"

Кілька неперехідних дієслів з цим значенням виявляють подвійну структурну мотивацію: мотивуються співвідносними іменниками або прикметниками – укр. капризувати, фальшувати, бракувати, рос. бравировать, білорус. бравіраваць, болг. бравирам.

Деяким із цих дієслів в інших східнослов'янських мовах або болгарській відповідають утворення з іншими суфіксами / рос. -и-, -нича, білорус. -і-, болг. -я-, -нича- / або

словосполучення: укр. фальшувати, рос. фальшивить, білорус. фальшывіць, болг. лицемеря; укр. капризувати, рос. капризничать, білорус. капрызіць, болг. капризнича.

Аналіз дієслів іншомовного походження у східнослов'янських і болгарській мовах показує, що в кожній з цих мов вживається велика кількість дієслів, більшість з яких мотивується іменниками і утворена різними суфіксами. У сучасній українській мові такі дієслова переважно утворюються суфіксом -ува- / -'ува- / і виявляється у кількох типах у межах перехідних і неперехідних дієслів.

Словотвірно-типологічне порівняння різних типів українських дієслів іншомовного походження на -ува- /-ува- / показує, що в російській, білоруській і болгарській мовах їм відповідають типи з різною структурою афіксів і твірних основ, проте серед них є два центральні типи відповідників по-різному продуктивні у кожній із цих мов / рос. -ова-, -ирова-, білорус. -ава-, -ірава- / -ырава-, болг. -ирам, -увам-, -овам/. Так, у російській мові типи з суфіксом -ирова- переважають над -ова-, тоді як у білоруській – навпаки: менше утворень з афіксом -ірава- / -ырава- / і більше з суфіксом -ава- / -'ава- /. У болгарській мові у деяких типах деривати на -ирам більш поширені, ніж утворення на -увам, -овам.

Передруковано з: Мова і соціальне відродження. Вісник ЛУ ім. Івана Франка. – 1991. – Вип. 22. – С. 74–78.

**СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ДІЄСЛОВА
ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ,
НЕ СПІВВІДНОСНІ З ТВІРНИМИ ОСНОВАМИ**

У словниковому складі східнослов'янських мов чимало запозичених слів. Іншомовні слова разом з морфемами входили в лексичну систему східнослов'янських мов протягом усієї історії їх функціонування. У системі цих мов існують як міжсхіднослов'янські запозичення, так і слова, засвоєні з інших слов'янських і значно більше – з неслов'янських мов. Поява таких слів пояснюється економічними, політичними та культурними зв'язками між східнослов'янськими та іншими народами. Слова іншомовного походження, у тому числі і дієслова, не співвідносні з твірними основами, проникали на східнослов'янський мовний ґрунт у різні часи, різними шляхами, з різних мов, адаптувалися до фонетико-граматичної і семантико-словотвірної систем кожної із східнослов'янських мов. Перші дієслівні запозичення засвідчені ще у староруських пам'ятках деякими словами із грецької, німецької та інших мов: власфимисати [8, т. I, с. 274], литургисати [8, т. I, с. 25], катихумисати [8, т. I, с. 199] тощо.

На синхронному зрізі визначилося три основних типи відношень східнослов'янських дієслів іншомовного походження до їхніх твірних основ: 1. Твірна основа мотивує новостворене дієслово: укр. форма – формувати, асфальт – асфальтувати; рос. триер – триеровать, район – районировать; білорус. плomba – пламбаваць, гіпс – гіпсаваць. 2. Дієслова разом із спільнокореневими іменами перебувають на рівні взаємної мотивації. Співвідносні імена при них здебільшого суфіксальні. Переважають іменники жіночого роду на -ація, -ія, -енція, -ція тощо. Наприклад: укр. адміністрація – адмініструвати, компенсація – компенсувати, конкуренція – конкурувати; рос. администрация – администрировать, компенсация – компенсировать, конкуренция –

конкурують; білорус. адміністрацыя – адміністрацаць, акамадацыя – акамадзіраваць, каагуляцыя – каагуліраваць. 3. Дієслова, не співвідносні з твірними основами. Дієслова, в яких твірна основа повністю входить до складу новоствореного дієслова, виявляють прозоре словотвірне членування слова. У дієслів з основами другого типу менш яскрава словотвірна і семантична структура.

У кожній із східнослов'янських мов нараховується декілька десятків дієслів з суфіксом -ува- /-ува-/, а окремі з афіксом -ірава- /-ирава- / в українській мові, -ова-, -ева-, -ирова- у російській і -ава- / -'ава-/, -ірава- / -ырава- / у білоруській, не мотивованих твірними основами. Виникає питання: чим пояснюється така активність названих суфіксів / укр. -ува-, рос. -ова-, білорус. -ава- / при творенні дієслів від слів іншомовного походження? Це можна пояснити рядом причин: 1. Здатність суфікса -ова- /укр. -ува-, рос. -ова-, білорус. -ава- / творити нові слова ще в староруській мові, мовах східнослов'янських народностей як від слов'янських твірних основ, так і від основ іншомовного походження. 2. Продуктивність цього суфікса, поширеність дериватів з ним у різних жанрах і стилях староруської, української, російської і білоруської мов. 3. Творення найбільшої кількості десубстантивних дієслів за допомогою цього суфікса, причому від іменників різних семантичних груп [1; 2; 4]. 4. Широкі фонеморфологічні можливості твірних основ, з якими поєднуються названі афікси. 5. Продуктивність дієслів з суфіксом -ова- і в інших слов'янських мовах. Виняток становить лише полабська [12, с. 73–76, 144–159; 13, с. 264], словінська [11, с. 331–334] і частково сербська [9, с. 139; 10, с. 608; 14, с. 36–43; с. 67, 114–118].

Дієслова іншомовного походження, не співвідносні з іменними основами, у сучасних літературних східнослов'янських мовах не мають мотивуючих слів. При деяких дієсловах фіксуються вторинні віддієслівні іменники з суфіксами слов'янського походження: укр. – -ування, рідше -овка, рос. -ование, -евание, -овка, білорус. -аванне, -оўка. Наприклад: укр. аблакувати – аблакування, гравірувати –

гравірування – гравіровка, градуювати – градуювання; рос. аблактировать – аблактирование – аблактировка, гравировать – гравирование – гравировка, градуировать – градуирование – градуировка; білорус. аблакціраваць – аблакціраванне – аблакціроўка, гравіраваць – гравіраванне – гравіроўка, градзіраваць – градуіраванне – градуіроўка. Більшість таких дієслів є невивідними або формами зі зв'язаними основами у польській, німецькій, французькій, латинській та інших мовах, звідки вони запозичені.

Багато дієслів, не співвідносних з твірними основами, зафіксовано у східнослов'янських пам'ятках XIV–XVIII ст. Більшість з них латинського, німецького, рідше – угорської та ін. походження. Багато з них прийшло на східнослов'янський ґрунт через польську мову, яка деякий час виконувала роль посередника при засвоєнні слів іншомовного походження. Наприклад: укр. амариковати (лат. amaricare) – нарікати (XVIII ст.), вецовати (польск. wecować < нім. wet (te)) – точити, гострити (XVI ст.), виншовати і вьншовати (польск. winszować < нім. Wünschen) – вітати, поздоровляти (XVII ст.), гецовати (ст.-польск. hecować < нім. wetzen) – гравірувати, шліхтувати, полірувати (XVII ст.), митикувати (польск. mitygować < лат. Mitigare) – пом'якшувати, заспокоювати, стримувати (XVIII ст.), молестовати (польск. molestować < лат. molestare) – турбувати когось, надокучати проханнями (XVII ст.), плюндровати (польск. plodrować < нім. plündern) – пустошити, нищити (XV ст.), сохтувати (угорськ. szokrat) – приводити, привчати, готуватися (XVIII ст.), руменовати (ст.-польск. guminować < лат. guminare, румун. gumeга) – жувати (XVII ст.) та ін. Такі форми знаходимо також у староросійських пам'ятках XVI–XVIII ст.: варовати, втовати, винговати, гарцевати (XVII ст.); у старобілоруських: анигилевати, варовати, виншовати, гамовати (XVI ст.), бастовати, вендровати, диспонувати, инквировати, лекговати (XVII ст.) та ін.

В українській мові більшість неспіввідносних дієслів іншомовного походження виступає з суфіксом -ува- / -ува- /, у російській мові більшість з них має афікс -ирова-, значно менше афікс -ова-/-ева-/, у білоруській мові дещо менше

утворень з суфіксом -ава-/-ава-/, ніж з -ірава-/-ырава-/. Наприклад: укр. аблакувати(ся), бланшувати, віншувати, гарувати, градуювати(ся), епатувати(ся), імпонувати, метикувати, пантрувати, скандувати(ся), тасувати(ся), трактувати(ся), фехтувати, церувати(ся), шурувати(ся), шліфувати(ся); рос. гарцевать, пассеровать, репетовать, тасовать(ся), трактовать(ся), фехтовать, шлифовать(ся), шуровать(ся), аблактировать(ся), бланшировать, градуировать(ся), дебушировать, женировать, импонировать, интернировать(ся), лисировать, плакировать, скандировать(ся), эпатировать; білорус. віншаваць, дэкалькаваць(ца), імпанаваць, меркаваць(ца), рэпетаваць(ца), слібзаваць, скандаваць(ца), тасаваць(ца), фехтаваць, цыраваць(ца), шураваць, шліфаваць(ца), аранжыраваць, градуіраваць(ца), каліраваць, лесіраваць(ца), прэваліраваць, татуіраваць(ца), эпаціраваць.

Значна частина дієслів, не співвідносних з іменними частинами мови, належить до різних груп лексики – філософської: укр. гіпостазувати, рос. гипостазировать, білорус. гіпастазаваць; технічної: укр. клерувати/ся/, плакувати, рос. клеровать(ся), плакировать, білорус. дэкалькаваць(ца), шураваць(ца); металургійної: укр. фришувати(ся), рос. фришевать(ся), білорус. фрышаваць(ца); сільськогосподарської: укр. аблакувати(ся), бланшувати, рос. аблакировать(ся), бланшировать, білорус. бланшаваць; біологічної: укр. копулювати(ся), рос. копулировать(ся), білорус. капуліраваць(ца); фізіологічної: укр. ерегувати, рос. эрегировать, білорус. эрагаваць; військової: укр. дебордувати, дебушувати, рос. дебордировать, дебошировать, білорус. дэбушаваць; торговельної: укр. фасувати(ся), рос. фасовать(ся), білорус. фасоваць(ца); математичної: укр. потенціювати, рос. потенцировать, білорус. патенцыраваць(ца); хімічної: укр. дезамінувати, рос. дезаминировать, білорус. дэзамінаваць; фізичної: укр. градуювати(ся), рос. градуировать(ся), білорус. градуіраваць(ца); музичної: укр. аранжувати(ся), рос. аранжировать(ся), білорус. аранжыраваць(ца); живописної: укр. лесувати(ся), рос. лессировать(ся),

білорус. лесіраваць(ца); спортивної: укр. менажувати, рос. менажировать, білорус. менажыраваць. Чимало і таких дієслів, які належать до інших стилістичних груп лексики – застаріла: укр. контентувати(ся), рос. трактовать(ся), лансировать, білорус. трактаваць; розмовна і просторічна: укр. метикувати, пантрувати, рос. шуровать, мордовать(ся), білорус. мардаваць(ца), слібізаваць; діалектна: укр. банувати, мусуватися, шпирувати та ін.

Суфіксальних дублетів невелика кількість: укр. -ува- // -ірува-: драпувати –драпірувати, -ува- // -и-: пантрувати – пантрити, шкилювати – шкилити, причому форми на -и- діалектні, рос. -ова- // -ировать-: лисовать – лисировать, білорус. -ава- // -ірава-: рафінаваць – рафініраваць.

Частина дієслів, які не співвідносні з іменними твірними основами, втратила чи втрачає зв'язок зі співвідносними іменниками, в інших випадках такий зв'язок випадковий, у літературній мові такий зв'язок може бути відсутній, тоді як у говорах він ще існує. Структурно-семантичний зв'язок порушений, наприклад, при дієслові асигнувати – “виділяти певну суму грошей на які-небудь потреби”, а асигнація – “назва паперових грошей, які випускали в Росії з 1769 по 1843 р.” [7, т. I, с. 69]. Випадковим можна вважати зв'язок дієслова гіпостазувати – “приписувати абстрактному поняттю, властивості, якості, ознаці самостійне буття” [5, т. 3, с. 107]. Є випадки, коли дієслово вживається в літературній мові, а співвідносні з ним іменник й застарілі слова рідко вживані або функціонують у деяких говорах: укр. дефілювати і діал. дефіляда, керувати(ся) і рідк. керунок, риштувати(ся) і заст. риштунок, фасувати(ся) і діал. фасунок. У ряді випадків дієслово і співвідносне слово є діалектними, а в словниках сучасної української мови фіксується тільки слово з поміткою “діалектизм”: діал. гардувати [7, т. II, с. 31] і гард [6, т. 1, с. 273], діал. банувати – журитися, турбуватися [7, т. I, с. 102] і бана – сильне бажання, журба, гризота [3, т. 1, с. 12] і т. п.

У російській, частково у білоруській мові, українським дієсловом, не співвідносним з іменними частинами мови, відповідають деривати з такою словотвірною структурою:

а) з суфіксами -и-, рідше -ова- у російській, -і- (-ы-), -ава-, рідше -а- у білоруській: укр. керувати, білорус. кіраваць, рос. руководить; укр. мусуватися, рос. возиться, білорус. важдацца, няньчыцца; б) префіксальні і безпрефіксні дієслова з суфіксом -а-: укр. віншувати, білорус. віншаваць, рос. поздравлять; укр. варуватися, рос. не решаться, білорус. вырашаць; в) префіксальні дієслова з видотворчими суфіксами -ива-, -ыва- у російській мові, -іва-, -ва- у білоруській: укр. гамувати(ся), рос. удерживать(ся), сдерживать(ся), білорус. утрымліваць; укр. гардувати, рос. запруживать, білорус. запружваць; г) словосполучення: укр. гарувати, рос. без отдыха трудиться, білорус. діал. гараваць; укр. риштувати, рос. возводить леса, білорус. ставіць рыштаванне.

1. Авилова Н. С. Слова интернационального происхождения в русском литературном языке нового времени: Глаголы с заимствованной основой. – М., 1967.

2. Васілеўскі М.С. Дзеяслоўнае словаўтворэнне: Адыменныя суфіксальныя лексемы. – Мінск, 1985.

3. Желехівський Є. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. 1–2.

4. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.

5. Словарь современного русского литературного языка. – М.; Л., 1948–1965. – Т. 1–17.

6. Словарь української мови /Зібр. ред. журн. “Киев. старина”, упоряд. з додад. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907. Т. 1–2.

7. Словник української мови. – К., 1970–1980. – Т. I–II.

8. Срезневський И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.

9. Риотий О. Однос основе и наставала -овати, -исати, -ирати глагола станог порекла // Наш језик. – Новия серија. 1970. – Кн. 18. – Св. 3.

10. Степановић М. Савремени српскохрватски језик: Граматички системи и книжево језичка норма: Увод. Фонетика. Морфологија. – Београд, 1964. – Д. 1.

11. Lorentz F. Die ova- Verb aim Slovinzischen // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen/ 1900. – Bd 37. – S. 331–334.

12. Polański K. Morfologia zapożyczeń niemieckich w języku połabskim. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962.

13. Schleicher A. Laut- und Formenlehre der polabischen Sprache. – St-Petersburg, 1871.

14. Skok P. O sufiksima -isati, -irati i -ovati // Jesik, 1955–1956/ №2. S. 36–43.

15. Stachowski S. Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim. – Kraków, 1961.

Передруковано з: Мова і сучасність. Вісник ЛУ ім. Івана Франка. – 1990. – Вип. 21. – С. 41–45.

СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА ДІЄСЛІВ У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ІВАНА ФРАНКА

Вагому роль при створенні художніх образів, змалюванні найрізноманітніших картин дійсності, внутрішнього світу людини виконує лексичний склад мови, серед якого дієслівним формам належить важливе місце.

Семантико-словотвірна структура дієслів у мовній тканині художньої прози І. Франка показує, що в ній в основному функціонують такі ж структурно-семантичні типи, як і в сучасній українській літературній мові, хоч і є деякі відмінності. Розглянемо це докладніше на прикладі семантико-словотвірної структури дієслів з афіксом -ну-.

У художніх творах І. Франко використовує як дієслова, що виражають довготривалий стан, дію, так і дієслова, що виражають одноразову дію [1; 2].

Дієслова, що виражають довготривалий стан чи дію, у прозових творах Каменяра, як і в українській літературній мові, становлять три різні щодо поширення типи: а) дієслова із значенням поступового нагромадження певного стану, властивості; б) дієслова, що виражають довготривалу дію; в) дієслова, що означають стан.

У художній прозі І. Франка найбільше дієслів із значенням поступового нагромадження певного стану, властивості. У творах письменника часто вживаються такі лексеми: *гинути, звикнути, в'янути, слабнути, бліднути, тихнути, м'якнути, жовкнути, мовкнути, хрипнути, бриднути* й інші. У художньому контексті ці слова часто є синонімами до інших дієслів. Лексеми *замовкнути, умовкнути, тихнути* часто виступають як антоніми до говорити. Вони набувають також значення “перестати говорити”. Наприклад: “Майстер стис плечима і замовк”^{*4}; “Матій замовк на хвилю”. Форма *замовкнути*

* Приклади даємо за виданням: Франко І. Твори. В 20-ти т., т. 5.⁴

використовується образно у значенні “перестати мучити” (про совість) : “Він прецінь сам був такий пан, – він розказав, і совість з усіма своїми рефлексіями замовкла, щезла, пропала!”. Дієслова *притихнути*, *утихнути* використовує письменник зрідка переносно у значенні “послаблюватися у силі вияву”: “І всі підприємці згодилися на те, що тепер, коли розбурхана хвиля робітницького руху раптом притихла, треба з подвійною силою надавити на непокірних...”. У реченні “...хвиля тотя після наглої бурі зовсім і оконечно утихла, уляглась, успокоїлась” вдало використано ампліфікацію синонімів утихла, уляглась, успокоїлась.

У прозових творах І. Франко вживає мало лексем на -ну(ти), мотивованих прикметниками із значенням кольору: *бліднути*, *жовкнути*, *померкнути*. Значно більше таких слів у поетичних творах. За допомогою таких лексем І. Франко здебільшого змальовує зовнішній вигляд людини: “Леон зблід, скулився під градом тих слів...”. “Всі позривалися з місць, а Герман поблід, мов полотно”. Тільки зрідка форми *бліднути*, *побліднути* вживаються переносно у значенні “втратити яскравість, виразність”, поєднуючись з іменниками небо, надія тощо: “Рожеві гори почорніли, мов вугіль, небо ясне, лазурне померкло, поблідло, почорніло...”.

Часто в художніх творах І. Франко використовує також деривати, мотивовані спільнокореновими твірними основами з суфіксами -і-, -и-, рідше -а-. Деривати, мотивовані формами прикметників вищого ступеня на -ішати типу білішати, синішати тощо, І. Франко майже не використовує, за винятком *яснішати*, *дрібнішати*, *сильнішати*. Як і в південнозахідних говорах української мови, у творах письменника частіше вживаються деривати з суфіксом -а-, мотивовані формами вищого ступеня прикметників з афіксом -ш- *легшати*, *слабшати*, *ширишати*, *вищати*, *влегшати*, *тихшати*. Часто на місці літературних форм з суфіксом -а-, утворених від форм вищого ступеня прикметників, Каменяр використовує словотвірні діалектизми з афіксом -і- та словосполучення дієслова “ставатися” й прикметника у вищому ступені: “Щоби наша робітницька каса не випорожнювалась, а все більшіла”, “Народу натислося, за

роботу тяжко, плата мала і чимраз ще меншіе...”, “Чим далі вглиб, тим поклади воску ставали грубші, жили ставали багатші та видатніші”.

Дієслова з афіксом -ну-, що виражають довготривалу дію, кількісно обмежені. найчастіше використовується лексема *тягнути*, яка означає: 1. Ухопившись, тримаючись за що-небудь, з силою переміщати в напрямку до себе або за собою: “Тягнім догори, швидко...”; 2. Говорити повільно, протяжно: “Довго чекати нам не можна, – тягнув далі Леон”; 3. Користати (у фразеологічному звороті): “Він умів тягнути зиск з того, що було”; 4. Відчувати потяг: “Герман хоть і чув ті слухи, сміявся з них, але до саду все-таки його не тягло”.

Дієслово *тягнутися* у формі минулого часу з афіксом -ну- вживається у значенні: 1. Повільно рухатися (іти): “Довго тягнувся ряд гостей, довго бреньчало золото та срібло...”; 2. Продовжуватися, тривати (переважно довго): “Довго тягнуться торги та передирки”. Дієслова *тиснути*, *тиснутися* і похідні від них у формах минулого часу виступають здебільшого без афікса -ну- з таким значенням: 1. Знаходитися, бути розташованим на близькій відстані один від одного або дуже близько від чогонбудь: “Далеко, на другім кінці Борислава, на горбі, стояла стара церковця під липами і круг неї ще тислися останки давнього села”. 2. Збираючись, скупчуватися в одному місці: “До Бенедя тислися робітники, щоби стиснути його за руку”. 3. Підступати (про сльози): “...слози тислися до його очей”. Форму *стиснути* письменник часто використовує безособово у значенні “здавлювати, утруднюючи дихання”: “Щось мене тут, у грудях, стисло”. Крім того, вона виступає і в фразеологізмі стиснути плечима: “Майстер стис плечима і замовк”. Зрідка *стиснути* вживається переносно у значенні “щільно з’єднувати, стулити (губи, повіки і т. ін.): “...з-поміж стиснених уст вирвалося якесь жидівське прокляття”.

У прозових творах письменник мало використовує також дієслова на -ну (ти), що виражають стан. Найчастіше вони вживаються у мові автора при описах природи, портретній характеристиці. При змалюванні обличчя матері Германа автор вживає багато дієслів, серед яких і *обвиснути* у значенні “втратити пружність, еластичність, відтягатися донизу”: “Лице,

колись кругле і рум'яне, пожовкло, згрижене брудом і нуждою, обвисло вдолину, мов порожній мішок...". Розмовна лексема *хибнути* фіксується у художній прозі найчастіше як безособова в значенні "не вистачати, не бути": "Доки жила в бідності, доти такого діла їй не хибло".

Дієслів на -ну (ти), що виражають одноразову чи раптову дію у прозових творах І. Франка, як і в українській мові взагалі, значно більше, ніж дієслів, що виражають довготривалий стан, дію. Лексеми ці виявляються у кількох словотвірних типах.

Дієслова, що означають дію, яка сприймається органами слуху, зору. Найбільше поширені дієслова на позначення дії, яка сприймається органами слуху. Вони виражають: а) удари різними предметами: швьякнути батоном, підойма фалатнула; б) видавання звуків (при паданні рідини або в рідину): сльози бризнули, кров бризнула, бовтнула в воду; (при падінні на землю): цегла гепнула, бевхнула хата; (металічними і скляними об'єктами): бренькнув дукатом, дзенькнуло скло, калатнув замок. Деякі з дієслів даного типу вживаються переносно. Частина з них емоційно забарвлені, виражають різні способи мовлення ("Будем видіти, – бовкнув Сень і замовк"); різні дії ("Спілка" ледь день бевхне...", "Правда, хоч би тота блискуча банька і пукла перед зреалізуванням мого контракту, то страти для мене не буде").

Дієслова, що означають дії, які сприймаються органами зору, у прозових творах зафіксовані тільки окремими лексемами: глянути, зиркнути, блиснути, глипнути, мигнути, мерхнути і т. д. Здебільшого дієслова даного типу використовуються у прямому значенні. Разом з тим вони вживаються і переносно. Так, у бориславському циклі дієслова *мигнути*, *блиснути* часто поєднуються з іменником думка і виступають як синоніми на позначення швидкої зміни думки: "О, певно, ручу вам! – потвердив Герман, – хоть в тій хвилі й мигнула йому по голові збиточна думка, що прецінь при всій тій тяжкості, при всіх недогодах життя якось ні один капіталіст не кинув ще добровільно свого маєтку..."; "Що за думка блисла нараз у Германовій голові!". Дієслово *блиснути* значно рідше поєднується з іменником радість і має значення раптово з'явитися: "...а на лиці бідного парубка блиснула якась радість, мов надія виходу з страшної муки".

Дієслова із значенням мовлення. Відносно часто використовує І. Франко дієслова з афіксом -ну-, що виражають процес мовлення, дуже часто вказуючи при цьому на різний характер мовлення, спосіб мовлення. Найчастіше виступають лексеми *крикнути* і *скрикнути* (у художній прозі їх понад 100), звуконаслідувальні дієслова *шепнути*, *зойкнути*, *писнути*. Зрідка використовує письменник форми *гейкнути*, *гаркнути*, *буркнути*, *муркнути*, *офукнутися*, *гукнути*, *воркнути*, *ахнути* й інші. Вони здебільшого виражають: а) невиразну, сердиту мову з відтінком незадоволення: “Прокляте багатство! – воркнув крізь зуби Готліб”; б) відтінок схвалення чи задоволення: – Всі зиркнули на нього якомсь недовірливо і боязко, тільки один Стасюра притакнув радісно; в) силу мовлення: “А поступися, маленька! – гейкнув один, поштуркуючи камінь рукою; Най їх бог покарає за нашу працю і нашу нужду! – гукнули ріпники з усіх боків”.

Дієслова, що означають різні рухи, пов’язані з переміщенням. Коло двадцяти дієслів на -ну (ти) з цим значенням використовує І. Франко у прозових творах. Часто значення переміщення є вторинним і визначається контекстом. Такі дієслова вказують ще на додаткові відтінки руху – інтенсивність, початковий момент чи кінцевий результат цього руху: “Ну! – гаркнув нараз будівничий серед загальної тиші, і дев’ять робітників разом з дрюками пирсло в противні боки”.

Дієслова, що виражають різні фізіологічні процеси. Зрідка письменник використовує розмовно-побутові форми дієслів, що виражають фізіологічні процеси живих організмів, як *відсапнути*, *відотхнути*, *ликнути*, *форкнути* тощо: “А! – відсапнув Леон...”; “...пес надто вже до неї надскакує, форкне і підійме голову догори та й далі”.

Дієслова, що виражають конкретну раптову дію. Дієслова з цим значенням поширені у повістях і оповіданнях І. Франка. До них належать: *кинути*, *шарпнути*, *мотнутися*, *моргнути*, *шпигнути*, *копнути*, *махнути*, *кивнути*, *черкнути* тощо. Часто вони є синонімами до дієслів вдарити, кинути, наприклад: “От коби его було так парнуло, то, певне, би-м, не пожалкував, не то п’ять, а й десять крейцерів на такого дідовада!...”; “Розмахнули сокирою, то треба вже врубати, хоч би мала нам сокира і в зуби пирснути”.

Окремі дієслова, як *люнути*, *збухнути* набувають значення інтенсивності. Найчастіше їх уживає письменник для вираження різних стихійних явищ (вітру, світла, холоду чи щастя, радості, сліз). Наприклад: “Двері тихо відчинилися, потік світла люнув з кабінету до темних сіней...”; “Горячі сльози збухнули з його очей”.

Семантика дієслів у художньому творі часто контекстуально пов’язана з формами інших слів, у першу чергу дієслів у реченні, а іноді й в ширших логіко-синтаксичних структурах (періоді, надфразній єдності тощо). Це виливається у першу чергу в збереженні однотипного видового вияву дії як категорії надрядної відносно семантики окремих дієслів чи навіть і словотвірних типів як категорії нижчого порядку.

У мовній тканині художнього твору здебільшого це виявляється у так званому моно видовому нанизуванні однорідних щодо способу виконання дії присудків, виражених дієсловами, що часто входять до одного і того ж словотвірного типу. Наприклад: “Матій, сказавши це, скулився, згорбився і відійшов ід порогові”; “Воздух прочистився, прояснився...”, “Жандарм з блискучим багнетом... пройшов таки повз нього...: він пильно позирнув на Готліба, здвигнув плечима, сплюнув і пішов далі”. Аналогічна структура присудків є і в складних реченнях: “І ніхто не чув, як калатнув дерев’яний замок в сіняних дверях, як рипнули двері, як почупкав Мортко долі улицею, – ніхто не чує сього...”; “Рифні разом стало ясно, в яку бездонну пропасть попхнула вона свого сина, їй разом показалося, що її син підкрадається з засвіченим віхтем під якийсь високий, темний будинок, що підпалює його, втікає, його ловлять, б’ють, кують в кайдани, вкидають в якусь глибоку-глибоку підземну вогуку яму”.

Важливу стилістичну роль у художньому творі відіграють також повторення. Наприклад, змальовуючи сон Германа, автор тричі повторив фразу: “А вона тає, слабне, в’яне в його обняттях”, в якій дієслова мають однакову семантико-словотвірну структуру.

Семантичний взаємозв’язок існує також між дієсловом і іменником у багатьох порівняннях: “Бенедьо спалахнув увесь, немов огнем”; “Всі позривалися з місць, а Герман поблід, мов

полотно...”; “Лице її мінилося: раз наливалося кров’ю, мов буряк, то знов блідло, мов полотно”.

Більшість дієслів на -ну(ти) у прозових творах І. Франка є загальноновживані, відомі і в українській літературній мові, проте серед них є і деякі лексичні і словотвірні діалектизми, за походженням звичайно спільнослов’янські, давньоруські, рідше запозичення з польської і німецької мов: заков’язнути, одерзнути, улягнути, причакнути, торгнутися, розпукнутися, грепнутися, фалатнути тощо.

Відмінність між українською літературною мовою і мовою художньої прози І. Франка виявляється у продуктивності, частоті вживання дієслів, що належать до окремих словотвірних типів. Такі відмінності можуть бути навіть у мові одного і того ж письменника у різних творах чи жанрах. Наприклад, у художній прозі І. Франка дієслова з афіксом -ну-, утворені від прикметникових основ – назв кольорів, вживаються рідше, ніж у поезії. Вибір лексичного складу, у тому числі й дієслів, у мові письменника залежить від стилю, жанру, тематики творів тощо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Морозова М. И. Словообразовательные модели глаголов у продуктивного класса в современном русском языке. – Уч. зап. Вологодского педагогического института. Сер. филологическая, 1958. – Т. 22.

2. Сигалов П. С. О структуре глаголов с суффиксом -ну- / -н- в русском языке. – Вестн. Ленингр. ун-та, 1961. – № 20.

Передруковано з: Іван Франко і питання мовознавства. Вісник ЛУ ім. Івана Франка. – 1983. – Вип. 13. – С. 51–56.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЕСЛІВНОГО СУФІКСАЛЬНОГО СЛОВОТВОРУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

У системі дієслівних суфіксальних утворень слов'янських мов проявляються мовні особливості на різних рівнях: загальнослов'янському, зональнослов'янському, в першу чергу східнослов'янському, а також українсько-російські, українсько-білоруські, російсько-білоруські й білоруські й нарешті індивідуально-мовні особливості.

Індивідуально-мовними у східнослов'янських мовах є словотворчі ресурси, за допомогою яких засвоюються дієслова іншомовного походження: укр. -ува- (-'ува-), -ствува-, -ізува- (-изува-), -ірува- (-ирува-), -фікува-, -и-, -нича-, -ича-, -ну-, рос. -ова- (-ева-), -ствова-, -ирова-, -изирова- (-изова-), -фицирова-, -и-, -нича-, -ича-, білорус. -ава- (-'ава-), -ствава-, -ізава- (-ызава-), -ірава- (-ырава-), -фікава-, -і- (-ы-), -ніча-, -іча-, -ну-.

Наявність міжмовних словотвірних ізолек значною мірою залежить від ступеня спорідненості мов та історичного розвитку народів, мови яких досліджуються. У зв'язку з цим словотвірні ізолекси, як і лексичні, представлені в основному двома типами дієслів, які є: а) результатом паралельного незалежного розвитку спільнослов'янських особливостей у кількох мовах. Серед них є такі, що утворюють спільні у територіальному відношенні мовні ареали, хоч можуть бути і поширені на територіях, що не межують між собою, у тому числі острівного типу; б) наслідком однакового суспільно-економічного, політичного, культурного розвитку й контактування народів між собою.

У всіх східнослов'янських мовах наявні дієслова іншомовного походження, серед яких збереглися й давні запозичення. Важливе місце у лексичному складі всіх східнослов'янських мов займають нові дієслівні запозичення, більшість яких є інтернаціоналізмами.

В українській мові більшість дієслів іншомовного походження утворена за допомогою афікса -ува- (-'ува-). У російській і білоруській мовах такі утворення мають в основному два типи відповідників різної продуктивності у кожній з цих мов: рос. -ова-, -ирова-, білорус. -ава- (-'ава-), -ірава- (-ырава-). В обидвох мовах ці утворення функціонують по-різному. Так, у російській мові типи з суфіксом -ирова- переважають над дериватами на -ова-, тоді як у білоруській – навпаки.

У всіх східнослов'янських мовах поширені також утворення з суфіксами -изува- (-ізува-) в українській мові, -изирова- (-изова-) – у російській і -ізава- (-ызава-) – у білоруській.

На розвиток дієслівного словотвору великий вплив мають як мовні, так і позамовні фактори, під впливом яких появляються різні типи неологізмів: укр. *катапультиувати*, *портретувати*, рос. *катапультировать*, *героизировать*, *портретировать*, білорус. *катапультираваць*, *раянаваць* та ін.

Дієслова іншомовного походження засвоювалися східнослов'янськими мовами двома шляхами: безпосередньо і опосередковано. Значну роль у процесі засвоєння таких слів виконувала одна із зональних мов щодо інших. Зокрема, в XVI–XVIII ст. здебільшого через польську мову східнослов'янські мови засвоювали іншомовні дієслова, особливо з західноєвропейських мов.

У всіх східнослов'янських мовах словотвірні типи і підтипи дієслів іншомовного походження дуже близькі до словотвірних типів власне слов'янських дієслів. Значна частина дієслів іншомовного походження є науковими і технічними термінами і має інтернаціональний характер.

У кожній із східнослов'янських мов серед дієслів іншомовного походження кількості двовидових дієслів. Видові кореляції з афіксами -ува-//-овува- в українській мові, -ова-//-овыва- – у російській, -ава-//-оўва- – у білоруській типу укр. *організувати* – *організовувати*, *нормалізувати* – *нормалізовувати*, рос. *организовать* – *организовывать*, *атаковать* – *атаковывать*, білорус. *арганізаваць* –

арганізоўваць, атакаваць – атакоўваць обмежені і непродуктивні.

Дієслова з вторинними дієслівними суфіксами -ір-ува- (-ир-ува-), із-ува (-из-ува-), -фік-ува- в українській мові, -ир-ова-, -изир-ова-//из-ова-, -фицир-ова- – у російській, -ір-ава- (ыр-ава-), -із-ава- (-ыз-ава), -фік-ава- – у білоруській зафіксовані пам'ятками щойно у XVII–XIX ст.

У сучасних східнослов'янських мовах найбільш продуктивними є типи дієслів на -ува- (рос. -ова-, білорус. -ава- (-'ава-), мотивованих іменниками слов'янського походження зі значенням: а) “робити щось за допомогою інструмента, названого твірною основою”; б) “робити щось за допомогою речі або матеріалу, названого твірною основою”; в) “робити те, чи піддавати тому, на що вказує твірна основа”. Досить поширеними у всіх східнослов'янських мовах є дієслова, що виражають внутрішній стан, емоції, і непродуктивними – дієслова, що передають фізичний стан, ставлення до когось, волевиявлення, переміщення, дієслова, що означають акт думання, а також дієслова, утворені від іменників з часовим чи локальним значенням.

В українській, російській та білоруській мовах у межах дієслів із афіксом -и-, мотивованих іменниками з конкретним значенням, найбільш поширеними є словотвірні типи, що означають: а) “діяти на предмет за допомогою речі або матеріалу, названого твірною основою”; б) “робити щось за допомогою знаряддя, інструмента, названого твірною основою”; в) “робити те, на що вказує передсуфіксальна частина дієслова”. Серед лексем, мотивованих іменниками з абстрактним значенням, переважають дієслова з семантикою “робити те, на що вказує твірна основа”, “піддавати тому, на що вказує передсуфіксальна частина дієслова”.

У всіх східнослов'янських мовах при творенні дієслів від вигуків часом відбувається повна або часткова редуплікація твірних основ.

У межах відвигуківих дієслів виділився цілий ряд “молодших” похідних дієслівних суфіксів і їхніх варіантів:

-ка-, -ча-, -ика-, -ника-, -лика-, -ука-, -ака-, -(и)нька-, -са-, -уля- та ін.

Значення зменшеності чи здрібнілості, відоме ще в праслов'янській мові, у дієсловах з суфіксом -ка- у східнослов'янських мовах втратилося (за винятком деяких говірок Закарпаття і зменшених форм, використовуваних у розмові з дітьми): *тыц'кати, глипкати, дз'опкати, гамкати, пийкати*.

У східнослов'янських мовах більше відвигукових дієслів з афіксом -а-, ніж з похідним суфіксом -ка- (-ча-) тощо.

Найпоширеніші у східнослов'янських мовах відвигукові типи дієслів на -а-, -ка-, що означають акт мовлення чи дії, які сприймаються органами слуху, а також дієслова, за допомогою яких кличуть чи відганяють тварин, птахів.

Менш поширеними є дієслова, що вказують на різні дії, вчинки чи виражають переміщення у просторі. Непродуктивними вважаються дієслова, що означають різні фізіологічні процеси, стани, зорові процеси, а також виражають дію падання у різні речовини чи дію самих речовин, вогню, газів тощо.

Творення відіменникових дієслів з афіксом -нича- й відприкметникових на -ича- – специфічна особливість дієслівного словотвору східнослов'янських мов, причому дієслів на -нича- більше, ніж утворень з афіксом -ича-. Під впливом російської мови такі дієслова появилися у деяких південнослов'янських мовах: болгарській, македонській.

З шести відіменникових типів дієслів з суфіксом -а- у східнослов'янських мовах обмежено продуктивними є дієслова зі значенням “ставати подібним до предмета, названого іменниковою твірною основою”, “покриватися тим, на що вказує твірна основа”, мало або зовсім непродуктивними – дієслова зі значенням “виявляти, робити те, на що вказує твірна основа” та утворення, що виражають стани, називають явища природи.

Дві треті дієслів на -іти (рос. -еть, білорус. -ець(-эць)) утворені від основ якісних прикметників і тільки третина – від відносних. Усі вони виступають у двох загальних словотвірних значеннях: 1) набувати такої якості чи

властивості, на яку вказує твірна основа; 2) бути, виднітися таким, як на це вказує твірна основа¹.

Дієслова з суфіксом -ну- в усіх східнослов'янських мовах поділяються на дві групи: а) дієслова, що виражають довготривалий стан, дію; б) дієслова з однократним значенням. Дієслова першої групи становлять непродуктивний клас дієслів.

Особливістю східнослов'янських дієслів є також утворення дієслів з суфіксами -ону- в українській, -ану- (-'ану-) у російській і білоруській мовах. Більшість дієслів з афіксами -ону-, -ану- (-'ану-) об'єднані у східнослов'янських мовах у словотвірні ряди з афіксами -а-, -ну- з різним значенням або відтінком значень.

Суфікс -ва- у східнослов'янських мовах, як в інших слов'янських мовах -ја-, є одним із засобів вираження категорії недоконаності.

1. ОСОБЛИВОСТІ СУФІКСАЛЬНОГО СЛОВОТВОРУ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Крім спільних особливостей, для дієслівного суфіксального словотвору всіх східнослов'янських мов властиві індивідуально-мовні риси. Деякі з них є двомовними. Так, ряд особливостей української мови є тільки частково українськими, оскільки більшою чи меншою мірою виявляються також у російській чи білоруській мовах. Це стосується, в першу чергу, спільних українсько-російських та українсько-білоруських суфіксальних ізолекс.

В українській мові дієслівний суфікс -ува- (-'ува-) виконує словотворчу й видотворчу функції. Українським дериватам зі словотворчим суфіксом -ува- (-'ува-) у російській мові відповідають утворення з афіксами -ова- (-ева-), -и-, -нича-, -ствова-, а при іншомовних дериватах –

¹ Утворення з цим значенням використовуються значно рідше.

-ирова-, у білоруській – -ава- (-'ава-), -і- (-ы-), -ніча-, рідше -ствава-, -ірава- (-ырава-).

Продуктивними в українській, але непродуктивними в російській і білоруській мовах є дієслова з афіксом -ува- (-'ува-), мотивовані іменниками, що називають спеціальність, професію, рід занять. Ці деривати вживаються зі значенням “бути кимсь, виконувати обов’язки когось або поводитися, чинити так, як істота, названа твірною основою”. У російській і білоруській мовах таким дієсловам тільки частково відповідають утворення з суфіксами -ова- (-ева-), білорус. -ава- (-'ава-): рос. *сторожевать, рыбаковать* (діал.), білорус. *сталяраваць*.

Шляхом типологічного зіставлення українських дієслів, утворених від агентивних і професійних назв слов’янського та іншомовного походження, виявлено ще такий ряд структурних відповідників у російській і білоруській мовах: а) з суфіксом рос. -и-, білорус. -і- (-ы-): укр. *чабанувати, бондарювати*, рос. *чабанить, бондарить*, білорус. *чабаниць, цеслярыць*; б) рос. -ствова-, білорус. -ствава-: укр. *режисерувати, професорувати*, рос. *режиссерствовать, лесничествовать*, білорус. *рэжысерстваваць, прафесарстваваць*; в) рос. -ніча-, -а-, білорус. -ніча-: укр. *столярувати, токарювати, садівникувати*, рос. *плотничают, токарничают, садовничают, бортничают*, білорус. *сталярнічаць, такарнічаць, садоўнічаць*; г) у деяких випадках у російській мові частіше, у білоруській – рідше, переважно в утвореннях, мотивованих іменниками іншомовного походження, наявні лексичні словосполучення. Наприклад: укр. *поштарювати*, рос. *быть почтальёном*, білорус. *быць поштальёнам*; укр. *лоцманувати*, рос. *быть лоцманом*, білорус. *працаваць, быць лоцманам*.

Тип дієслів на -ува- зі значенням “поводитися, робити, як особа, названа твірною основою” продуктивний у сучасній українській і непродуктивний – у російській і білоруській мовах, в яких він частково виявляється у словотвірних типах з суфіксами рос. -ніча-, -ствова-, білорус. -ніча-:

укр. *розбишакувати, донкіхотувати*, рос. *разбойничать, донкихотствовать*, білорус. *разбойнічаць, донкіхотнічаць*.

Частина дієслів на -ува- (-'ува-), мотивованих іменниками – назвами спеціальностей, фаху, роду занять, в українській мові створює словотвірні синонімічні пари з суфіксом -и-: *садівникувати – садівничити* – та -і-: *удовувати – удівити*. В українській літературній мові переважають дієслова з афіксом -ува-. Дієслова на -ува- (-'ува-), мотивовані іменниками, що означають неживі предмети, створюють словотвірні суфіксальні ряди слів на -ува-//-и- і значно рідше – на -ува-//-а-: *свердлувати – свердлити, голодувати – голодати* з однаковою чи близькою семантикою.

Продуктивним в українській, менш продуктивним – у білоруській і непродуктивним – у російській мові є словотвірний тип дієслів на -ува- (-'ува-) зі значенням “робити щось за допомогою інструмента, названого твірною основою”: укр. *боронувати, млинкувати*, рос. *бороновать, циклевать*, білорус. *баранаваць, пілаваць*.

Приблизно в XV–XVII ст. починають проникати в українську і білоруську мови дієслова з західноєвропейських мов, особливо німецької. У писаних пам’ятках староукраїнської і старобілоруської мов XVI–XVII ст. фіксуються дієслова *вендровати, гамовати, коштовати, малевати, марковати (-думати), мордовати, ратовати, фольговати (опікуватися), шрубоватися, шацовати (оцінювати), шпекговати (глядіти)* тощо.

В українській мові налічується найбільша кількість дієслів, не співвідносних з іменними частинами мови. Частина з них є давнішими запозиченнями, окремі – діалектизмами: *банувати, пантувати, церувати*.

Специфічно українськими, а також українсько-білоруськими є кількадесят дієслів іншомовного походження з суфіксом -ува-, які у російській, а частково – і в білоруській мовах мають інші структурні відповідники: укр. *бляхувати, ваксувати, рулювати, фарбувати, брукувати*, рос. *ваксить, рулить, красить, выкрашивать, мостить*, білорус. *ваксаваць, фарбаваць, брукаваць*, але *руліць*. Такі дієслова, як правило, належать до давніх типів

дієслів з афіксом -ува-, співвідносних з іменниками іншомовного походження; і використовуються у значенні “робити щось за допомогою речі, матеріалу, названого співвідносним іменником”, “покривати, постачати те, на що вказує твірна основа”, “перетворювати в те, на що вказує передсуфіксальна частина слова”, “піддавати тому, на що вказує співвідносний іменник” тощо.

Найбільш поширений в українській мові відприкметниковий тип дієслів зі значенням “виявити такі риси характеру, внутрішні якості, на які вказує прикметникова твірна основа” (*гордувати, лютувати*), “перебувати в стані, названому твірною основою” (*слабувати, пустувати*).

Кількома лексемами в українській і білоруській мовах засвідчені дієслова зі значенням “робити таким, як на це вказує прикметникова основа”: укр. *готувати, марнувати*, білорус. *гатаваць, марнаваць*.

Окремими лексемами в українській мові і значно менше – в білоруській виявлений тип відприслівникових дієслів з суфіксом -ува-: укр. *простувати, прямувати*, білорус. *ласаваць, шыбаваць*.

Незважаючи на те, що відприкметникових дієслів з суфіксом -ува-(-'ува-) в українській мові порівняно небагато, вони утворюють спільнокореневі пари слів, здебільшого різні щодо семантичної структури на: -ува-//-и-, -ува-//-і-, -ува-//-ну-, -ува-//-іша-.

Дієслова іншомовного походження з афіксом -ізува-(-изува-) вперше фіксуються у староукраїнських писаних пам'ятках XVII ст. у формах на -ѣзова-, -изова-, -исова-, -изирова-: *детронѣзовати симболізovati, проскомисовати, символізирвати*.

Дієслова з афіксом -ізува-(-изува-) в українській мові частіше поєднуються порівняно з більшою кількістю префіксів (про-, о-, по-, ви-, за-, на-, пере-, від-), ніж у російській чи білоруській, особливо з префіксом з- (с-): укр. *зроманізувати, спопуляризувати*, рос. *романизировать, романизовать, популяризовать*, білорус. *раманізаваць, папулярызаваць*.

В українській мові спільнокореневі словотвірні ряди з суфіксом *-ізува-// -ува-* мають різне значення і їх менше, ніж у російській: *екранізувати – екранувати, активізувати – активувати*.

Дієслова з суфіксом *-ирува- (-ірува-)* вперше фіксуються у пам'ятках староукраїнської мови XVII–XVIII ст. Це здебільшого лексеми німецького, латинського, французького походження, які запозичувалися з західноєвропейських мов через польську чи російську, а в наш час – через російську.

В українській і білоруській мовах в частині дієслів іншомовного походження суфікс *-ирува- (-ірува-)*, білорус. *-ірава- (-ырава-)* замінився афіксом *-ува- (-'ува-)*, білорус. *-ава- (-'ава-)*: укр. *крейсувати, шокувати, інтерв'ювати*, білорус *планаваць, аксідаваць*.

У сучасній українській мові відбувається процес нормалізації дієслів іншомовного походження. У зв'язку з цим у словниках інколи знаходяться паралельні форми на *-ирува- (-ірува-)* й *-ува- (-'ува-)*: *маркірувати і маркувати, драпірувати і драпувати*, або дієслова з афіксом *-ир- (-ір-)* і без нього: рос. *будировать*, укр. *будирувати, дутися, сердитися* (РУС, 1962).

В українській мові, як і в білоруській, дієслова з суфіксом *-фікува-* вперше фіксуються в писемних пам'ятках XVII ст.: *специфікувати, ратифікувати*.

У сучасній українській мові вживається значно менше дієслів з суфіксом *-ствува-*, ніж у російській. Частина з них в українській і білоруській мовах є кальками російських слів, які мають інші (повністю або частково) твірні основи: рос. *изуверствовать*, укр. *бузувірствувати*, білорус. *правадырстваваць*. Дієслова ці утворюють значно меншу, ніж у російській мові, систему спільнокорених словотвірних дублетів, семантично однакових або близьких між собою на: *-ствува-// -ува-*, *-ствува-// -нича-*, *ствува-// -и-*: *злбствувати – злбувати, акторствувати – акторувати, дармоїдствувати – дармоїдничати, царствувати – царити*.

Російським дериватам на *-ствова-* в українській мові типологічно на словотвірному рівні відповідають утворення на *-ува- (-'ува-)*, *-а-* (рідше *-і-*, *-и-*), а також словосполучення:

рос. *хозяйствовать*, укр. *господарювати*, *хазяїнувати*;
рос. *благодетельствовать*, укр. *благодіяти*, *добродіяти*;
рос. *лицемерствовать*, укр. *лицемірити*; рос. *лакействовать*,
укр. *бути*, *служити лакеєм*; рос. *совместительствовать*,
укр. *бути сумісником*, *працювати за сумісництвом*.

У розмовній українській мові та її говірках поширені деякі дієслова з формантом -цюва-, який разом з твірними основами надає значення ритмічно повторюваної дії: *гопцювати*, *тупцювати*.

Продуктивними у східнослов'янських мовах, особливо в українській, є дієслова з суфіксом -и-, мотивовані іменниками, що означають професію, спеціальність, рід занять. Наприклад: *садівничити*, *хліборобити*.

В українській мові виділяється декілька дієслів з суфіксом -ува- в літературній мові та -и- в південно-західних говорах, які виражають виконання певних обов'язків під час весільного обряду.

Різновиди спільнокореневих словотвірних рядів у системі дієслів на -и- в українській мові залежать від значення дієслів, а також твірних основ. Так, серед дієслів, мотивованих іменниками, що означають назви осіб, часті синонімічні пари на -ува//-и-: *вівчарити* – *вівчарювати*, спорадично на -итися//-і-: *дитинитися* – *дитиніти*, -и//-ствува-: *хуліганити* – *хуліганствувати*. При дієсловах, мотивованих іменниками, що означають неживі предмети, створюються однакові або близькі за семантикою пари дієслів на -и//-ува-: *вощити* – *воскувати*, хоч є й пари з різною семантичною структурою: на -и//-і-: *сріблити* – *срібліти* (заст.), -и//-ува-: *вапнити* – *вапнувати*. У межах відприкметникових спільнокореневих рядів дієслівні пари на -и//-і-, -и//-а//-іша-, частково -и//-ува- мають різну семантику: *зеленити* – *зеленіти*, *зеленити* – *зеленішати*, *гордити* (діал.) – *гордувати*, але *хитрити* – *хитрувати*.

В українській і білоруській мовах менша кількість дієслів на -и-, утворених морфолого-синтаксичним способом словотвору, ніж у російській.

Префіксально-суфіксальні дієслова з афіксом *-и-*, утворені від прикметників, засвідчені декількома десятками дієслів українській і російській мовах і значно менше – у білоруській.

В українській мові вживається понад двісті дієслів з суфіксом *-а-* (*-'а-*), мотивованих прикметниками, набагато менше їх у російській і білоруській мовах.

Специфічно українськими є понад сто утворень від прикметників вищого ступеня, серед яких існують паралельні форми дієслів на *-ішати* й *-ати*: *грубішати* і *грубушати*, *поганішати* і *поганишати*. У ряді випадків такі форми розрізняються сферами функціонування: одна з них літературна, а друга – розмовна або діалектна: *молодішати* і *молодішати*, *старішати* і *старшати*.

Більшість українських дієслів на *-а-* (*-'а-*), мотивованих прикметниками звичайного ступеня, поширені в різних говірках і розмовній мові: *чуждатися* (діал.), *кривати* (діал.), *сліпати*.

З усіх східнослов'янських мов найбільше дублетних форм з афіксами *-а-* й *-ка-* в українській мові: *бахати* – *бахкати*, *гопати* – *гопкати*, *ахати* – *ахкати*. Тут при творенні дієслів з суфіксом *-ка-* частіше використовуються поширені односкладові твірні основи голосними *-и-*, *-у-*, що нерідко призводить до зміни семантики слова. Відвигукові дієслова з афіксами *-а-*, *-ка-* часто утворюють спільнокореневі словотвірні ряди на *-ну-*, *-ота-*, *-оті-*, *-і-*.

Найширше в українській мові використовуються й дієслова з фонетичним варіантом дієслівного суфікса *-ка-*. Найменше в українській мові порівняно з російською та білоруською дієслів з афіксами *-нича-*², *-ича-*. Багато з них появилось під впливом російської мови. Часто таким дієсловам в українській мові відповідають утворення з суфіксами *-ува-*, рідше *-и-*, *-ствувати-*, інколи вони утворюють словотвірні суфіксальні пари з однаковою семантикою: *фіглярничати* – *фіглярувати*, *дармоїдничати* –

² Найраніші приклади дієслів на *-нича-* зрідка фіксуються в староукраїнських пам'ятках XIV ст.

дармоїдствувати. В українській мові, порівняно з російською та білоруською, дієслова ці поєднуються з найменшою кількістю префіксів. Разом з тим за зразком інших російських форм вже на українському мовному ґрунті від власних твірних основ появилися форми: *співробітничати, невинничати, нахабничати, хабарничати, панібратничати, сусідничати* тощо.

У сучасних східнослов'янських мовах дієслова з суфіксами укр. -ота-, -ета-, -оті-, рос. -ота-, -ета-, білорус. -ата-, -аце- найбільше поширені в українській мові: *бренькіт – бренькотати, булькіт – булькотати*.

Порівняно з російською та білоруською в українській мові найбільше дієслів з суфіксами -ота-, -ета-, -оті- зіставляється з іменниками на -іт-. Більшість українських дієслів на -ота- має паралельні форми на -оті-. Разом з тим у словниках фіксується понад 100 дієслів на -оті-, при яких відсутні форми на -ота-: *мигкотіти* (діал.), *рипотіти, крапотіти* і тільки близько 20 форм на -отати-, при яких нема відповідників на -оті-: *клопотати, желкотати, друхотати* (діал.).

В українській мові ширше, ніж у російській і білоруській, при мотивації дієслів з суфіксом -і- використовуються паралельно-іменникові і прикметникові твірні основи. Наприклад: *порохніти* і *порохнявіти* тощо.

Відіменникові дієслова з суфіксом -і- утворюють спільнокореневі з різною семантичною структурою корелятивні пари слів з афіксами -ува-, -и-: *жаліти – жалувати, коптіти – коптити*. Значно більше співвідносних пар слів, мотивованих прикметниками, різних у семантичному і навіть граматичному планах; -і-//-и-, рідше -і-//-ну-, -і-//-ува-: *біліти – білити, жовтіти – жовкнути, слабіти – слабувати*. Синонімічними є здебільшого пари з афіксами -і-//-а-: *худішати – худіти*.

На позначення переходу до вищого вияву якості в українській мові найчастіше використовується суфікс -а-, який приєднується до твірних форм вищого ступеня прикметників: *зеленішати, синішати, червонішати*.

Найбільша кількість дієслів із суфіксом -і- у значенні “робитися чи ставати щодо дотикових, смакових, слухових

відчуттів таким, як на це вказує твірна основа” налічується у сучасній українській і білоруській мовах.

Особливістю дієслівного словотвору української мови є наявність у ній, переважно в південно-західних говірках, дієслів із суфіксом -і-, утворених від прикметників на -уватий, -оватий, суфіксальним і префіксально-суфіксальним способом: *бурянуватіти, збісноватіти*. Ширше такі дієслова вживаються у західнослов'янських мовах.

Численним в українській і білоруській мовах є тип відприкметникових дієслів з афіксом -і- на позначення змін внутрішнього стану істот. Дієслова ці передають особливості характеру, розумової діяльності чи внутрішнього стану взагалі.

Частина дієслів із значенням “покриватися тим, на вказує іменникова частина твірної основи” в українській літературній мові мотивується прикметниковими, а в південно-західних говірках – іменниковими твірними основами: *пліснявіти, паршивіти, миришавіти, плісніти* (діал.), *паршіти* (діал.), *мириіти* (діал.).

Здебільшого в південно-західних говірках української мови використовуються звуконаслідувальні дієслова з суфіксом -і- на позначення посиленої, довготривалої дії. Передсуфіксальна частина твірної основи у них часто закінчується на -'ор-, -л-, -ол-, -ул-.

Специфічно українськими і тільки частково білоруськими є дієслова з афіксом -оті- (білорус, -аце-), утворені від вигуківих та звуконаслідувальних основ, що означають процес мовлення, видавання різних звуків, явищ зорового сприймання: укр. *белькотіти, грюкотіти, блискотіти*, білорус. *шамацець, стукацець, блискацець*.

Українській мові властивий і непродуктивний тип дієслів на -оні- (-ені-) для вираження слухових явищ, станів: *бубоніти, стугоніти, ціпоніти*.

Поширені в українській мові дієслова з суфіксом -ону- і значно рідше – -ену-, -ану-: *грюконути, стуконути, дременути, рубанути*. Афікс -ену- є варіантом суфікса -ону- й виступає після губних: *лепенути, стрепенути*. Дієслова з афіксом -ону- (-ену-) найбільш використовуються у східній і центральній частинах української мовної території.

В українській мові відприкметникові дієслова з афіксом -ну- створюють часто спільнокореневі словотвірні ряди з суфіксами -і-//-а-//-іша-: *зрубнути – зрубіти – зрубішати*.

В українській і білоруській мовах наявні окремі ізолекси в системі безсуфіксальних дієслів, яким у російській мові відповідають повноголосні форми: укр. *вмерти, терти, перти*, рос. *умереть, тереть, переть*, білорус. *памерці, церці, перці*, але укр. *жертти, дерти*, рос. *жрать, драть*, білорус. *жэрці, дзерці*. Форми даного типу в українській мові фіксуються з XV ст.

Із значенням пестливості, здрібнілості, зменшеності в українській і білоруській мовах, особливо в розмовній мові, поширені різні демінутивні структурні типи інфінітивів із суфіксами: укр. -ки, -оньки, -очки, -онькати, -унечки, -уні, -усі, -ці, -унцяти, -усеньки; -усічки, -іньки, -еньки, -есеньки та ін., білорус. -кі, -онькі, -анькі, -енькі, -інькі, -ьнькі, -ечкі, -ачкі, -очки, -ічки, -ьчки, -ухны (-юхны). Наприклад: укр. *їстки, їстоньки, їсточки, спатонькати, спатунечки, спатуні, спатунці, спатусі, спатці, спатунцяти, спатусеньки, спатусічки, тосіньки, ходусеньки, люлесеньки*, білорус. *спаткі, спатонькі, люлянькі, естэнькі, есцінькі, естынькі, спацячкі, спаточки, люлічкі, естычкі, спацохны*.

2. НАЙВАЖЛИВІШІ РИСИ СУФІКСАЛЬНОГО СЛОВОТВОРУ ДІЄСЛІВ У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

У російській мові поширені дієслова з суфіксом -ствова-, -нича-, співвідносні з агентивними і професійними іменниками іншомовного походження, причому переважають деривати з суфіксом -ствова-. Утворення з суфіксом -оване- непродуктивні: *режиссерствовать, репартерствовать*.

У російській мові, особливо в деяких говорах, зрідка вживаються відіменникові дієслова на -ова- зі значенням “полювати на тварину, птаха, названих твірною основою”: *мышковать, зверовать, соболевать*, пор.: укр. *мишкувати*, білорус. *мышкаваць*.

Дієслова, утворені від іменників, що означають назви спеціальностей, фаху, роду занять, утворюють окремі

словотвірні пари з однаковою семантикою на -ствова- // -е-: *вдовствувать* – *вдоветь*, а дієслова, мотивовані іменниками, що означають неживі предмети, зрідка спільнокореневі кореляти на -ова- // -и-, -ова- // -а-: *дерновать* – *дернить*, *голодовать* – *голодать*, здебільшого з іншою семантикою чи мовним функціонуванням.

У російській мові більшість дієслів іншомовного походження оформлено суфіксом -ирова- і значно менше афіксом -ова-. Продуктивність цих дієслів збільшується з XVIII ст.

Під впливом екстралінгвістичних факторів за останні 300 років зменшилася кількість дієслів іншомовного походження з суфіксом -ова, при цьому зросла продуктивність дієслів із афіксом -ирова-, витіснивши частину дієслів із афіксом -ова-. Взаємодія форм на -ирова- й -ова- породила цілий ряд словотворчих дублетів на -ова- // -ирова-, кількість яких, порівняно з минулим століттям, значно зменшилася, проте частина з них фіксується і в сучасній російській мові.

У російській мові в системі дієслів іншомовного походження найдавніші запозичення оформлені за допомогою власне слов'янського суфікса -ова-, а серед пізніших переважають деривати на -ирова-. Словотвірний тип дієслів із значенням “робити щось за допомогою речі, матеріалу, названого співвідносним іменником” є одним із найдавніших серед дієслів іншомовного походження, тому у ньому поряд із багатьма пізнішими дериватами на -ирова- чимало утворень на -ова-: укр. *бинтувати*, *дискувати*, рос. *бинтовать*, *дисковать*, білорус. *бінтаваць*, *дыскаваць*.

Найбільше словотвірних дублетів твірних основ виявлено в російській мові в межах дієслів, утворених від слів іншомовного походження, особливо з суфіксами -ова-, -ирова-: *дискутировать* – *дискутировать*, *рефлектировать* – *рефлектировать*.

Суфікс -изова- у російській мові є варіантом суфікса -изирова-: *мобилизовать* – *мобилизовать*, *организовать* – *организовать*. Активізація дієслів із цими суфіксами припадає на XIX ст., причому більш продуктивними стали утворення з

афіксом -изирова-. Цим і пояснюється вживання ряду словотвірних дублетів на -изирова- // -изова-.

З усіх східнослов'янських мов у російській налічується найбільше спільнокоренових рядів у межах дієслів із афіксом -изирова-.

Під впливом російської мови дієслова іншомовного походження на -ізува- (-изува-), у тому числі утворення від слов'янських твірних основ типу *більшовизувати*, *радянізувати*, поширилися і в інших східнослов'янських мовах.

Дієслова, які тепер мають суфікс -фицирова-, вперше фіксуються в писемних пам'ятках XVIII ст. з афіксом -фикова, мабуть, під впливом польської мови, звідки вони запозичені. Словотвірні дублети на -фицирова- // -фикова- відомі і в сучасній російській мові: *ратифицировать* – *ратификувать*, *классифицировать* – *классификувать* (заст.), *мистифицировать* – *мистификувать* (заст.), *модифицировать* – *модификувать* (заст.).

З усіх східнослов'янських мов найбільше дієслів на -ствова- у сучасній російській мові, в якій вони представлені кількома продуктивними словотвірними типами. Вони відомі також у болгарській (*учительствуюм*, *странствуюм*, *ораторствуюм*) та македонській мовах (*учителствува*, *странствува*, *господарствува*).

Дієслова з суфіксом -ствова- утворюють найбільшу кількість спільнокоренових синонімічних пар на -ствова-// -и-: *соседствовать* – *соседить*; -ствова-// -нича-: *крохоборствовать* – *крохоборничать*; -ствова-// -ова-: *паникерствовать* – *паниковать* тощо.

У межах відприкметникових дієслів з афіксом -ова- фіксуються окремі словотвірні ряди на -ова-// -и-: *хитровать* – *хитрить*, -ова-// -е-: *лютовать* – *лютеть*, -ова-// -е-// -и-// -ствова-: *мудровать* – *мудреть* – *мудрствовать*, серед яких спільнокореневі пари на -ова-// -и- є синонімічними.

У сучасній російській мові найбільше дієслів на -и- твориться морфологічно-синтаксичним способом словотвору. Дієслова з суфіксом -и- мають найбільшу кількість словотвірних рядів у межах дієслів, мотивованих назвами

осіб: -и// -нича-, -и//-ствова-, -и//-нича//-ствова-, -и//-ова-, -и//-е-, менше їх серед дієслів, утворених від іменників, що означають неживі предмети, а також від прикметників: -и//-ова-, -и//-е-, -и//-а-, -и// -ствова-, -и//-е//-ова-. У межах таких рядів дієслова з суфіксом -и- виявляють різну семантичну і граматичну взаємозалежність з дієсловами інших класів, утворюючи пари слів з однаковою, схожою чи різною семантичною структурою. Синонімічними можна вважати різносуфіксальні пари дієслів на -и//-нича: *столярить* – *столярничать*; -и// -ствова-: *секретарить* – *секретарствовать*; -и//-ова-, *чумачить* – *чумаковать*, мотивовані іменниками: -и//-ова-, мотивовані прикметниками: *хитрить* – *хитровать*. З різною семантикою виступають дієслівні пари на -и//-е-, мотивовані іменниками і прикметниками: *хамить* – *хаметь*, *белишь* – *белеть*, а також на -и//-а-: *мельчить* – *мельчатъ*; -и//-ствова-: *бодрить* – *бодрствовать*, утворені від прикметників.

У російській мові зрідка використовуються поширені односкладові мотивуючі основи при творенні дієслів на -ка-, причому поширені тільки голосними: *чир* – *чиркать*, але *чирикаць*.

Відвигукові дієслова на -а-, -ка- утворюють спільнокореневі словотвірні ряди -ну-, -ога- з різною семантичною структурою.

Поширеним в українській і білоруській мовах відприкметниковим дієсловам з афіксом -і-, що виражають процеси, зв'язані з особливостями характеру, внутрішнього стану, у російській мові відповідають частково поряд з формами на -е- словосполучення дієслова “становиться” з відповідним прикметником у звичайному чи вищому ступені порівняння, рідше – префіксально-суфіксальні чи суфіксальні утворення на -а//-ова-: укр. *сму́тніти*, рос. *станови́ться печальнее*, білорус. *сму́тнець*; укр. *стате́чніти*, рос. *остепеня́ться*, білорус. *сталець*; укр. *му́жніти*, рос. *му́жатъ*, білорус. *му́жнець*; укр. *радіти*, рос. *радова́ться*, білорус. *радава́цца*.

З усіх східнослов'янських мов дієслів з афіксом -ану- найбільше в російській мові. У її говорах, особливо північних, як і в українській літературній мові, поширені також деривати на -ону-.

Різні щодо семантики спільнокореневі словотвірні пари з суфіксами -а-, -ка-, -ну-, -е- утворюють у російській мові дієслова з афіксом -ота-.

Поширені й продуктивні в російській мові дієслова з афіксами -нича-, -ича; вони поєднуються з найбільшою кількістю префіксів, порівняно з білоруськими та українськими формами, і часто створюють синонімічні пари з дієсловами на -и-, -ствова-: *малярничают* – *малярить*, *вольнодумничают* – *вольнодумствовать*.

Порівняно з українською і білоруською мовами у російській найменше дієслів з афіксом -е-, що означають “робитися чи ставати щодо дотикових, смакових, слухових відчуттів таким, як на це вказує твірна основа”: *плотнеть*, *тяжелеть*, *кислеть*. Дієслова з афіксом -е- перебувають у взаємовідносних парах з однакоим значенням на -е-// -ствова-: *вдоветь* – *вдовствовать* і з різним значенням на -е-// -и-: *хаметь* – *хамить*; -е-// -ова-: *жалеть* – *жаловать*; -е-// -ствова-: *сиротеть* – *сиротствовать* серед відіменникових утворень і регулярних співвідношеннях на -е-// -и-, з різною семантикою і рідше -е-// -ну- з однакою семантикою: *слабеть* – *слабить*, *слабеть* – *слабнуть* у межах відприкметникових дієслів.

У сучасній російській і білоруській мовах зрідка вживаються дієслова з афіксом -а-, мотивовані прикметниками вищого ступеня порівняння, як правило, з суплетивними формами: рос. *крепчатъ*, *мельчатъ*, білорус. *большаць*, *горшаць*, *лепшаць*, *меньшаць*.

3. НАЙВАЖЛИВІШІ РИСИ ДІЄСЛІВНОГО СЛОВОТВОРУ В БІЛОРУСЬКІЙ МОВІ

Найбільш продуктивними у білоруській мові є дієслова з суфіксом -ніча-, співвідносні з агентивними і професійними назвами іншомовного походження: *акцёрнічаць*, *адвакатнічаць*.

У білоруській мові, як і в українській, переважають дієслова іншомовного походження з суфіксом слов'янського

походження -ава- (-áva-) над дієсловами на -ірава- (-ырава-).

Фонетичними варіантами є суфікси -ізава-//-ызава-. Перший з них приєднується до основ на *л, н, в, п, м, г* і використовується частіше, тоді як -ызава- виступає після *р, т, ш* і вживається значно рідше. Порівняно з іншими східнослов'янськими мовами, у білоруській спільнокореневі ряди дієслів з суфіксом -ізава- обмежені тільки парами на -ізава-//-ава- з різним значенням: *екранізаваць – экрановаць*.

У сучасній білоруській мові, як і в українській, вживаються окремі словотвірні дублети на -ірава-//-ава-: *фармаваць – фарміраваць*.

Дієслова з афіксом -фікава- засвідчені вперше старобілоруськими пам'ятками XVII ст., у наш час їхня продуктивність збільшилась.

У порівнянні з російською й українською мовами, у білоруській найменше дієслів з суфіксом -ствава- (кількадесят), частина з яких є кальками з російської мови.

Спільнокореневі словотвірні ряди у білоруській мові обмежені. Здебільшого це кореляції з різним значенням на -ствава-//-ава-, яких найменше серед східнослов'янських мов: *панстваваць – панаваць*.

Найчастіше російським дієсловам на -ствова- у білоруській мові відповідають деривати на -ніча- або словосполучення.

У білоруській мові спільнокореневі словотвірні ряди серед відіменних дієслів з афіксом -ава- (-áva-) обмежені парами на -ава-//-і-//-ы-, -ава-//-а- з однаковим значенням: *васкаваць – вашичыць, раўнаваць – раўняць*.

У межах дієслів з суфіксом -і- (-ы-), мотивованих іменниками, що означають осіб, найбільша кількість різносуфіксальних пар з однаковою чи близькою семантичною структурою на -і-//-ніча-: *гаспадарыць – гаспадарнічаць*; -і-//-ава-: *гасціць – гасцявають*, зрідка -і-//-ствава-: *царыць – царстваваць*. Серед дієслів, мотивованих іменниками, що означають неживі предмети, а також прикметниками з однаковою семантикою, є пари на -і-//-ава-: *вашичыць – васкаваць, хітрыць – хітраваць*. З різною

семантикою побутують спільнокореневі пари на -і//е-: *сіраціць – сірацець, зеляніць – зелянець*.

У білоруській мові менше, ніж в українській, і більше, ніж у російській, при творенні відвигукових дієслів з афіксом -ка- вживаються поширені односкладові твірні основи голосними -і-, -ы-, а також деякими приголосними: *кігікаць, цырыкаць, дзылінкаць*.

Дієслова з афіксами -а-, -ка-, мотивовані вигуками, створюють словотвірні ряди з різним значенням на -ну-, -ата-, -аце-, -е-.

У білоруській мові найменше з усіх східнослов'янських мов відвигукових дієслів на -ча-: (*бурчаць, цвырчаць*), дериватів з суфіксами -ата-, -аце- (*бліскацець, мігацець*). Деякі утворення на -ата-, -аце- відомі тільки у білоруській мові: *забалбатаць, друзгатаць, екатаць, журкатаць, лекатаць, скагатаць, шкуматаць, мільгацець, заслізгацець, шаргацець*.

Дієслова з афіксом -ніча- фіксуються у білоруській мові з XIX ст. У сучасній білоруській мові їх менше, ніж у російській, і більше, ніж в українській мовах.

Дієслова з афіксами -ніча-, -іча- зрідка утворюють словотвірні ряди на -і- (-ы-) з однаковою семантикою: *фіглярнічаць – фіглярыць*.

Властивістю дієслівного словотвору білоруської мови є те, що в багатьох випадках російські дієслова на -ствова-, а інколи й українські на -ува- (-'ува-), передаються дериватами на -ніча-, -іча-. Тенденція ця з особливою силою діє в післяжовтневий період. Наприклад: рос. *бездействовать, малодушествовать, донкихотствовать, совместительствовать, тунеядствовать*, білорус. *бездейнічаць, малодушнічаць, донкіхотнічаць, сумяшчальнічаць, дармоеднічаць*.

У білоруській мові, як правило, суфікс -ну- у формах минулого часу дієслів, що виражають довготривалий стан, дію, не зберігається, тоді як в українській і російській може зберігатися або затрачуватися.

Спільнокореневі ряди в межах відіменникових дієслів на -е- (-э-) обмежені в білоруській мові поширеними

кореляціями з різною семантикою на -е//і//ы-: *дымець* – *дыміць* і поодинокими парами з близькою семантикою на -е//ава-: *шумець* – *шумаваць* (діал.), а в межах відприкметникових дієслів до пар -е//і-: *жаўцець* – *жаўціць*, з різною, -е//ну-: *жаўцець* – *жаўкнуць* з близькою семантикою.

У білоруській мові менше, ніж в українській, вживається зворотних дієслів з постфіксом -ся при відприкметникових дієсловах, що означають кольори. Причому вони здебільшого позбавлені інг्रेसивного значення.

У сучасній білоруській мові, як і українській мові, найбільше дієслів на -і- зі значенням “робитися чи ставати щодо дотикових, смакових, слухових відчуттів таким, як на це вказує твірна основа”. Таким білоруським дериватам в інших східнослов’янських мовах відповідають дієслова: 1) з суфіксом -а- в українській мові чи словосполучення в російській: білорус. *шырачэць*, укр. *ширишати*, рос. *делаться* (*становиться*) *шире*; 2) українські і російські префіксально-суфіксальні дієслова: білорус. *карацець*, укр. *скорочувати*, *коротшати*, рос. *укорачиваться*; 3) менше – відповідники з суфіксом -а-, утворені від прикметників вищого ступеня в українській, -а-, -и- – у російській мовах: білорус. *лягчэць*, укр. *легшати*, рос. *легчать*.

Більш поширеним у білоруській і українській мовах, ніж у російській, є тип дієслів на -і-, зв’язаних з особливостями характеру, розумової діяльності чи внутрішнього стану: білорус. *смялець*, *разумець*, укр. *смілити*, *розуміти*, рос. *смелеть*, *умнеть*.

У сучасній білоруській мові суфікс -ва- є омонімічним. Поряд із ним (*даць* – *даваць*) приблизно з XVI ст. широко використовується скорочений варіант давнішого видотворчого суфікса -ыва-/іва-: *закапываць* – *закапіваць*. У вторинних утвореннях суфікс цей, як правило, ненаголошений.

Аналіз дієслів, утворених суфіксальним способом словотворення в українській мові порівняно з російською та білоруською, виявляє спільнослов’янські, спільносхіднослов’янські, а також цілий ряд як спільних

українсько-російських, українсько-білоруських, російсько-білоруських, так і індивідуальних українських, російських та білоруських особливостей на словотвірному рівні.

Серед східнослов'янських суфіксальних дієслів найбільше спільнослов'янських словотвірних типів, значно менше словотвірних типів, властивих тільки для східнослов'янських мов і найменше – властивих тільки для окремих східнослов'янських мов.

Передруковано з: Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів, 1981. – С. 162–180.

СПОГАДИ

ТАЙНОПИСОМ УСМІШКИ

Якийсь незвичайний, манюсінькими кружальцями, березневий сніг тихо влітає у тісний дворик, що на Замарстинівській, 54. Поки летить, мабуть, уже останньою своєю білиною окреслює темні контури безлистої каштана, що розрісся посеред того дворика. Не так, може, розрісся, як виструнчився, щоб перерости тіснину того колодязя, дотягтися до вільного, що над цямринами кам'яниці, соняшного простору...

“Жила в цьому домі, – побачивши, що я задививсь у вікно на каштан, пояснює Ольга Василівна, дружина Теодозія Возного, – одна старенька жінка, двірничка, давно вже її немає серед живих. То вона згадувала, що посадили той каштан, коли ще маленькою була, разом з мамою – якраз посеред дворика”.

От і росте живим годинником для всієї кам'яниці старезне дерево. Щоправда, не хвилини й години – пори року відрховує: зеленим, жовтим і, як ось тепер, чорно-білим. Для подружжя Возних слугував він від п'ятдесят шостого року: стукотінням дозрілих плодів, завжди так несподівано після стрімкого літа, вибивав пору осені, звістував її прихід усією своєю, наче засмученою, хоч іще зодягненою у лист, поставою – нагадував слова поета: “Ще серпень лиш настав, а осені дихання Вже віє од листків зелених та сумних”. Дихання осені – з вибляклого серпневого неба, до якого замолоду так п'явся сонцелюбний каштан.

Якось (ловлю розповідь пані Олі) вподобали собі той каштан горобці. Впродовж літа злітали зграями і зчиняли таку сварню, що аж у вухах лящало. Відчувають, мабуть, ту стрімливість літа – квапляться, загніздившись у зелені, зо три рази повисиджувати потомство. Щось вони ніяк не могли між собою поділити. Точніше, ділили: половину дерева одна згряя, половину – друга, але завжди хтось ту межу перепурхував, через те й зчиняли такий несамовитий вереск. Не витримували того жителі будинку. Ті, хто з вищих поверхів, вибігаючи на довгі балкони-галереї, що оперізують ізсередини стару чиншову кам'яницю, вихлюпували з мидниць та відер холодну воду на розгарячену спекою та сварнею горобину громаду – пробували

втихомирити крикунів. Тоді й чутно було голос Теодозія Михайловича, що й сам виходив на балкон: “Та нехай вже собі висваряться”, – вступався, ледь усміхаючись, за сіру дрібноту. Здавалося, навіть у тому суцільному лящанні вловлював якісь фонemi: хай гороб’яча, а все ж – мова; що ж бо то була б за сварка без обміну, хай не вельми приємною, інформацією?..

До п’ятдесят шостого року, ще “кавалером”, Теодозій Михайлович мешкав на тій же Замарстинівській, номером нижче, у пані Мілі Погорецької, садинокі вбогої жінки, що працювала у пральні. Була вона, хоч дуже нервова, але добра і справедлива. Як могла, так і дбала про свого тихого, працювального квартиранта. А що спромоги було обмаль, то зігрівала хіба щирість господині, її прихильність до сільського хлопця. Спав він на залізному ліжку, що самим виглядом могло надовго вибити людину зі сну: більше знарядям торгур, аніж місцем відпочинку видавалось те залізачча (замість сітки – грубезні ґрати), що його пані Міля придбала у кам’яниці навпроти, де за німців було ґетто.

До господині у ті роки часто навідувалися брати Кіт із сусіднього з Желеховом, батьківщиною Теодозія, Милитина, що натовді був районним центром. Старшого з братів на очах у меншого вбили енкаведисти, через що молодший, Дзюньо (Влодзюньо), збожеволів. Якийсь час божевільний хлопець жив разом із Теодозієм, Дозьом, тоді вже студентом-філологом. А далі й сама пані Міля захворіла на тиф. Увесь тягар узяв на себе квартирант: відвідував божевільного, коли того вже забрали “на Кульпарків”, опікувався хворою, ходив на лекції, їздив ровером додому, на село, щоб заpastись провізією. “Усе це підірвало його здоров’я”, – закінчує свій спогад Ольга Василівна, що в ті часи також студіювала українську філологію, була на курс молодшою від Дося.

Але й ті умови – не з найгірших. Коли був іще першокурсником, то винаймав комірчину, на піддашші, де, зрозуміло, про опалення взагалі не йшлося, зима ж сорок шостого була сувора. “Ось тут я жив”, – кивнув якомсь на мансардове віконечко однієї з кам’яниць, коли вони проходили з Ольгою Василівною промисловим районом Львова, десь в околицях Волинської.

Свою львівську одіссею почав, щоправда, дещо затишніше, коли навчався у четвертому й п'ятому класах Другої гімназії, що на теперішній вулиці С. Бандери. Квартирував у ті часи в учителя математики. Ось тоді, пріючи над алгеброю, що попервах ніяк йому не давалася, почув з уст того вчителя фразу, що запам'яталась йому на все життя: “Як хочеш, хлопче, бути паном, – гризи книжку”... Вгризавсь у неї по мудрість, як дерево у землю – по соки. З тіснини, з “душного кута” (так у давнину – називали Малий Желехів) – до світла. А що в молодості, так-от поневіряючись, напивав собі поважної хвороби легень, – жив, постійно задихаючись, – то здавалося, що й з тієї задухи, що в ньому, вперто хоче вихопитися – до вільного подуву.

Отож, спочатку був Желехів, точніше Малий Желехів, згодом – Малосілки, сусідні з Великим Желеховом – Великосілками, що за сім кілометрів від згаданого Новомилятина; назви *Duszny Kał*, що її подає “*Ślownik Geograficzny*”, ніхто вже нині не пам'ятає. Була тут, у тому Куті, батьківська хата, був чималий, як на той Кут, кусень поля (“із сім'ї селянина-середняка” – пише Теодозій Михайлович в “Автобіографії”), який самому ж доводилось обробляти: коли Дозьо був старшокласником, його батько ще не повернувся з Уралу, куди потрапив після арешту. Згодом, коли повернувся, то від нього, мов від чужака, тікав молодший (аж на чотирнадцять років) брат Дозя – Андрійко; можливо, налякався “сибірки” – кудлатої шапки, що довго зберігалась у хаті Возних, нагадуючи про уральські роки в житті желехівського господаря.

Знав, отже, найстарший син Михайла, що таке чепіги плуга, що – руків'я коси чи сокири, й не лише з гімназійного підручника латини (мабуть, І. Любомировича), а таки з життя пізнав відому мудрість: *Ut sementem feceris, ita metes* – Що посієш, те й пожнеш, бо сам засівав ниву, сам же й косив її, коли налилася колосом. Зібравши врожай, здавав відповідний до розмірів поля чималий контингент. А вечорами, при миготливому каганцеві, сліпав над уроками. Не мав уже клопотів з математики, зокрема з алгеброю, яку під рукою гімназійного вчителя таки взяв “приступом” – наче кам'яну брилу відкотив, щоб рівно повести борозну.

Мав намір вступати до Львівського політехнічного інституту. Але якось, напрацювавшись у полі, відчув таку спрагу, що не втримався – ковтнув з якогось рівчака чи калабаньки. Дістав “черевінку” (дизентерію). І тут іще одна нагода подивуватись незбагненній силі випадку, а може, – самому Провидінню. Документи сина, який тоді хворів, мама помилково (“помилка” – це з нашого погляду) віднесла не до Політехнічного інституту, а до Університету, і то не на математику, а на філологію. Життя знову ж підтвердило відоме “Нема злого, щоб на добре не вийшло”, бо саме тут, в Університеті, – певна того Ольга Василівна, – Возний себе знайшов.

Гарний той вислів – “знайшов себе”. Людина, шукаючи своєї життєвої стежки, насправді – себе на тій стежці шукає. Буває, вони так і не знаходять одне одного – йдуть урізнобіч, наче половинні, неповноцінні. І сумними видаються тоді життєві стежки. Спливають на думку слова давнього поета: “Йду вже. Без себе, однак, бо без тебе...” Тоді-то – справжня самотність... Добре, коли з волі випадку чи Провидіння відбувається зустріч – і ми, вже не половинні, а цілісні (згадаймо І. Франка: “Я цілий чоловік!”), йдемо своєю стежкою у житті... “Ніщо не є важливішим у житті, аніж вибір професії”, – наполягає у своїх “Думках” Блез Паскаль, – і розпоряджається тим вибором випадок”. Але ж чи можемо в такому разі, коли діє випадок, говорити про наш вибір?.. Дуже часто нас вибирає професія, а не ми – її. Вибирав же Теодозій математику, а вибрала його – філологія. Його ж – йому повернула. Щоб не почувався, навіть на холодному піддашші, самотнім, – щоб був зі Словом, якому й присвятив усього себе.

Серед сіл, що на захід од Желехова, — також Вирів, звідки ми й добиралися до Великосільської (так ми лише в зошитах писали, говорили – Желехівської) середньої школи: у Вирові було лише чотири початкові класи. Наша школярська стежка залежно від пори року пролягала то через свіжу рілля (хтось один, узявши “керунок” на желехівську церкву, йшов попереду, навпрошки), то через жита, то снігами; єдиним орієнтиром тоді була покручена вітром маленька грушка-дичка, а коли йшли в заметіль, то не раз, бувало, збиваючись із того керунку,

виходили кудись поза Желехів. Іноді, у весняне повноводдя, коли порослі травами рівчаки враз повнилися водами і заливали низинну, що перед самим Желеховом, сіножать, доводилось іти довкільною дорогою, через Малий Желехів, долаючи вже не п'ять, а цілих сім кілометрів до школи.

Вставали о шостій, ще за московським часом, коли з картонного “капелюха” на стіні вихоплювалися звуки “Союза нерушимого”. Зимовою порою виходили у глупу ніч, і при безмісячному небі око мусило звикнути до темряви, щоб видно було, куди ступити крок. Запамяталися темні контури цвинтаря на пагорбі, запущена цегельня, місце нашого збору, повний місяць, що, здавалось, кулею летів по небу, минаючи оберемки сріблястих хмарин. А з весною – запах ріллі, жайвір над нею, жебоніння струмків. Потім, перед екзаменами, – теплий подих поцяткованих червоним маком ланів, зірчасті романи, фіолетові дзвіночки, покоси на сіножатах... А там, рукою подати, – знову перша рілля й росяний вересень, що пахнув свіжими яблуками. Ми визбиравали їх крадькома, минаючи, під самим Желеховом, Локшину – декілька захованих у садах хуторянських садиб; в одній із них, лиш тепер я дізнався, жили Половичі, тітки Теодозія Михайловича, звідти й мати його походила.

На тих стежках ми вже його не зустрічали – був студентом Університету, старшокурсником. На фотографії з післявоєнного сорок шостого – Дозик серед випускників та вчителів рідної школи. З учителів, які сидять у другому ряді, відразу впізнаю вчительку німецької, ще гімназійного вишколу, паню Біликівну: з-під беретки – пасмо сивого волосся (підстригалася по-чоловічому), білий комірчик, класична, по лікоть, довжина рукава, строгі риси обличчя. Постійно воювала з “кавалерами” старших класів: тягала їх за чуприну, залишаючи в ній свої “пальки” (“з нервів” гризла нігті й перев'язувала пальці марлею), потім, визбираючи ті марлеві лялечки, – “Віддай пальки!” – гукала навздогін тому чи іншому “кавалерові”, що вилітав, розкуйовджений, за двері...

У першій трійці, мабуть, відмінників, що сидять перед учителями на траві, – Теодозій Возний. Він теж у “кавалерському” стані. Найголовніша ознака належності до того стану – укладена гарними льоками м'яка, пишна чуприна.

У ній, певно, не побували “пальки” пані Біликівної: з німецької, як і з інших предметів, – п’ятірки. Фотографія ще пахне війною, порохом: серед учителів, у самому центрі, пильно, по-військовому, задивився в об’єктив середнього віку чоловік у “гімнастюрці”; на ній – бойова медаль...

На ще одній світлині Теодозій – таки при всіх кавалерських атрибутах: краватка, красчок білої хустинки з верхньої кишеньки у маринарці, в руках – семиструнна гітара, а тлом – буйно заквітлий сад. Годі сказати, якою мелодією у ту “летючу мить життя” звучали гітарні струни; щось, очевидно, на тему “Весна іде, красу несе...”; красу – і кохання, хоч не завжди щасливе. От мені й вчувається давня, що її співали тоді по селах:

Хлопці-риболовці,
З козацького роду,
Візьміть мене на той човен,
Перевезіть через воду...

Бо весна – то кохання, і не завжди щасливе... Було тоді у Дозя перше, як першою у дитячому віці буває весна, юнацьке захоплення – Марійка, дівчина з сусіднього Банюнина. Але тодішня пора, дарма що весна буяла, не вельми сприяла закоханим. Ті польові й лісові стежки нашого краю були не тільки ліричними, а й тривожними, трагічними – для тих, хто ступив на них, шануючи лицарські традиції нашого січового стрілецтва, мріючи про волю й долю України. Заарештували Марійку й заслали у далекий край... Замовкли, наче змовившись, усі сім гітарних струн, замовкла й мандоліна, не озивалась більше й скрипка, яку опановував самотужки, награвши на ній народних пісень, напевно, й ту, де про скрипку, яка грає – голос має, та про серце, яке плаче – сліз не має... Хіба що в думці болючим спогадом іноді промайнув якийсь пісенний рядок: “Відбилася від берега – та й хустиною махнула...”

Втім, йому й самому доводилося ставати на ті небезпечні стежки – часом виконував обов’язки зв’язківця. Один зимовий вечір зберіг у пам’яті мій швагер Іван Біскуп, що супроводжував його саннями до Вирова, де той мав зустрітися зі

своїми тітками, які були тут серед бійців УПА, вже у відступі; саме тоді, пам'ятає, вони перев'язували пораненого (одна з них, до речі, відбувала заслання разом з Марійкою). Іноді й зброю перевозив, хоч сам ніколи не брав її до рук, якщо не враховувати дрючка, яким бив по штахетах, сповіщаючи партизанам про наближення облави. Якось за тим заняттям його таки застукали солдати – чудом викрутився...

Єдиною його зброєю, яку плекав, з якою мужнів і гартував свою від народження м'яку й винятково щедру на добро вдачу, було рідне слово. Спочатку – молитовне: вже п'ятирічним з уст своєї бабусі, яку дуже любив, він ловить і запам'ятовує декілька молитов, що їх постійно, не тільки лягаючи до сну, а й упродовж дня вона не переставала шептати. А завдяки матері й читати навчився ще перед тим, як піти до школи. Згодом його вабила духовна література, думав стати священиком, короткий час навіть навчався у Львівській духовній семінарії, та мати вчасно його забрала звідти. Інакше у післявоєнні роки розділив би сумну долю і семінаристів, і їхніх наставників.

У ті нелегкі часи, буваючи у батьківському селі, шукав духовної розради й у пароха Желехова – отця Володимира Ковальського, колишнього січового стрільця. Наслухавсь од нього чимало цікавих життєвих історій (хто б їх знав більше, аніж сільський священик?). Одна з них запам'яталася найвиразніше. Якось уночі постукали до отця в двері. Нічний стукіт, ще й у ті часи, нічого доброго не віщував, надто, коли у дверях став радянський офіцер. Ще несподіванишим було прохання нічного гостя: хотів, щоб отець висповідав його й охрестив йому дитину (коли священик погодився, її тут же принесли). “Провокація” – майнула думка. Але, на щастя, помилився. Перед ним був не провокатор – була людина. Та, що вже пройшла значний відтинок життєвого шляху, як і та, що на той шлях мала тільки-но ступити. Подібний випадок, до речі, трапився й у Вирові. Та вже не вночі, у білий день, під час війни, коли селом проходили радянські війська. Прибіг до мого батька один солдатик, росіянин: “Исповедуйте, батюшка, и окрестите!” – ледве пролепетав, захеканий. Благов навіть не голосом – очима. Не можна було гаяти й хвилини. Покликав дяка, поспішили до церкви. Висповідав і охрестив. Володею,

здається, звали. Поблагословив на дорогу. Той, просльозившись, побіг наздоганяти своїх – назустріч своїй долі...

Філологія ж, доля Теодозія Возного, йшла назустріч йому – перестріла, коли вже мав податись на математику. Далі – вже він обирав. А було це, дізнаюся від його близького товариша Івана Івановича Кунця, доцента кафедри української мови Дрогобицького педагогічного університету ім. І. Франка, було це вже на другому курсі філологічного факультету, коли треба було вирішувати, на яку стежку ступити, що вибирати, – літературу чи мову, – коло пам'ятника Франкові.

– То куди підемо, Дозику?..

– Знаєш, Іване, підемо таки на мову...

– Важко буде...

– Підемо до Ковалика, то навчимося щось робити...

А потім – знову вибір, адже мова – то неосяжність. І в тому остаточному виборі допомогло йому, очевидно, село. Бо життя на селі – це безперервна, від світанку й до ночі, щоденна дія. А ще – молитва, що постійно була на вустах його бабусі, бо ж і молитва – дія: “Поможи Молитву діяти до краю”. “Спочатку було Слово...” І те Слово – теж дія. Теодозій Возний предметом найважливішого свого дослідження обрав дієслово, ще дипломну писав з тієї теми. Як хлопцем, поклавши руки на чепіги, йшов за плугом, вів його до межі, так і тут, із таким же завзяттям, із такою ж сумлінністю обробляв свою ниву – діяв.

А втім, студентське життя, навіть у ті часи, – не одні лише змагання з труднощами, не одна лиш холоднеча піддашся та черги по хліб (у тих чергах, приїхавши досвіта, вистоювала мати Теодозія: на її утриманні були діти засланих на Сибір сестер). Були студентські гуртки; україністи, зрозуміло, гуртувалися навколо української мови. Тут, до речі, й познайомилась майбутня подружня пара – Теодозій і курсом молодша Оля. “Після моєї доповіді засипав мене питаннями”, – згадує Ольга Василівна, що займалась тоді функціями родового відмінка. Був студентський хор, що серед інших пісень неодмінно й про Хрущова мусив співати – як ошчасливив якусь ланкову своїм приїздом на кукурудзяні поля...

До Львова, “з-за калабані”, тоді ще не долинали джазові мотиви, а серед вуличного люду, де то тут, то там сірів, уже без погонів, військовий одяг, ще не вирізнялась чудернацька постать “стиляги”. Не було ще тоді “чемоданчиків”: дівчата носили книжки й конспекти у саморобних торбинках, а хлопці здебільшого – під пахвою... Були зате не вельми приємні бесіди у першому відділі Університету, нічні виклики до КГБ; під особливо пильним оком перебували, звісно, україністи, надто ті, кого привели до Львова сільські стежки. Одне слово, ще не зарисувалася тріщиною крига, хоч уже й недалекими були тепліші подуви шістдесятих...

Тож не на гамірних студентських вечірках, не на танцях, по клубках та гуртожитках, здибались Ольга й Теодозій: вдовольнялися випадковими зустрічами у церкві, куди наважувались іноді крадькома зазирнути, у театрі, на репетиціях хору. То були ті часи, коли у стосунках між людьми більше важила взаємна довіра, ніж навіть взаємна любов; радше так: на тлі загальної тодішньої недовіри, доносів та підозр міцніла дружба, яка непомітно переростала у любов – тих, хто один одному довіряв. Про такі часи – найкраще Сенека, бо й жив у подібну добу (згадаймо зловісні “проскрипції” – списки тих, кого треба знищити): “Уникай багатьох, уникай кількох, уникай навіть одного”. У житті Теодозія, ще за студентських років, настала пора, коли він, здавалося, взявся виконувати, щоправда, з інших міркувань, ту настанову римського мислителя.

Десь наприкінці четвертого курсу, згадує Ольга Василівна, Теодозій мовби зник – уже не бачила його в тих місцях, де зазвичай зустрічалися. Стурбувавшись, почала його розшукувати. Знайшла – у лікарні, куди він потрапив із затяжною хворобою легень. Там і пролежав цілих сім місяців: тоді-то, власне, й дали про себе знати вкрай важкі умови, в яких йому довелося здобувати освіту. Треба було змиритися з тим, що недуга супроводжуватиме його все життя. От і вирішив, що за такого стану здоров’я не має права бути тягарем іншій людині; уникав зустрічей, а при випадкових, десь у місті, поспіхом переходив на другий бік вулиці. Але подальшу свою долю після стількох років приятелювання з Олею вирішував

уже не тільки він один. Видно, хоч мовник, та не задумувався тоді, що стоїть за словом “друг”, “подруга”: по-справжньому з кимсь подружившись, людина вже не одна – хтось другий стоїть поруч...

Є такий, – нині, на жаль, не повторюємо його у високому ключі, бо цураємось того стилю, хоч, навпаки, мали б до нього повертатися, по своє, – є такий, закорінений у глибину віків біблійний заклик, із Послання св. апостола Павла до Галатів (6, 2): “Друг друга тяготи носіте”. Далекий, тому й близький, тому й достукується до серця, а не лишень до одного розуму, голос наших предків: “Друг друга тяготи носіте”. Новий варіант (“Носіть тягарі один одного”), хоч скільки його повторюймо, звісно ж, не сягне такої поважної окриленості, що в ритмо-мелодиці фрази, у сув’язі сповнених глибинної енергії слів того небуденного, вічного: “Друг друга тяготи носіте”...

Не знаю, в якому озвученні подружжя Возних повторювало той прекрасний заклик, а що жили за тією високою настановою, – то вже знаємо напевно. Ділили на двох усі життєві тягарі – тяготи. Ані помешкання на початку подружнього життя, ані достатньої платні (80 крб.), щоб можна було, при хворобах, якось давати собі раду. Була зате улюблена праця – роки аспірантури на кафедрі української мови під опікою та керівництвом Івана Івановича Ковалика; молодий науковець орієнтувався на нього не тільки як на вчителя, дослідника словотвору, але передусім як на людину, педагога, що пробуджує у своїх вихованцях найважливіше покликання людини – передавати свої знання іншим, отже, чинити добро. Мабуть, саме так на кафедрі української літератури орієнтувались на академіка Михайла Возняка.

Але й тут, на науковій ниві, життя брало Теодозія Михайловича на пробу. Перед самим захистом кандидатської дисертації помирає його опонент – професор Свенціцький. Інший професор, пан Я. В. Лоя з Риги, що радо погодився опонувати дисертантові, зрозуміло, просив якусь кількість часу для ознайомлення з дисертацією. І все ж перешкоди було подолано – захист відбувся восени п’ятдесят восьмого року.

Значно довшим був шлях до наступної, докторської, дисертації, яка розвивала цю ж тему дієслівного словотвору.

Довшим – і тернистішим. Житлові умови, там же, на Замарстинівській, покращились, але незначно; здоров'я – погіршало, і то значно. Перед самим захистом – обширний інфаркт. Поруч уже не було професора Ковалика (відійшов у Вічність) – того, хто був опорою і заохотою до роботи: “Коли буде дисертація?” Ось тут подружжя Возних і подало бездоганний зразок того, як іти стежкою, вже декілька разів згаданого, біблійного заклику до взаємодопомоги, до самопожертви заради ближнього. Вже за тиждень після інфаркту, на лікарняному ліжку, обклавшись словниками, Теодозій Михайлович перекладав свою докторську дисертацію російською мовою – такими були тоді умови: дисертація проходила ще через ВАК у Москві. Важко хворий, все ж не сходив з бігової доріжки життя...

Але ми, студенти початку п'ятдесятих років, знали Теодозія Михайловича ще тридцятилітнім, коли він готувався до свого першого, кандидатського, захисту. Втім, для нас він був просто Теодозій Михайлович, викладач, що протягом одного лише семестру вів у нас курс сучасної української мови. Теодозій Михайлович, або – Дозьо: так ми іноді називали його за аналогією до нашого однокурсника, Дозя, який навіть роком старший був од Теодозія Михайловича. З-поміж інших викладачів він вирізнявся тихим голосом і такою ж, здавалося, тихою, винятково м'якою вдачею. Складалося враження, згадує тодішня староста нашої групи Марія Кузьма (Врублевська), що не ми від нього залежали, а він – від нас. Годі й уявити собі, що Теодозій Михайлович міг би підвищити на когось голос, чимсь студентові дорікнути, “прочитати мораль”... Я тоді й не знав, що наш україніст – із Желехова. Лише згодом, після закінчення Університету, побувавши на зустрічі випускників, чув, з якою повагою і гордістю відгукувалися вчителі про свого випускника – першого, який вийшов із стін їхньої школи, кандидата наук.

Повага Теодозія Михайловича до нас викликала й з нашого боку таку ж повагу до нього. Ми не наважувались, як на заняттях з латини, щось у нього випрошувати – делегували Дозя. Той вів переговори зі своїм тезкою; ми спостерігали, що з того вийде. Нічого втішного для нас не виходило. Хоч якої м'якої і начебто поступливої вдачі був наш викладач, усе ж

закінчувалося тим, що він, ніяковіючи, переконував нас, що краще не шукати собі різних полегшень, одне слово, – не “сачкувати”. Задоволеними залишались обидві сторони.

Одного разу, знову ж нагадала мені наша староста Марійка, Теодозій Михайлович запропонував нам написати переказ якогось твору на весняну тему, та й була тоді весна – йшов другий семестр. Зауваживши, що ми воліли б насолоджуватись весною, аніж її описувати, довго й терпеливо заохочував нас до писання: не менша, мовляв, насолода від того, коли весна постає перед нами відтворена – гарною фразою, вдало дібраним словом. “Ви запишіть собі окремі речення, а при них можете й своє дофантазувати, зі свого досвіду”, – радив нам, читаючи текст, уже не пам’ятаю, якого автора. Було там яскраво-блакитне небо й вісники весни на ньому – білі-білі купчасті хмари; був ніжно-зелений серпанок верболозу, краплини солодкуватого соку на зламаний березовій гілці, парка рілля зі співучим жайвором над нею, а степом – тремке марево... Читав тихим голосом, але виразно, з якимсь особливим чуттям. Аналізуючи текст, особливий акцент робив на синтаксис складного речення.

У Львові ж був тісний заасфальтований дворик, було, звернене вікнами до гримотливого трамваю, помешкання чиншової кам’яниці. Був посеред дворика віковий каштан – живий зразок того, як із тіснини пнутися до сонця, навіть своєю тінню: під вечір вона не довшала – вищала, зникаючи за верхнім зрізом будинку; були непосидючі горобці, що впродовж літа ніяк не могли поділити між собою місця під сонцем; був осінній стукіт каштанових плодів; зимове, у чорно-білих тонах, дворикове затишшя, був перший тендітний лист – вісник нової пори року...

Але, окрім того відвічного, що дерево ділить його на сезони, каштанового часу, був час годинниковий: аудиторії, керівництво курсовими, дипломними, дисертаційними роботами; були засідання, конференції, виступи на них, а ще – керівництво кафедрою загального мовознавства й пов’язані з ним “паперові” й не тільки паперові клопоти... Були, ще перед тим, – поїздки до колгоспу. На датованій п’ятдесят восьмим роком фотографії – скраєчку групи, що зібралась перед

об'єктивом серед поля, – Теодозій Михайлович, радше – Дозик, бо нічим не відрізняється від студентів: такий же, як в усіх, кашкет, робочий костюм... Іде збір кукурудзи, “пшінки”, у Долинському районі, що на Кіровоградщині. То була одна з тих нещасливих поїздок, де загинули студенти: хотіли дихнути повітрям і простором на даху вагона, та не зауважили, що попереду – залізничний міст...

Роком пізніше – діалектологічна експедиція у гірське село Біглю, що в Турківському районі. Теодозій визирає з дупла старезної верби: розкуйовджений чуб, широка усмішка збиточника... У таких-от поїздках і взагалі в неакадемічних ситуаціях був автором різних сміховинок (улюблений його твір – наша “Енеїда”), дотепних, неофіційних вітань із днем народження, усіяких витівок, і тут незамінною парою йому була Валентина Семенівна Черняк...

Були поїздки додому, в село (у нас кажуть “на село”, як “на Україну”) – по ковток свіжого, як в “Інтермеццо”, повітря. На одній із фотографій, з шістдесят шостого року, Теодозій, серед високої, по коліна, трави, на тлі розлогої липи, що за огорожею, вигострює косу; тут – одна з найпогідніших його усмішок: дослухається до голосу сталі під брусом; за мить, коли покосами лягатиме трава, той голос буде іншим, мов у хвилі, що набігає на піщаний берег. У коси, як і у всього, що довкола, – теж своя мова, свої “фонемі”...

Були й сумні поїздки до Желехова. У п'ятдесят першому, саме на перше січня, – на похорон бабусі; вже не устами – самою душею, що відлітала у засвіти шептала звичні свої молитви – за тих, хто коло неї, за Дозя, що вже на останньому курсі свого навчання... Потім, у шістдесятих, ховали матір (уже німичного, хворого на ноги отця Ковальського привезли на похорон фірою; з фіри зсаджували, на фіру й висаджували його після обряду); у сімдесятих – батька...

Була, мов світла домінанта над усім, – рідна мова в устах рідної дитини: серед лютого, коли окреслений білим каштан лиш невиразно передчував весну, народилась Марійка. Ось тоді й визрів новий напрям у мовознавчих студіях Теодозія Возного: дослідження розвитку дитячої мови – цим він фактично започаткував в українському мовознавстві галузь

психолінгвістики. “Ми вели записи, – згадує Ольга Василівна, – від дитячого лепету до чотирирічного віку дитини”... Мова, що народжувалася, формувалась в устах дитини, – живе сподівання на те, що відродиться, воскресне Україна. Бо що таке, вже вкотре, навіть нині, запитуємо один одного, що таке Україна – без її пісенної мови?..

Справді, чи може бути щось дорожче, аніж рідна мова в устах рідної дитини?.. Недарма ж цей напрям наукової праці Теодозія Михайловича зігрітий особливим теплом, що від подвійної любові, – до рідної дитини й до рідної мови. Дитини, яка з таким зворушливим подивом озирає довколишній світ. Озираючи, зчудовано, від цього ж таки, наразі невимовного захоплення, складає дитячі губки кружечком – хоче вимовити найокруглішу, таку визначальну для нашої мови фонему, що наслідє довершеність небесних сфер, що є виявом подиву до тієї божественної краси: “О...” Та ще не може. Бо округлість – це праця, мистецтво...

Потім (коли й сплигло тих двадцять п’ять?), уже серед квітня, – внук, що українським відлунням повторив дідусеве, з грецької, ім’я – Богдан... І знову – жива українітка:

– Стань, Богданчику, рівненько, підніми шапку над головою – ти вже літера “і”. А тепер візьмися файно в боки: ти – “ф”. Розведи руки і випрями їх, ось так, і ти вже – “т”; опусти ліву – ти “г”; підніми долоньку догори – ти “у”... Далі – віршики, книжечки, прогулянки...

Найчастіше, коли внукові пішов уже четвертий рочок, – за місто, на город, що на Збиранці. Там – грядка, яблунька, квітка на грядці. Там несподівано – той обширний інфаркт перед захистом дисертації. Хтозна, чи вийшов би з нього, якби крізь разючу темряву до свідомости не достукався голос онука: “Дідусю, та стань, бо квіточку зламаєш!” – упав саме коло білої хризантеми, що вже розквітнула, – з ранніх, на початку серпня. Голосом онука врятувала його квітка, певно, за те, що й він, дідусь, любив їх, і городні, й польові, – не раз, назбиравши, носив їх до церкви, ставив перед іконою Богоматері, – що й онукові ту любов передав.

Потім, замість серпневого неба над головою, – білість лікарняної стелі. А далі – дисертаційний “маратон”, що

завершився захистом у Києві, знову ж – на порозі весни дев’ятдесят другого. Ольга Василівна, сівши в останньому ряді, мала подавати знак чоловікові, коли той надто тихо говоритиме. Говорив, згадує вона, справді дуже тихо, бо геть був знесилений. Тихо, але, як завжди, – виразно, тож навіть у задньому ряді чутно було кожне його слово.

Саме у ті часи, перед захистом, коли Теодозій Михайлович лежав у лікарні, що на Топольній, звідки і Брюховецьке кладовище видно, і Збиранку, й інші околиці Львова, саме тоді, навідуючи хворого, я мав нагоду з ним порозмовляти. Був він у спортивному костюмі, і, здавалось мені, доволі енергійний, налаштований саме на той марафон. А втім, навіть у найважчі хвилини життя, хоч як любив наше пісенне “Ой”, у житті, чуючи біль чи недомагання, ніколи не ойкав. Таким був і тоді, за розмовою, – спокійний, діловий, що й словом про свою хворобу не обмовився. Тоді й розказав мені про той випадок на городі – про квіточку.

Говорили про різне, звертаючи, зрозуміло, й на мовні теми. Запам’ятались наші бесіди про греко-латинські запозичення у сфері нашої церковної мови. Теодозій Михайлович зауважив, як цікаво змінює свої звукові й семантичні барви чужоземне слово, занурюючись у живу стихію іншої мови (“захристія”, “крилос”, “панахида”...), як воно з нею зживається, озвучується, мовби шліфується на новий лад... Готовий був допомогти моєму синові Павлові (наприкінці вісімдесятих читав у тій групі курс лекцій із загального мовознавства) у виборі відповідної дисертаційної теми, вже й потрібну літературу рекомендував... Поглядаючи на широкий краєвид, що відкривався з високого лікарняного вікна, я не знав, що й хворий, відриваючись від своєї праці, час од часу дививсь у тому напрямку, де їхній горodeць на Збиранці, де Брюховецьке кладовище...

Стисле й однозначне, як і все у практичних, що любили рахунок, римлян *Do ut des* (Даю, щоб ти дав) має один із своїх українських відповідників – прислів’я, що його часто повторював Михайло Білик: “Брат братом, а бриндзя – за гроші”, тобто: “Я тобі бриндзю, ти мені – гроші”. Втім, мусимо уточнити: “щоб ти дав” – кому?.. Якщо мені ж, то це – формула римського права; якщо ж “даю, щоб ти дав”, але

не мені – іншому, так само безкорисливо, то це вже християнська мораль. Одне слово, граматичний аспект теми “Присвійні займенники” непомітно переходить у сферу морально-етичну; знаємо ж: те, що я віддав, – моє навек, а що взяв, те назавжди пропало.

Годі сказати, звідки та несхитна, впродовж усього життя, готовність Теодозія Возного триматися того латинського вислову у другому, християнському, його трактуванні – робити людям добро, віддавати. Мабуть, від бабусі, від глибинного селянського кореня взагалі. Бо доброта тут справді глибока, хоч і непоказна, сказати б, сувора. У щоденній говірці наших селян не так багато здрібнелих, пестливих форм, не часте й ступенювання прикметників (хіба ступенюється прикметник “добрий”?). Тут просто доброта – до людської дитини. Пам’ятаю, як у ті ж студентські роки, поїхавши до колгоспу на картоплю, спали ми покотом на долівці, і як господиня, літня жінка, не йшла на спочинок, поки, дочекавшись аж ми поснули, не перехрестила кожного з нас – людську дитину... Отож, від селянського кореня, від Івана Ковалика, який плекав у своїх вихованцях передусім педагогічний хист – бажання і вміння давати, не чекаючи віддяки. А ще – від свого ж холодного й аж надто скромного життя: намерзнувшись, прагнув іншого оберегти від холоду.

“Якось, на св. Миколая, – ділиться зі мною спогадом Ольга Василівна, – сплела Дозикові синю безрукавку. Та саме тоді, холодної днини, зайшов до нас студент родом із тієї ж убогої Біглі, куди ми їздили на діалектологічні експедиції, – був в одній лишень поношеній маринарці. Мій чоловік благально подивився на мене. Я зрозуміла його погляд. “Можеш подарувати йому безрукавку, – шепнула йому, – зв’яжу тобі ще одну”... Не можу забути того щастя, яким засвітилось обличчя того хлопця. Впевнена, що та безрукавка довго зігрівала душу студента і його вчителя”...

Годі щось додати до того спогаду. Хіба одне: не меншим щастям, аніж обличчя хлопця, світилося, напевно, обличчя Теодозія Михайловича. Саме так – “світилося”, бо там, де безкорислива допомога, там і світло. Прагнув того світла. Не оминав нагоди, – щоб його примножити. Одного разу (зі

спогадів Зоряни Купчинської) на занятті мовознавчого гуртка запитав студентку, чому так мерзне – тепліше, мовляв, треба вдягатися. “Поїду додому і привезу тепліший одяг”, – відповіла. – “Як же ти, дитино, у таку холоднечу поїдеш?..” Наступного дня, розшукавши ту студентку, дав їй теплу хустину на дорогу...

По-різному допомагав студентам. Навіть, коли хто захворів, – ліками. То були різні настої та вивари з трав, які й собі приготував, вивчаючи фітотерапію, і студентам давав уже готові засоби. Відварюючи трави, робив, зокрема, примочки – накладав їх на очі, коли втомлювались від читання. Одне слово, хоч і поряд, у цьому ж будинку, була аптека, волів природні, а не хімічним способом виготовлені засоби.

“Нічого над міру” – дораджували стародавні. Сам хворий, Теодозій Михайлович, із такою ж міркою підходив до студентів – надмірно турбувався їхнім здоров’ям: коли рушав з ними на фольклорну практику, то брав зі собою цілу торбу всіляких ліків. Студенти ж (така то вдячність!) лиш підсміхувалися крадькома з тієї завбачливості.

Іноді щастило йому й на суттєвішу допомогу. Так, свого часу трапилась нагода допомогти одному вчителеві з рідного села вступити на заочний відділ української філології – допоміг. Дещо згодом дружина студента-заочника, завітавши на Замарстинівську, щоб подякувати, непомітно, на відході (господар був на роботі), залишила ще й матеріальну подяку – відріз на чоловічий костюм. Повернувшись додому і виявивши той дарунок, Теодозій Михайлович тут же поїхав у село й повернув тканину зі словами: “Бог дасть більше”.

Будоване на такій засаді життя, певна річ, не могло приносити статків. А яке життя – такі звичаї, така й мова. Простими, стосованими до народних традицій, були звичаї (міське житло – як сільська світлиця); простою, та водночас багатою у тій простоті – мова. Не цурався наш україніст говірки рідного села, шанував і вивчав діалекти. У центрі уваги, зрозуміло, – дієслово. “Я написав був листа...” – часто можна було почути з його уст цю стару, що збереглась у мові народу, дієслівну форму давньоминулого часу. – “Так і в латинській, – сказав би Юрій Мушак, – scrips-eram”... Такими, як і життя,

були його стосунки зі студентами: готовий був допомогти кожному, до кожного ставився з однаковим співчуттям, однаковою повагою (не мав “любимчиків”), але й – однаковою стриманістю.

Дозволяв собі, скажімо, під час екзамену, на щирішу, довшу розмову зі студентом; хай трішки, а таки розкривав свою душу. “Десь на п’ятому курсі (з розповіді Уляни Головач) ми складали у доцента Теодозія Возного загальне мовознавство. Моя відповідь, радше діалог з екзаменатором, вивели нас на поняття *usus* та *norma*. Згадали Горация, його знаменитий вислів про звичай, *usus*, що визначає, яким має бути наше мовлення – диктує норму, закон: *Usus norma loquendi*. Теодозій Михайлович, якимось особливо всміхнувшись (годі ту усмішку описати, скажу лише, що вона не була веселою), запитав, чи вважаю, що й за нашої мовної ситуації справедливим є той афоризм і що, з мого погляду, сьогодні формує звичай, навіть моду нашого мовлення... Екзамен-бесіда затягнувся. Коли я вийшла, то, мов у продовження тієї бесіди, почувла: “Ну что, завалил?” – запитала п’ятикурсниця з англійської філології, з тих, котрі ще не заходили до аудиторії. Почувши, що зовсім не “завалил”, додала: “Да он и на доцента не похож, больше на слесаря”...

Кривдно?.. З погляду тієї студентки, що вже бачила себе у вищих верствах суспільства, – так. А з погляду Теодозія Михайловича, з людського погляду, – ні. Бо в обох випадках – праця, що визначає ціну людині. Ледве чи на працю була налаштована та студентка, дарма що вже доволі вільно спілкувалась англійською... “На слесаря...” – ще, можливо, тому, що носив не найновішої моди, завжди розіпхану книжками й паперами течку. Якимось, коли його запитали, що він там такого носить, усміхнувшись, відповів латиною: *Omnia mea mecum porto* – усе своє ношу з собою.

Можемо сказати й так: “Яке життя – така вдача”. “Життя” – у ширшому розумінні слова: суспільна атмосфера, у яку в той чи інший час занурена людина. Хіба ж доба визвольних змагань не різбила, мов різцем у граніті, граней характеру тих, кого називали “змагунами життя”? Іншою була доба, в якій випало жити Теодозієві Возному. Доба, коли, мабуть, найчастіше

звертались до вислову: “Стіни мають вуха” (і таки мали!), коли мимоволі спливало на пам’ять те дивне ім’я царя Вавілонії – “Навуходоносор”. Маломовний, мовчазний, стриманий, мудрий життєво і професійно, ніколи не поспішав з відповіддю (“поки Теодозій Михайлович відповість, – жартувала Ірина Йосипівна Ощипко, – я два рази виплюся”), найчастіше спілкувався з людьми своєю дивною такою багатомовною і водночас такою загадковою усмішкою: “Усміхавсь ніби привітно і ніби соромлячись, стримуючи свої емоції” (Леся Захарків). “Олю, не розкривай своєї душі перед учителями”, – радив своїй дружині, виряджаючи її на Тернопільщину, де мала вчителювати. Сам несхитно стояв на тих засадах. Мало хто знав про те, що він, мобілізуючи всі свої сили, працює над докторською дисертацією; не розголошував і про свій захист у Києві. Хіба подібні риси – не з-під різця тодішньої доби, майстрині певного типу людини?..

Чи не звідси – й пильна увага Теодозія Михайловича до дітей, прагнення спілкуватися з ними, щирими й безпосередніми, невтримними й емоційними, що й межі не кладуть поміж сльозою – і сміхом?.. У тій увазі до дитячого світу – наче компенсація за постійну стриманість, за ту усмішку, що так обережно, мовби тайнописом, інтерпретує порухи душі. І справді, коли б ми хотіли пізнати душу Теодозія Возного, то мусли б зробити неможливе – піддати аналізу його загадкову усмішку, розкласти її на частини. Ловлять же на фотоплівку тендітний промінь – і стільки цікавого дізнаються про саме тіло, що є джерелом того променя, про його природу...

“Людина, – підсумовує засади стоїчної філософії Марк Аврелій, – створена для дії та зусилля”. Якщо це так, то Теодозій Михайлович ніколи не занедбував того, задля чого людина прийшла на світ, – діла. “Теодозій, – озираючись у минуле, стверджує Ольга Василівна, – жодної хвилини не сидів без діла. Коли втомлювався, відкладав науку і брався за літературу”. “Енеїда” І. Котляревського, “Лис Микита” І. Франка (перечитував внукові), драматичні твори І. Карпенка-Карого (згадував, як іще школярем виконував роль Голохвастова у п’єсі “За двома зайцями”), твори О. Довженка,

поезія Б.-І. Антонича, В. Пачовського, І. Калинця, Ліни Костенко, Д. Павличка – ті речі найчастіше брав до рук.

Десь на шафі німувала мандоліна, на якій не лише народні мелодії вигравав, а й своє пробував компонувати; тепер уже не брав її до рук. Але дверей своєї душі перед музикою не закрив – слухав. З особливою насолодою – пісні у виконанні Ніни Матвієнко, тріо Мареничів, Назарія Яремчука. Слухав не просто для відпочинку. Видно було, що й тоді працює душею, переймається, і не лише музикою – долею нашої пісні: “Не співає наше село”, – ще в Бітлі скрушно зітхав, згадуючи і свій, колись співучий, а тепер навіть весняними вечорами безгомінний Желехів...

“То чи не бачиш малих рослин, малих птахів, мурашок, павуків, бджіл, що працюють разом, щоб привести до ладу свою частинку світу?..” – промовляє Марк Аврелій до здорового глузду тих, хто занедбує добре діло, яким покликана займатися кожна людина. Теодозій Михайлович був із тих, кого не треба було переконувати подібними прикладами. Втім, йому достатньо було глянути у вікно свого помешкання: хіба ж не для “дії та зусилля” посадили тут каштановий плід – щоб тендітним пагінцем спинався до сонця, щоб оселею став птахам, живою зеленню, серед сірого каменю, світив людям?..

Серед усіх створінь, у Марка Аврелія, серед усього, що неухильно, від покоління до покоління, виконує своє покликання, – працююча бджола, що стала зразком для людини, зокрема, у її праці з книгою, де теж – назбираний з різних квіток (“антологія” – “квітозбір”) цілющий для душі “мед”; як тут не згадати відомого ще з початку ХІІІ ст. на Русі збірника афоризмів “Бчела”, а ще – присвячених тому “божественному” створінню поетичних пасажів у поемі Вергілія “Про рільництво”?..

Здається, немає випадковості навіть у тому, що Теодозій Михайлович, уже наприкінці життя, зайнявся бджільництвом. “У батьків, – розповідає Ольга Василівна, – був один вулик, за яким доглядала мама. Коли вона передчасно померла, син хотів зберегти бджілок. Почав вивчати літературу (до кожної роботи підходив сумлінно, по-науковому), купив потрібні рамки, бджолярське приладдя – почав творити. До року з одного

вулика зробив чотири. Знищував поганих маток і виводив добрих. На рамці зрізував ті маточники, які йому не подобалися, надійні – залишав, і ніколи не помилявся. Вів записи, робив висновки. Своєчасно готував бджіл до зимівлі, залишаючи мінімальну кількість рамок. Узимку за допомогою спеціальних слухавок наслухав, чи живі його бджілки. А перші весняні промені кликали його в село. Там він перевіряв, як ведеться його вихованкам... Запам'яталась мені остання весняна поїздка бджоляра дев'яносто другого року. Повернувся вкрай пригноблений: усі чотири пні загинули. Хтось пустив до пасіки козу, вона терлась об вулик, від чого бороди бджіл упали з рамок і загинули. За тим поясненням – ще й така болюча фраза: “Видно, що вони мені вже не потрібні...” Так і сталося. Двадцять четвертого серпня цього ж року він відійшов...”

Саму ж Незалежність, роком раніше, сприйняв з такою ж характерною для нього, хоч і світлішою, та все ж сумовитою усмішкою: “Ой, то ще не є незалежність!.. Зо три покоління потрібно, щоб ми очистилися...”

Відлік часу почався. Дзвоном ратушевого годинника, якому втворює на тому дзвоні викарбувана така ж дзвінка латинська пересторога: *Vigilate, nescitis enim horam* – Будьте пильні, бо не знаєте своєї години; стукотом каштанових плодів, що супроводжує до школи тих, хто з першого після Незалежності покоління, – Будьте пильні!..

Теодозій Михайлович був пильний. Хоч не знав своєї години, але місяць – знав. “А що то мені цей серпень принесе?..” – повторював тієї пори, коли й у пісні жайвора снуються тривожні нотки. Бо й справді, що не серпень – то якась прикра траплялась йому пригода. Готувався – до останньої. “Щодня вранці, в останні місяці життя, – повідає далі Ольга Василівна, – ішов до церкви Михаїла на Службу Божу. Часто сповідався і щодня приймав Святі Тайни. Дослівно за десять хвилин до відходу ще поголився: “Щоб Ти не мала клопоту”... Відійшов спокійно, з усмішкою на обличчі: доброта і ласка засяяли на ньому”.

“Бог дасть більше...” А й справді: чи може бути більша нагорода за добро і безкорисливість, аніж погідна усмішка,

доброта і ясність на обличчі – у хвилину відходу?.. У ту благодатну хвилину, коли пригасає денна спека (відійшов у надвечір'я) і довшать, мовби стежною для мандрівця, тіні дерев?.. На ту найвищу ласку запрацював собі все життя; впродовж останніх чотирьох років, рішуче відмовившись від платні, викладав старослов'янську мову у Духовній семінарії в Рудно. Збирав матеріали й почав укладати тлумачний словник до “Євангелія”. Брав участь у поході до церкви св. Юра. Дуже хотів дочекатися того дня, коли Львів прийме останки Патріарха Сліпого – привезли їх у день похорону Возного. Був щасливий, що одного разу, ще за свого навчання у Духовній семінарії, мав змогу бачити митрополита Андрея Шептицького. Великою радістю для нього був той Великдень, коли, вже не ховаючись, можна було освячувати паску. Ще встиг побачити, з телеекрана, як у Львові відкривали пам'ятник нашому Кобзареві... У ясності, з якою відходив, – відсвіт і тих подій...

За кілька тижнів я вдруге навідався на Замарстинівську. Ще раз поглянув на табло, де викладачі й випускники, українські філологи, 1946–1951 років. Звернув увагу на дві вишиванки – у Теодозія Возного та його приятеля Івана Кунця. “Червоне – то любов, а чорне – то журба”, – мимоволі, хоча світліни чорно-білі, проснувавсь у думці пісенний рядок... Ще раз побачив несподівану сльозу в очах Михайла Возняка, почув його улюблений вислів: “Найкращий подарунок – праця” – і, наче відлунням, енергійне запитання Івана Ковалика: “То коли буде дисертація?”, риторичне – Євгена Кротевича: “Що ж я вам, люди добрі, злого зробив?” – коли і його “розпинали”... Наче не на світліні, а за редакційним столом колишнього “Жовтня”, нинішнього “Дзвона”, побачив письменника-байкаря Івана Сварника... Ліричним мереживом зарягтіла витинанка Любові Процик (серед інших – і вона на випускному табло) – намережила й собі чорно-білим: відійшла цьогорічного січня, коли все довкіл виглядало чорно-білою витинанкою...

А втім, на Замарстинівську я зайшов не вдруге, а втретє: вперше – ще дев'ятдесят другого, коли каштан, що серед дворика, аж рудів од серпневої спеки... “Як же скромно жив покійний!” – хто подивувався подумки, а хто й шепнув подумане, – із тих, що побували тут уперше...

А тепер каштан пробуджувався. Новими бруньками ловив весняні подуви, коренем – глибинні соки. Й подумалось, що то вже квітень, що десь за містом, на осонні, вже тремтять, ніжаться під леготом чутливі анемони – і що з далеких пасік уже пориваються до них працюваті бджілки... І сплив на думку рядок із Вергілієвої поеми “Про рільництво”, із четвертої її книги, де з подивом та захопленням описані бджоли, їхня “дивна до квітів жага” і така невтомність у збиранні меду, що й гинуть інколи, стираючи собі крильця десь поміж заростей та кам’янистих тіснин.

А все ж, певен того поет, – не гинуть, а рояться, підбиваючись ген до все вищих сузір’їв, самі до них подібні невтомним своїм золотим роїнням. Серед них – і ті, що не діждалися колись чергової весни. Вірили стародавні, що в тих найпрацьовитіших створіннях – “розуму крихта бринить ковток осяйного етеру”...

І став перед очима образ самого бджоляра, що й тепер, тільки-но бубнявіють на деревах бруньки, – дослухається. Напружує слух душі – чи, бува, не німує наша велика спільна світлиця, а звіддаля – манюсінський вулик, чи вивіряємо свій голос до високого камертону нашого Слова?.. Над усе прагне подивуватися зладженій праці того вулика, як подивувався йому колись наш давній поет:

Придивіться, що за згода,
Що в пчолятах за свобода,
Як ся каждая затрудняє,
Обов’язок свій сповняє.

Хтозна, можливо, з тих безмежно далеких і водночас таких близьких – сльозиною можна виміряти – позаземних відстаней, наслухас, чи не зазвучить десь і дієслово у давній, що й досі в говірці його села, поетичній формі, – як у Миколи Зерова, з того ж таки Вергілія: “Тітіре, ти в холодку опочивсь під буком гіллястим ...” Чи бережемо, хай таку тоненьку нині, а все ж таку неоціненну ниточку, яка в’яже покоління живлющим теплом прадавнього слова, дієслова?..

І так хочеться, щоб у дивній усмішці того, хто
дослухається, витісняючи сумні, грали світлі, веселкові
барви – там, де одна лише погідна ясність!..

Ти опочив-єсь,
опочив єси...

Андрій Содомора
професор катедри класичної філології
Львівського національного університету
ім. І. Франка

Передруковано з: Андрій Содомора. Лініями
долі. – Львів: Літопис, 2003. – С. 249–275.

ТЕОДОЗІЙ МИХАЙЛОВИЧ ВОЗНИЙ: ВІН БУВ З НАМИ ПОРУЧ

Інколи людей, які відійшли від нас і залишили у цьому житті слід, порівнюють з яскравим світлом комет. Таке порівняння робить ефект, але не завжди відбиває суть. Творчі натури, пролетівши над нашою Землею, продовжують жити і залишають нестертий слід у пам'яті тих, що залишилися, жити. До таких індивідуальностей, непересічних особистостей належить Теодозій Возний, якого ми по-товариському називали просто Дозик.

Я вступив до Львівського університету пізніше, ніж Т. Возний, і познайомився з ним у мовному гуртку при кафедрі української мови, яким керував професор І. Ковалик. Доля не вивела мене на ту саму стежку, по якій тихо, але впевнено йшов Дозик – студентська парта, аспірантура, викладацька робота; почали ми працювати разом значно пізніше, коли я став викладачем кафедри загального мовознавства, якою керував Теодозій Михайлович. Хоч ми з ним ніколи не були в стосунках, які окреслюють поняттям “нерозлучні друзі”, але тим приємніше згадати, що в нас була людина, що на світі в мене була людина, до якої можна було просто підійти, привітатися, поговорити про поточні справи, запитатися про сім'ю, дитину, внука, вияснити щось, передати вітання дружині, одержати поздоровлення для своєї. Цього зробити Теодозій ніколи не забував. Так, Т. Возний був людиною, яка була поруч і для мене, і для багатьох. Він був тим чоловіком, з яким було легко спілкуватися, з яким було навіть легко мовчати. І що ще мені довелося зауважити – він не вмів приховувати неприхильності, якщо до когось відчував. Тоді він мовчки якось дивно дивився.

Коли був молодим, належав до дуже пристійних урівноважених щирих з почуттям гумору молодих людей. Особливо запам'яталася мені прогулянка, коли Дозик був аспірантом. Члени кафедри української мови, серед яких випадково опинився я, поїхали до с. Малосілки, Кам'яно-Бузького району на Львівщині, де жили батьки Теодозія

Михайловича. Незвичайно привітні батьки, тепла сонячна погода, створювали прекрасний настрій всіх учасників прогулянки, а коли ми вийшли на подвір'я десь взялася музика, що створило ситуацію до танцю. З цього часу особливо запам'ятався мені Дозик – якийсь осяйний, усміхнений, веселий, як тогочасний погожий день. Він та професор І. Ковалик були тоді душею товариства. Згодом життя, хвороба змінили характер Теодозія Михайловича. Особливо в останні роки життя він став незвичайно дратівливим, вразливим і неспокійним.

Т. Возний був дуже порядною людиною. Здавалося дуже акуратним, часами догматичним до аскетності, але він був саме таким – добросовісним, обов'язковим, виконавським. Коли вийшла його монографія “Словотвір дієслів в українській мові в порівнянні з російською та білоруською” (1981 р.), я інколи при зустрічах запитував його, коли відбудеться захист докторської. Він, як правило, відповідав ухильно, а згодом навіть роздратовано. Це дивувало, бо розуміли всі, що підстави для захисту безперечно були. Адже на тему дисертації в нього було опубліковано ще 60 статей. Якимось я прийшов до нього у справах. Ми зустрілися в коридорі університету. Тоді він був вже на кафедрі загального мовознавства. Я знову запитав, чому не оформляє дисертації на захист. Він відповів: “Коли? Мені всі говорять про те, щоб захищати, а навантажують мене так, що, прийшовши додому, вже не маю сили про щось інше думати... Не можу працювати”. Коли все ж зібрався захищати, поросив, щоб написати йому відгук на автореферат, мовляв, може, і не треба буде, але на всяк випадок. Я, звичайно, написав.

Т. Возний належав до тих галицьких інтелігентів, які, незважаючи на обставини, сприятливі, чи ні, працювали чесно і віддано. До студентів ставився доброзичливо, шанував особливо тих, які працювали і хотіли щось знати. Намагався дати їм якнайбільше знань. У нього був зошит, в якому розташовувались списки всіх студентів, яких вчив. Коли я прийшов до нього на кафедру, він витягнув свого зошита і дав мені характеристику кожного студента, з яким

мені доведеться працювати. Студентів, особливо тих, яких любив, називав по імені. З ними міг погомоніти, пожартувати. У свою чергу студенти любили його, а деякі і після закінчення університету приходили до свого Учителя, щоб радитися і вчитися. На мою першу лекцію відвів мене особисто в аудиторію, представив студентам. Я тоді збагнув, які між ними теплі стосунки. Взагалі переживав не лише за свій предмет, а завжди прагнув, щоб все на кафедрі було залагодженим.

Він до всього ставився добросовісно, але з найбільшою охотою працював над тим, що особливо йому лежало до душі. Такою темою для нього була дитяча мова. Він збирав матеріал та опрацьовував мову дитини не лише описово, а намагався узагальнити дитячу психологію при творенні слів, словесних конструкцій. І ще таке. Коли мені прийшлося узагальнити його життєвий досвід для журналу “Мовознавство”, Пані Оля, дружина Теодозія Михайловича, сказала мені, що останні роки він із замилюванням працював над словником Євангелія од Іоанна. Словник мав бути посібником для питомців духовних семінарій, щоб полегшити їм тлумачити текст Святого Письма. Цим бажав сплатити свій борг перед релігією. Цю роботу також виконував із задоволенням, але її не завершив.

Його доля пов'язана була з українською філологією Львівського університету. Все життя здавалося в таких тісних рамках, а скільки тут було емоцій, скільки сил довелося прикласти, щоб здійснити задумане. Ми сьогодні вже не порахуємо тих кроків, які зробив, прямуючи до університету і в його коридорах, але до кожного з тих кроків, пройдених тут та стежками діалектологічних експедицій стукало в ритм його серце. А це тому, що він був великим патріотом і чесним християнином, який не любив голосних слів. Все робив тихо, без зайвої галасливості, але з підкресленою скромністю. Не хотів окремо, щоб його хтось особливо зауважував, виділяв. Теодозія Михайловича роками боліло серце, але він не переставав любити Україну і служити людям. Від цих своїх засад не відступав ніколи. Як один із найталановитіших учнів професора Івана Ковалика,

він перейняв від свого учителя ці принципи, а ще навчився в нього вміння збирати, глибоко осмислювати та зіставляти з іншими слов'янськими мовами зібраний матеріал, навчати інших найскладнішого, чесно ставитися до своїх обов'язків.

Більшість з нас знало, що він такий, талановитий і важко хворий, але мало робили для того, щоб посприяти йому, полегшити його життя, відчувати його таким, яким він був, оцей здібний ерудований вчений, чудовий педагог, учитель наших дітей, муж, батько, дідусь.

Він з нами жив, він поруч нас ходив, біля нас звучав його лагідний тихий голос. Огляньмося, прислухаймося, і ми відчуємо його у його працях, у знаннях, переданих нащадкам, у його дітях та внуках. Він ходить між нами.

Лев Полюга
професор,
доктор філологічних наук

Передруковано з: Словотвір як вияв динаміки мови. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 1994. – С. 8–10.

ДО ВІНКА ПАМ'ЯТИ НЕЗАБУТНЬОМУ ВЧИТЕЛЕВІ

Світлої пам'яті Теодозій Михайлович Возний був виховником (або як тоді називали – агітатором!) на нашому курсі (1964–1969 рр). Запам'ятала кілька особливо яскравих подій, пов'язаних із його іменем.

Зима, лютий мороз. Наш курс (не пригадую, чи тільки наш) відрядили на будівництво студентського гуртожитку на вул. Пасічній. Потрібно було рити в мерзлій землі глибокі рови – радше довбати замерзлу землю. (Чи вже аж така необхідність була в цьому і який коефіцієнт корисної дії був від нашої роботи – про це мовчу). І ось чуємо тихе вітання. Підіймаємо голови – стоїть наш Теодозій Михайлович над ровом, а на обличчі ціла гама почуттів: тривога, співпереживання, жалість, ніяковість (наче це він відрядив нас сюди)... Не пригадую слів, але як зараз бачу: Теодозій Михайлович знімає свій теплий шалик, рукавиці й віддає комусь із наших, а тоді дістає з портфеля (течки, як ми казали) булочки й вже лише теплий чай і також віддає нам. Звичайно, не могли обігріти всіх той шалик чи рукавиці, не вистачило всім ні чаю, ні булочок, але зігріло наші душі тепло його серця, людяність, співпережиття.

Далекий 1967 рік. Восени наш 4-ий курс зі своїм наставником Теодозієм Михайловичем організовує літературну мандрівку в Карпати. Для цього орендували в ботанічному саду вантажівку з критим кузовом (“будою”, як її називали) і дощатими лавками для сидіння. Теодозія Михайловича, попри його намагання бути з нами в “буді”, переконали, що його місце в кабіні біля водія. Перша зупинка в Снятині, де ще на ту пору жила дружина Марка Черемшини – харизматична Наталія Семанюк, завідувачка меморіального музею письменника.

Роки стерли багато чого з тієї зустрічі. Але яскравим спомином залишився такий образок. Скромно умебльована кімната, більшу частину якої займає старовинне фортеп'яно. Призахідне сонце якимось наче символічно підкреслює надвечір'я не тільки прожитого дня, але й самого життя Наталії Семанюк. Заворожено слухаємо її спогади. Раптом

п. Наталія сідає за фортеп'яно й, акомпануючи, співає, як вона сказала, улюблену пісню Марка Черемшини "Повій, вітре, на Україну". Неможливо передати словами те відчуття, яке охопило нас: незбагненої нереальності, містичної присутности духу Великих Українців, які бували в цій кімнаті... Наче перенеслись на початок століття... На згадку знімкуємося на ганку музею. Вдивіться в обличчя тих, хто вже біля Бога – Теодозія Михайловича й Наталії Семанюк... Та й багатьох однокурсників уже нема на цьому світі...

Друга зупинка в Криворівні: зустріч із дружиною Гната Хоткевича – Платонідою Володимирівною, першою завідувачкою музею Івана Франка, до створення якого вона долучилася разом із Євгеном Лазаренком, легендарним ректором нашого Університету. Маєстатична, зі слідами непересічної вроди. Розповідала не про Гната Хоткевича, а про свою фанатичну любов до Карпатського краю і його людей, яку він прищепив їй на все життя. Настільки сильною була та любов, що після трагічних років сталінських репресій, поневірянь на засланні Платоніда Володимирівна повернулася сюди берегинею його пам'яті. І, як знаємо, тут і дожила свого віку...

Ночували в Жаб'єму. Звичайно, ще до сходу сонця дівчата побігли мити ноги в студеному потічку: за повір'ям, це мало б пришвидшити заміжжя (що було на часі – адже 4-ий курс!). Теодозій Михайлович тільки скрушно хитав головою: це ж яка зимна вода, лише б не застудилися (не застудилися, і дехто навіть вийшов заміж небавом).

Ще одна наша мандрівка була навесні 1968 р. на Волинь під кодовою назвою "Місцями партизанської слави". Насправді на меті було відвідати місця, пов'язані з Лесею Українкою й Берестечком. Зазначу для тих, хто не зовсім уявляє специфіку ідейно-виховної роботи в ті часи: для кожного заходу потрібен був дозвіл партбюро факультету. Зрозуміло, що на відвідини Берестечка в жодному разі його не дали б. Безперечно, Теодозій Михайлович усвідомлював, чим йому загрожує в разі чого участь у цій мандрівці, але не відмовляв нас.

Знову та сама вантажівка. Колодяжне. Оповите містичними легендами озеро Нечімне і хвилююча розповідь Теодозія Михайловича про вже історичну подію – виставу “Лісової пісні” біля Нечімного в 1963 (ювілейному Лесиному році).

Ночували ми в школі-інтернаті, здається, у Ковелі, де директором був колишній наш студент, до котрого нам дала супровідного листа з проханням прихистити нас на ніч легенда нашої кафедри світлої пам’яті Валентина Семенівна Черняк.

Згадується така деталь. Спільна вечера, на яку ми зібрали свої припаси. Теодозій Михайлович також виклав своє дорожнє харчування. Зазначу, що він тоді мав серйозні проблеми зі здоров’ям (не зважаючи на це, не відмовився від поїздки!), і його дружина, світлої пам’яті Ольга Василівна, приготувала йому в дорогу дієтичну, наскільки це було можливо, їжу. Ну, а ми, звісна річ, не щоб чемно відмовитися від припрошувань Теодозія Михайловича, а дружно все спорали (яке ж воно було смачне!). Наступного дня Теодозій Михайлович міг пити хіба що водичку з сухариком...

Берестечко. Затамувавши подих, оглядаємо підземелля, засклені гробниці з козацькими черепами, на яких сліди від куль і шабель. Щемливий доторк до однієї з трагічних сторінок нашої історії... І на завершення традиційно відгук у призначеній для цього книзі. Запис зробив Тарас Салига: “Спіть, хлопці, спіть і про Україну нашу сніть” (слова з відомої стрілецької пісні, яка на ту пору побутувала тільки в усній формі, та й то в колі утаємничених). Підписалися всі, і Теодозій Михайлович також! Тепер думаю: “Ніхто не настукав чи відповідні органи не хотіли робити розголосоу?”

Уже через кілька років по тому, вчителюючи на Волині, я поїхала в Берестечко зі своїми учнями. Розговорилася з екскурсоводом (виявилось, що в нас були спільні знайомі), і він мені розповів, що після екскурсій львів’ян, які традиційно залишали такий відгук, як і ми, наступного дня приїжджав працівник кагебе, брав книгу відгуків, видирав листок із цим текстом і забирав із собою. І дотепер не розумію, як це

минулося без наслідків для нашого виховника. Інколи ця нелюдська система давала збій.

А ще пам'ятається, що Теодозій Михайлович ходив на всі наші весілля, на які його запрошували, якщо вони відбувалися у Львові. Був і на моєму. Як дорогу реліквію, бережу його весільний дарунок.

Дякую долі за те, що Теодозій Михайлович був моїм наставником і впродовж мого становлення як викладача вищої школи: я вела практичні заняття з історичної граматики, лекції з якої він читав. Це була висока школа професійности, мудрости, людяности, делікатности – того, чого можна вчитися, тільки маючи перед собою такий шляхетний взірець.

Згадую останню зустріч. Завершальне в тому навчальному році засідання катедри, на якому був присутній і Теодозій Михайлович, уже тоді завідувач катедри загального мовознавства (обговорювали якесь питання за його участі). По закінченні чомусь довго не розходилися. Розмовляли. Тепер мені це виглядає, як прощання. Теодозій Михайлович попросив мене про одну річ, як зустрінемося в новому навчальному році.

І ось 24 серпня 1992 року (перша річниця Незалежності України). Я чомусь несподівано згадала про його прохання і приготувала те, що він просив. І тут дзвінок від колеги зі сумною звісткою: “Помер Теодозій Михайлович” ...

Вічна і світла Вам пам'ять, дорогий і незабутній учителю

Марія Білоус
кандидат філологічних наук,
доцент катедри української мови імені проф.
Івана Ковалика Львівського національного університету
ім. І. Франка

ЛЮДИНА, ЯКА БУЛА ПОРУЧ

Моє знайомство з професором Теодозієм Михайловичем Возним припало на початок мого навчання в аспірантурі Львівського університету імені Івана Франка у грудні 1973 року. Тоді вчергово запущено маховик репресій тоталітарного режиму, наслідки якого торкнулися значною мірою й кафедри української мови. Не знаю, чи то у той час у призначеного виконувача обов'язків завідувача кафедри, чи в інших кабінетах визріла думка позбавити професора І.І. Ковалика наукового керівництва нещодавно прийнятого в аспірантуру В.В. Грещука. І коли на засіданні кафедри обговорювалось це питання, піднявся Т.М. Возний і запропонував залишити керівником моєї дисертації І.І. Ковалика, бо, мовляв, ніхто з членів кафедри не зможе керувати темою, яку мені запропонував професор. Звичайно, що Т.М. Возний певною мірою лукавив, бо як один із перших учнів і послідовників професора, знаний на той час дослідник словотвору східнослов'янських мов, автор багатьох наукових праць, що готував докторську дисертацію, він успішно керував би моєю дисертацією, але і в цьому вчинку виявив себе як порядна людина, що в непростий час для І.І. Ковалика вирішив бодай морально підтримати його в такий спосіб.

Я й до того в цьому спокійному, розсудливому, розумному, акуратно одягнутому, з помітною сивиною, з привітною посмішкою інтелігентові вбачав непересічну особистість, а після того пам'ятного для мене засідання кафедри з кожним днем утверджувався в думці, що Т.М. Возний – чудова людина, уважний співрозмовник, висококваліфікований фахівець з мовознавства і філології загалом, добрий радник як у наукових справах, так і в житейських ситуаціях, прекрасний педагог і наставник молоді, зразковий сім'янин.

Незважаючи на тривалу виснажливу хворобу, через яку доводилось і по пів року і більше лікуватись у відділеннях фтизіатрії, ніколи не впадав у відчай, постійно працював над собою, умудряючись навіть на лікарняному ліжку активно

працювати як науковець. Добре знаю це, бо не раз доводилось мені відвідувати його в лікарні, і кожного разу він просив мене принести йому ту чи іншу монографію, науковий збірник. Уважно стежив за новими надходженнями літератури і ретельно опрацьовував їх. У затишному залі для аспірантів і викладачів наукової бібліотеки Львівського університету, куди часто навідувався Т.М. Возний, на видачі постійно обновлювалась купка наукової літератури. І коли він знайомився з працями, дотичними до моєї наукової проблематики, завжди радив мені їх простудіювати.

На той час Т.М. Возний був уже відомим дослідником української мови, передовсім словотвору, хоча досліджував й інші проблеми, а я тільки починав освоювати ази мовознавчих студій. Мені з ним було надзвичайно цікаво поспілкуватися з проблем словотвору. З великою увагою і зацікавленістю він вислуховував мої міркування щодо теоретичних і практичних проблем учення про словотвір, не цурався почути від аспіранта думки про проблемні питання словотвору східнослов'янських мов, які він активно опрацьовував у той час, готуючи свою докторську дисертацію.

Позаяк мій науковий керівник виїхав зі Львова, то з поточних питань я часто звертався до Т.М. Возного, і швидко він став для мене добрим і мудрим радником, наставником, першим “апробатором” основних ідей мого дисертаційного дослідження. Та й у різних життєвих ситуаціях не обходилося без порад цієї людини, спрактикованої життєвим досвідом. Пригадую, як він заспокоював мене з приводу моєї майбутньої першої доповіді на солідній науковій конференції, присвяченій актуальним проблемам лексики і словотвору, що мала відбутися у Дніпропетровську. Своім тихим, спокійним, як завжди, голосом він наставляв мене: “Не хвилюйтеся, у вас цікава доповідь, вона повинна викликати зацікавлення. Будуть питання, ви дасте на них відповіді, адже краще від вас висвітлених у доповіді питань ніхто не знає, бо спеціально їх не вивчав. До того ж, – жартома добавляв він, – на конференції їдуть не завжди слухати наукові доповіді, їдуть хто за чим. Хтось справді послухати доповіді, хтось зустріти друзів, яких давно не

бачив, хтось подивитися місто, в якому відбувається конференція, уявіть собі, що для когось конференція може бути навіть місцем побачення. Так що не переймайтесь, все буде добре”.

Був великим патріотом, однак у задушливій атмосфері Львівського університету сімдесятих років минулого століття не міг висловлювати свої почуття, і тільки зі здобуттям незалежності його душевна замкнутість і перестороги відійшли. Однак і в ті непрості часи не боявся людям, яким довіряв, виказати своє ставлення до тогочасних явищ.

Пригадую, як одного дня зустрів Теодозія Михайловича в букіністичному магазині. Тоді вперше мені до рук потрапила “Грамматика” Василя Сімовича, яка в бібліотеках була лише у спецфондах, а за цікавість до неї та її автора могли бути неприємності. Побачивши моє зацікавлення раритетом, Теодозій Михайлович наполегливо порадив: “Обов’язково придбайте цю книгу. Це одна з кращих граматик української мови, а на свій час – чи не найкраща. Василь Сімович – великий мовознавець”. Ми тоді довго розмовляли про складну історію українського мовознавства і про непрості долі її творців.

У житті й на роботі був дуже скромною, інтелігентною людиною. Попри постійні проблеми зі здоров’ям, не цурався посидіти в компанії з кафедрами за чашкою кави і дечого міцнішого. В такі нечасті посиденьки активно підтримував товариство, навіть приносив приготовлений для себе якийсь напій, бо спиртного не вживав, здається, зовсім.

Був щиро відданий праці й науці. Студенти шанували Теодозія Михайловича за глибоку ерудицію, ввічливість, повагу до них. Не пам’ятаю випадку, коли б він хоч раз підвищив голос на когось із них.

Мовні факти, мовні явища – їх аналіз й науковолінгвістична інтерпретація постійно займали весь його час. Навіть тоді, коли він доглядав за своєю ще малолітньою донечкою Марійкою. Щоденні спостереження за формуванням звукового складу в її мовленні перших двох літ життя згодом послужили написанню двох оригінальних розвідок про становлення і розвиток системи голосних і приголосних фонем у дитячому віці.

В науці віддавав перевагу призбируванню й ґрунтовному аналізу мовної емпірії. Справжнім зразком відношення дослідника до мовної конкретики можна вважати його монографію про словотвір дієслів у східнослов'янських мовах, опубліковану за матеріалами його докторської дисертації.

Після завершення навчання в аспірантурі я виїхав зі Львова, і ми з Теодозієм Михайловичем зустрічалися не так часто, але я уважно стежив за його публікаціями, щиро радів його новим науковим здобуткам, публікації монографії “Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською” за матеріалами докторської дисертації, яку я отримав як дарунок автора з такими словами: “Вельмишановному і дорогому Василеві Васильовичу з найкращими побажаннями. 12.1.82”.

Є щось символічне в тому, що Теодозій Михайлович відійшов у кращий світ саме в День Незалежності 1992 року. Він дожив до незалежної України, будучи її відданим будівничим на своєму поприщі. Колеги й учні Теодозія Михайловича, в тому числі й я, вшанували його пам'ять науковою конференцією “Словотвір як вияв динаміки мови”, яка відбулася в Львівському університеті навесні 1994 року. На пленарному засіданні один із його побратимів професор Левко Полюга виголосив доповідь із напрочуд вдалою назвою “Т. М. Возний – людина, що була поруч”. Відчувається, наче він і зараз поруч...

Василь Ґрещук
професор,
доктор філологічних наук,
завідувач катедри української мови
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

Передруковано з: Ґрещук В.В., Кононенко В.І. Українські мовознавці: нотатки. – Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – 2020. – С. 51–56.

ТЕОДОЗІЙ ВОЗНИЙ – ВЧЕНИЙ-ПЕДАГОГ

Коли сьогодні згадую історію філологічного факультету Львівського університету ім. І. Франка, то приходять на гадку ті події, які визначали наше студентське життя у другій половині 60-х років ХХ ст. (1965–1970). Переважна більшість студентів-україністів – сини і дочки селян, робітників, нечисленної інтелігенції у складних умовах долали шлях науки в університеті.

У середині 60-х років ми застали в нашій alma mater викладачів різних поколінь, як і різних наукових шкіл. Серед них були вчені старої галицької школи: професори Іван Ковалик, Юліан Редько, доценти Петро Коструба, Теоктист Пачовський, Йосип Дідик. Значна частина наших вихователів пройшла університетський вишкіл ще в довоєнний період: професори Семен Шаховський, Іван Петличний, доценти Василь Лесик, Іван Грицютенко (пізніше професор), Федір Неборячок, Степан Криворучко та інші. Були викладачі і молодшого покоління, які здобули освіту у Львівському університеті у післявоєнні роки: доценти Іван Денисюк, Аркадій Халімончук, Іван Дорошенко, Анна Ластовецька, Леоніла Міщенко, Олександра Сербенська, Теодозій Возний, Ірина Ощипко, Софія Дідик, Богдан Ключковський. Були і молодші педагоги-асистенти, які готувалися до викладацької роботи: Андрій Скоць, Таміла Панько.

Незважаючи на різні уподобання, життєві орієнтири, різне бачення розвитку україністики у час, коли після короткої “хрущовської відлиги” почався наступ на демократію, все-таки Львівський університет залишався острівцем вільного українського духу. Навіть незважаючи на те, що окремих наших наставників влада використовувала для написання закритих рецензій на твори молодих письменників, які виступили проти страшної ідеологічної системи, ми одержали від них перші уроки національного гарту. Дуже швидко ми, тодішні студенти, побачили, як нелегко доводиться деяким нашим викладачам: за зовнішньою толерантністю

до ідеологічної системи вони намагалися виховати нас носіями національного духу.

Серед педагогів середнього покоління добре пригадую собі доцентів кафедри української мови Теодозія Возного та Ірину Ощипко. Ми знали, що це вихованці професора Івана Ковалика, які з величезною відповідальністю ставляться до своєї наукової та викладацької роботи. Добрим словом тут слід згадати і старшого лаборанта цієї кафедри Валентину Черняк, яка була доброю феєю не тільки для студентів, але й, як потім стало зрозумілим, для викладачів.

Теодозій Возний приймав у мене вступний іспит з української мови та літератури. Після перших занять на кафедрі української мови я відчув, що цей скромний педагог має, крім належної кваліфікації, чуйне серце до студентів та й своїх колег. Завдяки такому доброзичливому ставленню я, незважаючи на зацікавлення літературою, з великою охотою відвідував заняття на кафедрі української мови. Такому зацікавленню сприяло зокрема те, що колектив кафедри під керівництвом професора І. Ковалика працював тоді над проектом “Словник мови Івана Франка”, залучивши і тодішніх студентів. Безпосередньо з нами працювали доценти І. Ощипко та Т. Возний.

Як виявилось згодом, Т. Возний походив із Львівщини, філологічну освіту здобував у Львівському університеті у важкі післявоєнні роки (1946–1951), а далі навчався в аспірантурі на кафедрі української мови (1951–1955), а потім працював асистентом, викладачем, доцентом цієї кафедри. На той час кафедра української мови Львівського університету була одним з найавторитетніших наукових центрів мовознавчої науки не тільки західних областей, але й усієї України. Особливо плідно викладачі кафедри працювали над питаннями дериватології, серед них вирізнялися дослідження Т. Возного. Крім цього наукового напрямку, доцента Т. Возного цікавили питання мови творів українських письменників різних поколінь. Такі

дослідження давали значний матеріал для вивчення історії української літератури.

Возний Т. читав у мене курс історичної граматики української мови. Згадую спокійний урівноважений голос лектора з переконливою аргументацією тих змін, які відбувалися у нашій мові протягом століть. До цього курсу Теодозій Михайлович видав низку методичних вказівок, за якими працювали викладачі відповідних кафедр університетів України. У своїх лекціях викладач значну увагу приділяв аналізу тих змін, що відбуваються у слові, художньому тексті, які передаються зоровими, слуховими, нюховими, смаковими, дотиковими відчуттями.

На початку 90-х років Т. Возний захистив докторську дисертацію. Як викладачеві факультету, колезі по роботі мені доводилося працювати з Т. Возним у Вченій раді факультету. Його доповіді на засіданнях Ради, як і виступи на методичних семінарах, завжди сприймалися з цікавістю, вони сприяли роздумам. Коли на факультеті постала нова кафедра загального мовознавства, Т. Возний разом з професором І. Грицютенком сформували її кістяк, на цю кафедру пішли і їхні молодші колеги: Флорій Бацевич, Лідія Сваричевська та інші. Як за життя проф. І. Грицютенка, так і після його смерті, коли кафедру очолив Т. Возний, колектив зробив значний внесок у розвиток теорії мовознавства в Україні.

Становлення і розвиток кафедри відбувався у той час, коли мені доводилося бути деканом факультету. Пригадую, що неодноразово виникали конфліктні ситуації на кафедрі і на факультеті, які вміло гасив Теодозій Михайлович своєю тактовністю та вродженою інтелігентністю. Такі риси характеру вченого не могли не позначитися на стані його здоров'я. Дуже часто вчений, турбуючись про інших колег, найменше дбав про себе. Мені видається, що адміністративні обов'язки тяжіли над цією надзвичайно скромною людиною. Пригадую, наскільки важкою була для професора Возного ноша

голови предметної комісії з української мови та літератури на вступних іспитах.

Т. Возний жив для колективу кафедри, для університету. В особистому житті був невибагливим, дуже скромним. Професор заповів поховати себе у рідному селі біля Кам'янки-Бузької.

Добре, що наші колеги пам'ятають своїх наставників, вшановують їх. Одним з них був професор Теодозій Михайлович Возний. Пам'ять про нього буде жити в серцях усіх, хто його знав.

Михайло Гнатюк
професор,
доктор філологічних наук,
завідувач кафедри теорії літератури та
порівняльного літературознавства

СПОГАД

Теодозій Михайлович Возний був надзвичайно гарною людиною. Як зовні – тип апостола-красеня, так і внутрішньо – надзвичайно чуйний, толерантний, дуже ерудований, спокійний та врівноважений. Наприкінці 60-х рр. він був моїм учителем, викладачем. Читав студентам лекції з історичної граматики, вів спецкурс зі словотвору. Умів викладати такі складні навчальні предмети дохідливо і цікаво.

Теодозій Михайлович знав не лише усіх студентів на ім'я, а й область, місто, район, село, звідки вони приїхали. На перервах він завжди був оточений студентами, про щось їх розпитував або просто їх консулював.

Дуже простий, доступний для спілкування він бачив кожного студента (а нас тоді було лише 50!), знав можливості кожного, і тому коли його не задовільняла відповідь студентки чи студента, він делікатно запитував у приватній розмові: чому так слабо підготувалася, чи все добре вдома.

На залік зі словотвору ми мали виписати в шкільний зошит кілька сторінок словникових статей і визначити спосіб творення кожного слова. Наші напрацювання викладач ретельно перевіряв, а помилки виділяв (підкреслював) червоним. Відтак типові помилки ми розбирали на дошці під час наступних занять. Це була добра школа, яка виробила у нас стійкі уміння та навички, тому на залік ми були добре підготовлені й усі отримали бажаний запис у заліковій книжці.

Через п'ять років після закінчення університету я повернулася в його стіни як асистент кафедри української мови. Теодозій Михайлович один із перших узяв мене під свою опіку, став моїм колегою-наставником. Постійно цікавився, як справи вдома, чи здорові діти, як чоловік... І це була не просто цікавість як знак увічливості, а й щире зацікавлення психологічним станом молодого колеги. Завжди був готовий дати щирі поради, поділитися власним досвідом виховання доньки.

Кілька разів відвідував мої заняття з методики та культури мови, які я вела за доцентами М. М. Шкільником та І.Й. Ощипко, після чого ми детально розбирали кожен крок навчального дійства, а на завершення ніколи не скупився на похвалу і слово підтримки.

Доцент Т.М. Возний був фахівцем високого класу. Він неодноразово вів лекції на ФПК (факультеті підвищення кваліфікації), який довший час існував при кафедрі української мови нашого університету і куди приїздили на кілька місяців з відривом від основної праці провідні вчені та молоді викладачі з різних куточків України. Вони мешкали у гуртожитку на вул. Герцена (тепер Стецька) і щодня, крім вихідних, приходили на навчання в аудиторії головного корпусу, щоб послухати наших учених, наших викладачів. Щодня було по 2–3 пари. Десь у 80-х роках і я двічі була слухачем ФПК разом з такими відомими і знаними вченими, як Л. Рожило, подружжя Недільків, П.Д. Тимошенко та багато інших (усіх зараз і не пригадаєш!). Лекції нам читали І.Й. Ощипко, Т.І. Панько, Т.М. Возний та інші. Ми любили наших викладачів, а особливо Т.М. Возного, який ніколи не ставив себе зарозуміло, з якимсь апломбом, а навпаки, був досить толерантним, ІНТЕЛІГЕНТНИМ, глибоко обізнаним зі своїм предметом. Словотвір тоді тільки утверджувався в навчальних програмах вишів та середніх шкіл, тому лекції Т.М. Возного завжди слухали з великою увагою, на яких часто відбувалися дискусії, обговорення лінгвістичних проблем. Після закінчення навчання ФПКівці роз'їжджалися у свої міста, але ще довго писали листи на кафедру з подякою за навчання, передавали сердечні вітання з нагоди свят усім викладачам, у тому числі й доценту Т.М. Возному.

Теодозій Михайлович був дуже довірливою людиною. Одного разу на кафедральних посиденьках – чаюванні – він розповів нам таку історію: Якось перед іспитом на заочному відділенні до нього підійшла студентка уся в чорному, заплакана, і сказала йому, що вона не готова до складання, оскільки у них згоріла хата, а з нею усі конспекти та книжки. Доцент поспівчував дівчині і поставив їй задовільно за іспит.

Відтак за деякий час, їдучи на свою батьківщину, розговорився в автобусі з якоюсь жінкою (як виявилось саме з того села, де проживала та студентка). І між іншим запитав її: “Як там ті погорільці?”

Жінка була дуже подивована, бо вже декілька років поспіль нічого подібного в їхньому селі не було. Теодозій Михайлович одразу засмутився. У нього стисло серце, бо аж ніяк не сподівався, що студенти можуть так нахабно брехати. Однак після цієї пригоди дав собі слово ніколи більше не піддаватися на такі студентські провокації.

Теодозій Михайлович довго збирав матеріал для докторської дисертації. У 1981 році вийшла його монографія “Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською”, однак захист дисертації відбувся лише 1992 року. Це пояснюється тим, що 1988 року його призначили завідувачем кафедри загального мовознавства, а це значить, що з’явилися нові обов’язки, нові проблеми, нові курси, що явно відволікало від наукової праці. А це підривало здоров’я, забирало увесь вільний час. На цій посаді він був до 1992 року.

Захист дисертації відбувся блискуче. Щире уболівання колег, крапка у довготривалій дистанції до мети. Однак... диплом доктора наук прийшов уже після смерті... На похороні було дуже багато людей. Не вірилося, що раптом не стало такої людини. Його проводжали в останню путь колеги, студенти, семінаристи, колишні випускники. Своїм чесно пройденим шляхом, людяністю, високою фаховістю, обізнаністю, шляхетністю він на це заслужив.

Ірина Кочан
професор,
доктор філологічних наук,
завідувач кафедри українського
прикладного мовознавства
Львівського національного університету
ім. І. Франка

УЧИТЕЛЬ ЯК ДОЛЯ

Як часто ми дякуємо своїм Учителям? Після успішної оцінки на іспиті – професор подякував мені! Після отримання диплома про вищу освіту – Учитель шанобливо схилив голову, подякував нам і побажав щасливої учительської долі!

Мій Учитель – професор Теодозій Михайлович Возний.

Львівський університет була моя мрія. Чи могла я думати, що він стане моєю долею!

Початок мого навчання у Львівському університеті позначений зустріччю з професором Теодозієм Михайловичем Возним як керівником курсової роботи на другому курсі. Була на філологічному факультеті у часи мого навчання (1978–1983 рр.) добра традиція – проводити Дні науки. У цей день не було занять, а всі студенти розходилися по аудиторіях виступати зі своїми науковими розвідками або слухати своїх друзів. Звичайно, виступи готували студенти, які відвідували гуртки – я належала до числа студентів, яких об'єднав у мовознавчий гурток Теодозій Михайлович. Теми були різні, але найчастіше пов'язані зі словотвором. Чомусь ніхто нам у цей час не сказав, що наш професор – учень професора Івана Івановича Ковалика, засновника львівської дериватологічної школи, співавтора академічного видання “Словотвір сучасної української літературної мови”. Однак для мене, початківця-дослідника словотвору іменників української мови, це було зрозуміло, бо для початку мій керівник професор Возний підготував і вручив мені список праць, які потрібно прочитати. Це були праці І.І. Ковалика “Вчення про словотвір”, “Словотвір і менників у сербо-лужицьких мовах”; а також праці, написані чеською, польською, болгарською, російською мовами!?? Так, саме з такими запитаннями в очах я підходила до каталогів університетської бібліотеки, що по вулиці Драгоманова, тримаючи в руках карточки, на яких були написані рукою мого керівника назви праць М. Докуліла, В. Дорошевського, Р. Грегорчикової, О. Земської та інших.

З високости часу я дякую за цю щедру руку, яка писала для мене Долю, – проклала стежку до курсової роботи, потім дипломної роботи, кандидатської дисертації з проблем словотвору іменників української мови.

Я дякую за вимогу щоденної праці в студентській бібліотеці – бо як інакше було укласти картотеку іменників із суфіксами -ар / -яр, -ець / -єць? Треба було гортати сторінка за сторінкою одинадцять томів Словника української мови – інверсійного словника української мови на той час ще не було!

Я дякую, дорогий Професоре, за Ваш строгий погляд (говорити зі студентами строго, підвищеним тоном Ви не вмiли!), коли до захисту дипломної роботи залишалося три місяці, а мої роботи на Вашому столі ще не було!

Я дякую за листи мені, учителеві української мови і літератури Підгірківської восьмирічної школи Калуського району, з проханням не полишати наукової праці і продовжувати навчання.

Я дякую Вам за те, що Ви прилучили мене до когорти дослідників українського словотвору, відкрили дорогу до аспірантури Інституту мовознавства імені О.О. Потебні, моєї другої alma mater. Я почувалася “своєю” в оточенні відомих науковців Н.Ф. Клименко, Л.О. Родніної, К. Г. Городенської, А.М. Залеського, В.В. Німчука, І.Р. Вихованця, Г. М. Гнатюк, тому що я була вихованкою львівської дериватологічної школи, яку творили мої Учителі!

Зоряна Мацюк
кандидат філологічних наук,
доцент катедри українського
прикладного мовознавства
Львівського національного університету
ім. І. Франка

НЕЗАБУТНІ. ТЕОДОЗІЙ ВОЗНИЙ

Восени, коли пахне вереснем, школою, наукою, ми згадуємо своїх учителів, серед них – моя перша вчителька Олександра Володимирівна (Львівська середня школа № 31, клас 1-Б), незабутня вчителька української мови і літератури, керівниця літературознавчого гуртка (Львівські середні школи № 31, 2), Мирослава Василівна Зваричевська, університетські викладачі на філологічному факультеті (українське відділення) Львівського університету – Іван Оксентійович Денисюк, Андрій Іванович Скоць, Таміла Іванівна Панько, Костянтин Костянтинович Трофимович, Теодозій Михайлович Возний і ще багато цікавих постатей – університетських педагогів, кожен з яких по-своєму зацікавлював студентів своїм предметом, зароджував у них розуміння і сприйняття простих і складних наукових понять, а ще якимось способом розвивав тягу до нових знань...

У цій плеяді викладачів-науковців особливе значення і науковий вплив мав Теодозій Михайлович Возний, який умів побачити у студентові невелику іскру філологічного таланту і спонукати його займатися науковою творчістю, бо, на моє переконання, кожен науковець – творець, який непросто у своїй уяві має ідею чи задум, але реалізовує їх у різноманітних виявах.

За словником Скрипник Л. Г., Дзятківської Н. П. “Власні імена людей” (Київ, 1986) ім’я Теодозій (Феодосій) (гр. *theos* – бог, *dosis* – дар, дарунок (с. 92)) означає буквально – божий дар; можливо, ім’я, яке обирають батьки для своєї новонародженої дитини, певним чином закладає потенціал для розвитку характеру людини. І тут дуже просто: у долі Теодозія Михайловича власне цей мотив повсякчасно зреалізовувався.

Теодозій Возний був стараним педагогом. Досі його учні згадують лекції в класичному стилі, зрозумілі, які могли заряджати новими думками, десь якимось чином давати поштовх для майбутніх наукових досліджень. Наш Викладач вів заняття мовознавчого гуртка, деякі теми рефератів ставали темами курсових, а то й впліталися згодом у

кандидатські дисертації. Серед гуртківців маємо тепер науковців: Зоряну Каспришин, Надію Черкес, Ірину Фаріон, Зоряну Купчинську, директорку школи-ліцею на Дніпропетровщині Зеню Медвідь та ін. Із студентами працювати не завжди легко, вони різні: хтось уважний, хтось – не дуже, комусь цікаво, комусь – не дуже..., але праця педагога власне полягає у тому, щоб зуміти зібрати різні “я” в одне ціле, щоб у студентів по-справжньому світилися обличчя від нових знань... Адже нове, на мою думку, породжує щось нове, або додає іскринку до того, що ти уже знав.

Лекції Т. Возного для нас, студентів, були справді академічними, спокійний стиль розповіді, легкість у викладі теоретичного матеріалу.

Теодозія Михайловича зацікавив словотвір під безпосереднім впливом проф. І. Ковалика. Він розпочав займатися вивченням словотвору дієслів української мови із 50-х рр. ХХ ст. У 1956 році опубліковано автореферат його кандидатської дисертації (“Вопросы глагольного словообразования в украинском языке. История развития глаголов с суффиксами -ува-, -ну-”, Львів, 1956).

Дещо розлогіше хочу розказати про монографію Т. Возного “Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською” (Львів, 1981). Робота над цією книгою вимагала опрацювання великої кількості літератури у бібліотеці. Теодозій Михайлович студіював необхідні матеріали у відділі україніки (Винниченка, 24) Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. У той час завідував цим відділом Євген Петрович Наконечний – людина енциклопедичних знань, порядний, культурний чоловік, який завжди уважно й доброзичливо ставився до гуманітаріїв, консультував і допомагав...

Серед джерел, які використовував Теодозій Возний для збирання та аналізу дієслів, з-поміж інших, заслуговують на увагу чотири праці проф. Івана Верхратського, які й до сьогодні є важливими для сучасних дослідників-діалектологів (“Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів” (ч. I–II) (ЗНТШ т. XXVII, XXX, 1899; т. XL, XLIV,

XLV, 1901); “Про говір галицьких лемків” (Збірник філологічної секції НТШ, Львів, 1902); “Про говір долівський” (ЗНТШ, т. XXXV–XXXVI. Кн. 3–4; Львів, 1900); “Про говір замішанців” (Львів, 1894)), а також кілька давніх українських пам’яток, які входять до корпусу джерел “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”: “Палінодія” З. Копистенського, 1621 (Русская историческая библиотека. Т. 4. Памятники полемической литературы Западной Руси. Кн. 1. СПб., 1876), Синонима славеноросская. Лексис Лавренія Зизанія (Синоніма славеноросская. Київ, 1964, підгот. текстів пам’яток і вступ. статті В. В. Німчука).

Серед наукових зацікавлень ученого дієслівний словотвір став центральним у його науковій спадщині (близько 150 наукових праць). Це й зрозуміло, адже Т. Возний – один із учнів проф. І. І. Ковалика, який читав лекції та проводив практичні заняття з історії української мови. Очевидно, глибокі знання професора, його справжня жага до наукового пошуку спонукали до виокремлення актуальних проблем українського мовознавства. Не лише Т. Возний, а й інші учні і послідовники проф. І. І. Ковалика (Ірина Ощипко, Олександра Захарків-Гавришко, Ярослава Закревська) брали участь у становленні та розвитку української школи словотвору Івана Івановича Ковалика. Перегортаючи сторінки монографії “Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською” (Львів, 1981), натрапляємо на ґрунтовні дослідження І. І. Ковалика “Вчення про словотвір” (Львів, 1961, вип. 1–2), В. М. Русанівського “Структура українського дієслова” (Київ, 1971) та праці інших відомих мовознавців, які не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Наукові статті Т. Возного про словотвірні моделі дієслів друкувалися переважно у Львові, у збірниках кафедри української мови Львівського державного університету ім. І. Франка, однак учений брав участь у численних конференціях не лише по всій Україні, але й за її межами.

А наприкінці ось таке. Під час навчання я кілька разів була у помешканні Теодозія Возного, їхала трамваем

№ 4 до зупинки і виходила неподалік будинку по вул. Калініна, 54 / 1...

У серпні 1992 року Теодозія Возного не стало. Але пам'ять залишається у слові й емоціях – делікатність, сумлінність, доброта, досвід, вимогливість нашого Викладача.

Ольга Кровицька
старший науковий співробітник Інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича,
кандидат філологічних наук

СПОГАД ПРО ВЧИТЕЛЯ

Теодозій Михайлович мій вчитель і добродієць. Я мала велике щастя мати серед своїх Учителів близьких мені внутрішньо людей, серед яких був і Теодозій Михайлович. На той час він завідував кафедрою загального мовознавства, викладачем якої я нині є. Теодозій Михайлович читав на нашому потоці курс “Історична граматика української мови”. Це були дуже професійні лекції: чітка структура, увага до деталей, глибокий зміст. Саме його лекції викликали у мене великий інтерес до історичних студій з української мови. Я хотіла в цьому аспекті написати і захистити свій дипломний проект під керівництвом Теодозія Михайловича. Однак науковий керівник мене відмовив від порівняльних історичних досліджень української, російської та білоруської мов. Згодом, коли розвалився Радянський Союз, я усвідомила, що Теодозій Михайлович мене просто охороняв від можливих проблем із державною системою. Однак, коли я закінчила 5 курс, мій мудрий керівник запропонував мені місце праці в Інституті суспільних наук АН України у відділі української мови під керівництвом ще однієї непересічної постаті – Гринчишина Дмитра Григоровича, з яким він приятелював. Тут уже я змогла поринути в український історичний матеріал, могла працювати у прекрасній Картотеці “Словника української мови 16 – першої половини 17 ст.” і згодом захистила кандидатську дисертацію на цьому історичному матеріалі. Безмежна йому за це вдяка і пам’ять до останнього дня мого життя.

Про Теодозія Михайловича говорити і просто, і складно. Просто тому, що не треба нічого приховувати. Це була чиста, інтелігентна, дуже світла людина. Складно тому, що він не був публічний, галасливий, яскравий, навпаки – дуже скромний, камерний. Однак у ближчому спілкуванні, яке все ж складається у процесі написання студентської наукової роботи, я завжди відчувала тепло і

добррозичливість, які Теодозій Михайлович випромінював довкола.

Світла Вам пам'ять, мій мудрий Вчителю. З плином часу Ваша постать стає для мене все більшою і ріднішою.

Лариса Гонтарук
кандидат філологічних наук,
доцент катедри загального мовознавства
Львівського національного університету
ім. І. Франка

Людина віддзеркалюється у своїх вчинках Й. Ф. Шиллер

На перерві в триста двадцять сьому аудиторію зайшов незнайомий сивий чоловік (мені він видався подібним до Олександра Довженка) з величезним потертим портфелем. Можливо, він і представився, але ніхто його імені чи прізвища не почув або не запам'ятав. Професор (а для нас, першокурсників філфаку, всі сивочолі були професорами) запрошував охочих відвідувати заняття лінгвістичного гуртка. Пояснив нам, чим будемо займатися. Ми, озброєні знаннями зі вступу до загального мовознавства, вже знали, що лінгвістика і мовознавство – синоніми, тому охочі зголосилися. Професор почав шукати папір і ручку в своєму великому рудому портфелі. Витягнув клаптик аркуша, ми поспішно почали записуватися, очевидно, боялися, що на когось з бажаючих не вистачить місця на тому папірчику.

Вдома я похвалилася, що записалася на гурток. У батька виникло логічне запитання, хто його проводить. Але я не знала нічого про цього викладача. “То як же він виглядав?” – мене запитали. Коли я сказала, що цей чоловік має широку щирю усмішку, батько зразу назвав професора – Возний Теодозій Михайлович. Таким робом я першою серед моїх однокурсників довідалася, хто керуватиме гуртком.

Заняття відбувалися регулярно, було завжди цікаво, на засідання приходили не лише студенти нашого курсу, а були і старші, а коли ми стали старшими, то гурток поповнювався “новобранцями”. Гуртківці відповідально готувалися до виступів, з нетерпінням чекали наших засідань, які затягувалися допізна. Атмосфера була дуже доброзичлива й тепла. Часто ми разом виходили з університету, розмовляючи з Теодозієм Михайловичем уже не на філологічні теми. Одного разу ми вийшли доволі пізно, а надворі стемніло, і було дуже холодно, хоч був жовтень. Всі були в шапках, беретах, хустках, а наша Уляна Сивець не мала що вдягнути, бо ще не привезла з дому теплого одягу. Теодозій Михайлович поцікавився, чому вона нічого не бере на

голову, бо ж можна застудитися... Вона пояснила, що поїде додому в суботу і привезе все необхідне. А це був четвер.

На другий день Теодозій Михайлович приніс Уляні хустку...

Зоряна Купчинська
доктор філологічних наук,
доцент катедри української мови імені проф. Івана
Ковалика Львівського національного університету
ім. І. Франка

МІЙ ВЧИТЕЛЬ – ШЛЯХЕТНОСТИ ВЗІРЕЦЬ

Я завше дякую Богові, а теж долі за те, що вони зводять мене в житті з людьми мудрими, щирими, духовними, побожними. Серед них був і світлої пам'яті мій вчитель та колега, Професор Теодозій Михайлович Возний. Тихий, спокійний, огорнений шляхетною соромязливістю, завжди думливий, з багатою щирою душею, безмежно люблячим серцем, негаласливий патріот, трудовитий, Батько од Бога. Він умів учити й навчити.

Згадується Теодозій Михайлович завсіди з таблицями під пахвою, білими руками від крейди. Вчитель на лекціях безустанно писав, пояснював на численних прикладах, аналогіях, контраргументах. Професор не лише був ментором із хистом, однак дуже заохочував у наукові дослідження студентів у науковому гуртку, яким керував упродовж довгих літ. Майже всі наші наукові спроби переростали в курсові роботи й дипломні проєкти. Із нетерпінням я завжди очікував “дня науки” на факультеті. А як він по-батьківськи опікувався нами, студентами, в діалектологічних експедиціях-практиках. Як мама, помагав дівчатам готувати сніданки, обіди й вечері. Мав із собою ліки на всяк випадок при будь-якій недужі.

Працювалось мені з Професором комфортно і приємно: повсякчас відчував із його боку поради, пропозиції. Його цікавили мої справи, життя, здоров'я, думки та мрії. Часто виїжджали на наукові конференції в інші виші України. Було приємно слухати його наукові повідомлення й доповіді, глибокі, переконливі, із власним баченням того чи того питання. Не було випадку, щоби він не віз із інших міст якогось гостинця для дружини й донечки, яких так палко любив. Не помилюся, коли скажу, що, либонь, про Теодозія Михайловича Возного сказав такі слова Митрополит Андрей: “Легше часом кров пролити в одній хвилі ентузіазму, ніж довгі роки з трудом виконувати обов'язки, знести спеку і жар сонця, злобу людей і ненависть ворогів, брак довір'я своїх і недостачу помочі від найближчих; і серед такої праці аж до кінця виконувати своє завдання, не чекаючи лаврів перед перемогою, ані винагороди перед заслугою”.

Зиновій Бичко кандидат філологічних наук

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

**САМОБУТНІ РИСИ ФОНЕТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І РЕАЛІЇ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Любослава Асіїв

*Львівський національний університет імени Івана Франка,
катедра української мови імени професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail: luboslava.asiyiv@lnu.edu.ua*

Стаття присвячена проблемі збереження особливостей фонетичної системи української мови в сучасних умовах. З'ясовано чинники, які негативно впливають на звуковий лад мови (вплив ортографії, правописні проблеми, інтерференція в умовах двомовності, процеси глобалізації) і запропоновані шляхи подолання негативних явищ у мовленні носіїв мови. Особливу увагу зосереджено на засобах милозвучності як характерній рисі української мови та засвоєнні чужих слів. Доведено важливість реформи правопису для збереження питомих рис української мови, насамперед подолання негативних наслідків зросійщення.

Ключові слова: фонетика, милозвучність, запозичення, евфонічне чергування, правопис.

Окреслення проблеми. Загальновідомо, що фонетичний рівень мови є найбільш консервативним, проте в ньому також відбуваються модифікації. Тільки ґрунтовний аналіз змін, яких зазнала мова через втручання у внутрішню систему, з'ясування тих чинників, що в сучасних умовах особливо активно впливають на мовлення носіїв мови, дає змогу виявити загальні тенденції розвитку звукової системи української мови. Ці питання розглянуто в багатьох наукових розвідках [1 ; 3 ; 4 ; 6 ; 12 ; 13 ; 14 ; 17 ; 24]. Однак і надалі важливо простежувати негативні тенденції в мовленні, зумовлені процесами глобалізації, окреслювати шляхи його коригування у двомовному середовищі. Як наголошує Олександра Сербенська, "пізнання законів творення

доброзвучного тексту стає проблемою мовної практики” [18 : 265].

Аналіз досліджень. Стурбованість негативними тенденціями, що ведуть до деформації фонетичної системи мови, висловлено в низці праць [3 ; 6 : 7 ; 12]. Особливу увагу привертають роботи, які наголошують на важливості реформування правопису, що дасть змогу успішно подолати негативні наслідки зросійщення, насаджувані і через чинні орфографічні норми [8 ; 15 ; 19 ; 24 ; 25]. Важливими є міркування вчених, зокрема В. Ващенко [2], С. Караванського [4 : 10–12], А. Критенка [5], І. Огієнка [9], М. Пилинського [11], О. Пономарева [14 : 16–25 ; 15 : 19–30], В. Самійленка [16], О. Сербенської [1 : 158–162 ; 18], Н. Тоцької [20], І. Чередниченка [26] про милозвучність як визначальну рису українського звуколаду. О. Пономарів писав, що “ця ознака має багато компонентів і потребує належної фонетичної організації” [15 : 19].

Мета розвідки – з’ясувати, які чинники активно впливають на фонетичну систему української мови в ХХІ столітті, і запропонувати шляхи збереження її самобутніх рис у мовленні різних поколінь, насамперед молодшого. Одне з головних завдань – розкрити особливості функціонування засобів милозвучності, зокрема евфонічних чергувань, та показати потребу відкоригувати правила передачі на письмі цих альтернацій; визначити необхідні правописні зміни, які допоможуть засвоювати чужі слова і сприятимуть збереженню специфічних рис української мови в умовах глобалізації.

Викладення основного матеріалу з обґрунтуванням результатів дослідження. Фонетичний рівень трактують як “найбільш сталий, найконсервативніший складник мовної системи” [14 : 16]. Збереження особливостей звукового складу мови, рис, які вирізняють її серед інших, є особливо важливим. Чужі слова завжди приходили й приходитимуть у мову, однак якщо вони фонетично й морфологічно засвоєні, то найчастіше збагачують мову, а не знищують її. Проте якщо маса неадаптованих лексем перевищить критичну масу, то виникнуть негативні явища руйнування своєрідного

звукотипу мови. Розхитування фонетичного рівня небезпечно, бо стосується глибинних процесів, які пов'язані і з психолінгвістичними та соціолінгвістичними чинниками. У ХХІ столітті, коли посилюється глобалізація, це особливо відчутно. Лавина чужинців – і водночас задавлені проблеми та деструктивні наслідки внутрішнього зросійщення, які законсервовані також і в орфографії. Правопис, завдання якого – підтримувати самобутні риси мови, служить у таких випадках протилежній меті – знищенню мови.

У сучасному суспільному житті українське слово ще не домінує, тож часто немає того живомовного уснорозмовного середовища, без якого не можливий розвиток мови. Як слушно зазначає Лариса Масенко, “обмежене використання української як засобу усного спілкування позбавляє літературну мову одного з найважливіших, живих і відкритих, джерел нормування і кодифікації, оскільки переважна більшість інновацій і запозичень, їх перевірка на життєздатність і адаптація або ж відторгнення відбуваються в рухливому живому, а не фіксованому писемному мовленні” [6 : 97].

Писемна форма літературної мови, превалюючи над усною, істотно впливає на свідомість її носіїв, зокрема через освіту, оскільки основні зусилля вчителя на уроках мови спрямовані на те, щоб сформувати в учнів уміння правильно писати. До речі, і стара [22], і нова [23] редакції Українського правопису засвідчують ту ж тенденцію. Адже в них причиною низки неправильних та неточних формулювань є саме сплутування звуків і букв.

Як приклад наведемо таке правило: “У префіксах без-, від-, між-, над-, об-, перед-, під-, понад-, роз-, через-кінцевий дзвінкий приголосний перед наступним глухим не змінюємо: безкорисливий, безкрай; відкриття, відстань, міжконтинентальний, міжпланетний; надпотужний; обпалити, обтрусити, передплата, передчасний; підтримка, понадплановий; розтягнути, розчин, розхитати; черезплічник” [23 : 37–38]. У цьому формулюванні сплутано написання деяких префіксів з їхньою вимовою, адже, відповідно до ортоепічних норм, кінцевий приголосний з у

префіксі **роз-** перед наступними глухими приголосними (крім [с] або [с']) оглушуємо за нормального або швидкого темпу мовлення (розписати [роспи^са'ти], розхитати [росхи^ста'ти]), а перед глухим шиплячим вимовляємо як [ш] (розчин [ро'шчи^н], розширити [рош:и'ри^{ти}]). У префіксі **без-**кінцевий приголосний перед глухими шиплячими приголосними артикулюємо як [ж] (наприклад, безчесний [бе^жче^сніи], безшовний [бе^жшо^ўніи]), у префіксах від-, під-, перед- та інших з кінцевим [д] цей останній приголосний вимовляємо перед наступним кореневим шиплячим (і дзвінком, і глухим) як [ʒ] (підживити [п'іʒжи^в'ти], переджнивний [пе^ре^ʒжни^ўніи], відчинити [в'іʒчи^н'ти]), а перед свистячим – як [ʒ] (відсадок [в'іза^сдок], підземний [п'ізе^мніи], відсипний [в'ізи^спніи]) тощо. Однак пишемо ці префікси за морфологічним принципом, зберігаючи їхнє однакове написання в різних словах незалежно від вимови.

Причиною низки помилок у мовленні є буквалізм: намагання читати побуквено, нехтування особливостями вимови звукосполук. Посилена тенденція до вміння писати, але не говорити українською мовою. У свідомості домінує буква над звуком. Чуття мови не сформоване, що пов'язане з неповноцінним функціонуванням мови, засиллям суржику, ігноруванням усної форми в процесі навчання української літературної мови в школі. Типовою є вимова дощці ([до'щц'і]), віджити ([в'іджи'ти]) тощо попри те, що нормативно вимовляти ці слова з асиміляцією відповідних звукосполук: [до'с'ц'і], [в'іʒжи'ти].

Бачать: написано аудиторія, аудієнція, браунінг, тож так і читають букву у як звук [у], а правильно артикулювати в цих словах [ў]: [аўди^сто'р'іа], [аўд'іе^нц'іа], [бра'ўн'інг] (така вимова зафіксована, до речі, ще в "Орфоепічному словнику" (рік видання – 1984 рік) за редакцією Миколи Погрібного [10 : 37 ; 10 : 58]). Можна вітати те, що в новій редакції правопису запропоновано "орфографічні варіанти: аудієнція і авдієнція, аудиторія і авдиторія, лауреат і лавреат, пауза і павза, фауна і фавна" [23 : 162]. Однак важливо наголошувати на тому, що від написання цих слів не

змінюється їхня вимова: пишемо аудиторія чи авдиторія – читаємо однаково ([aʊ̯ди^ето^р'їя]). Тому доцільніше було б, зважаючи і на позамовні чинники, пропагувати варіанти з буквою **в**, адже саме ця літера на письмі передає нескладовий звук.

Отож сучасною реальністю є низка проблем, які посилені також і правописними питаннями, і особливостями вивчення української літературної мови в середній школі. Адже способи визначення компетентностей, тобто вмій, знань та навичок випускників середніх шкіл, допомагають виявити рівень засвоєння теоретичних знань та оволодіння писемною формою літературної мови, однак не усною. Невелика кількість завдань з фонетики під час тестування не дає змоги з'ясувати, наскільки випускник школи володіє ортоепічними нормами. Тому відповідність норм правопису ладу української мови набуває дедалі важливішого значення.

Самобутньою рисою української мови є милозвучність – “урівноваження кількості голосних і приголосних звуків у мовному потоці, що створює ефект мелодійності мови, сприяє створенню звукових образів у висловлюванні” [21 : 215].

Важливими засобами евфонії є чергування **у/в** та **і/й**. Ці альтернативи допомагають уникнути нагромадження і голосних, і приголосних звуків, сприяють рівномірному розподілу голосу й шуму. Проте проблема полягає в тому, що фактично правила, які пропагує правопис, нерідко не відповідають закономірностям таких чергувань, ігнорують той факт, що вимова прийменників та сполучників насамперед пов'язана з наступним словом, з яким вони утворюють одне фонетичне слово. Ситуація ускладнена ще й тим, що перед приголосними (а це переважна більшість випадків) буква **в** у відповідному прийменнику, префіксі або на початку деяких коренів позначає звук [ʋ̯] (не в селі [не^{ʋ̯}се^л'і']; було вперше [було^{ʋ̯} ўпе^рше]; добре вчитися [до^{ʋ̯}бре^{ʋ̯} ўчи^т'и^с'а]), а літера **й** у сполучнику, частці або частині кореня передає [j̯] (сумно й мелодійно [су^м'но ї^м'е^л'о^{ʋ̯}д'ї^{но}]; знала й це [зна^л'а ї^ц'е']; ми йдемо [ми^{ʋ̯}і^д'е^м'о]), що становить своєрідність української вимови. Ці

букви позначають звуки [в] та [й] відповідно тільки в тому випадку, якщо наступне слово починається голосним: в озері [в_о'зе'р'і], в аудиторії [в_аўди'то'р'ійі], й олово [й_о'лово] тощо. Особливістю вимови нескладотворчих звуків з погляду акустики є те, що вони дають змогу досягнути доброго балансу між тоном та шумом. І саме тому природні для української мови такі висловлювання, як: **В** таку добу під горою, Біля того гаю, **Що** чорніє над водою, **Щось** біле бликає (Т. Шевченко); **В** місті ми зустрінемося (з розм.); **Всяке** масове виховання готує функційну людину (Ю. Шевельов).

У новій редакції правопису в примітці до правила про “уживання прийменників **у, в** і початкових **у-, в-**” [23 : 25] на початку речення запропоновано як варіант писати **в**. Проте цілком логічно було б не в примітці, а в самому правилі вказати на можливість у зазначеній позиції вживати прийменник (префікс або початкову букву деяких коренів) **в** так само, як і **у**, адже “спостереження над писемними текстами, мовна практика багатьох авторитетів в українській культурі засвідчує, що прийменник **у**, як і ця початкова літера в багатьох словах, не має жодних переваг” [1 : 160]. А ще краще було б запровадити окремі літери на позначення нескладотворчих звуків, що в сучасних умовах сприяло б збереженню питомих рис української вимови.

Скупчення не тільки приголосних, а й голосних не властиві українському звуколаду. Тож чергування **у/в** та **і/й** не можуть призводити до роззіву. Немилозвучними є фрази на кшталт: Він побіг **у** інститут (з телепередачі). Зараз **у** українських ВМС немає достатньо кораблів, навіть якщо додати нові кораблі від США, щоб ефективно протистояти російській флотилії (з інформаційних джерел: Українські новини).

Правила на евфонічні чергування, запропоновані в правописі, повинні допомогти уникнути нагромадження голосних чи приголосних, зберегти тональність фрази. І якщо врахувати те, що дедалі зростає кількість запозичених слів із початковим голосним, серед яких багато й власних назв, необхідно окремо зазначити, що перед голосним вимовляємо

звук [в] (на письмі передаємо буквою **в**) і в тому випадку, якщо попереднє слово закінчується не тільки голосним, а й приголосним (наприклад: Весело стрибають **в** озеро (з радіопередачі); Чапленко повторив образ **в** описі будинку відпочинку в Галичині вже в роки війни (Ю. Шевельов)).

Святослав Караванський наголошував на тому, що “до особливостей української мови належить підпорядкованість її ритмомелодиці” [4 : 11]. Тож ритмічна структура висловлювання визначає відповідно і функціонування евфонічних чергувань: вживання у чи **в** залежить не тільки від особливостей звукового складу попереднього й наступного слова, а й від розподілу голосних і приголосних у всьому реченні. Саме тому, як вказує вчений, фраза “Молодих уводять в закон” легше “спливає з язика”, ніж “Молодих уводять у закон” [4 : 10], хоч у першій з наведених фраз порушено правило альтернативності і між приголосними вжито **в**. Однак, повертаючись до вже сказаного, зауважимо, що буква **в** у цьому випадку позначає нескладотворчий звук [ʋ], а він дає змогу підтримати рівномірний розподіл голосу і шуму. Ця, на перший погляд, суперечність висвітлює, з одного боку, недосконалість самих правил евфонічних чергувань, а з іншого боку, привертає увагу до необхідності вивчення ритмомелодики висловлювання як основного чинника вибору відповідного звукового варіанта прийменника (префікса). Доречно в контексті цього міркування нагадати думку багатьох дослідників про те, що “мова, як і поетичне мовлення, тісно пов’язані з музикою, з відчуттям плавності у переходах між звукокомплексами, з переливами різноманітних тональних відтінків, з усвідомленням рівномірного розподілу сили вокальної енергії, з урахуванням специфіки акцентно-ритмічної структури тощо” [18 : 259].

Відірване від загального звуколаду застосування правил чергування **в/у** призвело до збільшення кількості слів з початковим голосним [у] (що вже є негативною тенденцією, оскільки для української мови загалом не властиві лексеми з початковим неприкритим складом), серед яких неприродні форми, навіть справжні покручі (уплив (йдеться про вплив як авторитет), увезти (ввезти), уступ (замість вступ), устати (встати), уступати (замість вступати) [17 : 180], удихати

(замість вдихати), укласти (в значенні вкласти), уладний (владний), узаємини (взаємини), узірець (взірець) тощо).

Також зауважимо, що вибір сполучника **і/й** залежить часто від того, як мовець будує фразу, яка частина інформації важлива з погляду комунікації. Частково ця закономірність відображена в правилі: “Тільки **і** вживаємо <...> якщо зіставляємо поняття” [23 : 29]. Однак у чинному правописі занадто звужено подано цю тенденцію функціонування евфонічного чергування.

На основі власних спостережень за мовленням багатьох публічних осіб, зокрема і лінгвістів, можемо твердити, що, вибираючи між сполучником **і** чи його фонетичним варіантом **й**, мовець віддає перевагу саме **і**, якщо за допомогою цього сполучника поєднує рівнозначні за своєю важливістю для повідомлення поняття чи твердження або друге твердження навіть більш вагоме. І в цьому разі не суттєво, чи наступне слово починається приголосним чи голосним. Інтонуючи відповідну фразу, мовець після сполучника **і** перед наступним словом робить виразну павзу, а сам сполучник, хоч і є службовою частиною мови, набуває статусу окремого фонетичного слова із власним наголосом. Наприклад:

Для творчості письменника характерні національні і / патріотичні теми.

Утвердити статус української мови конституційно і / інституційно.

У творах поета панує любов до добра і / справедливости.

Іван Огієнко зауважив таку особливість мелодики фрази в поетичному мовленні, пов'язав використання відповідного сполучника (чи частки) або прийменника з вимогою ритму: “У поезії інколи, з вимог ритму, не додержують законів чергування **у з в** чи **і з й**; при читанні таких місць робимо невеличку паузу перед **у** чи **і**. Наприклад: “Що повиснути має колись, те **і / в** морі не втоне” (І. Франко), “Я / убогий родивсь. Так, я вбогий родивсь” (Б. Грінченко)” [9 : 18]. Однак, як ми вже зазначали, відповідне розташування павзи спостерігаємо не тільки у віршах.

Якщо ж для мовця не особливо важливо повернути увагу до другого компонента твердження, то він уживає

сполучник **і** чи **й**, дотримуючись закономірності чергування голосних та приголосних для досягнення милозвучності:

У творчості Григорія Сковороди звучать мотиви боротьби **й** милосердя.

Вони – України цвіт **і** краса.

Дбаймо про наші ріки **й** озера.

У таких випадках між сполучником і наступною лексемою не роблять павзи, їх вимовляють разом як одне фонетичне слово.

Інший бік цього ж питання – адаптація чужих слів з початковим голосним, зокрема **й е**. Ще Іван Огієнко в праці “Наочна таблиця милозвучності української мови” писав: “Тільки нових чужих слів, не так давно запозичених, наша мова ще не встигла українізувати, тому що вимовляємо **й** пишемо на початку їх **е**: евакуація, еволюція, егоїзм, екзамен.... Ще **й** досі інколи вживають Європа, європейський, але треба Європа, європейський (або європський). Взагалі, краще було б кожне початкове **е** українізувати” [9 : 17]. Тож апелювання до того, що форму Європа вживали на початку ХХ століття чи спостерігаємо її в мові діаспори – і тому її треба повернути, звучить непереконливо з погляду того, що особливістю української мови є тенденція до уникання голосного (зокрема **е, а, у, о**) на початку слова. Відповідно відкритий початковий склад прикриває приголосний (**в, й** чи **г**): вівтар, янгол, Юстина, Єгипет, Євангеліє, єретик, Ганна, гаспид. У говірках цей процес охоплює значно більше слів (вогірки, вюлиця). Тож, дбаючи про збереження української фонетичної системи, не можемо вже засвоєні іншомовні слова з прикритими складами вилучати і знову робити чужими, не адаптованими до звукового ладу української мови. Це стосується й лексем Європа, євро. І не можна назвати позитивним з погляду підтримки й розвитку української мови намагання повернути форму Європа тільки тому, що форма Європа стала звичною за радянського часу, коли багато змін у мові були негативними, пов’язаними зі зросійщенням. Апеляція до будь-якої традиції (чи радянської, росіянізаційної, чи й національної, 20-х років ХХ століття) без вивчення особливостей української мови не може бути

переконливою і не сприятиме збереженню її своєрідного звуколаду.

Отож значний вплив буквеного запису на вимову диктує життєво необхідну потребу в таких правилах написання іншомовних слів, які б сприяли відповідному засвоєнню чужих лексем і підтримували самотність української мови, усували не властиві нашому мовленню звукосполюки, зокрема роззиви. Йдеться насамперед про послідовне передавання дифтонгів **au**, **ou** сполукою букв **ав**, **ов**: аудиторія, авдієнція, бравнінг, сновборд, бовлінг тощо. У цих словах вимовляємо звук [ʏ] (типова позиція після голосного перед приголосним у середині слова), який дає змогу уникнути збігу голосних.

У новій редакції правопису немає чітко сформульованого правила щодо того, як передавати на письмі буквосполучення **au**, **ou**. Фактично правила, подані в § 131 чинного правопису [23 : 162], пропонують різне написання слів з такими дифтонгами (**au**, **ou** і **ав**, **ов**). Увагу привертає таке формулювання: “У запозиченнях із давньогрецької та латинської мов, що мають стійку традицію передавання буквосполучення **au** через **au**, можливі орфографічні варіанти: **аудієнція** і **авдієнція**, **аудиторія** і **авдиторія**, **лауреат** і **лавреат**, **пауза** і **павза**, **фауна** і **фавна**” [23 : 162]. Про те, що апеляція до традиції, є слабким аргументом, ми вже зауважували раніше. Але в цьому разі варто вказати, що взагалі обґрунтовувати традицією написання таких слів не можливо, бо сформувалися дві традиції – власне українська, яка відображена у низці лексикографічних праць 20-х років ХХ ст., а також у пізніших діаспорних виданнях; і радянська, зросійщена, засвідчена у редакціях правопису та в словниках, виданих за часів СРСР і вже незалежної України.

Варто було б писати **в** на місці **w** у запозиченнях з англійської (вікенд, а не уікенд; Вельс, а не Уельс). У цьому випадку буква **в** позначає двогубний приголосний, що цілком передає звучання англійських слів і водночас не суперечить українській вимові. Латинське **ia** передавати як **ія** послідовно і без винятків (індустрія – індустріяльний, матерія – матеріяльний, геній – геніяльний тощо), **je** – літерою **є**

(об'єкт, проєкт), а **ju** – **ю**: Юда (а не Іуда). Такі правила усунуть невластивий українській мові збіг голосних.

Є ще низка інших моментів, пов'язаних з адаптацією запозичень, як-от: послідовно писати в іншомовних словах апостроф перед **я**, **ю**, **є** після букв на позначення губних приголосних (які в українській мові не можуть бути м'якими: б'юро, грав'юра, рев'ю); писати в запозичених загальних назвах на місці літери **h** букву **г** (і вимовляти відповідний горловий звук, а не дублювати російську вимову таких слів): гобі (а не хобі), гокей (а не хокей).

В українській мові є фонема і звуки **г** та **г** (грати – грати, гуля – гуля), проте задньоязиковий проривний приголосний [г] вживаємо тільки в невеликій кількості власне українських і запозичених слів, а горловий щілинний приголосний [г] є характерною рисою української вимови, отож саме його і потрібно підтримувати. Враховуючи велику масу запозичень з європейських мов, у яких активно вживається проривний [г], необхідно послідовно писати в нових запозичених загальних назвах на місці **g** букву **г**, щоб зберегти цю самобутню українську вимову, не зближувати її з російською мовою, яка не знає горлового щілинного консонанта. І це ще далеко не вичерпаний перелік проблем, пов'язаних з іншомовними лексемами.

Висновки. Для збереження особливостей української мови в сучасному глобалізованому світі потрібно здійснити низку різноманітних нагальних дій, серед яких не останнє місце посідає правописна реформа. Важливо забезпечити державну підтримку повноцінного функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, що сприятиме необхідності досконало володіти українською мовою, розширить і зміцнить відповідне мовленнєве середовище, у вільній стихії якого й розвиватиметься українська мова, зберігаючи свою самобутність. Без знання засобів милозвучності не можемо пізнати специфіку української мови, сформувані чуття мови, яке важливе для вдосконалення нашої власної вимови та розпізнавання zdeформованих форм в чужому усному та писемному мовленні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антисуржик. Вчимося правильно поводитись і правильно говорити / за заг. ред. Олександри Сербенської : навч. посібн.– Львів : Апріорі, 2017.– 304 с.
2. *Ващенко В. С.* Стилiстичнi явища в українській мові / В. С. Ващенко.– Харків : Вид-во ХДУ, 1958. – Ч. 1. – 228 с.
3. *Дьячук С. В.* Порушення милозвучності української мови в сучасних ЗМІ / С. В. Дьячук // Держава та регіони: соціальні комунікації.– 2013. – №2 (14). – С. 74–76.
4. *Караванський С.* Секрети української мови / Святослав Караванський. – Київ : УКСП “Кобза”, 1994. – 152 с.
5. *Критенко А. П.* Звукові варіанти слова / А. П. Критенко // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 69–75.
6. *Масенко Л.* Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Л. Масенко. – Київ : Вид. дім “КМ Академія”; Всеукр. т-во “Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 2004. – 163 с.
7. *Микитюк О.* Вплив суспільних чинників на фонетичну систему української мови / Оксана Микитюк // Мова і суспільство. – 2012. – Вип. 3. – С. 218–223.
8. *Німчук В. В.* Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст.ст. / В. В. Німчук. – Київ, 2002. – 112 с.
9. *Огієнко І.* Наочна таблиця милозвучності української мови / Іван Огієнко // Дивослово. – 1996. – №5–6. – С. 16–22.
10. Орфоепічний словник / Укладач М. І. Погрібний. – Київ : “Радянська школа”, 1984. – 629 с.
11. *Пилинський М.* До питання про чергування в-у на початку слова / М. Пилинський // Дослідження з лексикології та лексикографії. – Київ : Наукова думка, 1965. – С. 129–136.
12. *Плющ Н.* Мова солов’їна. То чому ж цвірінкаємо? (Про вимовні норми в умовах українсько-російської двомовності) / Н. Плющ // Урок Української. – 2001. – № 4. – С. 19–21.
13. *Пономарів О.* Український правопис: ілюзії і дійсність / Олександр Пономарів // Слово Просвіти. – 30.08.2018 .– [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://slovoprosivity.org/2018/08/30/ukrajinskyj-pravopys-ilyuziji-i-dijsnist/>

14. *Пономарів О.* Культура мови. Мовностилістичні поради / Олександр Пономарів. – Київ : Либідь, 2001. – 240 с.

15. *Пономарів О.* Українське слово для всіх і для кожного / Олександр Пономарів. – Київ: “Либідь”, 2013. – 360 с.

16. *Самійленко В.* Дбаймо про фонетичну красу мови / Володимир Самійленко // Урок Української. – 2003. – № 2. – С. 28–29.

17. *Сербенська О.* Інтерференційні явища в публічному мовленні / Олександра Сербенська // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – 2011. – Вип. 24. – С. 177–186.

18. *Сербенська О.* Основні параметри милозвучності української мови / Олександра Сербенська // Теле- та радіожурналістика : зб. наук. пр. – Вип. 15. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. – С. 258–266.

19. *Скинємо чужі правописні кайдани.* – Львів : Галицька видавнича спілка, 2001. – 64 с.

20. *Тоцька Н.* Засоби милозвучності української мови / Н. Тоцька // Урок Української. – 2003. – №10. – С. 29–32.

21. Українська мова. Енциклопедія / За ред. І. В. Муромцева. – Київ : Видавництво “Майстер-клас”, 2011. – 400 с.

22. Український правопис. – Київ : Наукова думка, 2015. – 288 с.

23. Український правопис. – Київ : Наукова думка, 2019. – 391 с.

24. *Фаріон І.* Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей) / Ірина Фаріон. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – 331 с.

25. *Фаріон І.* Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір / Ірина Фаріон. – Львів : Свічадо, 2006. – 120 с.

26. *Чередниченко І. Г.* Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / І. Г. Чередниченко. – Київ: Радянська школа, 1962. – 495 с.

**DISTINCTIVE FEATURES OF THE PHONETICS
OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AND REALITIES OF THE
21ST CENTURY**

Luboslava ASIYIV

*Ivan Franko National University of Lviv
Ivan Kovalyk department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 239 47 17
e-mail: luboslava.asiyiv@lnu.edu.ua*

The article is devoted to the study of the problem of preserving the features of the phonetic system of the Ukrainian language in modern conditions. The factors that negatively influence the sound system of language (in particular, influence of spelling, spelling problems, interference in bilingualism, processes of globalization) are found out, and ways of overcoming negative phenomena in the speech of the native speakers are proposed. Particular attention is focused on the means of euphony as a characteristic feature of the Ukrainian language and the assimilation of foreign words. It is proved the importance of spelling reform to preserve the specific features of the Ukrainian language, first of all to overcome the negative effects of Russification. The reason for a number of errors in speech is literalism: trying to read literally, ignoring the peculiarities of pronunciation of combinations of sounds. In the mind, the letter dominates over the sound. The feeling of language is not formed, which is connected with defective functioning of the language, mixing of the Ukrainian language and the Russian language, ignoring the oral form in the process of teaching Ukrainian literary language at school. The euphony is a distinctive feature of the Ukrainian language. Among the euphonic alternation are active *у /в, і/ї*. These alternations help to avoid the accumulation of both loud and consonant sounds, and promote a uniform distribution of voice and noise. However, the problem is that, in fact, the rules propagating spelling often do not conform to the regularities of such alternations, they ignore the fact that the pronunciation of prepositions and conjunctions is primarily related to

the next word with which they form one phonetic word. The peculiarity of the pronunciation of the sounds [ŷ], [i] in terms of acoustics is that they allow to strike a good balance between tone and noise. However, there are no separate letters in the Ukrainian alphabet to indicate these sounds, which complicates the problem. Without knowledge of euphony, we cannot know the specifics of the Ukrainian language, form a sense of language that is important for perfecting our own pronunciation and recognizing deformed forms in another's oral and written speech. In order to preserve the peculiarities of the Ukrainian language in today's globalized world, a number of urgent actions are needed, including spelling reform. Significant influence on the pronunciation of the alphabetic record dictates a vital need for such rules for writing foreign words that would facilitate the proper acquisition of foreign lexemes and support the originality of the Ukrainian language, eliminate the non-inherent in our speech. It is important to ensure state support for the proper functioning of the Ukrainian language in all spheres of public life, which will contribute to the need to master the Ukrainian language perfectly, expand and strengthen the appropriate language environment, in which the Ukrainian language will be developed in a free element, preserving its identity. Key words: phonetics, sonority, euphony, euphonic alternation, spelling.

**ФАКТОЛОГІЧНІСТЬ ЯК ЗАСАДА МОВНОЇ
СТИЛІЗАЦІЇ ВИКЛАДУ В ІСТОРИЧНИЙ
БЕЛЕТРИСТИЦІ ЮРІЯ ВИННИЧУКА**

Ілона Боросовська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
катедра української мови імені професора Івана Ковалика
вул. Університетська, 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (80 322) 296 47 17
e-mail:ukrmova.lnu@ukr.net*

У статті запропоновано інтертекстуальне прочитання діалогії сучасного українського белетриста Юрія Винничука “Аптекарь” (2015) та “Сестри крові” (2018) в контексті гіперреалістичної стилізації викладу. Темпоральне колорування дискурсу в естетиці постмодернізму має більш складну природу і функціональне навантаження, зумовлені настановою на гіперреалізм викладу. У творчому виконанні Ю. Винничука цей прийом постмодерної естетики виявний передусім у практиці деталізації викладу, надмірній фактологічності, що межує іноді з візуальним енциклопедизмом, фотографічних ефектах відтворення сцен, інтер’єрів та пейзажних замальовок. Винничуківську концепцію фактологічного історизму узалежнено специфікою модифікованих постмодерних жанрів (“фантазмагоричний роман на історичному тлі”), авторським баченням обробки та імплантації текстового матеріалу і наративною стратегією.

Ключові слова: історичний роман, стилізація, мовний колорит епохи, нарація, фактологічність

Окреслення проблеми. Одним із завдань постмодерної літератури на сьогодні є прагнення втримати читача, як масового, так і елітарного. Цієї мети досягають багатьма способами, що суттєво відрізняють літературу кінця ХХ – початку ХХІ століття від попередніх літературних епох. Так, найпродуктивнішими формами реалізації літератури постмодернізму є гіперрецептивність, інтертекстуальність, іронізм, інтерактивність, віртуальний історизм, пародійність,

кодування, гра з текстом і читачем [7]. Трактування історизму в постмодерній естетиці теж дещо відрізняється від загальнонаукової інтерпретації цього поняття. Історизм постмодерного тексту виконує сюжетотворчу функцію, формує авторську концепцію. Постмодерністи створюють “палімпсестну історію”, формують власну віртуальну реальність, у якій можливо майже все, переосмислюють історію та грають з історичними фактами. Крім того, такий історизм ще й сприяє грі з текстом і читачем. Тож його можна визначити як псевдоісторизм чи віртуальний історизм. Ю. Ковбасенко вважає, що такий тип постмодерного історизму зовсім не схожий на “романтичне замилювання”, “культу локаль” романтиків (у “вальтерскоттівському” чи в “гюговському” варіанті), на квазіісторизм героїчного епосу, де події минулого свідомо чи несвідомо часто комбінувалися найнесподіванішим чином, і на міметично-аналітичний історизм класичного реалізму, визначаючи його типологічною моделлю гіперреалізму [9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження історичного колориту епохи як заснованої на історичній стилізації системи взаємовідношень сучасних та застарілих лексико-стилістичних та граматичних засобів мови, естетично трансформованих за законами мовної гармонії та контрасту, мають довгу традицію в українському мовознавстві [1–2; 10; 12–15; 18; 20]. Утім особливості історичної стилізації в модифікованих постмодерних жанрах, узалежнені авторським баченням обробки та імплантації текстового матеріалу і наративною стратегією, ще не були об’єктом наукового аналізу. Новий історизм літератури постмодернізму (його ще називають віртуальним історизмом або псевдоісторизмом) зумовлює специфічні напрями інтертекстуального аналізу, основна увага у яких зосереджена на текстуальному підході у відтворенні історичного минулого, радикальному переосмисленні самих понять тексту, контексту та взаємовідносин між ними [4, 8, 17, 19]. Тобто, при дослідженні мови історичної (чи псевдоісторичної) белетристики Ю. Винничука слід враховувати не тільки об’єктивну потребу передати мовний

колерит епохи, але й суб'єктивну артистичну настанову на містифікацію і фантасмагоризацію історичного дискурсу. Цим зумовлено **актуальність** порушеної проблеми.

Формулювання мети і завдань дослідження. Мета розвідки – виявити і описати особливості та механізми темпорального колориту дискурсу в романах Юрія Винничука “Аптекарь” (2015) і “Сестри крові” (2018) та узалежити її техніку стильовими (естетика постмодернізму, гіперреалістична фактологічність зображення) та жанровими (фантасмагоричний роман на історичному тлі як реалізатор нового типу жанрової структури) особливостями історичної белетристики письменника.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уведення до фактури тексту матеріальних і стилістичних архаїзмів для хронологічного та локального колориту епохи належить до найбільш традиційних технік “речової” стилізації викладу. Щоправда, в естетиці постмодернізму цей стилістичний прийом має більш складну природу і функціональне навантаження, зумовлені настановою на гіперреалістичну фактологічність викладу.

В одному з інтерв'ю Винничук обмовився, що не вважає себе письменником історичного жанру, а читати класиків і сучасних письменників-істориків не любить через їх нездатність передати мовний колорит доби. “Головна проблема наших історичних романів – там персонажі розмовляють якоюсь дерев'яною мовою. А треба вміти почути, треба дізнаватися про живу мову тих часів і вчитися її передавати. А хто ж хоче таким займатися?” [16].

Історичність для Винничука не є самоціллю, а радше засобом творчого самовираження, бо й жанр останніх своїх великих романів (“Танго смерті”, “Аптекарь”) він ідентифікує не як історичний, а як “фантасмагоричний на історичному тлі” [16]. Балансування на межі історичної правди та вигадки, реального факту і фантасмагорії тим не менше не позбавляє Винничукові тексти інтелектуальної вартості. Вже перші рецензенти “Аптекаря” відзначали концептуальну особливість його мови: “в жодному українському історичному романі нема настільки детальних описів

побутового боку міста ... Бо в усіх наших історичних романах письменників у першу чергу цікавили а) самі історичні події і б) персонажі” [11] О. Коцарев помітив, що місцями Ю. Винничук таки “переймається тим, наскільки правдоподібними виглядатимуть речі, обставини та вчинки його персонажів. І тоді починає дещо загрузати в історизм, демонструючи мало не на кожному кроці широковідомі, впізнавані факти чи постаті” [11].

Сучасний гіперреалізм ґрунтується на естетичних принципах фотореалізму, але, на відміну від нього, не прагне буквально копіювати повсякденну реальність, а працює у зворотному напрямку: об’єкти і сцени гіперреалістичного мистецтва з метою створити ілюзію реальності чи реальність віртуально деталізовано. Гіперреалізм як напрямок в американському та європейському мистецтві виник наприкінці 1960-х – початку 1970-х. Його естетика, що базувалася на точній імітації малярськими засобами фотозображення, стала, з одного боку, реакцією на вплив традиційного мистецтва фотографії, кіно, телебачення, фоторепродукцій, реклами, а з іншого – виступила як опозиція до поширеної тоді в західному малярстві живописної абстракції, водночас із цим продовжуючи програмне тяжіння поп-арту до тотальної естетизації повсякдення.

Гіперреалізм у творчому виконанні Ю. Винничука виявний передусім у практиці деталізації викладу, надмірній фактологічності, що межує іноді з візуальним енциклопедизмом, фотографічних ефектах відтворення сцен, інтер’єрів та пейзажних замальовок [3]. Проте подібні документалізовані експерименти із текстом не завжди подобаються читачам та рецензентам його прози. Поза тим, позитивні рецензії на Ю. Винничукові тексти кількісно переважають.

В історичній белетристиці Ю. Винничук постає як майстер ретрофотографії, тому дуже відповідально ставиться до лексичного антуражу своїх полотен. У тексті “Аптекаря” таких слів понад 500 [21]. Вибір лексем диктували сам сюжет і декорації тексту: більшість сцен роману відбувається в

типових середньовічних міських локаціях: у магістраті, лавничому суді, катівні, аптеці, у кам'яницях і палацах львівських патриціїв, в халупі відьми і помешканні ката, на львівських площах та тісних вуличках з шинками і корчмами. Принадну атмосферу створюють також докладні, одночасно веселі та містичні описи різноманітних знахарських і алхімічно-лікарських практик, рецептів зілля, страшних магічних книжок, духів, відьом, примітивних хірургічних операцій, бальзамів, отрути та мазей. Стратегія добору архаїзмів у “Сестрах крові” змінює тематичну орбіту, фокусуючись на відтворенні міських пейзажів та батальних сцен оборони Львова.

Значення застарілих слів в основному зрозумілі із контексту, у примітках до тексту “Аптекаря” Ю. Винничук розтлумачує семантику лише 10 архаїзмів: мальвазія – ‘вино з однойменного винограду, що росте на Середземномор’ї’, цаль – ‘як і дюйм – 2,54 см’, пушка – ‘кругла бляшанка з накривкою’, тузінь – ‘дюжина’, меркурій – ‘ртуть’, камлот – ‘дешева бавовняна тканина’, білоголова – ‘жінка’, мізерикордія – ‘кинджал милосердя, яким добивали ворога’, алікант – ‘іспанське вино з Андалусії’, овочі – ‘так ми колись називали фрукти. А те, що ми називаємо завдяки визволителям овочами, називалося городиною і яриною’ [5, 407].

У примітках до “Сестер крові” таких слів трохи більше (35 одиниць): адамашок – ‘дамаська оздобна тканина’, альшбант – ‘прикраса на шиї’, білоголова – ‘молодиця’, бішконт – ‘бісквіт’, віха – ‘тичка з вінком або конячим хвостом, причеплена до корчми, щоб її видно було здалеку’, гарнець – ‘трохи більше, як три літри’, гарда – ‘частина шпаги між лезом і руків’ям’, гвінт – ‘гвинт’, глейт – ‘охоронна грамота’, густ – ‘смак, вподоба’, делія – ‘тепла накидка з порожніми рукавами, її носили наопашки’, інфамія – ‘позбавлення честі’, кайри – ‘плоскоденки’, калга – ‘наступник татарського хана’, кантики – ‘співаники’, кунштovníй – ‘вишуканий’, мештики – ‘туфельки’, облавок – ‘борт’, овочі – ‘фрукти’, патлажани – ‘баклажани’, піріс-ага –

‘татарський воєначальник’, поклад – ‘палуба’, прангер – ‘статуя, що складається з двох фігур – Феміди із зав’язаними очима та ката з піднятим мечем, притулених спинами один до одного. Зберігається в Італійському дворіку, раніше стояла перед Ратушею’, регіментар – ‘військовий командир’, уконтентований – ‘задоволений’, тарабан – ‘давня назва бубна’, трагачі – ‘вантажники’, туркус – ‘бірюза’, фризи – ‘коні з Фризії (край, що займає частину Північної Німеччини та Північних Нідерландів)’, хінчик – ‘китаєць’, цирограф – ‘у цьому випадку запис душі дияволу’, шермерка – ‘фехтування’, штудерний – ‘вишуканий, майстерний’, яспис – ‘яшма’.

Значення деяких архаїзмів (іноді досить розлого) пояснено безпосередньо в текстах романів: човганки [5, 132] – ‘перестарілі мандрюхи та повії’; індермах [5, 42] – ‘як прийнято тут називати задню частину будинку’; Меч Відплати [5, 106–107] – ‘мав церемоніальні функції і зберігався в приміщенні суду; його ніс суддя перед собою до місця страти, щоб показати свою владу над життям і смертю злочинця. Такі мечі були прикрашені повчальними сюжетами і глибокодумними написами [...]’. Меч був завдовжки з лікоть і важчим за Караючий Меч, на ньому з одного боку була зображена шибениця з повішеним, а з другого – стражденна Свята Катерина’; муміє [5, 83] – ‘менструаційна рідина померлої жінки’; теріак [5, 52] – ‘належить до найдорожчих ліків. Бо його уміють виробляти тільки у Венеції. І лише окремі фармацевти знають секрет його виготовлення. Щоб отримати теріак, треба шістдесят чотири різні складники дуже рідкісних і дорогих ліків, а найголовнішим з них є чудодійне м’ясо змії, яку неабияк важко знайти і спіймати’; відьми родимі [5, 145] – ‘хвоста мають, котрого не видно, бо втягують в себе, але, коли ся купають, тогди той хвіст вилізає і ся киває по воді [...] не такі страшні, як вчені, бо та не є винна, іж під такою планетою ся вродила’, відьми вчені [5, 145] – ‘самі забагли зробитися чарівницями’; купіль [5, 146] – ‘найужитечніша проба о відьомство [...] Чарівницю зв’язати в “козла” – праву руку вивернути за спину і примочувати до

зігнутої лівої руки. а ліву руку – до правої ноги. Тодги, прив'язавши довгого ретязя до неї, пустити на воду, кінець ретязя тримаючи обіруч', альтебас [5, 87] – 'коштовна тканина з випуклими узорами, перетикана золотими нитками, рід оксамитного брокасу'; блават [6, 87] – 'цінна шовкова тканина, найчастіше блакитна, хоча є у нас блават, комбінований з лямою'; ляма [6, 87] – 'шовкова тканина, виткана золотими нитками'; златоглав [6, 87] – 'тканина з золотих ниток і фламандським мереживом'.

У цілому критично високу концентрацію лексичних архаїзмів спостерігаємо лише в кількох стилізованих описових пасажах, умисне імплантованих до тексту для відтворення середньовічного антуражу аптечних інтер'єрів та рецептурного протоколювання, і в стилізованих під цитування інтертекстуальних фрагментах. У решті випадків Винничуку вдається вміло балансувати між доцільністю і необхідністю та знаходити консенсус у виборі потрібної форми чи слова.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Мовностилістичну амплітуду історичних (чи псевдоісторичних) текстів Ю. Винничука важко досліджувати традиційними методиками, апробованими до української класики реалістичної літератури історичного жанру. Стилістична, композиційна та наративна стратегія його мовомислення тяжіє до зразків магічного реалізму, постмодернізму та альтернативної історії.

Перспективним напрямком дослідження Винничукового стилю видається спостереження за технікою стилізації (темпоральної, регіональної, соціальної) в інших текстах письменника львівського циклу та порівняння його ідіостилію з творчою рецептурою колег з літературного цеху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Богданова М.* Різноманітність лексичних форм та засобів в українській історичній прозі ХХ ст. / М. М. Богданова // Актуальні проблеми слов'янської

філології. Серія : Лінгвістика і літературознавство : [міжвузівський зб. наук. статей] / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. акад. наук України, Бердянський держ. пед. ун-т, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Бердянськ, 2011. – Вип. 24. – Ч. 4. – С. 73–78.

2. *Бондаренко Ю. І.* Феномен історичності в романі Павла Загребельного “Диво” / Ю. І. Бондаренко // Дивослово. – 2006. – № 2. – С. 2–8.

3. *Боросовська І.* Гіперреалізм як засада мовної стилізації викладу у старольвівській белетристиці Юрія Винничука / Ілона Боросовська // Науковий вісник ДДПУ імені Івана Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – 2019. – Вип. 12. – С. 11–14.

4. *Бурко В.* Перехрестя парадигм у матриці Нового історизму / В. Бурко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Літературознавство. – 2010. – Вип. 29. – С. 183–190.

5. *Винничук Ю. П.* Аптекарь : [роман] / Ю. П. Винничук. – Харків : Фоліо, 2015. – 443 с.

6. *Винничук Ю. П.* Сестри крові : [роман] / Ю. П. Винничук. – Харків : Фоліо, 2018. – 384 с.

7. *Гайдученко Г. М.* Семантико-стилістична характеристика хронологічно маркованої лексики (на матеріалі української історичної прози другої половини ХХ століття) / Г. М. Гайдученко : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова”. – К., 1999. – 20 с.

8. *Дудніков М.* Функції терміна “історизм” у літературознавстві / М. Дудніков // Слово і час. – 2010. – № 9. – С. 14–22.

9. *Ковбасенко Ю. І.* Література постмодернізму: По той бік різних боків / Ю. І. Ковбасенко // Зарубіжна література в навчальних закладах. – 2002. – № 5. – С. 2–12.

10. *Колоїз Ж. В.* Слова минулої епохи в сучасному історичному романі Василя Шкляра “Залишенець. Чорний Ворон” / Ж. В. Колоїз // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного ун-ту. – 2012. – Вип. 7 (2). – С. 172–197.

11. *Коцарев О.* “Аптекар” Винничука: відьми, катування, страшні магичні книжки, бальзами, отрути і трошки сексу [Електронний ресурс] / Олег Коцарев. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/63534/Aptekar_Vynnychuka_vidmy_katuvanna_strashni_magichni_knyzhky

12. *Крупеньова Т. І.* Стилiстичнi конотацiї архаїзмiв у художньому iдіолектi / Т. І. Крупеньова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). – К., 2010. – С. 128–133.

13. *Левченко Г. І.* Історизми й архаїзми як основні виражальні засоби історичної стилізації / Г. І. Левченко // Молодий науковець ХХІ століття : [мат. Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців, 5 квітня 2012 року]. – Кривий Ріг, 2012. – С. 290–292.

14. *Нечаюк Л. Г.* Історична стилізація мови твору / Л. Г. Нечаюк // Науково-виробничий журнал “Держава та регіони”. – Серія : Гуманітарні науки. – № 1. – 2017. – С. 93–96.

15. *Пашенько Н. Л.* Історизми та архаїзми у сучасних художніх текстах / Н. Л. Пашенько // Щорічні записки з українського мовознавства : [зб. наук. статей]. – Одеса : Астропринт, 1996. – Вип. 4. – С. 41–45.

16. *Стасиневич Є.* Юрій Винничук: Реалізм в літературі – це часто страшенно нудно / Євген Стасиневич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rozmova.wordpress.com/2015/10/08/urij-vynnychuk/>

17. *Сур’як М.* Діалектика нових підходів до вивчення літератури та культури у новому історизмі / М. Сур’як // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки. – 2015. – № 5. – С. 182–185.

18. *Удод Л. В.* Застаріла лексика як елемент стилізації історичної епохи в романі Л. Костенко “Берестечко” / Л. В. Удод, К. Литвиненко // Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві. – 2015. – Вип. 4 (11). – С. 194–200.

19. *Халимон М.* Новий історизм: текстуальний підхід до вивчення історичного минулого / М. М. Халимон // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – N 917. Серія: Філософія. Філософські перипетії. – 2010. – С.48–52.

20. *Ціхоцький І.* Старолівівська урбаністика Марека Краєвського (лінгвістичні кореляції) / І. Ціхоцький // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2012. – Вип. 57. – С. 93–105.

21. *Ціхоцький І., Боросовська І.* Старолівівська белетристика Юрія Винничука : авторська концепція мовного історизму (на матеріалі роману “Аптекар”) / І. Ціхоцький, І. Боросовська // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2018. – Вип. 68. – С. 30–47.

FACTUALITY AS A BASIS OF YURIY VYNNYCHUK URBAN LANDSCAPES OF MEDIEVAL LVIV

Iona Borosovska

*Ivan Franko National University of Lviv
Ivan Kovalyk department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 239 47 17
e-mail:ukrmova.lnu@ukr.net*

The article describes the features and mechanisms of temporal stylization in the novels of the contemporary Ukrainian fiction writer Yuriy Vynnychuk “Aptekar” (2015) and “Sisters of Blood” (2018). The concept of linguistic historicism is dependent on the specificity of modified postmodern genres (“phantasmagoric novel on a historical background”), the author’s vision of the processing and implantation of textual material (hyper-realism of linguistic reproduction) and narrative strategy. Features of historical stylization in modified postmodern genres rely not only on the objective need to convey the linguistic color of the era, but also on the subjective artistic direction of the author for hoax and phantasmagoric. The temporal colouration of discourse has a more complex nature and functional load, due to the orientation to the hyperrealism of presentation. In Vynnychuk’s creative performance this technique is manifested primarily in the practice of detailing the presentation, excessive factualism, sometimes bordering on visual encyclopedism, photographic effects of scenes, interiors and landscape sketches. The critically high concentration of lexical archaisms is observed only in a few stylized descriptive passages, deliberately

implanted in text for reproduction of medieval entourage of pharmacy interiors and prescription, and in citation-textual fragments. In the rest of the cases, Vinnychuk manages to skillfully balance between expediency and necessity and find consensus in choosing the right form or word. The article is an attempt to combine traditional techniques of studying temporal discourse on the lexical slice (material and stylistic archaisms) with innovative approaches to the analysis of the technique of historical stylization at different levels (lexical, composition-teaching, narrative-prosodic) through the prism of postmodern.

Key words: historical novel, phantasmagoria, stylization, linguistic color of the epoch, archaisation, lexical archaisms, narration, intertextuality.

ІМЕНА-КОМПОЗИТИ ЯК ТВІРНІ ОСНОВИ ОЙКОНІМІВ НА -ІВК-А

Марія Висоцька

*Львівський національний університет імени Івана Франка,
катедра української мови імени професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail: vysotskam27@gmail.com*

У статті розглянуто ойконіми на -івк-а Львівської, Івано-Франківської, Волинської та Тернопільської областей, твірними основами яких є імена-композиції. Усі ойконіми об'єднано у дві групи: твірними основами яких виступають двокомпонентні композиційні імена (Богданівка, Станіславівка тощо) та твірними основами яких виступають однокомпонентні відкомпозиційні антропоніми (Борисівка, Войсовичівка тощо). Визначено, що більшість назв поселень такого типу утворені від відкомпозиційних антропонімів.

Ключові слова: ойконіми, антропоніми, композиції, відкомпозиції, твірна основа.

Серед різноманітних словотвірних моделей ойконімів України чільне місце належить назвам поселень на -івк-а. Попри значну продуктивність та поширеність на всій території країни, ця модель творення географічних назв є недостатньо дослідженою в українській ономастиці.

Імена-композиції як твірна основа ойконімів стали предметом окремого дослідження в працях З. Купчинської “Компонент РАД- в архаїчній ойконімії України” [18], “Деантропонімна архаїчна ойконімія: відкомпозиції” [17], І. Царалунги “Ойконіми на -ани (-яни), утворені від слов'янських композиційних імен” [31], В. Котович “Ойконіми Опілля з архаїчними суфіксами -*ь, -*е, -*а” [14], І. Волянюк “Ойконіми Північної Тернопільщини зі слов'янськими іменами в основах” [4] тощо.

Ойконіми на -івк-а є відносно новою моделлю творення. За даними М. Кордуби, перші назви зафіксовані в документах XIV століття [13: 15]. Л. Гумецька у праці “Нариси словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.” вказує, що географічні назви з формантом -івк-а з’явилися в той час, коли виникла потреба назвати новопоселення, не обов’язково менше за розмірами, але за часом творення пізніше від наявного. Географічні назви на -івк-а на найдавнішому етапі розвитку повинні були мати передумовою тип місцевих назв на -ов(-ов-а, -ов-о). Згодом суфікс -івк-а почали сприймати як топонімний формант, внаслідок чого стало можливим утворення ойконімів за допомогою форманта -івк-а безпосередньо від антропонімів та прийменникових основ [7 : 44–45].

Д. Бучко, досліджуючи походження назв населених пунктів Покуття, твердить: у XV столітті з’являються нові топонімні моделі, які не були раніше зафіксовані. До них дослідник зараховує тип ойконімів на -івк-а (-овк-а). Мовознавець переконує, що продуктивність цієї моделі зростає в наступні століття як на Покутті, так і на території інших регіонів України. Так у XV столітті на території Покуття таких ойконімів засвідчено лише 3 одиниці, у XVI – 5, а у XVII – 19 одиниць. Окремі топоніми, новофіксовані у XVII столітті, мали різні афікси або й різні назви, наприклад: Плебанське – Плебанівка, Хом’яківка – Хом’яків, Слобода чи Гаврилівка [1 : 156].

На території Східного Поділля назви поселень на -івк-а вперше засвідчені у XV столітті (наприклад, Ксаверівка). У наступних століттях проявляється тенденція до збільшення кількості назв цієї моделі. У XVI столітті таких онімів зафіксовано 6,4 % серед усіх географічних назв досліджуваної території (4 місце за поширеністю), у XVII столітті – 19,9 % (2 місце), у XVIII столітті – 23,1 %, у XIX столітті – 26,1 % (найпоширеніша модель творення ойконімів). Варто зазначити, що переважно твірними основами таких назв населених пунктів виступали автохтонні відапелятивні особові назви та християнські імена. Ойконімів

на-івк-а, які походять від слов'янських автохтонних відкомполитних особових імен, зафіксовано мало [9 : 10–12].

І. Воляннюк доводить, що “новітність” типу ойконімів на -івк-а підтверджується тим, що найчастіше твірними основами таких онімів виступають церковно-християнські імена або ж слов'янські відапелятивні антропоніми прізвиськового типу, а також часте вживання ойконімів цієї моделі на місці назв поселень на -івц-і та -ів [6 : 151].

На території Опілля ойконіми на -івк-а на сучасному етапі є найпродуктивнішою моделлю творення назв населених пунктів. Такі оніми вперше зафіксовані в документах XIV ст., твірні основи географічних назв вказують на ім'я (прізвище чи прізвисько) власника поселення, який дав початок цьому населеному пункту, або на засновника чи його родичів, на честь яких названо поселення. Коли ж формант набув своєї максимальної продуктивності, то за допомогою нього утворювалися назви населених пунктів не лише від антропонімів, а й від апелятивів [15 : 10].

М. Станівський, досліджуючи географічні назви Буковини в пам'ятках XIV–XVII століття, не виявив жодного ойконіма із формантом -івк-а (хоч зафіксовані оніми на -авк-а, -ов та -овц-и, які на сучасному етапі мають формант -івк-а (наприклад, Михайловці – Михайлівка, що підтверджує вторинність форманта в ойконімії Буковини) [23 : 48–55].

І. Варченко при вивченні топонімії Східного Поділля зазначає, що ойконіми на -івк-а (Вікторівка, Дзендзелівка, Харківка, Нестерівка, Маньківка) були зафіксовані в XVII столітті [3 : 31–44].

Дослідивши сучасні ойконіми на -івк-а Львівської, Івано-Франківської, Волинської та Тернопільської областей, стверджуємо, що переважно твірними основами онімів цього типу є антропоніми неслов'янського походження (утворені від церковно-християнських імен) та слов'янські автохтонні антропоніми відапелятивного походження. Термін ‘автохтонний’ уведений у науковий обіг М. Худашем із

дефініцією: “особове власне іменування, яке має джерельну основу в лексичних фондах рідної мови і присвоюється новонародженим дітям у традиційній народно-побутовій обстановці” [26 : 112–113]. М. Демчук зазначила, що термін ‘українське автохтонне ім’я’ також не є досконалим, бо “...в слово ‘автохтонний’ вкладається поняття ‘корінний’, ‘первісний’, ‘початковий’, що унеможлиблює його використання разом із прикметником український, яке позначатиме саме українське походження власних назв, які, насправді, мають загальнослов’янські корені. Саме тому, як зазначає дослідниця, найдоцільнішим є застосування терміна ‘слов’янське автохтонне ім’я’ із семантикою: “...ім’я праслов’янського походження або утворене раніше, вже в антропонімії того чи іншого конкретного слов’янського народу на споконвічно слов’янському мовному ґрунті” [8 : 12–13].

Із приходом християнства слов’янські автохтонні імена набули статусу факультативного, бо не могли використовуватися при хрещенні. Тому багато дослідників називають їх іменами-прізвиськами.

У багатьох українських селах у минулому, окрім офіційного, вуличні прізвиська носили усі мешканці села, часто одна людина мала два чи більше прізвиськ [19 : 32]. Незважаючи на колосальний вплив церкви, прадавні імена в Україні збереглися і до наших часів, що можна пояснити міцним традиційним підґрунтям.

Щодо функцій автохтонних імен в Україні М. Худаш пише: “Часто нехрещені імена виступають у побуті і документах як прізвиська, що згодом закріплювались за родом і ставали прізвищами” [27 : 103]. Слов’янські імена пройшли чималий шлях (від особового імені до особового імені-прізвиська, від особового імені-прізвиська до сімейно-родового прізвиська, а від того вже до прізвища) і залишили помітний слід у структурі українських онімів, у тому числі й ойконімів.

Більшість таких антропонімів виникла ще в дохристиянські часи, коли вірили в магічну силу імені, у його

нерозривний зв'язок із людиною. Первісно імена виконували функції 'побажання' чи 'накликування'. "Двоосновні слов'янські повні імена, які належать зараз до категорії складних іменників, виражали в минулому речення-думку, побажання батьків новонародженій дитині" [7 : 18]. Тому часто функціонували у вигляді речень, які згодом зрощувалися у двоосновні утворення (так звані імена-композиції). "Тут діяв загальний закон максимальної економії формальних ознак слова: найкоротшою формою вираження складної думки-побажання є композит" [11 : 57]. І. Фаріон подає таке визначення: "Композит, композита – складна власна назва, що має у своєму складі не менше як дві кореневі морфеми зі з'єднувальною голосною або без неї" [25 : 130].

У XIV–XVII ст. за частотою вживання можна виділити лише три композитні імена, а саме: Богданъ, Войтѣхъ та Станиславъ. Інші ж зустрічаються спорадично або в поодиноких випадках [8 : 39]. Враховуючи те, що ойконіми на -івк-а – порівняно нова топонімна модель та витіснення слов'янських автохтонних імен-комполітів християнськими, прогнозованим є те, що слов'янські автохтонні композитні та відкомполітні особові назви нечасто виступають твірними основами ойконімів досліджуваного типу.

Усі назви населених пунктів на -івк-а Львівської, Івано-Франківської, Волинської та Тернопільської областей, твірними основами яких є імена-комполіти, об'єднуємо у дві групи:

1. 3 двочленими твірними основами. Уже в праіндоєвропейський період фіксувалася тенденція до спрощення багатоосновних імен, таким чином поступово зменшувалася сфера побутування імен-комполітів настільки, що у XV столітті вони вже були рідковживаними [8 : 51]. Зафіксовано 22 такі географічні назви:

Богданівка (Ль., Вінниківський район, **1946** УкрАТП, 463), (Ль., Пустомитівський район, **1946** УкрАТП, 2138), (Тр., Заліщицький район, **1946** УкрАТП, 547), (Тр., Кременецький район, **1946** УкрАТП, 1041), (Тр., Підволочиський район,

1946 УкрАТП, 1280) < імені Богдан із додаванням суфікса -івк-а < “*Bogodanъ – спільнослов’янське власне і загальне ім’я, утворене з основи іменника *bogъ і дісприкметника *danъ” [10 : 220].

Бронгалівка (Тр., Золотниківський район, **1946** УкрАТП, 778) < антропоніма Бронгал із додаванням суфікса -івк-а < “вторинне утворення, яке виникло народноетимологічним способом від первинного *Дронгаль з польського апелятива dragal ‘здоровило, здоровань’” [28:45]. В. Котович, досліджуючи ойконімію Тернопільщини, доводить, що антропонім Бронгал складається з першого компонента Брон- (що походить від імені-комполита Броніслав тощо), а другий -гал (відомий в іменах на зразок Галимир) [16 : 178].

Броніславівка (Ль., Золочівський район, **1946** УкрАТП, 644), (Вол., Торчинський район, **1946** УкрАТП, 2094) < антропоніма Броніслав із додаванням суфікса -івк-а < слов’янського походження: broni(c)- ‘захищати, оберігати’ і slaw- ‘слава’ [10 : 294].

Владиславівка (Вол., Володимир-Волинський район, **1946** УкрАТП, 62) < ОН Владислав із додаванням суфікса -івк-а < слов’янське від влад- ‘володіти’ і слав- ‘слава’. Форма імені Володислав [22 : 48].

Володимирівка (Вол., Володимир-Волинський район, **1946** УкрАТП, 54), (Вол., Володимир-Волинський район, **1946** УкрАТП, 63), (Вол., Рожищенський район, **1946** УкрАТП, 1819), (Вол., Рожищенський район, **1946** УкрАТП, 1922) < ОН Володимир слов’янського походження із додаванням суфікса -івк-а < псл. *Voldiměъ (буквально: ‘силою великий’) [22 : 48].

Всеволодівка (Вол., Луцький район, **1946** УкрАТП, 983) < ОН Всеволод + формант -івк-а < все- ‘весь – весь’ і волод- ‘володіти’ [22 : 48].

Знамирівка (Вол., Цуманський район, **1946** УкрАТП, 2224) < Незасвідченого дохристиянського ОН *Знамир + формант -івк-а [34 : 58] < слов.; від мир- ‘мирний’ [22 : 78].

Калагарівка (Тр., Гримайлівський район, 1946 УкрАТП, 482) < антропоніма Калагар із додаванням суфікса-івк-а < не має чіткої етимології. Може походити від:

1. Слов'янського імені-комполита Калигор із препозитивним компонентом Кали- та постпозитивним -гор;

2. Апелятива калагар, що є народноетимологічним перетворенням від молдовського апелятива калугер із семантикою 'монах' [29 : 312];

3. Здеформоване від Калугирь, мотивоване діалектним кулугер 'чернець', калугирь 'монах' [2 : 312].

Мирославівка (Вол., Турійський район, 1946 УкрАТП, 2140) < імені-комполита Мирослав із додаванням суфікса -івк-а < слов'янське; від мир- 'мирний, мир' і слав- 'слава' [22 : 78].

Станіславівка (Лв. Сокальський район, 1946 УкрАТП, 347), (Ів.-Фр., Коршівський район, 1946 УкрАТП, 471), (Вол., Ковельський район, 1946 УкрАТП, 811), (Вол., Ратнівський район, 1946 УкрАТП, 1730), (Вол., Рожищенський район, 1946 УкрАТП, 1877) < імені-комполита Станіслав із додаванням суфікса-івк-а < "слов.; п. Stanislaw від stan(i)-, stanać (стати) і slaw- (слава)" [22 : 100].

2. Утворені від скорочених слов'янських імен-комполитів. Більшість відкомполитних ойконімів походить саме від пре- чи постпозитива слов'янських автохтонних імен-комполитів. Це пов'язано з тим, що вже навіть у XVI ст. "...давньоруські комполитні імена частіше зустрічаються у скороченій формі та у формі з суфіксами суб'єктивної оцінки" [12 : 14]. Як стверджує М. Демчук: відкомполитні скорочені імена є продуктом пізнішого творення, ніж імена-комполити, а головна причина скорочення автохтонних слов'янських двокомполитних імен – незручність у вживанні через їхню громіздкість і довготу [8 : 51]. Таких ойконімів засвідчено 37 одиниць, із основами як безсуфіксного, так і суфіксального типів.

Баннівка (Лв., Кам'янка-Бузький район, 1946 УкрАТП, 805) < ОН Бан із додаванням суфіксе -івк-а < від препозитивної частини імені-комполита Бандраг [22 : 49].

Можливе також походження від основи дієслова бан- (батити із семантикоюю ‘мити, полоскати’) [20 : 30].

Богушівка (Вол., Луцький район, 1946 УкрАТП, 992), (Вол., Рожищенський район, 1946 УкрАТП, 1803) < ОН Богуш із додаванням суфікса -івк-а < утворено від польського зменшеного власного імені Bogusz (= Богуш, від Богуслав) < “слов.; від Бог і слав- (слава)” [22 : 43].

Борисівка (Тр., Мельнице-Подільський район, 1946 УкрАТП, 1168), (Ів.-Фр., Яблунівський район, 1946 УкрАТП, 1017) < ОН Борис із додаванням суфікса -івк-а < слов’янського походження, скорочено від Борислав < бор- ‘боротися, боротьба’ і слав- ‘слава’ [22 : 43].

Боришівка (Тр., Почаївський район, 1946 УкрАТП, 1440) < ОН Бориш із додаванням суфікса -івк-а (пор. Боришко, Боршъ [2: 46]) < ОН Борислав < слов’янського походження.; від бор- ‘боротися, боротьба’ і слав- ‘слава’ [22 : 43].

Боричівка (Тр., Тербовлянський район, 1946 УкрАТП, 1546) < ОН Борич із додаванням суфікса -івк-а (“Борич – давнє слов’янське ім’я Боричъ” [2: 45]) < 1. Від антропоніма Бора з додаванням суф. -ич < пов’язане з дієслівною основою бор- 2. Від молдовського чоловічого імені Боричка або Борика, що походить від Борис [33 : 81] < “слов.: скороч. від Борислав” [22 : 43].

Буданівка (Тр., Золочівський район, 1946 УкрАТП, 563) < антропоніма Будан із додаванням форманта -івк-а (давнього слов’янського імені) < відкомполитне, пор. Будимирь, Будиславъ, чи відапелятивне, мотивоване дієсловом будити [2 : 49].

Вимислівка (Тр., Козівський район, 1946 УкрАТП, 879), (Тр., Копичинський район, 1946 УкрАТП, 961) < антропоніма *Вимисл із додаванням суфікса -івк-а. *Вимисл – давнє слов’янське відкомполитне ім’я [2 : 61] < *myslь ‘мовлення, слово, замисел’ [10 : I, 466]. Також можливе походження від назви місцевости Вимислівка (мотивоване дієсловом вимислити) [2 : 61].

Войсовичівка (Тр., Бережанський район, 1946 УкрАТП, 554) < ОН Войсович із додаванням суфікса -івк-а < ОН Войс із додаванням суфікса -ович < “усіченого імені-комполита типу Воиславъ із збереженням його препозитивного елемента Вои- та початкового приголосного с” [30 : 71].

Голосківка (Ль., Брюховицький район, 1946 УкрАТП, 1060) < ОН Голоско із додаванням суфікса -івк-а < демінутивне утворення від Голос із додаванням суфікса-к(о) < не має чіткої етимології. Може походити від:

1. Частини втраченого імені-комполита типу Голослав;
2. Апелятива голос [30 : 78] < псл. *golъ, іменникове утворення з суфіксом *-съ від основи *gol ‘шум, гамір’ [10 : I, 554].

Дармолівка (Ль., Щирецький район, 1946 УкрАТП, 2261) < ОН *Дармол чи *Дармола із додаванням суфікса -івк-а < імені-комполита Дармолій [28 : 281].

Добрилівка (Ль., Лопатинський район, 1946 УкрАТП, 1043) < антропоніма Добрило із додаванням суфікса -івк-а, який не має чіткої етимології. Може походити від:

1. Першої частини імені-комполита Доброслав < слов’янське; від добр- ‘добрий, добро’ і слав- ‘слава’;
2. Першої частини імені-комполита Добромисл < слов’янське; від добр- ‘добрий, добро’ і мисл- ‘мислити, мисль’ [22 : 56].

Драганівка (Тр., Козлівський район, 1946 УкрАТП, 935), (Тр., Козлівський район, 1946 УкрАТП, 946) < ОН Драган із додаванням суфікса -івк-а < від південнослов’янського чоловічого імені Драган або румунського імені Dragan [32 : 308] < першої частини імені-комполита Драг-, Дразж- типу Драгомир [8 : 39], Драговит [2 : 101].

Жирівка (Ль., Пустомитівський район, 1946 УкрАТП, 2097) < частини імені-комполита Жир і додаванням суфікса -івк-а < “слов’янське особове ім’я, що виникло внаслідок усічення давнього двоосновного імені Домажиръ або Жирославъ, у яких основа -жир- – це ‘паша’, ‘жолудь’, ‘життя, корм’, а може, й ‘багатство” [33 : 187].

Коршилівка (Тр., Підволочиський район, 1946 УкрАТП, 1289), (Тр., Почаївський район, 1946 УкрАТП, 1450) < не можемо встановити чіткої етимології. Може походити від:

1. Антропоніма Коршило із додаванням суфікса -івк-а < антропоніма Коршъ з додаванням суфікса -ил < антропоніма Коръ < від першого компонента давньослов'янського особового імені-комполита Корислав, Корибудь [25 : 213] < “від назви karaszlai – ‘греблянський’. Назва Корислав може бути також відгомном старопольського імені Korzysław, яке постало, імовірно, з Gorzysław, а препозиційним компонентом для неї могла служити давньоруська основа корь’образа, зневага” [33 : 205];

2. Антропоніма Коршил(ь) із додаванням суфікса -івк-а < апелятива коршил, коршул, куршіль, що запозичено з угорської із семантикою ‘плоский глечик на чотирьох ніжках’ [25 : 213];

3. Ойконіма Коршилів [2 : 145].

Красівка (Тр., Великоборківський район, 1946 УкрАТП, 249) < антропоніма Крас(а) із додаванням суф. -івк-а < від першого компонента давньослов'янського особового імені-комполита Красомир [33 : 301] (Красослав, Красибор, Красомисл) [8 : 59] < псл. *krasa, не має чіткої етимології, ймовірно, походить від псл. *kresati ‘кресати’, первісно ‘створювати, творити’ [10 : III, 76] і псл. *mīgь ‘мир, згода’ [10 : III, 73], псл. *slava ‘слава, хвала’ [10 : V, 294], псл. *borti, borна ‘бороти, борона’ [10 : I, 229], псл. *myslь ‘мовлення, слово, замисел’ [10 : III, 466]. Також можливо, що ойконім Красівка – демінутив від назви поселення Красів [2 : 149].

Красилівка (Ів.-Фр., Отинянський район, 1946 УкрАТП, 644) < антропоніма Красило із додаванням суфікса -івк-а < “утворено ім’я від того ж іменного кореня Крас-, що й імена Краса, Красень, Краснець за допомогою колишнього згрубілого продуктивного форманта -ило” [33 : 208] < красн- ‘гарний’ [33 : 208].

Красилівка (Вол., Ратнівський район, 1946 УкрАТП, 1491), (Вол., Ратнівський район, 1946 УкрАТП, 1737) < ОН Красилю із додаванням суфікса -івк-а (пор. Красилювка).

Кресівка (Вол., Колківський район, 1946 УкрАТП, 902) < ОН Крес із додаванням суфікса -івк-а < імені-комполиту типу Кресомисл, Кресислав тощо [25 : 217].

Лелехівка (Лв., Івано-Франківський район, 1946 УкрАТП, 709) < ОН Лелех із додаванням суфікса -івк-а < частини слов'янського імені-комполита Лель або Лель [30 : 126].

Мирівка (Лв., Радехівський район, 1946 УкрАТП, 2049) < частини імені-комполита Мир із додаванням суфікса -івк-а < антропоніма типу Мирослав, Любомир тощо < слов'янського походження; від мир- 'мирний' [22 : 78].

Мислівка (Ів.-Фр., Вигодський район, 1946 УкрАТП, 150) < частини імені-комполита Мисль(-ь) із додаванням суфікса -івк-а < *myslь 'мовлення, слово, замисел' [10 : III, 466].

Монилівка (Тр., Заложчівський район, 1946 УкрАТП, 646) < ОН Монило із додаванням суфікса -івк-а. "Монило – можливе давнє слов'янське відкомполитне ім'я. Пор. Мониславъ, Монвидь" [2: 186] < "вважається, що це литовське особове ім'я Mań(i)vudās, хоча в другому компоненті його можна вбачати також слов'янський іменник вид" [33 : 247].

Похівка (Ів.-Фр., Богородчанський район, 1946 УкрАТП, 46) < ОН *Пох із додаванням суфікса -івк-а < суфіксальне утворення на -х(ь) від антропоніма з початковим відкритим складом По- типу Побислав, Подивад, Полусват, Полікарттощо [30 : 280].

Радівка (Ів.-Фр., Тлумацький район, 1946 УкрАТП, 945) < може походити від:

1. Першої частини імені-комполита Рад із додаванням суфікса -івк-а < імені-комполита типу Радомиль, Радославъ < короткого відповідника слов'янського членного прикметника

радий ‘радий, веселий, жвавий’ [33 : 293]; псл. *slaviti ‘хвалити’ [10 : V, 294]; стсл. миль ‘милий’ [10 : III, 461];

2. Антропоніма Рад із додаванням суфікса -іvk-a < короткого відповідника слов’янського членного прикметника радий ‘радий, веселий, жвавий’ [33 : 293].

Радошівка (Тр., Великодедеркальський район, 1946 УкрАТП, 360) < ОН Радош із додаванням суфікса-іvk-a (Радош – давнє слов’янське відкомполитне ім’я, пор. Радославъ, Радомирь тощо) [2 : 230] < частини імені-комполита Рад- із додаванням суфікса -ош [20 : 149] < короткого відповідника слов’янського членного прикметника радий ‘радий, веселий, жвавий’ [33 : 293].

Раївка (Ів.-Фр., Букачівський район, 1946 УкрАТП, 98) < ОН Рай із додаванням суфікса -іvk-a < гіпокористичне утворення від слов’янських імен-комполитів з препозитивним компонентом Раи-, Ради- [29 : 287] < короткого відповідника слов’янського членного прикметника радий ‘радий, веселий, жвавий’ [33 : 293].

Роликівка(Лв., Сокальський район, 1946 УкрАТП, 2073) < не можемо простежити чіткої етимології. Може походити від:

1. Антропоніма Ролик із додаванням суфікса -іvk-a < усіченого імені-комполита типу Ролислав [29 : 298];

2. Антропоніма Ролич із додаванням суфікса -іvk-a < антропоніма Роля чи Рола < апелятива rol`a “рілля”;

3. Південнослов’янського імені Рола або Роля чи від хорватського гіпокористичного імені Rol – Milorad, Rodimi [32 : 488].

Роснівка (Лв., Краковецький район, 1946 УкрАТП, 860) < первинного утворення Рошнівка < антропоніма Рошно < ОН Рош із додаванням суфікса -н < суфіксальне утворення на -ш від антропоніма із початковим елементом типу Ростислав [29 : 299] < слов’янського походження; від рост- ‘рости’ [22 : 95].

Собанівка(Лв., Радехівський район, 1946 УкрАТП, 2035) < антропоніма Собан із додаванням суфікса-іvk-a < давньослов’янського імені Соба [32 : 526] < пешої частини

імені-композита типу Собіслав < “давнє слов’янське двоосновне ім’я, складене із зворотного займенника собі в давальному відмінку та іменника слав(а)” [33 : 326].

Стандрівка (Ль., Вінниківський район, 1946 УкрАТП, 425) < ОН Стандр із додаванням суфікса-івк-а < імені-композита Стандраг способом збереження препозитивного композита Стан [29 : 323]. Семантика основи Стан- – це ‘сталість, постійність, певність, твердість’ [33 : 327].

Хотівка (Гр., Кременецький район, 1946 УкрАТП, 1105) < антропоніма Хота із додаванням суфікса -івк-а < давньослов’янське скорочене ім’я від котрогось із двоосновних антропонімів Хотимирь, Хотиборь... [32 : 578].

Щадівка (Ль., Щирецький район, 1946 УкрАТП, 2285) < ОН Щад із додаванням суфікса -івк-а < не має чіткої етимології. Може походити від:

1. Частина втраченого імені-композита з препозитивним компонентом Щад(и);

2. Внаслідок усічення апелятива щадити, відповідно щад ‘той, хто (кого, що) щадить’ [29 : 409].

Отже, проаналізувавши сучасні ойконіми на -івк-а Львівської, Івано-Франківської, Волинської та Тернопільської областей, стверджуємо, що слов’янські автохтонні імена-композити та відкомпозитні назви рідко виступають твірними основами творення ойконімів цієї моделі. Загалом нарахували 59 ойконімів, твірними основами яких виступають імена-композити. Серед них виділяємо двоосновні композитні (загалом зафіксовано 22 назви: Богданівка, Броніславівка тощо) та відкомпозитні імена (37 онімів): безсуфіксного типу (Мислівка, Жирівка) та суфіксальні утворення (Войсовичівка, Собанівка). Встановили, що назви населених пунктів частіше утворюються від відкомпозитних імен, що можна пояснити тим, що -івк-а – порівняно новий ойконімний формант, та тенденцією до скорочення імен-композитів ще з праіндоевропейського періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття / Д.Г. Бучко. – Львів, 1990. – с. 156.
2. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Тернопільщини / Д.Г. Бучко, В.В. Котович. – Дрогобич : Просвіт, 2017. – 315 с.
3. Варченко І.О. До вивчення говіркових і топонімічних даних східного Поділля / І.О. Варченко // Діалектологічний бюлетень. – К., 1962. – № IX. – С. 31–44.
4. Волянюк І.О. Ойконіми Північної Тернопільщини зі слов'янськими іменами в основах / І.О. Волянюк // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2009. – № 46(2). – С. 162–172.
5. Волянюк І.О. Ойконімія Північної Тернопільщини XVII століття / І.О. Волянюк // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Сер. : Філологічні науки. – 2010. – № 89(3). – С. 322–325.
6. Волянюк І.О. Становлення і розвиток ойконімії Північної Тернопільщини XII–XX ст. : дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / І.О. Волянюк. – Тернопіль, 2009. – 193 с.
7. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л.Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
8. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. / М.О. Демчук. – К. : Наук. думка, 1988. – 169 с.
9. Дика Л.Л. Ойконімія Східного Поділля (XIV–XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 –українська мова / Л.Л. Дика. – Івано-Франківськ, 2009. – 21 с.
10. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; редкол. : О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 1. – 632 с.; 1985. – Т. 2. – 570 с.; 1989. – Т. 3. – 648 с.; 2006. – Т.V. – 704 с.; 2012 – Т.VI. – 568 с.

11. *Желєзняк І.М.* Слов'янська антропоніміка (вибрані статті) / І.М. Желєзняк. – К. : Кий, 2011. – 288 с.
12. *Керста Р.Й.* Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування / Р.Й. Керста. – Київ : Наукова думка, 1984. – 152 с.
13. *Кордуба М.М.* Що кажуть нам назви осель? / М.М. Кордуба. – Львів, 1938. – 22 с.
14. *Котович В.В.* Ойконіми Опілля з архаїчними суфіксами *јь, *је, *ја / В.В. Котович // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки. – 07/2001. – №.8. – С. 224–235.
15. *Котович В.В.* Ойконімія Опілля XII–XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / В.В. Котович. – Івано-Франківськ, 2000. – 20 с.
16. *Котович В.В.* Ойконіми Тернопільщини на -івка: лінгвокультурологічний аспект / В.В. Котович // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Мовознавство. – 2017. – № 1(27). – С. 175–183.
17. *Купчинська З.О.* Деантропонімна архаїчна ойконімія: відкомпозиції / З.О. Купчинська // Записки з ономастики. – Одеса, 2015. – № 18. – С. 416–434.
18. *Купчинська З.О.* Компонент РАД- в архаїчній ойконімії України / З.О. Купчинська // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – 2013. – № 14. – С. 49–61.
19. *Масенко Л.Т.* Українські імена і прізвища / Л.Т. Масенко. – К. : Т-во “Знання” УРСР, 1990. – 47 с.
20. *Редько Ю.К.* Словник сучасних українських прізвищ: У 2-х тт. / Ю.К. Редько. – Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 2007. – Т. 1 : А–М. – 720 с.
21. *Редько Ю.К.* Сучасні українські прізвища / Ю.К. Редько; АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні. – Київ : Наук. думка, 1966. – 214 с.
22. *Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П.* Власні імена людей: Словник-довідник / Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська;

За ред. В.М. Русанівського. – 3-є вид. випр. – К. : Наукова думка, 2005. – 334 с.

23. *Станівський М.Ф.* Топонімічні назви Буковини в пам'ятках XIV–XVII ст. / М.Ф. Станівський // I Республіканська топонімічна нарада : Тези доп. і вист. – К., 1959. – С. 48–55.

24. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К. : Укр. вид-во політичної літератури, 1947. – 1062 с.

25. *Фаріон І.Д.* Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початок XIX століття (з етимологічним словником) / І.Д. Фаріон. – Львів : Літопис, 2001. – 372 с.

26. *Худаш М.Л.* До питання класифікації прізвищевих назв XIV–XVII ст. / М.Л. Худаш // З історії української лексикології. – К., 1980. – С. 96–60.

27. *Худаш М.Л.* З історії української антропонімії / М.Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1977. – 236 с.

28. *Худаш М.Л.* Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення) / М.Л. Худаш, М.О.Демчук. – К. : Наукова думка, 1991. – 268 с.

29. *Худаш М.Л.* Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів) / М.Л. Худаш. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2004. – 536 с.

30. *Худаш М.Л.* Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомполітичних скорочених особових власних імен) / М.Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1995. – 362 с.

31. *Царалунга І.Б.* Ойконіми на -ани (-яни), утворені від слов'янських композитних імен // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 2007. – № 13/14. – С. 419–423.

32. *Чучка П.П.* Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П.П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 704 с.

33. Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник / П.П. Чучка. – Ужгород : Ліра, 2011. – 432 с.

34. Шульгач В.П. Ойконімія Волині: етимологічний словник-довідник / В.П. Шульгач. – К. : Кий, 2001. – 189 с.

COMPOSITE NAMES AS THE DERIVATIONAL STEMS OF OIKONYMS ENDING IN -IVK-A

Mariia Vysotska

*Ivan Franko National University of Lviv
Ivan Kovalyk department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 239 47 17
e-mail: vysotskam27@gmail.com*

The article considers the oikonyms of Lviv, Ivano-Frankivsk, Volyn and Ternopil regions, the creative bases of which are composite names. All oikonyms are united into two groups: two-component composite names (Bogdanovka, Stanislavivka, etc.) and one-component composite anthroponyms (Borisivka, Voysovyshivka, etc.). It is determined that most names of settlements of this type are formed from composite anthroponyms.

Key words: oikonyms, anthroponyms, composites, composites, creative basis.

УДК 811.161.2'37:656:001.4

**ДАЛЕКТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КАТЕДРІ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ХХ СТОЛІТТІ**

Наталія Глібчук, Оксана Костів

*Львівський національний університет імени Івана Франка,
катедра української мови імени професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail: natalia.glibchuk@gmail.com
oksana.kostiv@lnu.edu.ua*

Висвітлено такі важливі напрями наукових здобутків катедри української мови Львівського університету у ХХ столітті, як діалектологія та лінгвістична географія. Розглянуто внесок учених у розвиток цих галузей лінгвістики, окреслено проблематику їхніх праць. Коротко подано біографічні відомості про науковців, діалектологічна діяльність яких назавжди залишиться в історії українського мовознавства. Окреслено етапи розвитку української діалектології у ХХ столітті на кафедрі української мови Львівського університету та роль тих сподвижників науки, які свою професійну енергію спрямували в русло говіркознавства, з їхніми іменами асоціюється розвиток і поступ української діалектології та лінгвогеографії.

Ключові слова: кафедра, українська діалектологія, лінгвістична географія, говіркознавство, південно-західне наріччя, наддністрянський говір, гуцульський говір.

Історія катедри української мови імени професора Івана Ковалика Львівського національного університету – це фундаментальні лінгвістичні школи: дериватологічна, фонологічна, термінологічна, ономастична і, без сумніву, діалектологічна. Як слушно писала Н. Хобзей: “Багато відомих діалектологів розпочинало свій шлях до науки у Львівському університеті, а тому, очевидно, саме тут і потрібно шукати коріння їхнього замилювання вивченням народної мови” [123 : 70]. У ХХ столітті на кафедрі

української мови працювала когорта лінгвістів, одержима ідеєю вивчати українські діалекти. Можливо, ці постаті не пересіклися в часі, не зустрілися в університетських коридорах, але їх об'єднувала спільна мета – інтерес до народних говорів, усвідомлення важливості своєї праці за покликанням.

Витоки діалектологічних досліджень у Львові сягають наукової діяльності Івана Вагилевича (1811–1866) та Якова Головацького (1814–1888). Як відомо фахівцям, І. Вагилевич у своїх етнографічних працях розглядав також мовні риси жителів Гуцульщини, подав першу публікацію діалектної лексики східнокарпатського говору [136]. 1848 року на соборі (з'їзді) руських (українських) учених, що відбувся у Львові, професор Львівського університету Я. Головацький прочитав доповідь, що потім була опублікована під назвою “Розправа о язиці южноруськім і его нарічіях” [31]. Вагому роль для діалектологічних досліджень на рубежі ХІХ–ХХ ст. мали праці Івана Верхратського (1846–1919), а саме: “Говір замішанців” [13], “Про говір долівський” [15], “Про говір галицьких лемків” [14] та інші. Діалектологічна спадщина цих науковців – міцний, надійний фундамент, який став основою, базою, підґрунтям і, зрештою, поштовхом для нових глибоких студій у царині вивчення народної мови вже у ХХ столітті.

Катедра української мови створена 1928 року на гуманістичному факультеті на численні клопотання українців, проте очолював її до 1939 року поляк Ян Янів [120 : П : 547]. Після 1939 року завідувачами катедри були: В. Сімович (1939–1941), П. Коструба (1944–1946), І. Чередниченко (1947–1950), І. Ковалик (1950–1973), Б. Ключковський (1973–1974), Т. Панько (1975–1995), З. Терлак (1996–2016). Із 2016 року очільником катедри є доктор філологічних наук З. Купчинська.

Окреслимо етапи розвитку української діалектології у ХХ столітті на кафедрі української мови Львівського університету та роль тих сподвижників науки, які свою професійну діяльність спрямували в русло говіркознавства. Для багатьох із них діалектологія займала центральне місце в

лінгвістичному доробку. Їх діалектологічні пошуки й досягнення часто виходили за межі катедри: вони продовжували діалектологічні студії в інших університетах, наукових установах НАНУ, у дослідницьких інститутах. З іменами науковців, діяльність яких маємо на меті описати в цій статті, асоціюється розвиток і поступ української діалектології та лінгвогеографії.

Діалектологічні дослідження на кафедрі української мови Львівського університету у ХХ ст. пов'язані з постаттю Яна Янова (1888–1952) – відомого полоніста, україніста, ученого з широкими філологічними інтересами. 1922 року науковець починає працювати в університетському архіві, а 1923 року – асистентом на кафедрі слов'янської філології, яку тоді очолював професор Т. Лер-Сплавінський. У 1922–1923 роках на гуманітарному відділенні Львівського університету відновила діяльність кафедра української мови та літератури, і Яна Янова запрошують читати лекції з української мови.

З 1923 року працював на кафедрі української мови та літератури, з 1927 року обіймав посаду керівника катедри. У 1924 році ученому надано звання доцента, у 1927 році – звання надзвичайного професора, а в 1935 році – звичайного професора української філології.

Протягом 1927–1939 років учений очолював спеціальний україністичний семінар. Лекції й семінарські заняття Ян Янів вів польською мовою, а асистентом був українець Йосип Шемлей. Укінці 1929 – початку 1930 років в Академічному домі у Львові засновано гурток україністів. До гуртка входили Богдан-Ігор Антонич, Іван Керницький, Теоктист Пачовський, Богдан Романенчук, Ярослав Рудницький, Ольга Волошук, Іван Ковалик, Катерина Матейко, Олександр Мельник, Юліан Редько, Мирослава Семчишин, Люба Суха та інші. Якщо Ян Янів був душею і наставником студентів у рамках університету свого семінару, то Й. Шемлей – частим учасником різних дебатів у гуртку [123 : 73].

Дослідники наголошують на тому, що в особі Я. Янова органічно поєднувалися риси видатного науковця й досвідченого педагога, який присвятив себе улюбленій справі. Щороку професор вводив нові теоретичні курси з

порівняльної граматики, діалектології, історії слов'янської писемности, особливостей мови українських і польських пам'яток XVI – XVIII століть, вступу до лексикографії та літературознавчі дисципліни [28 : 43–45].

Ян Янів – відомий дослідник діалектів та історії мови. Після періоду тривалих роздумів і консультацій учений обирає для дослідження саме живу народнорозмовну мову [94 : 526].

Львівський період життя Яна Янова вирізняється найбільш ґрунтовними роботами в царині діалектології. Уже в першій праці 1926 року – монографії “Gwara małopruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych” [129] дослідник задекларував свої наукові погляди. Такого ґрунтового дослідження мовно-морфологічних особливостей говірки на фонетичному, морфологічному та лексичному рівнях в тогочасній науковій літературі не було, а Яну Янову вдалося на основі власних спостережень у рідному селі Мошківці проаналізувати наддністрянську говірку. Заслужують на увагу діалектні тексти та лексикографічне опрацювання слів. Згодом саме це дослідження стало основою докторату вченого. Працю високо оцінили, а тодішній декан гуманістичного відділу Львівського університету Ян Пташник відзначив надзвичайну довершеність дослідження наддністрянської говірки, досконалу методику опрацювання діалектного матеріалу, аналіз говірки рідного села не відірвано від системи діалекту, а на тлі цілості західної частини діалектної території [94 : 526].

Згодом Ян Янів розширює горизонт своїх діалектологічних студій. Дослідження гуцульських говірок – питання зацікавленень ученого у сфері діалектології. До аналізу діалектологічних проблем мовознавець приступив у 1924 році, коли був уже сформованим, зрілим науковцем. Саме цим роком датується перша його діалектологічна подорож на Гуцульщину й Покуття, упродовж якої він відвідав 15 сіл від Молодятина до Жаб'яго (тепер Верховина) і Буківця Ясенівського. У кожному з населених пунктів записує найцікавіші слова і форми. Через два роки здійснює ще дві

поїздки в найвіддаленіші гуцульські села – у Красноїлля, Голови, Гриняву й Ферескул. За матеріалами, зібраними в цих населених пунктах, підготував велику статтю “Z fonetyki gwar huculskich” [133] і опублікував її в книзі на пошану Я. Розвадовського [113 : 38–47].

Ян Янів упродовж кількох діалектологічних експедицій у 20–30 роках ХХ ст. разом з учнями, яких усіляко заохочував до досліджень говорів, зібрав багатий матеріал із Гуцульщини та Покуття. Продовжив вивчення Гуцульщини лише в 1934 році завдяки дотації, отриманій від Товариства прихильників Гуцульщини. Пізніше це вилилося в системну працю та наукові статті, доповіді та монографії, у яких проаналізовано риси гуцульських говірок [130, 131, 132, 133].

З-поміж досліджень гуцульського діалекту саме праця “Z fonetyki gwar huculskich” [133 : 259–290] вирізняється найбільшою досконалістю. Дослідження містить ґрунтовний опис основних фонетичних рис говірки, з’ясовано її генезу та зв’язки з іншими діалектними ареалами [94 : 526]. Звичайно, окремого аналізу вимагають погляди вченого на співвідношення гуцульського діалекту з польською та румунською мовами.

Проблеми міждіалектних контактів, походження гуцульських говірок – питання, які були важливими для діалектологічних досліджень Я. Янова. На території гуцульських говірок дослідник виокремлював два говіркових масиви, які різняться між собою впливом румунської мови. На думку Я. Рігера, Я. Янів припускав давні польсько-румунські контакти в цьому регіоні, а також висував суперечливу з позицій сьогодення гіпотезу про заселення в минулому території Гуцульщини польським племенем [113 : 39].

Саме аналіз українсько-румунських зв’язків подано у розвідці “Ze stosunków językowych rusko-rumuńskich” [134 : 452–458], у якій відзначено, що наявність архаїзмів – одна з ознак саме мовного порубіжжя, зони контактування південної частини гуцульських говірок та румунської мови. У гуцульських говірках існує значна кількість специфічної лексики, а фонетичні особливості, на думку автора, часто

мають багато спільного з особливостями румунської мови. Зокрема, творення форм найвищого ступеня з допомогою частки май – явище, притаманне для румунської мови. Проте сучасні дослідження української діалектної території, зокрема фундаментальний “Атлас української мови”, доводять приналежність і генезу гуцульських говірок лише як українських, а спільність та особливість фонетичних, лексичних, морфологічних форм не може бути свідченням румунського чи польського походження, а пояснюватися особливостями ареального варіювання.

Отже, на нашу думку, гіпотеза Яна Янова була суперечливою і, за результатами досліджень кінця ХХ століття, “не всі його висновки щодо цих говірок витримали пробу часу” [56 : 14].

У Кракові 2001 року вийшов друком “Słownik huculski” Я. Янова [130], у якому проаналізовано мовлення гуцулів другої половини 30-х років ХХ ст. До Словника залучено етнографічні матеріали В. Гнатюка, А. Онищука, В. Шухевича, П. Шекерика-Доникова та Б. Заклинського. Наукове дослідження Я. Янова завершували його учні, саме ж видання побачило світ завдяки проф. Я. Рігерові.

Кость Кисілевський (1890–1971) – український мовознавець, професор. У 1938–1939 роках – професор державного Педагогіуму м. Львова, у 1939–1941 роках – професор Львівського університету, а з 1940 року – завідувач катедри української мови цього ж навчального закладу. У 1944 році емігрував до Німеччини, а потім переїхав у США.

Діяльність проф. К. Кисілевського була зосереджена в основному в царині мовознавства й охоплювала практично всі його аспекти. Наукові пошуки професора обіймали питання діалектології, історії української мови, історичної граматики, мови і стилю письменників, методики викладання; він автор численних оглядів та рецензій. Професор П. Ковалів писав: “Вивчення індоєвропейської філології дало йому [К. Кисілевському] достатні знання і ґрунт для дослідів на полі української філології” [80 : 9].

Праця у Львівському університеті вплинула на формування К. Кисілевського як дослідника говорів

української мови, хоча власне діалектологічні наукові розвідки датовані пізнішим періодом. Кость Кисілевський був учасником багатьох діалектологічних експедицій, цікавився проблемами розмежування говірок в українському мовному обширі. Результати досліджень, зрештою, реалізував у власній класифікації діалектів (особливо цінними є його розвідки щодо уточнення поширення наддністрянських говірок). Упродовж тривалого періоду (1919–1940 рр.) учений збирав діалектний матеріал ареалу покутсько-буковинських говірок, які охоплюють течію річки Прута. Тому К. Кисілевський дав власну назву діалектній території, яку досліджував, – надпрутський говір [71 : 9–52].

Кость Кисілевський створив карту, на якій окреслив межі надпрутського говору (басейн річки Прута, територія від околиць Делятина до Могилева над Дністром), визначив східне і західне гнізда (тобто, ядра) ареалу поширення (околиці Делятина і Снятина), спільні та відмінні від сусідніх говорів риси, а також ізоглоси різних мовних рівнів. Дослідник зазначив, що ареал східного гнізда містить риси, спільні з гуцульським говором. Загалом надпрутський говір автор вважав перехідним говором між гуцульським і наддністрянським [71 : 51].

Аналізу наддністрянських говірок присвячені праці “Ізоглоси південно-східнього Наддністров’я” [69 : 51–58]. Заслугує на увагу визначення ядра (у термінології автора – гнізда, тобто місця найбільшого поширення рис) наддністрянських говірок: околиці Рогатина, Ходорова, Миколаєва, Бібрки, Винник, Перемишлян, Бережан, Підгаєць, Бучача, Чорткова [70 : 284].

К. Кисілевський позначив на лінгвістичній карті межі наддністрянських говірок, зменшуючи територію на північному заході (виділивши батюцьку говірку та збільшивши ареал Надсяння), уточнив периферійні ареали Наддністрянщини. Територію околиць Городка, Янова, вздовж р. Верещиці, західну частину Львова, Жовкви, Рави автор зараховував до перехідних говірок, які, на його думку, мають ознаки, спільні з надсянськими. [70 : 284–285].

Питань діалектології не оминув Кость Кисілевський у праці “Українське мовознавство в останній добі” [72]. У праці міститься аналіз мовних особливостей творів В. Стефаника. У мові Стефаникових творів К. Кисілевський убачав вплив надпрутського говору (за термінологією автора), який він трактував як перехідний від гуцульського до наддністрянського діалектів, хоча “їхня сукупність виявляє певну говоріву одиницю, що характеризує надпрутський говір” [72 : 153]. Серед найбільш характерних особливостей: переголос, обниження наголошених голосних [і], [и], [е], диспалаталізація передньоязикових, м’якість шиплячих, частки бих, ади, лексичні риси.

Загалом діалектологічні дослідження К. Кисілевського (термінологія, картографування, увага до ядер як елементів статистики, зон перехідності) позначені впливом лінгвогеографічного способу осмислення мовного матеріалу.

Одним із відомих діалектологів початку ХХ століття був Йосип Шемлей (1896–1942), учень Т. Лер-Сплавінського та Я. Янова. У 1925–1930 роках навчався у Львівському університеті Яна Казимира, упродовж 1929–1935 років обіймав посаду асистента кафедри української філології. Учений часто брав участь у наукових конгресах у Варшаві, де йому пропонували роботу. Проте дослідник залишився працювати в Львові. Упродовж 1940–1941 років Й. Шемлей викладав українську мову у Львівському державному університеті імени Івана Франка. У зв’язку з хворобою мовознавець змушений був повернутися в рідне село Колиндяни Чортківського району Тернопільської області, де з 1945 до 1968 років працював учителем німецької мови.

Й. Шемлей цікавився історією та діалектологією української мови, зокрема питанням відприкметникових прислівників [126]. Генеза лемківського діалектного обширу була одним із проблемних питань діалектологічного доробку Йосипа Шемлея. Його науковим здобутком є робота “Z badań nad gwarą łemkowską” [135]. Серед інших праць науковця – “Орудний однини жіночих іменників в українських говірках” [128 : 89–92, 129–132], “Нове “е” Соболевського чи Потєбні?” [127 : 175–180].

У науковій праці “Z badań nad gwarą łemkowską” [135] про носові голосні, сонанти та сполучення з ерами дослідник на основі власноруч зібраного діалектного матеріалу в 158 населених пунктах Лемківщини та аналізу мовлення замішанців описує окремі фонетичні північнолемківські говіркові риси з погляду історії мови. Учений виокремлює у рефlekсах колишніх носових звуків у лемківських говірках три типи: 1) а замість о: ¹кады, ¹тады; 2) е замість є: ¹шест’а, ¹месо; 3) рефлексам ам, ан, он, ен: бр’ам’чати, пант’лиц’а, ¹хомонт, ¹венгор [135 : 167], наголошуючи на зв’язку лемківських говірок із сусідніми польськими та словацькими. Й. Шемлей підкреслював, що лемківський говір – це частина української мови, доводив це переконливими фонетичними, граматичними та лексичними прикладами. Діалектолог зафіксував з цього приводу слова однієї лемкині: “Ви бесідуєте з пільська, ваша бесіда планна, лем наша лемковска ест правдіво руска” [135 : 175].

Важливим висновком ученого була думка про протоукраїнську основу лемківських говірок, яка характерна для цього діалектного обширу, незважаючи на вплив польської і словацької мовної стихії.

Із Львівським університетом пов’язана постать Броніслава Кобилянського (1896–1986) – українського мовознавця, діалектолога, історика мови, педагога.

“Броніслав Кобилянський належав до того покоління української інтелігенції, якому доля судила жити в різних державно-політичних системах і соціопсихологічних вимірах... Але був один вимір, що в ньому проходило свідоме життя Ученого, – любов до українського слова, до проблем улюбленої науки і велика, наполеглива праця педагога, дослідника-лінгвіста, яка ніколи не приносила особливих почесей Броніславу Володимировичу й матеріальних достатків сім’ї. А ще – любов до рідної землі. І є щось знаменне в тому, що край, який у часи Ярослава Осмомисла населяли перекладачі (товмачі) – добрі знавці іноземних мов, що служили в князівських митницях (звідси й назва районного центру Товмач, сьогодні Тлумач), передав “лінгвістичний” дух предків одному зі своїх синів” [115 : 42].

У 1926 році учений закінчив Віденський університет, де здобув ступінь доктора філософії. З 1951 року працював у Львівському педагогічному інституті, з 1956 року – завідував там катедрою української мови. У 1960–77 роках учений був доцентом катедри української мови Львівського університету імени Івана Франка. Коли проходила чергова “чистка”, йому, як і проф. Ю. Редькові та проф. І. Петличному в 1973 році було запропоновано піти на пенсію.

Наукові пошуки Б. Кобилянського в царині діалектології розпочалися ще до праці у Львівському університеті та стосувалися в основному гуцульських та покутських говірок (зацікавлення цим діалектним обширом не залишало дослідника і пізніше). Саме Покуття – територія, де народився учений, привертало його увагу, особливо у плані порівняння цього діалектного ареалу з Гуцульщиною. У 1928 році науковець опублікував працю “Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття” [73 : 1–92], за яку в 1926 році отримав ступінь доктора філософії. Працю автор писав німецькою мовою впродовж 1924–1926 років, коли навчався на славістичному семінарі у Віденському університеті.

Матеріали для дослідження гуцульських говірок учений почав збирати, будучи ще писарем в австрійській армії у період Першої світової війни, хоча основні записи зробив під час діалектологічних експедицій упродовж 1922–24 рр. у селах Коломийщини, Печеніжинщини, Яблунівщини, у Криворівні, Жабйому [56 : 14].

Як зауважував Б. Кобилянський, гуцульський говір він намагався подати цілісно, виокремлюючи найістотніші видозміни. Важливим результатом роботи стала класифікація українських говорів та окреслення ареалу гуцульського говору: “Північно-західну границю з галицького боку творить ріка Лімниця – правий доплив Дністра; відсіля простягається діялектична смуга – південний схід здовж Карпатського ланцюжка аж до того кута, де Галичина межує з Буковиною; цю границю переходить вона і захоплює собою досить широку смугу північно-західної Буковини. На південних стоках Карпат мало знаходимо осель – головню і північно-східній частині Марамороського комітату – де

переважає цей говір. Цілком инакший образ стає перед нами на карпатському підгір'ю по північному боці: тут виповнює собою гуцульський говір у густо-замкненій масі чималий обшир підгірського краю; починаючи від північно-західного сусідства з бойками, де смуга його найвужча продовжується на південь, розростаючись рівночасно на схід, де межує з говором Покуття; границя східня (від Покуття) дуже плавка і не дається легко визначити” [73 : 11]. Учений визначив ті населені пункти Галичини та Буковини, які належать до гуцульського говору. Діалектну межу між гуцульським і покутським говорами Броніслав Кобилянський характеризував як найбільш лабільну з чималою кількістю паралельних форм на різних мовних рівнях. Ці висновки вченого не втратили актуальності – сучасні діалектологічні та лінгвонеографічні дослідження підтверджують перехідний статус покутських говірок від наддністрянських до гуцульських.

Наукова праця “Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття” також містить детальний опис діалектних гуцульських рис на різних мовних рівнях. Автор подав ґрунтовний опис і часто історичні коментарі до важливих фонетичних, морфологічних, лексичних особливостей гуцульського говору. Аналізуючи лексичні особливості, Б. Кобилянський виокремив тематичні групи, а також подав генетичну характеристику запозичених слів [73 : 64–86]. Загалом ця рання праця репрезентує наукову глибину автора, увагу до найтонших видозмін, намір подати гуцульський говір комплексно, з урахуванням усіх рис різних рівнів.

Працюючи у Львівському університеті, Б. Кобилянський продовжив вивчення гуцульських і покутських говірок. Окрім діалектології, він викладав історію української літературної мови, історичну граматику та старослов'янську мову.

Найґрунтовнішим цілісним дослідженням гуцульського говору є праця Б. Кобилянського “Діалект і літературна мова (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови)”, у якій дано порівняльну характеристику двох споріднених –

східнокарпатського і покутського – говорів української мови, обґрунтовано гіпотези щодо походження говірок [74]. Автор наголосив, що для українського, як і для східно- та загальнослов'янського мовознавства, чималий інтерес становлять дослідження проблеми походження і розвитку територіальних діалектів української мови, висвітлення питання взаємозв'язків одних територіальних діалектів з іншими та їх стосунку до загальнонародної і літературної мови. Він писав: “Є підстави твердити, що якраз східнокарпатський (гуцульський) і покутський територіальні діалекти мають особливе значення для української діалектології та історії мови в слов'янській групі мов, власне через своєрідне відношення до загальнонародної і літературної мови” [74 : 3].

Б. Кобилянський подав ґрунтовний аналіз проблеми походження східнокарпатського діалекту, доводячи непереконливість гіпотез попередніх дослідників. Автор вважає, що населення гуцульських Карпат походить від племені уличів, назву якого він пов'язує з тюркською лексемою улус (плем'я). Номен гуцули Б. Кобилянський виводить від назви племені уличів (фонетичний варіант – улучи). Заміна звука [ч] на [ц] засвідчена в літописних списках, у подальшому у слові відбулася метатеза [л] – [ц], в якій кінцевий голосний звук [и], згідно з закономірними змінами у фонетичній системі діалектів української мови став вимовлятися як середній [и]. Початковий [г] – учений розглядає у контексті діалектного явища існування протетичного придихового приголосного: “улучи → улучи → уцули → гуцули” [74 : 261–262].

Гіпотезу Б. Кобилянського про походження етноніма “гуцули” в сучасній науковій літературі трактують як одну із достовірних, хоча етимологія лексеми не з'ясована остаточно й досі. Щодо походження назви Покуття, то дослідник підтримує гіпотезу Я. Головацького, лише справедливо зазначаючи, що доцільніше брати за вихідну назву не власне найменування Кути, а загальну назву – кут [74 : 153–154].

Проблему походження гуцульського говору, як і формування населення Гуцульщини, розглянуто в контексті

історичного діалектогенезу. Б. Кобилянський аналізує праці І. Вагилевича, О. Потебні, М. Максимовича, К. Михальчука, Я. Головацького, І. Срезневського, С. Грабця, І. Верхратського, В. Ганцова. Важливим є аргументований розгляд питань взаємодії гуцульського діалекту з румунською мовою, ґрунтовний аналіз мови молдавських пам'яток на лексичному, морфологічному, синтаксичному, фонетичному рівнях. Це дозволило Б. Кобилянському зробити висновок про те, що “матеріали найдавніших молдавських писаних пам'яток, а також дані з території Молдавії та східної і північної Румунії свідчать, по-перше, про значну поширеність південноруських, потім староукраїнських і ще пізніше українських лексичних елементів на цих територіях, по-друге, про досить великий вплив східнослов'янської, зокрема української лексики на збагачення молдавської мови і, по-третє, про схожість багатьох молдавсько-українських мовних фактів з відповідними мовними фактами східнокарпатського і покутського діалектів” [74 : 193–194]. Б. Кобилянський висунув гіпотезу про південностароруське походження українського населення Гуцульщини і Покуття: “За стародавніх його предків приймаємо уличів і частково тиверців з південної Наддністрянщини, які частинами в різні проміжки часу (X–XI ст.) змушені були залишити свою територію і переселитися на північ [74 : 195]. Ця аргументована думка заперечує погляди Я. Янова про румунське походження гуцульського етносу.

Своє твердження Б. Кобилянський розвиває також у дослідженні “Питання зміни а → е у східнокарпатських говорах української мови”, зазначаючи, що східнокарпатський діалектний звук [’е], відповідних літературних [а], [’а] виник набагато раніше від подібного звука в молдавській і румунській мовах; він оформився на півдні з давнього слов'янського носового [є] і пізніше впливав на зміну корінного слов'янського [а] на [е]; він був однією з найбільш характеристичних ознак уличько-тиверцівських діалектів і залишився таким упродовж

наступних століть у системі гуцульського та покутського вокалізму як їх історичного спадкоємця [75 : 32–36].

Частина діалектологічних досліджень Б. Кобилянського так і залишилася в рукописах. Серед найцінніших Я. Закревська називала монографію “Східнокарпатські говірки в сучасному і минулому”, написану упродовж 1980–1984 років. У монографії подано знову гіпотезу щодо походження етноніма гуцули, а також хрестоматію текстів XIV – XV століть, методичні завдання для студентів, словник малозрозумілих слів, список літератури. Імовірно, це видання мало б бути призначене для вищої школи. Окрім того, архів Б. Кобилянського містить інші цінні діалектологічні дослідження [56 : 15–16].

Броніслав Кобилянський зробив значний вплив на розвиток української діалектології загалом і, зокрема, займає одне з провідних місць серед дослідників гуцульського і покутського говорів.

Степан Криворучко (1904–1998) – філолог-україніст, кандидат філологічних наук, художник, мистецтвознавець. Закінчив Житомирські вищі педагогічні курси (1925), філологічний факультет Харківського університету (1932). 1946–47 викладач, 1947–1955 старший викладач, 1956–1964 доцент катедри української мови Львівського університету. У колі його наукових інтересів – лінгвостилістика, діалектна лексикологія. Степан Михайлович був учасником наукових експедицій для збирання матеріалів до “Атласу української мови” [81]. За спогадами Ірини Ощипко, одного року він був керівником такої експедиції. Удалося віднайти дві праці С. Криворучка з української діалектології, а саме: “Діалектна синонімія у відношенні до української літературної мови [92], “Полтавські діалектизми і їх значення в творах українських письменників-новелістів початку ХХ ст” [93].

У період 1977 до 1983 року завідувачем катедри української мови Львівського університету був Іван Ковалик (1907–1989).

Питання української діалектології Іван Ковалик проаналізував як у спеціальних діалектологічних студіях, так і в низці наукових праць з історії мови, ономастики, словотвору. Одразу зазначимо, що діалектології не була основним предметом

дослідження автора. Проте навіть у статтях, які не пов'язані безпосередньо з питаннями діалектології, учений торкався проблем українських говорів [84 : 197–203]. Аналізові діалектологічних студій І. Ковалика присвячена ґрунтовна наукова розвідка Я. Закревської [53 : 23–27], у якій відзначено, що основними напрямками досліджень І. Ковалика в царині діалектології було розв'язання загальнотеоретичних питань мови та мовлення, синхронії та діахронії, статички та динаміки, взаємовідношення діалектної та літературної мови.

І. Ковалик одним з перших в українській науці проаналізував проблеми синхронії та діахронії саме в діалектології [79 : 40–50], відзначивши, що співвідношення синхронного та діахронного, статички та динаміки в діалектах передусім пов'язане з поняттям системності у говорах.

Визначаючи основні завдання діалектологічної науки (у формулюванні автора – перспективної діалектології), І. Ковалик зазначав, що у процесі дослідження діалектних явищ потрібно визначити “інтенсивність процесів діалектних змін у різних сторонах мови: фонетичній, граматичній, лексичній (фразеологічній) та стилістичній” [78 : 215], тобто обирати для аналізу риси, які перебувають у стадії динаміки.

Одним з проблемних питань є взаємодія літературної та діалектної мови. Наукові розвідки І. Ковалика припадають на час, для якого характерна теза про нівеляцію діалектної мови та всезагальний вплив літературної мови. І. Ковалик усвідомлював, що вплив літературної норми хоча й неминучий, але залежить від низки як інтралінгвальних, так і екстралінгвальних чинників. Саме на внутрішньомовних чинниках учений наголошував, зазначаючи: “Строкатість структури тієї чи іншої діалектної території з вищим ступенем мовної диференціації в загальному звичайно повільніше піддається процесові олітературення (пор.: західно- і північноукраїнська сильно диференційована смуга і менш диференційована східноукраїнська діалектна територія). Інакше кажучи, інтенсивність процесу олітературення даного діалекту прямо пропорційна до коефіцієнта ступеня самої диференціації цього говору” [78 : 215].

Отже, вплив літературної мови на діалекти залежить від ступеня диференціації діалектної території, а також архаїчності

говірок. Окрім того, вплив літературної мови і, відповідно, варіативність як наслідок цього впливу – факт незаперечний, проте теза про майбутню суцільну нівеляцію діалектів, на нашу думку, сьогодні втратила вже свою актуальність. У процесі взаємодії з літературною формою національної мови діалектне мовлення може подекуди модифікуватися, видозмінюватися, але не зникати. Причому різні рівні діалектної системи неоднаково реагують на вплив літературної мови. Якщо лексика більш відкрита для інновацій, впливів літературної мови, то, наприклад, фонетичний рівень зазнає впливу (точніше, сприймає його) значно менше. І. Ковалик наголошував на тому, що процес олітературнення фонологічної системи є одним із найскладніших явищ літературної нормалізації [78 : 225]. Зокрема, такі тривкі характерні українські діалектні риси, як обниження наголошених голосних переднього та середнього рядів, асиміляція дзвінких приголосних за глухістю – хл'іп, ¹ли^ешка, парокситонічний наголос дієслівних форм та займенників – ¹була, ¹мого, ¹твого у мовленні вихідців з території (в основному це південно-західні говори) їх поширення не тільки не зникає, а, навпаки, проникає і в літературну мову вихідців з цієї території [87 : 165–171].

Заслуговує на особливу увагу думка І. Ковалика про природу змін у мовленні діалектоносіїв унаслідок впливу літературних форм. У процесі засвоєння літературних норм мовцем – носієм діалектного вияву мови – не завжди має місце субституція, або заміщення, у багатьох випадках наступає аституція (доставлення), чи кооптація, тобто оволодіння додатковими мовними величинами, які фіксуються у мовній свідомості і додаються в мові до паралельних величин діалектних (лексичних, граматичних та ін.), що й надалі зберігаються в мовній свідомості поряд із засвоєними літературними мовними величинами [78 : 219]. Процес взаємодії літературних та діалектних форм довготривалий і часто репрезентований існуванням у мовленні діалектоносіїв паралельних форм

І. Ковалик також безпосередньо брав участь у діалектологічних експедиціях у процесі роботи над “Атласом української мови”. Матеріали, зібрані у Волинській (с. Сошичне Камінь-Каширського с. Грив’ятки Ковельського районів),

Рівненській (с. Великі Озера Дубровицького району) та Львівській (с. Багнувате, Волосянка, Бігля, Матків Турківського, с. Жупани Сколівського районів) областях стали фундаментом для створення лінгвістичних карт II тому АУМ.

Робота з діалектними текстами дала змогу професорові І. Коваликові підготувати підґрунтя для теоретичних узагальнень щодо окремих аспектів діалектології. Результатом цього стали праці “Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у іменниковому словотворі” [76 : 96–108], “Про синхронію і діахронію в діалектології” [79 : 40–50]. Проблемним є питання про статус діалектизмів у літературній мові: чи діалектна лексема, потрапляючи у літературне слововживання, набуває статусу загальноживаного слова? На думку І. Ковалика, “діалектизми (слова, звороти та ін.), що стали надбанням літературної мови, але які й надалі мають обмежене територіальне поширення, слід кваліфікувати як діалектизми відповідно до їх паралельних співвідносних корелятивів у інших територіальних діалектах (говірках)” [76 : 100].

Аксіоматичною думкою в лінгвістиці є питання формування літературної мови на основі середньонаддніпряньського діалекту південно-східних говорів. Професор І. Ковалик слушно зауважив, що “аж ніяк не можна забувати про відповідну роль у формуванні і дальшому розвитку української національної літературної мови всіх інших українських територіальних діалектів” [76 : 104].

І. Ковалик у науковому доробку торкався і окремих важливих для системи діалектної мови явищ. Як відомо, обниження наголошених голосних переднього ряду – риса, яка охоплює значну частину говірок південно-західного наріччя, локалізуючись у ядрах (гуцульські та західноволинські говірки) та периферії. Досліджуючи літературну та діалектні форми предикативного прислівника “треба”, І. Ковалик припускає, що в долівській говірці та говірках Сокальщини структура “траба” пов’язується із загальним фонетичним процесом обниження артикуляції голосного звука [e] > [a] у сусідстві плавних і губних приголосних [77 : 198]. Щодо існування в лемківських, гуцульських, наддністрянських, покутських, волинських говірках

структури “траба” як факту несистемного (у названих говірках, на думку автора, немає зміни голосного звука [e] > [a]) [77 : 198], то сучасні лінгвогеографічні дослідження заперечують несистемність обниження хоча б для території гуцульських, наддністрянських, покутських та волинських говірок, у яких тенденція до обниження наголошених передньоязикових послідовно виявлена на значній території. Отже, погляди І. Ковалика на обниження наголошеного голосного [e] пов’язані в відсутності системного аналізу фонетичних діалектних явищ, зокрема явища обниження наголошених голосних переднього ряду. Укладання карт АУМ і подальші лінгвогеографічні студії, інтерпретація матеріалів карт створюють більш узагальнену картину: для південно-західних говорів не характерна несистемність обниження хоча б для території гуцульських, наддністрянських, покутських та волинських говірок, у яких тенденція до обниження наголошених передньоязикових послідовно виявлена на значній території [88 : 54–60].

Питання діалектології, яких торкався у своїх працях І. Ковалик ще в другій половині ХХ століття, вирізняються новизною та не втрачають актуальності і в наш час для аналізу діалектологічних та лінгвогеографічних проблем.

Валентина Черняк (1914–1994) теж належить до когорти українських діалектологів. Працювала на кафедрі української мови спочатку лаборантом (1946–1949), старшим лаборантом (1950–1959, 1962–1969), завідувачем кабінету української мови (1959–1962), старшим викладачем кафедри української мови Львівського університету (1957–1969) [121 : II : 650]. О. Сербенська згадує: “Освічена, бистра розумом, Валентина Семенівна могла бути кандидатом наук, доцентом, професором. А була тільки старшим лаборантом, ...особливо “зрослася” з кафедрою, на якій працювала понад 20 років..., ще при житті стала живою легендою факультету. Професор І. Ковалик прислухався до порад Валентини Семенівни, шанував її. Була своєрідним “зв’язковим” між ним і багатьма членами кафедри, особливо молодими” [114 : 23-24]. В. Черняк організувала діалектологічні практики студентів, сама брала участь у записі діалектних матеріалів. І досі не втратили наукової вартости її праці “Характеристика системи

голосних фонем бойківського говору” [125 : 150–167], “Про систему приголосних фонем у бойківських говірках” [124 : 57–59]. Так, аналізуючи систему консонантизму північнокарпатських говірок, дослідниця спирається на матеріали, зібрані в 26 селах Бойківщини. Авторка подає звукові вияви фонем обстеженого ареалу, наводить цікаві приклади. На думку діалектолога, “основна різниця між консонантними системами бойківських говірок і української літературної мови полягає в частоті вживання окремих фонем та їх сполучуваності” [124 : 57]. За спогадами О. А. Сербенської, Валентина Семенівна “блискуче імпровізувала бойківський, гуцульський говір, уміла моментально перебудувати свою артикуляційну базу, природними ставали в неї і середній звук [ы], і можливі варіанти [і], м’який [л’], найрізноманітніші морфологічні форми” [114 : 21].

Олексій Скоропада (1916–1997) – педагог і науковець за покликанням. Закінчив філологічний факультет Львівського університету (1949). У 1949–1959 викладач катедри української мови Львівського університету. 1958 року подав до захисту кандидатську дисертацію, однак захист не відбувся: автора звинуватили в націоналізмі і звільнили з роботи в університеті за належність до лав УПА; деякий час був безробітний, згодом учителював [119 : II: 437]. О. А. Сербенська згадує: “Пам’ятаю, десь під кінець 60-х років вийшов на захист кандидатської талановитий педагог і вдумливий науковець Олексій Скоропада. Люди зібралися в залі засідань. І раптом учений секретар оголошує, що захисту не буде, бо, мовляв, нема в справі потрібних паперів. Я тоді була аспіранткою педінституту і наївно запитала сусіда, на коли захист відкладається. Пам’ятаю, він якось гірко посміхнувся і сказав, що його вже ніколи не буде... Скоропада змушений був піти з університету; йому ласкаво дозволили працювати вчителем у сільській школі Пустомитівського району” [114 : 18]. Про Олексія Скоропаду як улюбленого викладача катедри української мови згадувала колишня студентка Олександра Захарків, підкреслюючи, що він “давав студентам фундаментальні знання з історичної

граматики української мови, до того ж викладав цей предмет так цікаво й оригінально, що пропустити хоча б одне заняття означало позбавити себе справжньої насолоди. Не менше захоплення викликали й лекції з діалектології. Пояснення говіркових явищ перепліталися з цікавими, часто дотепними пригодами з експедицій. Розмаїття й багатство діалектних слів, явищ будили в нас, студентів, бажання брати участь в експедиціях, самостійно досліджувати народні говори, у яких таїться стільки невідомого, часто незбагненного, у яких ніби законсервована історія нашої мови” [62 : 65]. О. Скоропада був учасником наукових експедицій для збирання матеріалів до “Атласу української мови”, що задокументовано в передмові до II тому цього видання. Олексій Андрійович брав участь в експедиції Львівського університету 1955 року у Волинську область.

У контексті порушеної проблеми не можна не згадати Ангеліну Кабайду (1919–1995), яка протягом 1965–1973 рр. обіймала посаду старшого лаборанта кафедри української мови Львівського університету. Вона була активною учасницею діалектологічних експедицій, збирала матеріали до “Атласу української мови” (1965–1973); у відділі мовознавства Інституту суспільних наук розшифрувала магнітофонні діалектні записи з території південно-західного наріччя [46 : I : 572]. Нам удалося віднайти одну працю Ангеліни Василівни, а саме: “Із спостережень над західноукраїнськими лексичними діалектизмами” [68 : 88–94]. У цій статті розглядаються найменування атмосферного явища веселки в українських говорах. Автор зазначає, що використала матеріали діалектологічних експедицій кафедри української мови Львівського університету та відділу мовознавства Інституту суспільних наук. Дослідниця пише: “На підставі цих матеріалів і власних записів у селах Боровій, Бутейках, Дубчицях, Кузьмівці, Кутині, Літвиці, Неньковичах, Німовичах, Озерах, Озерцях, Островську, Полицях, Привітівці, Сопачеві, Суховолі, Тинному (Рівенської обл.); Грив’ятках, Сошичні (Волинської обл.); Бітлі, Нижній Яблінці, Климці та Хитарі (Львівської обл.) можна твердити, що в західноукраїнських говорах побутує

понад сорок лексичних варіантів назв веселки. Трапляється, що в одному селі одночасно вживають декілька назв. Наприклад, у с. Стільському Львівської області є назви: ви^еси^ел'їґка, йасна, дуг^ага, радуга, ви^еселка. У с. Пальчицях Тернопільської області – чотири назви: кра^аса, дуг^ага, райдуга і ве^иселка. Деякі з цих назв визначають зовнішню форму веселки (дуга, по^аяс, по^аяс^аница, ко^оромисло), інші носять у собі поняття, так би мовити, “внутрішніх” її ознак (ве^исела, кра^аса, ра^адов'їца, смок та інші” [68 : 88]. А. Кабайда наводить відповідники слова веселка в інших слов'янських мовах, простежує вживання його діалектних відповідників у різних говірках, аналізує деривати, утворені за допомогою суфіксів. Фактичний матеріал надзвичайно переконливий. Це закономірно, адже його дослідниця збирала особисто. Цікавими є спостереження автора: “Своєрідну естетичну оцінку барвистій дузі дає народ також у назвах: кра^аса (села Орів Львівської, Красносільці, Кудлаївка, Пальчинці, Старий Олексинець Тернопільської обл.); кра^асул'а (с. Перенятин Рівенської обл.); к^араска (села Багнувате Львівської та Ломачинці і Кобальчин Чернівецької обл.); такі назви, як по^аяс (села Кам'янка і Федорівка Рівенської обл.), по^аяска або по^аяс^аница (с. Сопачів Рівенської обл.), стверджують не тільки зовнішню подібність вигнутої кольорової дуги до яскравого пояса, а ще й тотожну здатність “оперізувати”, ...веселка наче оперізує небо” [68 : 91]. Дослідниця згадує повір'я, у яких веселку уявляли істотою, що випиває воду з криниць, ставків. На думку А. Кабайди, “повір'я, мабуть, і були причиною того, що веселці подекуди надано назву смок – тобто змії, дракон, який тягне, смочче воду (села Угли Перші та Цир Волинської обл.)” [68 : 92]. Одна віднайдена стаття Ангеліни Василівни є доказом професіоналізму, свідченням її глибокої любові до багатств народної мови.

Від 1953 до 1981 року науково-педагогічний шлях Євгенії Черняхівської (1922–2003) був пов'язаний із катедрою української мови філологічного факультету Львівського університету – спочатку на посаді старшого викладача, а з 1955 року на посаді доцента. У наукових колах

Є. Черняхівська відома передусім як ономаст. Окрім ономастики, науковець мала ще одне наукове зацікавлення – діалектологію. Вона читала цей курс студентам українського відділення, керувала діалектологічною практикою, курсовими й дипломними роботами з цієї лінгвістичної галузі. А особливо її захоплювали діалектологічні експедиції.

У 40–70-ті роки ХХ століття науковці активно збирали діалектні матеріали. Починає розвиватися лінгвістична географія. Час наукової діяльності Є. Черняхівської збігається з періодом активного вивчення складних питань слов'янського етногенезу, історії матеріальної й духовної культури слов'янських народів. Результатом цієї роботи стало тритомне видання “Атласу української мови” [1]. Другий том цієї фундаментальної праці охоплює діалектні матеріали, які було зібрано на території Волині, Наддністрянщини, Закарпаття й суміжних землях. Активну участь у цій роботі брали науковці Львівського державного університету. Як свідчать карти атласу, Є. Черняхівська неодноразово була членом діалектологічних експедицій. Так, наприклад, вона була у складі експедиції 1961 року, яка досліджувала говірки Рівненської області (села Миляч і Лісове). Остання діалектологічна експедиція, до якої залучали науковців катедри, відбулася в 1975 році. Її очолювала, звичайно ж, Є. Черняхівська. У складі експедиції були І. Ощипко, В. Грещук, М. Білоус, Н. Захлюпана, Л. Тривевич. Експедиція працювала за завданнями Загальнослов'янського діалектологічного атласу (досліджували Локачинський район Волинської області) [Захлюпана].

Ярослав Пура (нар. 1925–2006) теж має стосунок до історії катедри української мови Львівського університету і до діалектологічних досліджень зокрема. Закінчив курси вчителів Львівського університету (1944), філологічний факультет Львівського педінституту (1950). У 1958–1959 роках в. о. доцента катедри української мови Львівського університету. Протягом 1959–1992 рр. працював на посаді доцента катедри української мови Рівненського педагогічного інституту [118 : II : 341]. Його науковий

доробок – понад 80 наукових праць і кілька сотень газетних публікацій із краєзнавства. Ярослав Пура збирав матеріали до “Атласу української мови”, 1958 року був у складі експедиції науковців Львівського університету в села Рівненської області [1 : II : 92]. До речі, за спогадами О. А. Сербенської, Ярослав Пура – аспірант видатного мовознавця Броніслава Кобилянського [115 : 47]. Саме під його керівництвом Я. Пура написав кандидатську дисертацію “Товори західної Дрогобиччини” (Львів, 1958 р.), що була опублікована окремою монографією [110] якраз у той період, коли її автор працював у Львівському університеті. Ця книга не втратила своєї наукової вартості, характеризується ґрунтовним аналізом діалектних явищ. Автор усвідомлював унікальність досліджуваної території, про що натхненно писав: “Тут, як показують спостереження, виразно виділяється північна частина бойківського говору, крайня східна частина говірок Надсянщини і, нарешті, крайня західна частина наддністрянського говору... Досліджуються, по суті, три говіркові групи з їх перехідно-говірковими смугами” [110 : 9]. Матеріал до цієї праці автор збирав протягом 1953–1956 років, за тодішнім адміністративно-територіальним поділом, у Самбірському, Підбузькому, Дублянському, Крукеницькому, Старосамбірському, Стрілківському і Рудківському районах. Я. Пура детально проаналізував фонетичну систему і граматичну будову цих говірок, виявив найбільш характерні особливості кожної говіркової групи. Усі явища дослідник проілюстрував прикладами говіркового мовлення. Важливо, що описуючи ті чи інші діалектні риси, учений подає історію їх вивчення, а саме згадує праці І. Верхратського, Я. Янова, Є. Тимченка, О. Курило, М. Пшепорської, І. Панькевича, Й. Шемлея, І. Свенціцького, Ф. Жилка та інших. Фактично утверджує спадкоємність діалектологічних досліджень. У розділі “Морфологічні особливості” автор описує всі частини мови, наводить їх граматичні особливості. Автор ґрунтовно описав багатий діалектний матеріал. Сучасним фахівцям, мабуть, цікаво буде довідатися, що в мовленні старшого покоління південної Стрілківщини Я. Пура зафіксував декілька вузьколокальних

прийменників: струно, строно 'ради', 'короз, 'корос 'через'. Навів приклади їх уживання із зазначенням конкретної говірки: струно 'того смо прийшли (Грозьова), йіх струно 'того ни питали (Мшанець), то'то строно нас 'мовили (Галівка), струно 'тойі ц'і'кавусті смо прийшли (Рап'яна), загл'а'даў 'короз в'і'кно (Мшанець), 'короз 'н'ого с'качи (Галівка). Монографія написана вичерпно, вона переконує в тому, що автор глибоко знав живу народну мову.

Окрім цього, перу мовознавця належать ще такі праці з діалектології, як "Сполучники в говірках південно-західної Львівщини" [112], "Діалектна географічна термінологія у потамонімах Надгориння, середнього Надстир'я, верхнього Надствижжя" [111].

Лідія Коць-Григорчук (1926–2018) – видатний український мовознавець, лінгвогеограф, палеограф, мистецтвознавець, дійсний член Наукового товариства імени Шевченка (1992), професор, доктор філологічних наук (1996), Лауреат Державної премії України (2006).

Лідія Михайлівна Коць-Григорчук від 1997 року працювала на кафедрі української мови Львівського національного університету імени Івана Франка і одночасно у Львівській Академії мистецтв. Як професор кафедри української мови, вона читала для студентів та магістрантів спецкурси з української лінгвогеографії, палеографії та епіграфіки. Наукові і методичні погляди професора вирізнялися новаторським підходом до викладання. У 2013 році проф. Лідія Коць-Григорчук опублікувала монографію "Рельєф українського мовного простору (континуальні студії)", яка доповнює її наукову концепцію лінгвогеографічного дослідження українського діалектного простору, висвітлює важливі питання про еволюцію української мови в діалектному просторі, про структуру діалектних ареалів, про зону вібрацій на українсько-польському мовному пограниччі, про межі української етнічної території – мовну ситуацію на берестейсько-пинському обширі.

Насамперед Л. Коць-Григорчук відома як теоретик і практик у царині лінгвістичної географії. Результатом ґрунтовної

роботи над “Атласом української мови” стали 86 проблемних лінгвістичних карт різних мовних рівнів, які увійшли до II тому. Лідія Коць-Григорчук була також фактичними співредактором II тому АУМ, а на окремих картах новаторськи відтворила елементи руху в синхронії.

У 1996 році Л. М. Коць-Григорчук успішно захистила докторську дисертацію “Український діалектний простір при єдиному горизонті дослідження”, офіційними опонентами роботи були проф. Гриценко П. Ю., проф. Бевзенко С. П. і проф. Худаш М. Л. У 2002 році за матеріалами докторської дисертації проф. Лідія Коць-Григорчук опублікувала монографію “Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору” [91]. Теоретичні узагальнення Л. Коць-Григорчук саме в сфері лінгвістичної географії набувають особливої ваги. Насамперед потрібно зазначити, що в українському мовознавстві лінгвістична географія давно вже перестала бути лише ділянкою чи аспектом дослідження діалектології. На відміну від діалектології, як стверджує Л. Коць-Григорчук, “лінгвогеографія досліджує рельєф діалектного простору з вираженими в ньому ареалами окремих діалектних рис і комплексів діалектних рис, які зреалізовані в просторі як діалектні просторові конструкції, що мають свої ядра та периферію” [91 : 13]. У цьому контексті заслуговує на особливу увагу введення в лінгвогеографію терміна діалектна просторова конструкція (ДПК), тобто діалектного утворення, яке має своє ядро (місце максимальної концентрації діалектних рис) та периферію (ареал поступового зменшення діалектних рис) [90 : 45].

Потрібно зауважити, що діалектні просторові конструкції не виступають у діалектному обширі аналогами говорів, адже у межах одного говору можуть існувати кілька діалектних просторових конструкцій (ДПК). “Риси, які за діалектологічними оцінками мали б характеризувати цілий говір, у таких випадках розподіляються групами поміж ядрами діалектних просторових конструкцій” [90 : 46]. Отже, поняття ДПК дозволяє уникнути узагальненості, до якої змагають терміни говір чи діалект. Це особливо актуальне в сучасній науці, коли між наріччями та

говорами немає чітких меж, що й засвідчують карти АУМ [90 : 51].

Важливим внеском у сучасну лінгвогеографію є поняття динаміки та статички, а у формулюванні та обґрунтуванні лінгвістичних досліджень. Ці питання авторка висвітлила в працях “Динаміка народної уснорозмовної мови і лінгвогеографія (на матеріалах II тому АУМ)” [33], “Зображення діалектних явищ і тенденцій у II томі АУМ” [34], “Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору” [91].

Наявний у мовознавчій літературі різнобій у розумінні понять “динаміка” й “статика” дослідниця пояснює неоднаковими горизонтами досліджень [32 : 154–168]. Поняття “горизонт лінгвістичного дослідження” та “лінгвістична площа горизонту” й відповідні терміни Л. Коць-Григорчук застосувала в українському мовознавстві вперше. Це дало змогу усунути розбіжності в оцінці тих самих мовних рис на тій же території. Бо власне від “висоти бачення” певної мовної території (а отже, від різного горизонту її дослідження та замкненого ним обширу (площі горизонту) залежить рівень можливих узагальнень, який є результатом всебічного вивчення та аналізу діалектного матеріалу.

Важливими є погляди Л. Коць-Григорчук на зони вібрацій. Враховуючи те, що межі між діалектами не чіткі та розмиті, у лінгвогеографії використовують термін “зона”. Якщо ареал – це територія поширення окремих мовних явищ, ізоглоса визначає його межі, то зона, часто як неповний синонім ареалу, – це діалектний обшир, що об’єднує декілька подібних мікроареалів, основною ознакою яких є неточність, приблизність меж. Поняття “зона вібрацій” використовує та теоретично обґрунтовує Л. Коць-Григорчук, відзначаючи, що на периферії суміжних діалектних просторових конструкцій формуються проміжні смуги – зони діалектних вібрацій, у межах яких частини ареалів стикаються або накладаються, створюючи в другому випадку зони змішаності (з їх паралелізмами, розщиплюваннями значень елементів діалектного мовлення, транссемантизацією) і зони перехідності, які можуть ставати зародками нових конструкцій (з гіперизмами,

контамінаціями, архаїзмами й уже оформленими семантичними трансформаціями) [91 : 222].

На думку Л. Коць-Григорчук, наддністрянські говірки є важливими елементами в сучасному діалектотворчому процесі, адже “активна дія цього [наддністрянського] мовотворчого ядра поширюється деякими рисами на схід (майже по р. Збруч), на півночі сягає Нововолинська, на заході – схематично визначених меж Наддністрянщини, а на півдні поступово охоплює, зокрема явищами переголосу, північні говірки Бойківщини” [91 : 223]. Окрім того, як зазначив Ф. Жилко “мовна комунікація в межах Галицько-Волинського князівства сприяла поширенню наддністрянських ареальних елементів на територію сусідніх ареальних утворень” [18: 27]. Специфіка сили імпульсів з боку Наддністрянщини дозволяє простежити історичний процес формування та занепаду окремих діалектних рис, властивих наддністрянським говіркам (часто й іншим діалектним одиницям південно-західного наріччя).

Л. Коць-Григорчук виокремила та теоретично обґрунтувала поняття “зона вібрацій”, відзначаючи, що на периферії суміжних діалектних просторових конструкцій формуються проміжні смуги – зони діалектних вібрацій, у межах яких стикаються або накладаються частини ареалів. Накладання останніх веде до творення зон змішаності (з їх паралелізмами, розщеплюваннями значень елементів діалектного мовлення, транссемантизацією) і зон перехідності, які можуть ставати зародками нових конструкцій (з гіперизмами, контамінаціями, архаїзмами й уже оформленими семантичними трансформаціями).

Проф. Л. Коць-Григорчук проаналізувала найбільшу в Україні зону вібрацій із центром у Володимирі-Волинському, використовуючи горизонтальний та вертикальний плани дослідження, впроваджуючи нові підходи до просторової парадигми мови. Дослідниця постійно наголошувала, що не лише укладання карт і атласів, а і їхнє прочитання чи інтерпретація є вкрай актуальною проблемою. Саме завдяки декодуванню значної за обсягом інформації в майбутньому

стане можливим з'ясувати зв'язок простору, географії мовного явища з його історією.

Отже, висвітлення проблем сучасної лінгвістичної географії у працях Л. Коць-Григорчук – результат аналізу складної діалектної субстанції, часто прихованих від безпосереднього спостереження змін діалектних систем українських говорів, виклад власного бачення багатьох діалектотворчих та історичних процесів, генези окремих явищ, українського діалектогенезу із використанням різноманітних методик картографування та посткартографічної інтерпретації діалектного матеріалу.

Важливим є те, що праця над творами українського малярства дозволила Ліді Михайлівні змінити в бік давнини датування ймовірного написання окремих ікон, а також завдяки методу лінгвогеографічного атрибутування встановити місця походження іконописців та доповнити відомості про деякі малярські осередки. Окрім того, Лідія Коць-Григорчук проаналізувала часовий зв'язок між особливостями зображення і способами накреслювання літер, визначила специфіку українського типу в'язі. Результатом довголітньої сумлінної пошукової праці стало видання монографії “Дипінті українських середньовічних ікон” (2011) [89].

Лідія Михайлівна Коць-Григорчук була надзвичайно глибоким і плідним науковцем, дбала про перспективи розвитку української науки, розвиток діалектології та лінгвістичної географії на кафедрі української мови [82, 83, 85, 86].

Дмитро Гринчишин (1927–2010) відомий учений-україніст із широким колом лінгвістичних зацікавлень. Сфера його наукових досліджень – це передусім історична та сучасна лексикографія, лексикологія, словотвір, культура української мови.

Від 1991 працював за сумісництвом у Львівському університеті: доцентом катедри загального мовознавства (до 1996) та української мови (1996–2005). Діалектологія також була у полі зору науковця. Черед наукового доробку праці, присвячені різним явищам українських говорів, а саме: “Деякі акцентологічні особливості наддністрянських говірок”

[35], “Спостереження над фразеологією наддністрянських говірок” [40], “Спостереження над діалектними особливостями українських пам’яток XIV–XVIII ст.” [39], “Лексичні запозичення у бойківських говірках” [36], “Метеорологічна лексика у говірках Бойківщини” [37], “Мовні особливості говірок Рогатинщини” [38], “Фіксація діалектних рис у документах з Гуцульщини” [41]. Дослідження Д. Г. Гринчишина відзначаються глибиною аналізу і ґрунтовністю. Так, у статті “Деякі акцентологічні особливості наддністрянських говірок” [35] науковець характеризує відхилення від літературної норми в наголошуванні слів різних частин мови. Він пише: “Найтиповішими акцентологічними особливостями в ділянці іменників можна назвати: наголошування у віддіслівних іменниках на -овання суфікса -ов-: пол’ован’е^н, му’рован’е^н та ін., тенденція до наголошування у трискладових віддіслівних іменниках суфіксів -ання, -ення, копан’е^н, лежан’е^н, воран’е^н і т. п.; тенденція до наголошування суфікса -иця в іменниках I відміни жіночого роду: таблиц’е, роб’ітниц’е та ін.; наголошування в іменниках із суфіксом -ота- кінцевого складу: гризо^{та}, марно^{та} і под.; тенденція до наголошування у двоскладових іменниках суфікса -ар (-яр): се^нк’ретар, ап’текар, ком’байн’е^нр та ін.; тенденція до зберігання у формах множини трискладових іменників середнього роду на -о наголосу форм однини: возе^нро – возе^нра, возе^нрами, доло^{то} – доло^{та}, доло^{там}, доло^{тами} та ін., наголошування останнього складу в род. відм. множини іменників I відміни жін. роду: дой^арок, дрі^бок, до^нок та ін., наголошування передостаннього складу замість останнього в цілому ряді слів, зокрема іншомовного походження, що проникли з польської мови або через її посередництво: к’іно, шофер, адвокат, цемент, трамвай та ін.” [35 : 46]. У цій статті автор також аналізує акцентуаційні особливості інших частин мови на матеріалі наддністрянських говірок, наводить чимало прикладів.

Староукраїнські пам’ятки як джерело історичної діалектології привертали увагу Д. Гринчишина. У статті “Фіксація діалектних рис у документах з Гуцульщини” [41]

науковець проаналізував риси гуцульських говірок на різних рівнях – фонетичному, морфологічному, синтаксичному і лексичному, зіставивши їх із сучасними гуцульськими говірками, а також указав риси, властиві іншим говіркам південно-західного наріччя. Матеріалом дослідження стали шість документів, які опублікував Осип Маковей у “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” [95]. Документи ці написані в с. Розтоки Вижницького р-ну Чернівецької обл., у східній частині Гуцульщини. Саме історія мови та діалектологія надихали Дмитра Григоровича на ґрунтовні дослідження.

Д. Гринчишин був відповідальним редактором збірника “Українська історична та діалектна лексика” [122], рецензував праці із діалектології. Н. Глібчук згадує: “Коли готувала до друку збірник текстів “Говірки південно-західного наріччя (Львів, 2000), то попросила саме Дмитра Григоровича прочитати рукопис і написати рецензію, бо знала, що він це зробить як небайдужа людина, як справжній фахівець. Тексти були записані фонетичною транскрипцією. Професор не минув жодної сторінки, помітив чимало помилок, і лише коли я їх виправила, написав рецензію. Це була конструктивна критика, яка додавала мені досвіду” [29 : 81].

Науковий доробок Дмитра Гринчишина із діалектології назавжди залишиться в історії української мовознавства.

Теодозій Возний (1928–1992) 46 років працював на філологічному факультеті Львівського університету. 1946 р. вступив на філологічний факультет цього вишу, 1951 р. став аспірантом катедри української мови. 25 років працював на цій кафедрі (1955–1960 – викладач, з 1960 – доцент, з 1992 р. – доктор філологічних наук). Протягом 1988–1992 рр. завідував катедрою загального мовознавства. “Т. Возний належав до тих галицьких інтелігентів, які, незважаючи на обставини, сприятливі чи ні, працювали чесно і віддано, до студентів ставився доброзичливо, шанував особливо тих, які працювали і хотіли щось знати” [109 : 9].

Т. Возний був діалектологом-практиком. За спогадами І. Ощипко, “у складі кафедральних експедицій, що збирали

матеріали для Атласу української мови, часто працював Т. Возний, записував говірки у Львівській, Волинській областях, у Білорусі” [107 : 227].

В українському мовознавстві Теодозій Возний відомий насамперед як дослідник дієслівного словотвору та дитячого мовлення. Однак питання української діалектології, хоч і не становили основного об’єкта наукових зацікавлень ученого, ніколи не були для нього другорядними. Кількість спеціальних праць, присвячених діалектологічній проблематиці, у науковій спадщині професора порівняно невелика. Це, зокрема, такі статті, як “Особливості префіксальних дієслів у говірці с. Бітлі Турківського району Львівської області” [19 : 113–117], “Семантико-словотвірна структура дієслів у бойківському говорі” [20 : 87–88], “Системи дієслівних форм часу в говірці села Бітлі на Львівщині” [21 : 177–183], “Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвору дієслів” [16 : 73–75], “Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у дієслівному словотворі” [17 : 108–120], “Словотвірна структура відвигукових дієслів у бойківському говорі” [22 : 76–78], “Взаємодія української літературної мови та діалектів у галузі дієслівної лексики (на матеріалі бойківських дієслів на -атати, -етати)” [18 : 141–142], “Словотвірно-типологічна характеристика дієслів у бойківському говорі” [23 : 155–156], “Словотвірно-типологічна характеристика префіксальних дієслів у бойківському говорі” [24 : 97–98.]. Теодозій Возний глибоко розумів неоціненне значення діалектних явищ у вивченні різних аспектів української мови, особливо ж у дослідженні історії мови. Про зацікавлення вченого говірковим мовленням образно писала Т. Панько: “Продовжує Т. М. Возний і традиції кафедри у підході до вивчення діалектних особливостей української мови. У його науковому видноколі передусім бойківський говір” [108 : 3].

Не втратили своєї наукової вартості діалектологічні праці Т. М. Возного. До прикладу, у статті “Система дієслівних форм часу в говірці села Бітлі на Львівщині” [21] дослідник ґрунтовно аналізує форми теперішнього,

майбутнього та минулого часу, порівнюючи їх з іншими говорами південно-західного наріччя. Автор описує безепентетичні форми ¹л'убйу, ¹робйу, ¹т'амйу, детально зупиняється на формах першої особи множини “з наголошеним флексійним голосним е або е^и: с'іда^име^и, сиди^име, їди^име, йи^име, пийи^име, говори^име, по^ушчайи^име^и, носиме, ¹коплеме, ¹йіде^име, с¹телыме^и, ¹робе^име^и, ¹колыме^и” [21 : 279]. Учений наводить різні точки зору лінгвістів Б. Кобилянського, М. Онишкевича, Г. Ільїнського, А. Мейє щодо форм теперішнього часу на -ме, але висловлює свою думку з цього приводу: “Наявність дієслів на -ме в деяких пам'ятках староукраїнської мови, з одного боку, поширення їх у чеській, болгарській, македонській мовах, з другого, – дають змогу припустити, що ці форми локалізувалися, мабуть, переважно на карпатській території ще за праслов'янської доби і після розпаду праслов'янської єдності були успадковані кожною з названих мов, у тому числі й предками сучасної Бойківщини” [21 : 180].

Т. М. Возний у ті тяжкі радянські часи зумів зберегти свою гідність. Він засвідчив жертовну відданість національній культурі, рідному Слову і підтверджував це своєю працею за покликанням.

Протягом 1953–2015 років на кафедрі української мови працювала талановитий мовознавець і педагог Ірина Ощипко (нар. 1928). Крім питань стилістики, дериватології, лексикології, історії української літературної мови, вона цікавилася також проблемами української діалектології. За спогадами З. Булика, І. Ощипко брала активну участь у діалектологічних експедиціях кафедри [11 : 24–25]. Записи говіркового мовлення та добре знання теорії стали підґрунтям її праць із діалектології, а саме: “Михальчук як діалектолог” [104], “Система словозміни іменників у бойківському говорі” [106], “Лексико-словотворча структура бойківських прізвиць” [102], “Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвору прислівників” [101], “Лексико-структурні типи прислівників в українських говорах” [103], “Семантико-словотвірна структура прислівників у південно-західних

говорах” [105]. Дослідниця наголошувала, що “одним із завдань сучасної української діалектології є вивчення семантико-словотвірної структури всіх частин мови в різних українських говорах” [105 : 64]. Праці І. Ощипко з діалектології – це цінний внесок у скарбницю філологічної науки.

Ярослава Закревська (1931–1999) – знакова постать у діалектологічних дослідженнях ХХ ст., філолог-україніст, кандидат філологічних наук (1958), доктор філологічних наук (1985), професор (1994), з 1987 зав. відділу мовознавства (тепер відділу української мови) Інституту суспільних наук (тепер Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича). Водночас із 1996 року обіймала посаду професора катедри української мови Львівського університету імені Івана Франка. Керівник укладання словника гуцульського говору; співвиконавець і член редакційної колегії двох фундаментальних міжнародних проектів: “Загальнослов'янського лінгвістичного атласу” і “Загальнокарпатського діалектологічного атласу”. Член Міжнародної комісії загальнослов'янського лінгвістичного атласу і Комісії з міжмовних контактів при Міжнародному комітеті славістів [117 : I : 517]. Видатний діалектолог Олександра Закревська свої статті, монографії написала в різний час, немає сенсу простежувати, які з них створені під час періоду її праці у Львівському університеті, бо спадщина цього талановитого мовознавця належить українській науці загалом і діалектології зокрема. За твердженням Н. Хобзей, Ярослава Закревська “була одним з ініціаторів того, щоб належно репрезентувати словотвірні явища в “Атласі української мови” [123 : 75]. Матеріали Атласу спонукали до різноманітних наукових інтерпретацій, результатом чого стало дослідження Я. Закревської “Нариси діалектного словотвору в ареальному аспекті” [58].

Монографія висвітлює характерні особливості й основні тенденції розвитку діалектного суфіксального іменникового словотвору, представленого в межах окремих лексико-семантичних груп, які найповніше відбивають багаті, складні й вічно живі процеси народного слово- і назвотворення.

Дослідження ведеться в ареальному аспекті, обмеженому в основному матеріалами південно-західної і західної частини північних говорів української мови, суттєво доповненими новими матеріалами, які подаються на широкому фоні інших українських діалектів, а також діалектів інших слов'янських мов. Теоретичні положення монографії ілюструються 22 лінгвістичними картами. Основну базу праці складають матеріали “Атласу української мови” (картографовані, архівні). Окрім цього, наявні власні записи дослідниці в польових умовах. У цій праці Я. Закревська порушує чимало теоретичних питань, зокрема розмежування синхронного й діахронного аспектів дослідження, наводить визначення різних термінів дериватології, здійснює огляд праць з діалектного словотвору на матеріалі українських говорів. Дослідниця розуміє словотвірні діалектизми, за тодішньою термінологією, словотворчі, так: “Це тотожні з лексико-семантичного погляду афіксальні або складні утворення, які відрізняються співвідносними афіксальними морфемами при спільності твірної основи (гончар, горшчар, горшколад, горшколадник)” [58 : 15–16]. Я. Закревська наголошує на виділенні лінгвогеографії як окремої науки, хоча пише, що “історія дослідження діалектного словотвору в лінгвістичному аспекті має порівняно недавні традиції” [58 : 16]. На думку науковця, “найскладнішими з погляду лінгвогеографічного вивчення словотвору є картографування словотворчого поля з різними афіксами-формантами на сітці ареальних семантичних опозицій, тобто мається на увазі виявлення словотворчих типів, характерних для конкретної діалектної території в межах семантичного мікрополя” [58 : 20]. Науковець розглядає явища діалектного словотвору не ізольовано, а в загальнослов'янському контексті, аналізує діалектологічні атласи інших слов'янських мов. У результаті цього дослідження автор приходить до узагальнень, що 1) кожна мовна територія характеризується своїми словотвірними рисами; 2) словотвірні та лексичні ареали часто не накладаються; 3) лінгвогеографічний аспект виділяє великі компактні ареали, які інколи виходять за межі певного

діалекту однієї мови і охоплюють інші слов'янські мови” [58 : 154].

Цікавою і змістовною для фахівців є стаття Ярослави Васиївни “Ізоглоси словотвірних явищ на тлі ізоглос інших структурних рівнів” [57 : 101–108], у якій мовознавець наголошувала на важливості членування діалектних територій як у межах окремих мов, так і груп споріднених мов. Автор розглядає критерії членування діалектів, робить огляд опублікованих на той час атласів слов'янських мов і приходиться до висновку, що “словотвірні особливості діалектів цілком структурно оформлені, такі ж важливі, як й інші елементи мовної структури, отже, їх необхідно вважати релевантними класифікаційними ознаками, такими ж, як фонетичні, граматичні, лексичні та ін., і на рівні з ними необхідно використовувати їх при з'ясуванні членування будь-якої діалектної території” [57 : 102]. Наукові узагальнення діалектолог підкріплює картами словотвірних явищ.

Я. Закревська надзвичайно багато зробила для дослідження гуцульського говору. Як стверджує П. Гриценко, “гуцульський матеріал Я. Закревська почала докладно вивчати, ймовірно, тоді, коли готувала записи з Гуцульщини для “Атласу української мови”... Усвідомлення Я. Закревською та її найближчими колегами необхідності створення гуцульського діалектного словника спонукало до організації експедицій на Гуцульщину; спершу вона виїздила спорадично (1963, 1966, 1967), а від 1977 і до останнього року – регулярно, щорічно, залучаючи до поїздок своїх колег та учнів [42 : 30]. Звернення Я. Закревської до лексики і семантики, створення гуцульської діалектної картотеки, укладання “Словника гуцульських говірок”, частина якого опублікована в книзі “Гуцульщина. Лінгвістичні етюди” [44 : 112–270], та лексикографічної праці “Гуцульські говірки. Короткий словник” [43] стали надзвичайно важливим етапом у вивченні цього діалекту. Окрім цього, на основі здійснених досліджень і, зокрема, картографованих даних 2-го тому “Атласу української мови” науковець осмислювала межі гуцульського говору, акцентувавши увагу на виділенні його

центру, діалектного ядра “у верхів’ях рік Прута, Черемоша, Путили” [54 : 7].

Аналізу окремих діалектних явищ присвячені статті Я. Закревської, а саме: “Назви дятла в західних говорах української мови” [60], “Явища протези в західних говорах української мови” [61], “Творення назв поля з-під сільськогосподарських культур” [49], “Українські назви картоплі (*Solanum tuberosum*) [50], “Шляхи дослідження народних назв рослин” [59].

Науковець також усвідомлювала, наскільки важливо записувати говіркове мовлення для майбутніх досліджень, вона добирала матеріали до ґрунтової хрестоматії “Говори української мови (збірник текстів)”, що задокументовано в цій книзі [30 : 8].

Я. Закревська написала кілька робіт про видатних українських діалектологів, а саме: “Олекса Горбач: Життєписно-бібліографічний нарис” [55], “Видатна дочка Надсяння професор Марія Пшеп’юрська-Овчаренко” [52], “Броніслав Кобилянський – дослідник гуцульських говірок” [56].

Я. В. Закревська залишила українській філологічній науці неоціненну спадщину – свої глибокі праці з діалектології та лінгвістичної географії.

До діалектологічних пошуків причетна аспірантка катедри української мови Львівського університету Катерина Зозуляк (Марущак) (1936–2020). Закінчила Львівський державний університет ім. І. Франка (1958) та аспірантуру (1965). Працювала у видавництві “Каменяр” (1964–94). Від 1994 р. – старший науковий співробітник Львівського літературно-меморіального музею І. Франка.

За даними II тому “Атласу української мови”, вона збирала діалектні матеріали до цієї фундаментальної праці в складі експедиції катедри. Степангород Володимирецького р-ну Рівненської обл. (1959), Зелена Верховинського р-ну, Бабинопілля Косівського р-ну, Бринь Галицького р-ну, Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. (1962) – ось перелік говірок, які обстежувала Катерина Григорівна [1 : II : 92–98].

У полі зору наукових зацікавлень дослідниці – лексика бойківського говору. Гортаючи поживклі сторінки “Вісника Львівського університету”, знаходимо статтю “Бойківські назви одягу” [66] Катерини Зозуляк. Авторка розглядає цю групу лексики як складну систему, виділяє такі лексико-семантичні групи: назви одягу, утворені від назви матеріалу, від назви частини людського тіла; назви, утворені від способу одягання, від назви пори року, від назви місцевості чи національності, від кольору, форми. Порівнює аналізовані лексеми з іншими українськими діалектами та мовами.

Цікавою для фахівців є праця К. Г. Зозуляк “Назви одягу східного походження у бойківському говорі української мови” [67]. Дослідниця акцентує увагу на тому, що мова тісно пов’язана з історією, констатує, що у лексиці сучасної української мови є чимало слів східного походження, наявність яких пояснюється історичними умовами. Авторка детально розглянула такі бойківські назви одягу східного походження, як кабат, кафтан, опанча, папучі, сарафан. Навела фонетичні варіанти цих слів, пояснила їх значення та походження.

Катерина Зозуляк внесла свою частку до скарбниці діалектологічних досліджень української мови.

Доля Олександри Захарків (1937–2015) теж пов’язана з кафедрою української мови Львівського університету. 1959 вона закінчила філологічний факультет цього ж вишу, навчалася в аспірантурі при кафедрі української мови, її науковим керівником був професор І. І. Ковалик. Брала активну участь у діалектологічних експедиціях кафедри української мови: 1958 р. збирала матеріали в с. Сопачів, Суховоля Володимирецького р-ну Рівненської обл., у с. Немовичі, Тинне Сернеського р-ну Рівненської обл., 1959 р – в с. Дубівка Володимирецького р-ну цієї ж області, 1962 р. – у с. Бринь Галицького р-ну, у с. Семаківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., цього ж року – у с. Бабинопілля Косівського р-ну, у с. Зелена Верховинського р-ну цієї ж області. До речі, в експедиції на Гуцульщину разом із О. Т. Захарків брали участь Т. В. Старак, З. В. Булик, К. Г. Марущак, Т. І. Панько [1 : II :

92–98]. Олександра Теодорівна працювала тривалий час (1959–1961 та 1969–1990) у відділі мовознавства Інституту суспільних наук (тепер – Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича) як лексикограф і діалектолог. 1982 року захистила кандидатську дисертацію “Словотвір іменників бойківського говору (назви носія процесуальної ознаки)”. Протягом 1993–2003 рр. обіймала посаду доцента катедри української мови Державного університету “Львівська політехніка”, упродовж 2001–2015 рр. – доцента катедри гуманітарної освіти Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

О. Т. Захарків зосередила свою увагу на вивченні бойківських говірок. Не втратила своєї наукової вартості стаття дослідниці “Діалектні відмінності у галузі словотвору іменників бойківського говору (назви осіб за професією та родом діяльності)” [64]. Авторка детально розглядає словотвірні типи найменувань чоловічого та жіночого родів, констатує, що суфіксальним способом утворено найбільше дериватів, наводить чимало вузьколокальних словотвірних діалектизмів. Цікавою для дослідників є тези доповіді О. Т. Захарків “Із спостережень над семантикою і структурою неагентивних віддієслівних назв предметів у бойківському говорі” [63]. Вона пише: “За характером суто словотворчих зв’язків та відношень віддієслівні *nomina rei* можна поділити на дві основні структурні групи: агентивні (назви предметів за виконуваною дією; назви знарядь дії) і неагентивні (назви об’єкта або результату дії)” [63 : 78]. Далі розглядає способи творення цих похідних. У результаті аналізу вказаних назв авторка приходить до висновку, що “бойківські віддієслівні неагентивні іменники не однакові з точки зору активності їх уживання у сучасних говірках” [63 : 79].

Праці О. Т. Захарків із діалектології – це результат тривалого практичного вивчення українських говорів у польових умовах і їх теоретичного осмислення в бібліотечній тиші.

Зиновій Булик (нар. 1938) теж належить до когорти львівських діалектологів. Закінчив філологічний факультет Львівського університету (1959). У 1959–1965 рр. старший

лаборант катедри української мови, 1965–1966 рр. старший лаборант кабінету методики викладання української мови та літератури, 1966–1973 рр. завідувач кабінету експериментальної фонетики при кафедрі української мови Львівського університету. Збирав матеріали до “Атласу української мови”, “Словника бойківських говірок” за запитальником М. Онишкевича, “Карпатського діалектологічного атласу”, укладав фонотеку українських говорів [45 : 1 : 250]. Учений добирав матеріали до хрестоматії “Товори української мови (збірник текстів)” [30 : 8]. З. В. Булик згадує: “Із великою присмністю згадую експедицію на Гуцульщину, коли з нами їздили аспірантки кафедри української мови Таміла Панько, Леся Захарків, Катерина Марущак. Першим було величезне мальовниче село Зелене, де ми розмістилися в лісництві поблизу Черемоша, по якому дарабами сплавляли дерева. Ми розділилися на групи в пошуках інформаторів. Таміла, Леся і Катерина навіть заприятелювали з молодим гуцульським подружжям, у якого було багато малих дітей, а їхня старша дочка Калина вчилася у Львові заочно. Згодом, коли дівчина приїжджала на сесії, нею опікувалися наші аспірантки” [12 : 207].

Перу науковця належать такі праці з діалектології, як “Західноукраїнські діалектні назви кропиви” [8], “Бойківські назви смичкових інструментів” [7], “Словотвір бойківської музичної лексики” [10], “Лексико-словотвірна будова бойківських і гуцульських назв музичного інструментарію” [9]. У центрі зацікавлень З. Булика – діалектна музична лексика. У статті “Словотвір бойківської музичної лексики” дослідник описав групи назв народних музичних інструментів та їх деталей, а також назв гравців на музичних інструментах. Матеріалом для аналізу слугували записи, зібрані на Бойківщині в населених пунктах Стрийського і Турківського районів Львівської області. Автор наводить назви різних струнних інструментів: смичкових, молоточково-ударних, духових та інших. За твердженням З. Булика, “лише для позначення деталей скрипки та басолі налічуємо близько 80 назв і близько 30 назв струн цих інструментів” [10 : 48]. Праці вченого не втратили наукової

вартости, опис музичної лексики на матеріалі українських говорів продовжується в сучасних дослідженнях.

Протягом 1996–2004 рр. за сумісництвом на кафедрі української мови Львівського університету імени Івана Франка працювала Надія Осташ (нар. 1942), а саме обіймала посаду доцента. 1964 року закінчила філологічний факультет Львівського університету. 1980 року захистила кандидатську дисертацію на тему “Словотвір іменників у сучасному українському розмовному мовленні”. Протягом 1973–1990 рр. молодший науковий співробітник, а з 1990 року старший науковий співробітник Інституту суспільних наук (зараз: Інститут українознавства імени І. Крип’якевича НАНУ). Брала участь у багатьох діалектологічних експедиціях. У науковому доробку цього талановитого мовознавця є кілька праць із діалектології. У статтях “Про українські народні назви християнських свят: Водохрещі” [99], “До питання про назви християнських свят українців (Вербна неділя)” [97], “Про назви літніх християнських свят українців: Зелені свята” [98] Н. Л. Осташ на багатому фактажі аналізує геортоніми, вдало вплітаючи в ілюстративний діалектний матеріал доречні контексти з пам’яток української мови (дослідниця – передусім історик мови!). Авторка подає походження аналізованих назв, наводить їх фонетичні, словотвірні, граматичні варіанти. У статті “До вивчення українських народних ботанічних назв: квасоля (*Phaseolus vulgaris* L.)” [96] авторка проаналізувала народні загальні назви цієї рослини. Важливою є праця Н. Осташ “Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини” [100], у якій зафіксовано діалектизми тих говірок, які, на жаль, уже втрачені назавжди через екстралінгвальні чинники. Сама дослідниця народилася в в с. Березно на Холмщині, тому тема переселенських говірок їй надзвичайно близька.

Відомою постаттю у царині діалектології є Зиновій Бичко (нар. 1951). Закінчив філологічний факультет Львівського університету (1976), аспірантуру (1979), докторантуру Інституту мовознавства (1994). У 1980–1981 рр. асистент кафедри української мови, 1981–1991 рр. асистент кафедри загального мовознавства Львівського

університету, 1994–2005 рр. доцент кафедри українського і загального мовознавства Тернопільського університету, з 2005 року доцент кафедри юридичної лінгвістики Львівського університету внутрішніх справ [116]. У період праці на кафедрі української мови філологічного факультету Львівського університету Зиновій Бичко читав для студентів курс “Українська діалектологія”, організовував діалектологічні практики. Цей учений є автором монографії “Діалектна лексика Опілля” [3], короткого “Словника діалектної лексики с. Грабовець Стрийського району Львівської області” [5]. Різні тематичні групи лексики автор описав у статтях “Лексико-семантичний аналіз діалектної лексики Наддністрянщини” [2], “Назви одягу та взуття в наддністрянському говорі” [6].

Учений послідовно відстоює термін “опільський говір”. Дослідження лексичних особливостей наддністрянського говору, на думку науковця, доводить поділ наддністрянського діалекту на західнонаддністрянські та східнонаддністрянські говірки. Можна побачити тут ще лексеми, які маркуються ареалогічною віднесеністю за типом: північна частина говору – південна частина говору. Крім того, є чимало ізоглас, що продовжуються з наддністрянського діалекту в сусідніх говорах [2 : 163].

У наукових дослідження З. Бичко аналізував проблеми взаємодії літературної мови та діалектів [4]. На основі висновку про те, що літературна мова мусить збагачуватися діалектною джерельною базою, спрогнозував результати контактування діалектів і української літературної мови.

Наукова біографія Ганни Войтів (нар. 1952) теж пов’язана з катедрою української мови Львівського університету. 1974 року закінчила філологічний факультет цього ж вишу. 1995 року захистила кандидатську дисертацію на тему “Назви одягу в пам’ятках української мови XIV–XVIII ст.”. З 1995 року старший науковий співробітник Інституту суспільних наук (зараз: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАНУ). Брала участь у діалектологічних експедиціях на Гуцульщину. У наші часи в цій академічній установі Г. Войтів продовжує працювати в

царині історичної лексикографії. Протягом 1996–2004 рр. за сумісництвом обіймала посаду доцента катедри української мови Львівського університету імені І. Франка. У науковому доробку цього талановитого мовознавця є кілька статей із діалектології, а саме: “Назви жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі” [25], “Назви жіночого поясного одягу” [26], “Слово пояс і його семантична еволюція в українській мові” [27]. У колективній монографії “Гуцульщина. Лінгвістичні етюди” дослідниця детально проаналізувала назви жіночого поясного одягу у гуцульському говорі, а також простежила вживання виявлених діалектизмів у староукраїнських пам’ятках [44 : 58–61], За спостереженнями авторки, “слова запаска, обгортка, опинка, які служать на позначення архаїчного незшитого поясного одягу гуцулок, оснований на спільнослов’янській та власне українській мовній традиції. Вони виявляють семантичну стабільність і досі активно функціонують у лексичній системі української мови” [44 : 61]. Цікавою й інформативною є для фахівців стаття Г. В. Войтів “Назви жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі” [25]. Дослідниця пише: “В основі групи – утворені за моделями українського словотвору лексеми спільнослов’янського походження (блискавка, лучка, плетінка, силянка, решітка та ін.), а також давні запозичення (агнусик/ягнусик, женьчуги, коралі та ін.). Поряд із специфічними назвами, характерними лише для гуцульських говірок (лебердаш, клочічки, сороківці та ін.), засвідчені лексеми, які вживаються у значенні ‘прикраса’ на ширшій діалектній території (гердан, ментелик, пацьорки, силянка та ін.) [25 : 155]. Ганна Войтів є досвідченим лексикографом-практиком та істориком мови, але в своїх працях часто звертається до діалектних матеріалів, бо розуміє, що “історія значення окремої лексеми ніколи не обмежена аналізом тільки цього одного слова” [27 : 213]. Аналізуючи слово пояс на матеріалі пам’яток, авторка враховує різні семи цієї лексеми в говорах української мови, а саме: ‘оберіг’, ‘захист’. Згадує вживання цього слова в південно-західних говорах. Г. В. Войтів – вдумлива й глибока дослідниця не тільки історії української мови, але й народних говорів.

Діалектологічні дослідження у ХХ столітті на кафедрі української мови Львівського університету – це цілий всесвіт, це “мозаїка” українських говірок, це самобутні риси нашої загальнонародної мови, які завдяки сподвижникам української науки назавжди укарбовані в атласах, словниках, діалектних текстах, монографіях, статтях.

Наукові пошуки й досягнення вчених, зокрема Я. Янова, К. Кисілевського, Й. Шемля, Б. Кобилянського, С. Криворучка, І. Ковалика, В. Черняк, О. Скоропади, А. Кабайди, Є. Черняхівської, Я. Пури, Л. Коць-Григорчук, Д. Гринчишина, Т. Возного, І. Ощипко, Я. Закревської, К. Зозуляк, О. Захарків, З. Булика, Н. Осташ, З. Бичка, Г. Войтів надихають нас продовжувати їхню справу – вивчати українські говори у ХХІ столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Атлас української мови: У 3-х т. / [ред. кол.: І. Г. Матвійс (голова), Я. В. Закревська та ін.]. – Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. / Бандрівський Д. Г., Григорчук Л. М., Жилко Ф. Т., Закревська Я. В., Залеський А. М., Назарова Т. В., Онишкевич М. М., Приступа П. І. / Відп. ред. Я. В. Закревська. – Київ: Наук. думка, 1988. – 520 с.

2. *Бичко З.* Лексико-семантичний аналіз діалектної лексики Наддністрянщини / З. Бичко // Вісник Львівського університету. – 2016. – С. 155–163. (Серія філологічна; вип. 63). – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_fil_2016_63_18.

3. *Бичко З. М.* Діалектна лексика Опілля [Текст] / З. М. Бичко. – Львів: Фенікс, 1997. – 137 с.

4. *Бичко З. М.* Перспективи взаємостосунків української літературної мови та діалектів // Лінгвістика: Збірн. наук. праць. – Луганськ : Альма матер. – 2003. – Вип. I. – С. 89–93.

5. *Бичко З. М.* Словник діалектної лексики с. Грабовець Стрийського району Львівської області. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1992. – 26 с.

6. *Бичко З.* Назви одягу та взуття в наддністрянському говорі / Зиновій Бичко // Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі. Збірник на пошану Дмитра Гринчишина. – Львів, 2003. – С. 276–281.
7. *Булик З.В.* Бойківські назви смичкових інструментів / З.В. Булик // XL наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи університету за 1965 р. Тези доповідей. – Львів, 1966. – С. 35–36.
8. *Булик З.В.* Західноукраїнські діалектні назви кропиви / З. В. Булик // Територіальні і власні назви. – Київ: Наукова думка, 1965. – С. 90–94.
9. *Булик З.В.* Лексико-словотвірна будова бойківських і гуцульських назв музичного інструментарію / З. В. Булик // Культура і побут населення Українських Карпат. – Ужгород, 1973. – С. 216–223.
10. *Булик З.В.* Словотвір бойківської музичної лексики / З. В. Булик // Українська діалектна морфологія. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 47–51.
11. *Булик З.* Ірина Йосипівна Ощипко в середовищі однодумців / З. Булик // Серце чистее, думка чесная...: Збірник наукових праць і матеріалів на пошану Ірини Ощипко. – Львів: Левада, 2018. – С. 24–25.
12. *Булик З.* Спогади однокурсника / З. Булик // Збірник наукових праць на пошану професора Таміли Панько. – Львів, 2021. – С. 200–213.
13. *Верхратський І.* Говір замішанців / І. Верхратський // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1894. – Т. 3. – С. 153–210.
14. *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. / І. Верхратський. – Зб. філол. секції НТШ. – 1902. – Т. 5. – Львів, 1902. – 490 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001943>.
15. *Верхратський І.* Про говір долівський / Іван Верхратський // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1900. – Т. XXXV–XXXVI.
16. *Возний Т.* Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвору дієслів / Т. Возний // Питання взаємодії української літературної мови

і територіальних діалектів: Тези доп. та повідомл. – Київ, 1972. – С. 73–75.

17. *Возний Т.* Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у дієслівному словотворі / Т. Возний // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – Київ, 1977. – С. 108–120.

18. *Возний Т.* Взаємодія української літературної мови та діалектів у галузі дієслівної лексики (на матеріалі бойківських дієслів на -атати, -етати / Т. Возний // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: Тези доп. – Ужгород, 1978. – С. 141–142.

19. *Возний Т.* Особливості префіксальних дієслів у говірці с. Бітлі Турківського району Львівської області / Т. Возний // Вісник Львівського університету. – Львів, 1963. – С. 113–117. – (Серія філологічна; № 1).

20. *Возний Т.* Семантико-словотвірна структура дієслів у бойківському говорі / Т. Возний // XII Республіканська діалектологічна нарада: Тези доп. – Київ: Наукова думка, 1965. – С. 87–88.

21. *Возний Т.* Система дієслівних форм часу в говірці села Бітлі на Львівщині / Т. Возний // Українська діалектна морфологія. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 177–183.

22. *Возний Т.* Словотвірна структура відвигукових дієслів у бойківському говорі / Т. Возний // XIV Республіканська діалектологічна нарада: Тези доп. – Київ: Наукова думка, 1977. – С. 76–78.

23. *Возний Т.* Словотвірно-типологічна характеристика дієслів у бойківському говорі / Т. Возний // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: XV Республіканська діалектологічна нарада: Тези доп. та повідомл. – Житомир, 1983. – С. 155–156.

24. *Возний Т.* Словотвірно-типологічна характеристика префіксальних дієслів у бойківському говорі / Т. Возний // Проблеми української діалектології на сучасному етапі: Тези доп. та повідомл. – Житомир, 1990. – С. 97–98.

25. *Войтів Г.В.* Назви жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі / Г. В. Войтів // Гуцульські говірки.

Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 149–156.

26. *Войтів Г. В.* Назви жіночого поясного одягу / Г. В. Войтів // Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. – Київ: Наук. думка, 1991. – С. 58–61.

27. *Войтів Г. В.* Слово пояс і його семантична еволюція в українській мові / Г. В. Войтів // Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 113–120.

28. *Галенко І.* Участь Яна Янова у становленні україністики у Львівському університеті / І. Галенко // Розвиток мовознавства в Західній Україні в 20–30 роках ХХ століття. Регіональна наукова конференція на честь В. Сімовича. Тези доповідей 28–29 січня 1992 року. – Львів, 1992. – С. 43–45.

29. *Глібчук Н.* Людяний, щирий, працьовитий / Н. Глібчук // О. А. Сербенська. Характерники. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 81–82.

30. *Говори української мови (збірник текстів) / За ред. Т. В. Назарової.* – Київ: Наукова думка, 1977. – 590 с.

31. *Головацький Я.* Историческій очеркъ основанія Галицко-рускои Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ русскихъ и любителей народного просвѣщенія. Составлено Яковомъ Головацкимъ / Я. Головацький // Галицка Руска Матица. – Ч. 5. – Въ Львовѣ, 1850.

32. *Григорчук Л. М.* Горизонт лінгвістичного дослідження / Л. М. Григорчук // Українська історична та діалектна лексика – Вип. 2. – Київ, 1995. – С. 154–168.

33. *Григорчук Л. М.* Динаміка народної уснорозмовної мови і лінгвогеографія (на матеріалах II тому АУМ) / Л. М. Григорчук // Мовознавство. – 1969. – № 6. – 53–61.

34. *Григорчук Л. М.* Зображення діалектних явищ і тенденцій у II томі АУМ / Л. М. Григорчук // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – Київ: Наукова думка, 1970. – С. 141–151.

35. *Гринчишин Д. Г.* Деякі акцентологічні особливості наддністрянських говірок / Д. Г. Гринчишин // XIV

Республіканська діалектологічна нарада: Тези доп. – Київ: Наукова думка, 1977. – С. 45–47.

36. *Гринчишин Д.Г.* Лексичні запозичення у бойківських говірках / Д. Г. Гринчишин // Бойківщина: історія та сучасність: Матеріали Міжнародного історико-народознавчого семінару “Населення Бойківщини у контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку”, Самбір, 14–16 вересня 1995 р. Львів–Самбір, 1995. – С. 158–161.

37. *Гринчишин Д.Г.* Метеорологічна лексика у говірках Бойківщини / Д. Г. Гринчишин // Бойківщина: історія та сучасність: Матеріали Міжнародного історико-народознавчого семінару “Населення Бойківщини у контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку”, Самбір, 14–16 вересня 1995 р. – Львів–Самбір, 1995. – С. 156–158.

38. *Гринчишин Д.Г.* Мовні особливості говірок Рогатинщини / Д. Г. Гринчишин // Рогатинська земля: історія та сучасність: Матеріали Першої наукової конференції, Рогатин, 24–25 березня 1995 р. – Львів–Рогатин, 1995. – С. 219–224.

39. *Гринчишин Д. Г.* Спостереження над діалектними особливостями українських пам'яток XIV–XVIII ст. / Д. Г. Гринчишин // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: Тези доп. і повідомл. XV Республіканської діалектологічної наради. – Житомир, 1983. – С. 14–15.

40. *Гринчишин Д.Г.* Спостереження над фразеологією наддністрянських говірок / Д. Г. Гринчишин // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: Тези доп. – Ужгород, 1978. – С. 88–89.

41. *Гринчишин Д.Г.* Фіксація діалектних рис у документах з Гуцульщини / Д. Г. Гринчишин // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 2000. – С. 76–85.

42. *Гриценко П.* До цілості: гуцульський діалект у дослідженнях Я. В. Закревської / П. Гриценко // Гуцульській говірці. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 27–37.

43. Гуцульські говірки. Короткий словник / відпов. ред. Я. Закревська; [Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України]. – Львів, 1997. – 232 с.
44. Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / відп. ред. Я. Закревська – Київ: Наукова думка, 1991. – 307 с.
45. *Добосевич У.* Булик Зиновій Володимирович / У. Добосевич // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Т. 1.: А–К. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 250.
46. *Дяків В.* Кабайда Ангеліна Василівна / В. Дяків // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Т. 1.: А–К. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 572.
47. *Жилко Ф. Т.* Ареальні системи української мови / Жилко Ф. Т // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 18–27.
48. *Закревська Я. В.* Гуцульські говірки та їх місце та їх місце на діалектологічній карті української мови / Я. В. Закревська // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – Київ, 1991. – С. 6–15.
49. *Закревська Я.В.* Творення назв поля з-під сільськогосподарських культур / Я. В. Закревська // Українська діалектна морфологія. – Київ, 1969. – С. 34–44.
50. *Закревська Я.В.* Українські назви картоплі (*Solanum tuberosum*) / Я. В. Закревська // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. VI. – Київ, 1964. – С. 28–36.
51. *Закревська Я.В.* Членування території гуцульських говірок на лексичному рівні / Я. В. Закревська // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – Київ, 1991. – С. 15–26.
52. *Закревська Я.* Видатна дочка Надсяння професор Марія Пшепорська-Овчаренко / Я. Закревська // Перемишль і перемиська земля протягом віків. – Перемишль; Львів. – 1996. – С. 281–288.
53. *Закревська Я.* Діалектологічні студії у творчому доробку Івана Ковалика / Я. Закревська // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С. 23–27.
54. *Закревська Я.* Загальна характеристика гуцульських говірок / Я. Закревська // Гуцульські говірки. Короткий словник. – Львів, 1997. – С. 7.

55. *Закревська Я.* Олекса Горбач: Життєписно-бібліографічний нарис / Я. Закревська. – Львів, 1995. – 124 с.
56. *Закревська Я.* Броніслав Кобилянський – дослідник гуцульських говірок / Я. Закревська // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 13–17.
57. *Закревська Я.В.* Ізоглоси словотвірних явищ на тлі ізоглос інших структурних рівнів / Я. В. Закревська // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової / Упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценка. – Київ: Довіра, 1997. – С. 101–108.
58. *Закревська Я.В.* Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Я. В. Закревська. – Київ, 1976. – 162 с.
59. *Закревська Я.В.* Шляхи дослідження народних назв рослин / Я. В. Закревська // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – Київ, 1971. – С. 318–325.
60. *Закревська Я.* Назви **дятла** в західних говорах української мови / Ярослава Закревська // Дослідження і матеріали з української мови. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. III. – С. 70.
61. *Закревська Я. В.* Явища протези в західних говорах української мови / Я. В. Закревська // Дослідження і матеріали з української мови. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. IV. – С. 66–73.
62. *Захарків О.* Пам'яті педагога / О. Захарків // Дивослово. – 1998. – № 2. – С. 65.
63. *Захарків О.Т.* Із спостережень над семантикою і структурою негативних віддієслівних назв предметів у бойківському говорі / О. Т. Захарків // XIV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. – Київ: Наукова думка, 1977. – С. 78–79.
64. *Захарків О.Ф.* Діалектні відмінності у галузі словотвору іменників бойківського говору (назви осіб за професією та родом діяльності / О. Ф. Захарків // Вісник Львівського університету. – Львів, 1965. – С. 76–80 (Серія філологічна; вип. 3).
65. *Захлюпана Н.* Життєвий і науково-педагогічний шлях Є. Черняхівської / Н. Захлюпана // Україноцентризм наукового

сумління: Збірник наукових праць на пошану професора Зеновія Терлака. – Львів: Ліга-Прес, 2014. – С. 523–535.

66. *Зозуляк К.Г.* Бойківські назви одягу / К. Г. Зозуляк // Вісник Львівського університету. – Львів, 1965. – С. 85–89 (Серія філологічна; вип. 3).

67. *Зозуляк К. Г.* Назви одягу східного походження у бойківському говорі української мови / К. Г. Зозуляк // Вісник Львівського університету. – Львів, 1966. – С. 84–87 (Серія філологічна; вип. 4).

68. *Кабайда А.В.* Із спостережень над західноукраїнськими лексичними діалектизмами / А. В. Кабайда // Вісник Львівського університету. – Львів, 1966. – С. 88–94 (Серія філологічна; вип. 4).

69. *Кисілевський К.* Ізоглати південно-східного Наддністров'я / Кость Кисілевський // Науковий збірник УВУ. – Т. 5. – Мюнхен, 1948. – С. 51–58.

70. *Кисілевський К.* Мовні особливості наддністрянського гнізда / Кость Кисілевський // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 169. – Нью-Йорк, Париж, 1962. – С. 288–297 // Доступно з джерела : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0007215>.

71. *Кисілевський К.* Надпрутський говір / Кость Кисілевський // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка: вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу. – Львів : Накладом Т-ва імені Шевченка. – Т. 162. – Нью-Йорк; Париж: [б.в.]. – 1954. – С. 9–52 // Доступно з джерела: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0006817>.

72. *Кисілевський Кость.* Українське мовознавство в останній добі (Філологічні праці). – Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи. – Рим, 1973. – 195 с. // Доступно з джерела: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2528/file.pdf>

73. *Кобилянський Б.* Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття / Б. Кобилянський // Український діалектологічний збірник. – 1928. – Кн. 1. – С. 1–92.

74. *Кобилянський Б.* Діалект і літературна мова (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і

відношення до української літературної мови) / Б. Кобилянський. – Київ, 1969. – 276 с.

75. *Кобилянський Б.* Питання зміни а – е у східнокарпатських говорах української мови / Б. Кобилянський // Ювілейна наукова сесія, присвячена 300-річчю Львівського державного університету ім. І. Франка. Тези доповідей секції філології, журналістики та педагогіки. – Львів: Видавничий центр ЛДУ, 1961. – С. 32–36.

76. *Ковалик І.* Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у іменниковому словотворі / І. Ковалик // Українська літературна мова в її зв'язках з територіальними діалектами. – Київ, 1977. – С. 96–108.

77. *Ковалик І. І.* Слово „треба” в українських говірках і літературній мові / І. І. Ковалик // Мовознавство. Наукові записки. – Т. XVI. – С. 198–204.

78. *Ковалик І. І.* Деякі загальнотеоретичні питання перспективної діалектології (на матеріалах процесу літературної нормалізації живої народно-розмовної мови населення сучасної Львівщини) // Питання українського і слов'янського мовознавства – Львів – Івано-Франківськ, 2008. – С. 214–233.

79. *Ковалик І. І.* Про синхронію і діахронію в діалектології / І. Ковалик // Праці XI Республіканської діалектологічної наради. – Київ, 1965. – С. 40–50.

80. *Ковалів П.* Професор доктор Кость Кисілевський та його наукові праці / П. Ковалів // Доповіді НТШ в ЗДА.— Нью-Йорк, 1970. – Ч. 36. – С. 9.

81. *Колодій М.* Криворучко Степан Михайлович / М. Колодій // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Т. І.: А–К. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 670.

82. *Костів О.* Коць-Григорчук Лідія / О. Костів // Енциклопедія Львова. – Т. 3. – Львів, 2010. – С. 573–577.

83. *Костів О.* Проблеми лінгвогеографії в концепції Л. Коць-Григорчук / О. Костів // У координатах мови. Збірник наукових праць на пошану професора Лідії Коць-Григорчук. – Львів, 2016. – С. 74–79.

84. *Костів О. І.* Ковалик і проблеми сучасної діалектології / О. Костів // Вісник Львівського університету. – Львів, 2017. – С. 197–203. – (Серія філологічна; вип. 64, ч. II).
85. *Костів О.* Лідія Коць-Григорчук / О. Костів // Вісник НТШ. – 2016. – Число 56. – С. 73–75.
86. *Костів О.* Пам'яті відомого мовознавця Лідії Коць-Григорчук (24. 11. 1926 – 14. 01. 2018) / О. Костів // Українська мова. – 2018. – №1. – С. 189–192.
87. *Костів О.* Сучасне діалектне мовлення з погляду динаміки / О. Костів // Вісник Львівського університету. – Львів, 2016. – С. 165–171 (Серія філологічна; вип. 63).
88. *Костів О.* Ядро та периферія ареалу обниження наголошеного голосного [e] в говірках південно-західного наріччя / О. Костів // Вісник Львівського університету. – Львів, 2003. – С. 54–60 (Серія філологічна; вип. 30).
89. *Коць-Григорчук Л.М.* Дипінті українських середньовічних ікон / Л. М. Коць-Григорчук. – Львів: Літопис, 2011. – 400 с.
90. *Коць-Григорчук Л.М.* Еволюція українського мовлення в діалектному просторі / Коць-Григорчук Л. М. // Українська мова. – 2011. – № 3. – С. 41–51.
91. *Коць-Григорчук Л.М.* Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Л. М. оць-Григорчук. – Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. Філологічна секція. Мовознавча секція. – Нью-Йорк – Львів: Вид-во НТШ, 2002. – 267 с.
92. *Криворучко С.М.* Діалектна синонімія у відношенні до української літературної мови / С. М. Криворучко // Питання українського мовознавства. – Львів, 1961. – Кн. 5.
93. *Криворучко С.М.* Полтавські діалектизми і їх значення в творах українських письменників-новелістів початку ХХ ст. / С. М. Криворучко // Вісник Львівського університету. – Львів, 1969. – С. 64–67 (Серія філологічна; вип. 6).
94. *Купчинський О.* Ян Янів (Janow) – польський дослідник української літератури та мови (з додатком бібліографії важливіших праць з українознавства) / О. Купчинський // Записки НТШ. – Львів, 2003. – Т. 246: Праці Філологічної секції. – С. 526.

95. *Маковей О.* Кілька документів з Гуцульщини з другої половини XVIII-го століття / *О. Маковей* // *Записки НТШ.* – Львів, 1909. – Т. LXXXVII. – С. 64–69.

96. *Осташ Н.* До вивчення українських народних ботанічних назв: квасоля (*Phaseolus vulgaris* L.) / *Н. Осташ* // *Діалектологічні студії.* 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів, 2006. – С. 193–204.

97. *Осташ Н. Л.* До питання про назви християнських свят українців (Вербна неділя) / *Н. Л. Осташ* // *Християнство й українська мова. Матеріали наукової конференції;* Київ, 5-6 жовтня 2000 р. – Львів, 2000. – С. 314–326.

98. *Осташ Н. Л.* Про назви літніх християнських свят українців: Зелені свята // *Діалектологічні студії.* 1: Мова в часі і просторі / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів, 2003. – С. 248–268.

99. *Осташ Н.Л.* Про українські народні назви християнських свят: Водохрещі / *Н. Л. Осташ* // *Діалектологічні студії.* 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Видавництво М. П. Коць, 2003. – С. 290–299.

100. *Осташ Н.* Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини / *Н. Осташ* // *Діалектологічні студії.* 4: Школи, постаті, проблеми / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів, 2004. – С. 355–378.

101. *Ощипко І.* Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвору прислівників / *І. Ощипко* // *Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. Тези доповідей та повідомлень.* – Київ, 1972. – С. 121–127.

102. *Ощипко І.* Лексико-словотворча структура бойківських прізвиськ / *І. Ощипко* // XXXIX наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи університету за 1964 рік. Тези доповідей. – Філологія, журналістика. – Львів, 1965. – С. 39–41.

103. *Ощипко І.* Лексико-структурні типи прислівників в українських говорах / *І. Ощипко* // XIV Республіканська

діалектологічна нарада. Тези доповідей. – Київ, 1977. – С. 64–66.

104. *Ощипко І.* Михальчук як діалектолог / І. Ощипко // Доповіді та повідомлення (Львівський університет). – Вип. 9. – Ч. I. – Львів, 1961. – С. 132–134.

105. *Ощипко І.* Семантико-словотвірна структура прислівників у південно-західних говорах / І. Ощипко // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 161–163.

106. *Ощипко І.* Система словозміни іменників у бойківському говорі / І. Ощипко // XII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. – К., 1965. – С. 170–180.

107. *Ощипко І.* Теодозій Возний як педагог і науковець: штрихи до портрета / І. Ощипко // Вісник Львівського університету. – Львів, 2009. – С. 226–240. – (Серія філологічна; вип. 46, Ч. II).

108. *Панько Т.* Проблематика наукової спадщини Т. М. Возного / Т. Панько // Словотвір як вияв динаміки мови. Наукова конференція, присвячена пам'яті професора Теодозія Возного: у 2-х частинах. – Ч. I. – Львів: ЛДУ, 1994. – С. 3–4.

109. *Полюга Л.* Теодозій Михайлович Возний: він був з нами поруч / Л. Полюга // Словотвір як вияв динаміки мови. Наукова конференція, присвячена пам'яті професора Теодозія Возного: у 2-х частинах. – Ч. I. – Львів: ЛДУ, 1994. – С. 8–10.

110. *Пура Я. О.* Говори Західної Дрогобиччини. Ч. I. / Я. О. Пура. – Львів, 1958. – 87 с.

111. *Пура Я. О.* Діалектна географічна термінологія у потамонімах Надгориння, середнього Надстир'я, верхнього Надствижжя / Я. О. Пура // Структурні рівні українських говорів. – Київ, 1985. – С. 176–181.

112. *Пура Я. О.* Сполучники в говірках південно-західної Львівщини / Я. О. Пура // Праці X Республіканської діалектологічної наради. – Київ: Наукова думка, 1961. – С. 185–200

113. *Rіger Я.* Ян Янів як дослідник гуцульських говірок / Януш Рігер // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 38–47.
114. *Сербенська О. А.* Професор Іван Ковалик, його доба та оточення / О. А. Сербенська // Характерники. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 7–26.
115. *Сербенська О.А.* Характерник науки / О. А. Сербенська // Характерники. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 42–51.
116. *Терлак З. М.* Бичко Зиновій Михайлович / З. М. Терлак // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Т. I.: А–К. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 201.
117. *Терлак З. М.* Закревська Ярослава Василівна / З. М. Терлак // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Т. I.: А–К. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 517.
118. *Терлак З. М.* Пура Ярослав Остапович / З. М. Терлак // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Т. II.: Л–Я. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 341.
119. *Терлак З. М.* Скоропада Олексій Андрійович / З. М. Терлак // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Т. II.: Л–Я. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 437.
120. *Терлак З. М.* Української мови кафедра / З. М. Терлак // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Т. II.: Л–Я. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 547.
121. *Терлак З. М.* Черняк Валентина Семенівна / З. М. Терлак // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Т. II.: Л–Я. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 650.
122. Українська історична та діалектна лексика. Збірник наукових праць / Відп. ред. Д. Гринчишин. – Львів, 1996. – Вип. 3. – 231 с.

123. *Хобзей Н.* З історії львівської діалектології / Н. Хобзей. / Наукові студії. Діалектологія. Етнолінгвістика. Лексикографія. – Львів, 2019. – С. 70–77.

124. *Черняк В. С.* Про систему приголосних фонем у бойківських говірках / В. С. Черняк // Вісник Львівського університету. – Львів, 1969. – С. 57–59. – (Серія філологічна; вип. 6).

125. *Черняк В. С.* Характеристика системи голосних фонем бойківського говору / В. С. Черняк // Питання українського мовознавства. – Кн. 4. – Львів., 1960. – С. 150–167.

126. *Шемлей Й.* [Рец. на кн.] : Проф. Грунський та М. Ковальов, Історія форм української мови (підручна книга для педвишів), Харків, 1931, Державне Видавництво “Радянська Школа”, стор. 350 + 2 нумеровані / Йосип Шемлей // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1937. – Т. 155. – С. 317–319.

127. *Шемлей Й.* Нове „е” Соболевського чи Потебні? / Й. Шемлей // Рідна мова. – 1933. – С.175–180.

128. *Шемлей Й.* Орудний однини жіночих іменників в українських говірках / Й. Шемлей // Рідна мова. –1933. – С. 89–92, 129–132.

129. *Janów J.* Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych / J. Janów. – Lwów: Nakładem Towarzystwa Naukowego [we Lwowie], 1926. – 232 s.

130. *Janów J.* Słownik huculski / J. Janów // Opracował i przygotował do druku J. Rieger. – Kraków: Wydawnictwo naukowe DWN, 2001. – 292 s.

131. *Janów J.* Uwagi o gwarach huculskich, śladach ich stosunków z polszczyzną oraz o pierwotnej ludności Ziemi Czerwieńskiej” / J. Janów // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie. – 1928. – Vol. VIII. – Z. 2. – R. 8. – S. 51–59.

132. *Janów J.* Wpływ słownictwa rumuńskiego na Podkarpacie, osobliwe na gwarę huculską / J. Janów // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie. – 1938. – Vol. XVIII. – 15 s.

133. *Janów J.* Z fonetyki gwar huculskich / *J. Janów* // *Symbolae grammaticae in honorem Joanis Rozwadowski.* – Cracoviae, 1928. – Vol. II. – S. 259-290.

134. *Janów J.* Ze stosunków językowych rusko-rumuńskich / *J. Janów* // *Сборник статей в честь академика А. Ё. Соболевского.* – Ленинград, 1923. – С 452–458.

135. *Szemlej J.* Z badań nad gwarą łemkowską / *J. Szemlej* // *Lud Słowański.* – T.III. – z. 2. – Kraków, 1934. – S. A161–A178.

136. *Vahylevič J.* Huculové, obyvatelé východního pohorí Karpatského / *J. Vahylevič* // *Časopis Českého Museum.* – 1838. – № 4. – S. 475–498; 1839. – № 1. – S. 45–68.

DIALECTOLOGY RESEARCH AT THE UKRAINIAN LANGUAGE DEPARTMENT OF LVIV UNIVERSITY IN THE XX CENTURY

Nataliya Glibchuk, Oksana Kostiv

*Ivan Franko National University of Lviv
Ivan Kovalyk department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 239 47 17
e-mail: natalka.glibchuk@gmail.com
oksana.kostiv@lnu.edu.ua*

The study explores important areas of scholarly achievements of the Ukrainian Language Department of Lviv University in the twentieth century such as dialectology and linguistic geography. It describes the contribution of scholars to the development of these branches of linguistics and the issues discussed in their works. The article also briefly presents biographical information about the scholars whose dialectological activity will forever remain in the history of Ukrainian linguistics. It examines the stages of the development of the Ukrainian dialectology in the twentieth century at the Ukrainian Language Department of Lviv University and the role of those scholars who dedicated their professional career to the field of dialectology, and whose names are associated with the development of the Ukrainian dialectology and linguistic geography.

Key words: department, Ukrainian dialectology, linguistic geography, dialectology, south-western dialect, Naddnistrianskyi dialect, Hutsul dialect.

**ЕПІТЕТНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВ ЧАСТИН ТІЛА
ТА ОДЯГУ ПЕРСОНАЖІВ У НОВЕЛАХ ВАСИЛЯ
СТЕФАНИКА**

Василь Грещук, Валентина Грещук

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
кафедра української мови, кафедра загального та
германського мовознавства
вул. Лесі Українки 1, кв. 3, 76018, Івано-Франківськ
тел.: 0505191867; 0506879363
e-mail: vasyi.greshchuk@pnu.edu.ua; valentyina.greshchuk@pnu.edu.ua*

У статті проаналізовано епітети до назв частин тіла та одягу персонажів у новелах Василя Стефаника. Аналіз епітетів здійснено з урахуванням означуваних предметів. Встановлено, що художні означення цього семантико-тематичного розряду відзначаються багатством і різноманіттям. Більшість із них є загальномовними епітетами, за допомогою яких новеліст коротко, точно й об'єктивно охарактеризував означувані поняття. Діалектні епітети відбивають неповторний колорит покутського говору у художньому означуванні реалій.

Ключові слова: епітет, художнє означення, В. Стефанік, соматичні назви, назви одягу.

Постановка проблеми і аналіз досліджень. Важливою особливістю мови новел Василя Стефаника, одним із маркерів ідіостилу письменника є епітетна характеристика персонажів, предметних реалій, абстрактних сутностей. Про епітети у Стефаникових новелах чи не вперше написав тоді ще зовсім молодий дослідник Іван Ковалик, який в загальних рисах окреслив лінгвістичний аспект їх вивчення [4]. Дослідник характеризує низку епітетів із урахуванням означуваних слів, звернувши увагу на тому, що епітетну функцію здебільшого виконують прикметники, а зрідка – інші частини мови [4 : 402–403].

У небагатьох лінгвістичних розвідках йдеться про наявність у новелах багатьох загальномовних епітетів, низки народно-поетичних, діалектних та окремих індивідуально-авторських художніх означень [3], про епітети новеліста в контексті їх перекладу російською мовою [7]. Цікаві спостереження про Стефаникові епітети містять і літературознавчі праці [1; 2; 5; 6]. Однак до комплексного різнобічного дослідження системи епітетів Стефаникової художньої мови ще далеко. Такому дослідженню повинні передувати попередні емпіричні студії окремих питань, які слугуватимуть надійною опорою для системного різноаспектного дослідження усього корпусу епітетів. У цій статті ставимо за мету детально охарактеризувати систему художніх означень, які стосуються назв частин тіла персонажів та їх одягу, взуття й прикрас.

Виклад основного матеріалу. Семантико-тематичний розряд епітетів, які характеризують частини тіла, у новелах Василя Стефаника досить багатий і неоднорідний. У ньому виділяються прикметниково-означальні поля для емоційно-експресивної характеристики очей, волосся, рук, ніг, обличчя, губів, рота і т. ін.

Епітети, які характеризують очі, неоднорідні, оскільки одні із них виділяють і підкреслюють колір очей, інші через них відображають внутрішній психічно-емоційний стан людини, ще інші характеризують розмір очей, інші їх якості.

За кольористичною ознакою епітетами до соматизму очі є прикметники синій, сивий, темно-карий, чорний, блискучий, золотий: Сині нігті були як її сині очі і здавалося, що по лиці вандрує багато синіх очей, дивних, блискучих (Катруся), Очі були сині, а губи червоні (Мамин синок), Як коли би хотів рядом простелитися, як коли би добрими сивими очима хотів на віки закопати в серцях гостей свою просьбу (Камінний хрест), Очі темно-карі блукали під чолом <...> (Басараби), Лише четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу (Новина), <...> чорні очі відсували чоло вгору (Марія), І нічим Лесь не міг спертися тому світові, лише одними очима. І тому він ними, блискучими, змученими, так

ловився маленького каганця (Скін), Сонце показало пів золотого ока (Суд).

Внутрішній, психо-емоційний стан персонажа підкреслюють епітети до соматизму очі, зокрема веселі, страшні, безпритомні, мертві, блудні, кам'яні, померклі, немилосердні, здурілі, завзяті, горді, цікаві, індивідуально-авторський безсвітні: Очі його веселі <...> (Дорога), Роззявив очі страшні і безпритомні (Скін), Голову пережилила коло ніжки від стола і широкими, мертвими очима дивилася з укуса на хату (Сама саміська), Лежала на землі та дивилася блудними очима на хрест, що був у сволоці вирізаний (Сама саміська), Блимає той камінь мертвими блисками відбитими від сходу і заходу сонця і кам'яними очима своїми глядить на живу воду <...> (Камінний хрест), Старий дуже [мужик], з померклими очима (Озимина), <...> і дивилася на нього [ніч] сивавим, немилосердним оком (Палій), Всі жінки посхоплювалися з лав, гляділи на Марту здурілими очима <...> (Гріх), Завзяті, чорні очі віщували йому згубу (Злодій), І ходив я потім світі і гнувся <...> і чув на собі сотні гордих очей (Вечірня година), Як баба сиділа і заходила від кашлю, то вони [діти] всі дивилися на бабу цікавими очима <...> (Осінь), Розвів очі вже мертві й безсвітні (Скін).

Окремі епітети до соматизму очі виокремлюють інші ознаки – розмір, зволоженість або сухість, якість. Це прикметники великі, мокрі, сухі, добрі: Мати гляділа як кат, сівши на купу віна, а донька розхилила великі очі <...> (Мати), Старий Лазар росяним листком обтер свої мокрі очі <...> (Роса), Заридав сухими очима і впав (Дорога), Я вже і очий добрих не маю <...> (Дід Гриць). Окремі епітети комплексно, зусебіч характеризують соматизм очі, пор.: Очі мала великі, сиві і розумні (Басараби).

Образні означення до соматизму волосся (волос, коса, діалектне чупер) теж неоднорідні. Більшість із них фіксують колір частини тіла, названої ним. Такими є ад'єктиви сивий, білий, чорний: Потряс [Іван] сивим волоссям, як гривною кованою із сталевих ниток <...> (Камінний хрест), Досвітні пасма витягали сонце на землю, а Лазар потрясав сивим волоссям і <...> усміхався <...> (Роса), Лице зморщене, сині

губи, сухі руки, сивий волос – отака баба (Лист), Мовчи, не хлипай, бо ти сиві кіски обмичу <...> (Камінний хрест), Білі мотилі граються над ним [мужиком], кортить їх сісти на біле дідове волосся (Озимина), Здавалося, що той цвіт зростається з маминим білим волоссям і що роса з цвіту спадала на мамине лице (Вечірня година), Чорне волосся посивіло від інею <...> (Сон), Прив'язана [мама] чорним волоссям до чорної землі як камінь (Лан), В чорний чупер ховаються звізди, як у чорну хмару (Моє слово), Хмара куряви з-під борін засипала його сивий чупер на голові і на грудях (Сини).

Інший епітетний ряд соматизму волосся ґрунтується на увиразненні його якості, властивості. Це прикметники пустий, буйний, патлатий, нечесаний, гарний та діалектизм мнєкий: Тобі все недогода, а на Юрка нарікаєш, що має мнєкий волос. Бо також пустий волос, такий як у дівки меж пахами (Morituri), Він їх [квіти] рвав і затикав у свій буйний волос (Дорога), Траба, аби тьї дьидя у вечір підстриг, бо, аді, яке патлате волосє (Мамин синок), Квіти цілували його по чорнім нечесанім волоссю (Май), Гарне волосся плавало у крові (Стратився).

Епітети до соматизму рука (руки) характеризують позначувану ним частину тіла за її зовнішнім виглядом – грубий, сухий, товстий: Грубими руками оті писарі обходили з кожного боку, відки би найліпше їм почати (Підпис), Лице зморщене, сині губи, сухі руки, сивий волос – отака баба (Лист), Глянула на образи. Там був голий янгол, що тримав у товстих руках дві червоні рожі (Янгол), Катруся лежала нерухомо. Водила сухонькою рукою по твари (Катруся). До них примикають кольористичні епітети синій, чорний: Хрестилася синіми руками (Святий вечір), А він спав спокійно, а чорні ноги і чорні руки виглядали як прироблені до його цеглястого тіла (Май). До цієї групи належать і епітети великий, маленький: Чорними долонями стручували [люди] піт з чола і великими руками ловилися землі (Дорога).

Інше прикметниково-означальне поле утворюють епітети до соматизму рука, які засвідчують і виділяють внутрішні якості позначуваної ним частини тіла людини – закостенілий, веселий, тяжкий, залізний, а також діалектний

моцний: <...> а руки закаменіли будут з непам'єти сіяти на сміх панам, що спацірують яру пшеницю по камінню (Вона – земля), Руки такі чиняться веселі, аж скачуть тай без вас, без вашої причини, самі такі (Басараби), І від тяжкої руки Господа милосердного я пробував свою кров, діти мої, забрати в мир хрещений (Вона – земля), Взяв мене на свої руки і я цілував кожного з них у залізну руку (Давня мелодія).

Прикметникові означення лівий, правий, жінчиний до соматизму рука є логічними епітетами: Нашильника не потребував, бо лівою рукою спирав, може, ліпше, як нашильником (Камінний хрест), Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і <...> слова не годен був заговорити (Камінний хрест), І натягав шкіру на жінчиній руці і показував людям (Камінний хрест).

Епітети до соматизму ноги стосуються їх фізичного стану: Як рана ноги, бо покалічені, посічені, поорані (Лан), Як старий жовняр деревляними ногами блукає, так я блукаю (Моє слово), Не землю всю, але душу бим продав, абим кровавими ногами зайшов до вашого гробу (Сини). Кольороназви чорний, синій, блискучий використані як художні означення, які акцентують увагу на зовнішніх ознаках денотата соматизму ноги: А він спав спокійно, а чорні ноги і чорні руки виглядали як прироблені до його цеглястого тіла (Май), Показала ноги сині і блискучі, ек скляні бервена (Святий вечір). Ще один епітет фіксує вікові характеристики ноги: Далеко би йти, кров буде течи з хлоп'ячих ніг, сліди червоні... (Марія).

Художні означення до соматизму голова стосуються її інтелектуальних особливостей (вчена, хлопська), кольору волосся (сива), розміру (маленька), пошкодження (розбита): Мой, жиде, ти вчена голова та тому з нас шкіру лупиш... (У корчмі), Хлопська голова не до письма, а зад не до крісла (Палій), Плач і колія відкидали сивою головою, як гарбузом (Стратився), То він потряс сивою головою попід чорні, кінські гриви та кричав дальше <...> (Сини), А моя голова, от яка маленька, ще й обстрижена <...>, Він показував на

Федька Продана, що лежав із розбитою головою на снігу (Суд).

Епітетна характеристика лица, обличчя персонажа може виражати його внутрішній стан або поєднувати внутрішній стан із його зовнішніми та іншими ознаками, пор.: А Бог вас карає, бо ви маєте дітьми тішитися і зеленим колосом по веселім лиці гладитися (Басараби), Лице смагляве, застрашене, якби діточе (Басараби), Мізерне її лице вдивлювалося в подерті сорочки і було безрадне (Осінь). Трапляються в новелах В. Стефаніка епітети до діалектного соматизму твар, що передають внутрішній стан персонажа: Тоді тварі їх робилися помучені і пригноблені (Осінь).

Епітети зморщений, спечений, спалений вітром, покровавлений до соматизму лице, обличчя характеризують позначувану ними частину тіла людини за їх примітними зовнішніми ознаками: Краски веселки грали по зморщенім лиці (Сама саміська), Лице зморщене, сині губи, сухі руки, сивий волос – отака баба (Лист), І вони виходили з хати зі спеченими обличчями, які сонце довгі роки пражило <...> (Morituri), <...> а лице, спалене вітром, поцегліло (Сон), Сорочки на них подерті, лица покровавлені (Злодій).

Кольороназви переважають як художні означення до соматизму губи: Білими губами упівголос буду вам казати за себе (Моє слово), Відкинула від рота жмут сивого волосся, роззявила білі губи, аби надихатися (Гріх), Очі були сині, а губи – червоні (Мамин синок), Лице зморщене, сині губи, сухі руки, сивий волос – отака баба (Лист). У цій групі епітетів трапляються й такі, які вказують на фізичний стан губів: Спалені губи з трудом розривала та білим язиком їх зволожувала (Сама саміська).

До соматизму язик засвідчено епітети-кольороназви: Вивалив чорний язик, запхав пальці в рот, аби голос з горла вивести (Скін), Спалені губи з трудом розривала та білим язиком їх зволожувала (Сама саміська).

Соматизм кості, кістки (переносна діалектна назва корса) мають художні означення, які відображають зовнішні ознаки денотата, зокрема його колір (білі), розмір (дрібонькі), вік (старі), фізичний стан (дрихлаві, розтресені): Діти мої, сини

мої, де ваші кістки білі? (Марія), Походи трохи по нім мінуту, дві, тай готовий, ребра потерті на форост, бо то біленька кістка, як папір (Злодій), Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися вкупі? (Новина), Старі кости, як стара верба: на вогонь добрі, а з кіньми бігати ні до чого (Сини), <...> а трава не могла виссати того болю, що запікея в старих костях (Палій), Та якого дідька болиш, ти стара корсо, хрупаш у кождім замку, кривуле? (Сини), Я зробок – ціле тіло мозіль, кости дрихлаві, що заки їх рано зведеш докупи, то десіть раз йойкнеш! (Камінний хрест), А хоть бисте про мене і зараз всіма дорогами по селу порозбігали си <...> хоть ні тегніт всіма дорогами по груді та закопайте розтресені кісточки по нечистих місцях селом, то вже я лекшу муку буду мати, як тепер (Гріх).

Епітети до соматизму тіло (туловище) стосуються різних оцінок його денотата, зокрема, з погляду кольору (цеглястий), наявности на ньому одягу (голий), фізичного стану (міцний, зболений, живий, гиркий), віку (молодий), моральности/аморальности (брудний): А він спав спокійно, а чорні ноги і чорні руки виглядали як прироблені до його цеглястого тіла (Май), А жандар обшукав його до голого тіла, перевернув хату догори ногами тай сів (Дурні баби), Її біломережані рукави радуються, що покривають її міцне тіло (Давня мелодія), Беріт її полегоньки, бо в неї тіло дуже зболене (Палій), Гірко воно, як живе ще тіло обростає коров та стає стовпом (Дід Гриць), То вже вам буду сповідати си, бо видите, якам суха, то в найбільше деревище не влізуси і таке гирке тіло земля не годна пролигнути (Гріх), Тай вона своїм молодим тілом хилиться до кужіля (Нитка), А спав я у наймленій хаті посеред брудних туловищ, сплетених розпустою (Моє слово).

Поодинокі епітети в новелах В. Стефаника засвідчено до соматизмів чоло, зуб, рот, долоні, ясна, борода, горло, груди, коліна, палець, плечі, черево, очі, вуса, п'яти, жила, хвіст: Встає Франко з таким ясным чолом <...> (Дід Гриць), Очі його веселі, а чоло ясне <...> (Дорога), Тома, чоловічок маленький, сухий, з довгим чорним чупром, що спадав лагідними, гладкими пасмами на широке чоло (Басараби),

Василь розняв рот і показав цілий ряд білих зубів (Morituri), <...> і Василеві на хорий зуб оставили зо два килішки (Morituri), Гого цілий рот кєрвавий і руки? (Діточа пригода), Чорними долонями струшували піт з чола <...> (Дорога), <...> та намацував язиком порожні ясна (Червоний вексель), Та в тебе, Миколо, така тверда борода, що я борше би дикю свиню віголив та пустив до церкви, ніж тебе (Morituri), Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами <...> (Камінний хрест), Гураган давньої мелодії з дужих грудей (Давня мелодія), <...> їх сон святий, бо їх Бог взяв на свої коліна, на колінах божих вони ростуть (Роса), Баба боронилася. Великим пальцем тикала до середнього і хотіла так донести до чола, аби перехреститися (Сама саміська), А ми, Даниле, оба покушімо цієї гиркої та може старі наші плечі від землі відвернут си вгору (Вона – земля), Заки дійдуть додому, то пазухи їм мощно повіддуваються, а черева їх стануть чорніські від пороху (Вістуни), Сині нігті були, як її сині очі <...> (Катруся), З його білих вусів курилася іронія (У нас все свято), Бігли вдолину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових (Камінний хрест), <...> а ліва рука Івана обвивалася сітою синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі (Камінний хрест), З-під печі виліз чорт із довгим хвостом тай сів коло баби (Сама саміська).

Розмаїту групу епітетів у новелах В. Стефаніка становлять ті, які є художніми означеннями до назв одягу, взуття, прикрас чи їх частин. Епітетна характеристика назв одягу ґрунтується на його різних ознаках. Чи не половина художніх означень цієї семантико-тематичної групи стосується кольору предметів одягу, їх частин: білий, синій, червоний, зелений, сивий, рудий, вогневий.

Із кольороназв найбільш поширеним епітетом до назв одягу виявився прикметник білий і похідні від нього: Дайте мені, каже, білу сорочку, дайте чистої води, абим умив си тай бувайте здорові (Сини), Я з сестрою у білих сорочках сиділи на печі (Давня мелодія), Аби їм голову у суботу змити, а в неділю білу сорочку аби дати (Лист), Я пішов від мами у біленький сорочці, сам білий (Мое слово), У біленьку мережену сорочку, у пояс вишиваний та в капелюх із павами його убирав (Стратився), Аді,

приніс-сми вам хліб тай горівки крішку, тай білу drankу, та обійдіт собі свѣята по-божому (Святий вечір), А як був молодий, то мусів підкочувати білі штани, йдучи від дівки, щоби мама не сварила <...> (Роса), Спереду обдертий хлопчик із біленьким коміром під шиєю (Похорон), Та як це стара вчула, то я зараз видів, шо смерть обвила си коло неї білим рантухом (Сини), Знов пускає рантух, який же біленький, як сніг (Діточа пригода) та ін.

Неодноразово використані й епітети червоний, синій, сивий: Як заплату я діставав від кожного грейцар, а як моя долоня не могла змістити кілька грейцарів, то мама забирала їх у червону хустку (Давня мелодія), Та кожна з них у червоній платині (Дурні баби), Йшла така велика лава в червоних стяжках, шо всі вступалися з дороги (У нас все свято), Виймала червоні чоботи (Янгол), Мой, старий, каже, але аби ти видів, який козак наш Тома, у сивій кучмі, у синих гачах<...> (Роса), Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми та на сине сукно <...> (Роса), Він ішов зі старою, згорблений, в цайговім сивім одінню <...> (Камінний хрест), У такім місті живе маленький панок <...> Сам сивий уже, в сивім капелюсі і сивій одежі (Такий панок) та ін.

Інші прикметники кольористичної семантики як епітети не набули такого поширення, як уже проаналізовані: Відси летіли на бабу їздці. У зелених кабатах, із люльками в зубах, на червоних конях (Сама саміська), Чорне волосся посивіло від інею, руда сардачина побіліла <...> (Сон), Отак сидиш допізна з молодими парубками, байка іде така безконечна і страшна, шо святі на образах ховаються у свої яскраві шати (У нас все свято), Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми та на сине сукно та на вогневі сорочки <...> (Роса).

Низка епітетів до назв одягу увиразнюють оздоблення названих ними реалій, зокрема писаний, вишиваний, гаптований, мережаний: Аби його ніхто не бачив, шо плаче, то ховав голову у писану тайстру (Стратився), Плачучи убирав сина на смерть. У біленьку мережану сорочку, у пояс вишиваний та в капелюх із павами (Стратився), А вони поставили два хліби, один верх другого, сперли коло них малюнок, виймили вишивані та гаптовані хустки, та докола прикрашали (Марія), Її біло-

мережані рукави радуються, що покривають її міцне тіло (Давня мелодія).

Увагу до загального зовнішнього вигляду одєжі привертають епітети до слів, якими номіновано предмети одягу, такі, як гарний, найкращий, добрий, чистий, брудний, тоненький, діалектні файний, порьидний: Давала чоловікові щораз менше їсти, не дуже допирала сорочку, відпорювала гарні прошивки та пришивала старі до сорочки <...> (Червоний вексель), <...> то як напали пани на того газду, то вівезли відти шос сім фір найкращої одєжини (У нас все свято), <...> бо, видите, приходе з дзвінками пани та всю одєжину хапают, котра добра, а коло церкви стоїт наш вартівник (У нас все свято), Вона вже тоді рвалася, як мені мама мили ноги і чисті онучки видирали з старої сорочки (Вечірня година), А сопілка висотує з грудий такий сум, що молоді парубки хилять дуже широкі плечі додолу і брудними рукавами обтирають сльози <...> (У нас все свято), Вережиха своїм костуром сягала з грядок шовкові хустки та спідниці та тоненькі черевички <...> (Мати), Мама таку файну сорочку і поясок даст (Мамин синок), Аби-с мала порьидний чобіт на носі, бо то Бог знає, ци я вперед умру, ци ти (Янгол).

Епітети подертий, діалектний здривілий фіксують зношеність одягу, взуття: Мізерне її лице пильно вдивлювалося в подерті сорочки і було безрадне (Осінь), Сорочки на них подерті <...> (Злодій), Дес я беру воду з керниці, а він дес на самім споді у такі подерті кожушині, шо Господи (Стратився), Але Митрові вже остогидло борикатися із здривілими чобітьми (Осінь). Близькі до них епітети новий, старий, тогідний, які доповнюють стан предмета одягу вказівкою на його часовий модус існування: Дяк книжки накупив, ще й нову бунду собі справив за одним заходом (Давнина), Коло нього сиділа його жінка, тримала новий капелюх у руках і питала <...> (Суд), Вона [нитка] вже тоді рвалася, як мені мама мили ноги і чисті онучки видирали з старої сорочки <...> (Вечірня година), Таке старе шкурате, що постола тогідного не полатаєш (Озимина).

Окремі епітети до назв одягу увиразнюють матеріал, з якого виготовлено предмет одягу (шовковий) або спосіб його набуття (крадений, рабований): Вережиха своїм костуром сягала з грядок шовкові хустки та спідниці <...> (Мати), То як моя

Катерина жила, то по сто вас приходило на день, аби казати, що вона цілому селови принесла ганьбу <...> що курвилася в жидівських перинах і дзуркотіла краденими перлами (Мати), Лиш дивіт си, козаки, чи мило то буде цьому образови, як ви єго вберете у рабоване жидівське плаття (Марія).

Деякі епітети до назв одягу вказують на належність означуваних предметів – жіночий, мамин, або кому вони властиві – панський, колійницький, хлопський, козацький, парубоцький, шлюбний, пор.: Митро латав жіночі чоботи (Осінь), Я скинув мамину сорочку (Моє слово), Молодий був, вуси добре підкручував вгору, убрання мав панське сине <...> (Червоний вексель), Парасочка зав'язала їх [гроші] у вузлик, а гроші на трактамент всипала йому в кишеню, бо вбрався в колійницьке одіння (Червоний вексель), Щоправда, то нашла на чоловіка два хлопські одіння, на свята і на будень <...> (Червоний вексель), Та тут же, в тій хвилі зірвався один з них, сивий уже, скинув із себе одіж козацьку; був без сорочки (Марія), Великі [чоботи] були його парубоцькі, шлюбні, ще з молодих літ газдування (Давнина) і т. ін.

Висновки. Таким чином, проаналізовані епітети відзначаються великим розмаїттям. Епітети до соматизмів та назв одягу підсилюють виразність і образність зображуваних частин тіла та одягу персонажів. Вони дають змогу новелістові коротко, точно і об'єктивно охарактеризувати означені поняття. Поетичність описаних художніх означень ґрунтується на її пошуку у простому, буденному, звичному, не випадково великий пласт їх становлять загальномовні. Діалектні епітети відбивають неповторний колорит покутського говору в художньому означуванні реалій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Василь Стефаник у критиці та спогадах. – Київ: Дніпро, 1970. – 482 с.
2. *Грицюта М.С.* Художній світ В. Стефаника. – Київ: Наукова думка, 1982. – 200 с.

3. *Каспрішин З.* Епітет у новелах В.С. Стефаника. Василь Стефаник і українська культура (тези). – Івано-Франківськ, 1991. – Ч. II. – С. 40–42.
4. *Ковалик І.* Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці. – Львів – Івано-Франківськ, 2008. – Ч. II. – С. 397-403.
5. *Лесин В.М.* Василь Стефаник – майстер новели. – Київ : Видавництво художньої літератури “Дніпро”, 1970. – 330 с.
6. *Микуш С.Й.* Вивчення поезики Василя Стефаника. – Львів, 2011. – 174 с.
7. *Стецьук М.* Епітет Василя Стефаника крізь призму різночасових російськомовних перекладів // Молодь і ринок. – 2013. – №3 (98). – С. 84–88.

**EPITHETIC CHARACTERISTIC OF THE NAMES OF BODY PARTS
AND CLOTHES OF THE CHARACTERS IN THE SHORT STORIES OF
VASYL STEFANYK**

Vasyl Greshchuk, Valentyna Greshchuk

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Department of Ukrainian Language, Department of General and
German Linguistics
street Lesya Ukrainka 1, apt. 3, 76018, Ivano-Frankivsk
tel. : 0505191867; 0506879363
e-mail: vasyl.greshchuk@pnu.edu.ua; valentyna.greshchuk@pnu.edu.ua*

The article analyzes the epithets of the names of body parts and clothing of the characters in the short stories by Vasyl Stefanyk. The analysis of epithets is done considering the denoted items. It is established that the artistic definitions of this semantic-thematic category are marked by richness and diversity. Most of them are common language epithets and with their help the novelist briefly, accurately and objectively described the denoted concepts. Dialectal epithets reflect the unique flavor of Pokuttia dialect in the artistic definition of realities.

Keywords: epithet, artistic definition, V. Stefanyk, somatic names, names of clothes.

**ДИНАМІКА СЛІВ НА МАКРО-, МІКРО-
ЗА ЛЕКСИКОГРАФІНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ПОЧАТКУ
XX-ого – ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ XXI СТОЛІТЬ**

Ірина Кочан

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1/233, 79001, Львів, Україна,
тел.: (032)239 43 55
e-mail: kim1950@i.ua*

Здійснена спроба прослідкувати фіксацію слів з цими компонентами в авторських й академічних словниках як загальномовних, так і вузькофахових, що виходили на різних теренах України упродовж одного століття, що дало можливість побачити не лише кількісні, а й якісні зміни в лексичному складі української мови щодо запозичених лексем, їхнього пристосування до законів термінотворення української мови.

Ключові слова: іншомовна лексика, компоненти макро-, мікро-, термінологія, термінотворення, українська мова.

Як відомо, мова постійно перебуває в розвитку: оновлюються її словниковий склад, з'являються нові поняття, які потребують своїх найменувань, розширюється спектр уживання тих чи інших лексем, відбувається їхня міграція зі спеціального слововжитку в загальномовний і навпаки. Окремі слова розширюють або звужують свої значення, відходять у пасив або починають своє нове життя в дещо видозміненому вживанні.

Спробуємо продемонструвати ці процеси на прикладі слів з компонентами **макро- і мікро-**.

Стан вивчення питання. Слова з міжнародними компонентами були у полі зору багатьох мовознавців: О.К. Безпояско, К.Г. Городенської, Є.А. Карпіловської, Н.Ф. Клименко та багатьох інших. Окремі слова з макро-, мікро- досліджували А. Москаленко [8], В. Олексенко [12],

Г. Чернецька [20] тощо. У переважній більшості це слова-терміни, які у різних наукових галузях, тому їх розглядають у кожній дисертації, присвяченій опису тієї чи іншої терміносистеми. Можна вважати, що ці запозичені елементи універсальні. Вони поєднуються як зі запозиченими, так і з національними основами. Порівняймо: макрознімок, макроприлад, макрозернистість, макровиклик, макрооголошення, макровизначення. Однак більшість слів з цим компонентом можуть бути повністю запозиченими, бо прийшли в нашу мову готовими, а не творилися в ній. Розглянемо їхню динаміку за лексикографічними працями різного часу.

Мета дослідження. Прослідкувати у хронологічному аспекті появу слів з цими іншомовними компонентами, з'ясувати значення таких лексем, їхнє фіксування та опис в українських лексикографічних працях, синтагматичні та парадигматичні особливості, статистику.

Виклад основного матеріалу. Компонент макро- походить від грецького слова $\mu\alpha\kappa\rho\acute{o}\varsigma$ – великий, довгий. В “Етимологічному словнику української мови” зазначено: **макро-**—перший компонент складних слів – наукових термінів із значенням ‘великий’ типу макроклімат, макромолекула, макрорайон, макроспора, макроструктура [5, т 4 : 368]. Оскільки компонент запозичений, то шукатимемо слова з ним саме у словниках чужих або іншомовних слів різних років вилянь, а також у загальнономовних словниках.

“Словарик” В. Доманицького (1906) зовсім не містить слів з цим компонентом. “Словник” З. Кузели (1918) має лише два слова з макро-: макробіотика і макрокосм. **Макробіотика** – грец. наука про те, що треба робити, щоби довго жити [7]. У Г. Голоскевича також два слова: макрок(ц)ефал, макрокосм [3: 204]. “Словник чужомовних слів” (1932) (а це вже державне, а не приватне видання) збільшив кількість таких слів до 13. Крім уже зазначених, до нього увійшли ще слова: макробії, макрокефал, макрокосмологія, макрологія, макроподи, макроптери,

макросомія, макроспорангій, макроспора, макроцефалія і макроцист [1: 245]. До речі, у цьому словнику компонент “**макро**” визначено як “приросток, що в складних **грецьких** словах означає: більше, довше; більший, довший). Напр.: **макробії**, грец. – у грецькій міфології – фантастичний нарід, що довго жив; **макрологія**, грец. – багатомовність; **макроподи**, грец. – гризуни з довгими задніми ногами; **макроптери**, грец. – довгокрилі комахи; **макросомія**, грец. – велетенський зріст; **макроцист**, грец. – рід людської водорості.

Авторський “Словник” О. Скалозуба (1933), що вийшов у Коломиї, містить шість слів: макробіотика, макрокефалія, макрокосмос, макроптеричний, макроскопійний, макрот [18: 217]. Напр.: **макроптеричний** (грец.) – довгокрилий; **макрот** (грец.) – людина з довгими вухами.

Зазначимо, що більшість слів вже стали архаїзмами і сучасному носію мови зовсім не відомі або звузили своє уживання.

У тлумачному “Словнику української мови” (1970–1980) – 9 слів з цим компонентом [21 : 4 : 603–604]. Однак спеціальні словники того часу охопили більшу кількість таких лексем. Зокрема у “Російсько-українському технічному словнику” (1961) зафіксовано 30 слів. У “Словнику іншомовних слів” (1985) є 26 лексем, оскільки там описано слова, що мають чужомовне походження. В “Орфографічному словнику українських медичних термінів” (1994) є 39 професійних лексем і споріднених з ними слів, які живляються в науковій і практичній медицині. Словники наукової термінології (1994, 1996, 1998) подають 115 номінацій. Деякі з них (23 слова) зафіксував “Великий тлумачний словник сучасної української мови” (2007).

У сучасних словниках вже не подають такі терміни: макрологія (багатомовність), макроптери (довгокрилі комахи), макроптеричний, макрот (людина з довгими вухами), макрокосмологія (наука про всесвіт) тощо.

Натомість знаходимо нові лексеми: макрокінознімання, макроконтекст, макролінгвістика, макросегмент, макроситуація, макротекстологія, макротопонім,

макротопонімія, макротопоніміка, макрофонема; макрокоманда, макрокорозія, макротурбулентний, макротурбуленція, макроциклоліт; макромодель, макрополе, макропористість, макроструктурний, макротвердість, макроім'я, макрокод, макрокоманда, макрооголошення, макровизначення, макропроцесор, макророзширення, макроскопічний, макроструктура, макротрасувальник, макрорівневий, макрорівнева модель, макрофункція, макроелемент, макромова, макрокомірка, макрочарункатошо, де все активніше компонент поєднується з національними основами.

Слова з компонентом **макро-** позначають:

1) **наукові галузі (вчення):** макробіотика, макрогеометрія, макроекономіка, макрокінетика. Напр.: **макрокінетика** – розділ хімічної кінетики, що вивчає вплив процесів перенесення речовини (маси), тепла та електричного заряду на швидкість хімічних реакцій [20 : 407]; **макроекономіка** – економічна наука, що вивчає взаємозв'язки і пропорції розвитку народного господарства в цілому і окремих його галузей [Там само];

2) **процеси:** макроеволюція, макроскопія, макрофотографування. Напр.: **макроеволюція** – процес еволюції організмів всередині роду, родини та інших систематичних категорій, вищих за вид [2: 505]. **Макроскопія** – вивчення об'єктів простим оком [Там само];

3) **частини флори і фауни:** макроглія, макромолекули, макрофауна, макрофаги, макрофлора, макроцитоз, макроспора, макроспорангій, макроспорофіл. Напр.: **макроглія** (від макро... і грец. *glia* – клей) – один з видів нервової тканини тваринних організмів, складова частина нейроглії. Виконує опорну та живильну функції; **макрофаги** (від макро... і грец. *fagos* – пожирач) – група клітин у тваринному організмі, здатних до активного захоплення та перетравлювання бактерій та чужорідних або токсичних для організму частинок; **макроспори** – органи деяких спорових рослин, що дають тільки жіночі “заростки” [1: 245];

4) **будову:** макроструктура, макромолекула, макрорельєф. Напр.: **макромолекула** – сукупність великої

кількості атомів, з'єднаних хімічними зв'язками [2: 505]; **макроструктура** – будова твердих тіл, яку можна спостерігати простим оком або за незначного збільшення з допомогою лупи [Там само]; **макрорельєф** – великі форми рельєфу (гірські хребти, плоскогір'я, низовини), що визначають загальний характер будови земної поверхні [Там само];

5) **ознаки, властивості, якості:** макропористий, макроскопічний. Напр.: **макропористий** – що має велику пористість [Там само]; **макроскопічний** – якого можна бачити простим оком [Там само];

б) **стосунок до того, на що вказує основа:** макромолекулярний – стосовний до макромолекули, макромолекул та їх вивчення [Там само].

Окремі терміни позначають назви знаряддь праці: **макроліти** – великі за розмірами, здебільшого прикріплювані до дерев'яних або кістяних держаків, кам'яні знаряддя (свердла, сокири, кирки-мотики), що їх застосовували за мезоліту та неоліту [2: 505]; види риб: **макроподи** – рід тропічних і субтропічних риб підряду лабіринтових; деякі види розводять в акваріумах [Там само]; систему: **макросистема** – фізична система, що складається з макротіл, доступних для сприймання органами чуттів [Там само]; зображення: **макрофотографія**, природні фактори: **макроклімат**; зразки: **макрошліф**; методи: **макрографія** – метод дослідження поверхні металу за допомогою фотографій чи малюнків у натуральну величину або трохи збільшених [21: 407]; осіб за певною ознакою: **макроцефал** – людина з ненормально великою або видовженою спереду назад головою [1: 505].

Деякі терміни по-різному трактуються у словниках, скажімо, макроекономіка у “Словнику іншомовних слів” – це наукова галузь, а у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” – система галузей і сфер.

Полісемічним є слово макросвіт – 1) світ дуже великих фізичних величин; 2) перен. Про дійсність, що оточує людину, людей [2 : 505].

Синтагматика властива лише окремим термінам: макрофаг (гліальний, осілий, вільний) – уточнюються клітини сполучної тканини за способом перебування в організмі; макроглюсія (амілоїдна, бластомікотична, лімфангіоматозна, сифілітична, туберкульозна), макроенергетичний (зв'язок, з'єднання).

Окремі терміни входять у відношення синонімії: макрофагоцит – макрофаг, макросегрегація – макроліквіація, макрогамія – гологамія, макросомія – гігантизм, макробіот – довгожитель.

Крім цього, у терміносистемах наявні й антонімічні пари змішаного зразка, де антонімічні відношення побудовані на протиставленні перших компонентів складних слів при однакових других. Зокрема, усічені основи макро-, мікро- містять ознаки протилежності розміру, вираженого другим компонентом: мікроструктура – макроструктура, мікросистема – макросистема, мікромолекула – макромолекула, мікросвіт – макросвіт.

У всіх наведених словах компонент **макро-** виступає першою складовою частиною, переважно у поєднанні з л а т и н с ь к и м и: макроструктура, макротурбуленція, макрофункція, г р е ц ь к и м и: макроекономіка, мікросистема, а н г л і й с ь к и м и: макроконсумент, мікропроцесор, ф р а н ц у з ь к и м и: макрорельєф, макромолекула, макрокоманда тощо.

В окремих випадках поєднується і з національними основами: макронеоднорідність, макрознімок, макроім'я, макровизначення, макровиклик, макрооголошення, макророзширення, макрорівневий, макрокомірка, макрочарунка.

Більшість запозичених слів являє собою поєднання різних пре- і постпозиційних блоків, напр.: двох (макро- + цефал, макро- + цефал(ія), макро- + кефал, макро- + кефал(ія)).

“Словник чужослів” П. Штепи містить три слова з компонентом **макро-**: макродактиль, макрокосм, макроцефал [25 : 177]. Автор подає до них такі українські еквіваленти:

макродактиль – довгопалий; макрокосм – всесвіт; макроцефал – великоголовець [Там само].

Усього розглянуто 148 слів, з них 130 іменників і 19 прикметників (макробіотичний, макрогеометричний, макрогомогенний, макрографічний, макроенергетичний, макроергічний, макрозернистий, макрокристалічний, макролецитальний, макромолекулярний, макронеоднорідний, макропористий, макрорівневий, макросейсмічний, макроскопічний, макроструктурний, макротвердий, макрофагальний, макроциклічний). Слів інших частин мови не виявлено.

Усі розглянуті слова з препозиційним компонентом є термінами різних галузей знань: **біології**: макробентос, макрогамета, макрогаметоцит, макрокефал, макрокефалія, макроклімат, макроконсумент, макромери, макронуклеоз, макроорганізм, макроспора, макроспорангій, макроспорофіл, макроспороцит, макрофаги, макрофауна, макрофіл, макрофіти, макрофітофаг, макрофлора, макроеволюція, макроелементи; **ботаніки**: макрогаметангій, макрогаметофіт, макрогаметоцит, макрогамети, макрогамія, макрогеохора, макрозооспори, макрокомідія, макроконсументи, макромери, макромолекули, макросклеріди, макросоми, макро-спора, макроспорангій, макроспорогенез, макроспорофіл, макрофанерофіти, макрофілія, макрофіти, макроценози, макроциста, макроцистиди, макроцити, макроелементи, **медицини**: макрогематурія, макрогамета, макрогенітосомія, макрогенія, макрогірія, макроглобулін, макроглобулінемія, макроглюсія, макродактилія, макродентія, макроеритробласт, макрокардія, макрокорнея, макроліти, макромастія, макромелія, макромолекула, макроніхія, макропланія, макроподія, макропсія, макроскопічний, макроскопія, макросомія, макростомія, макротія, макрофаг, макрофагія, макрофагоцит, макрофалангія, макрофалос, макрофонія, макрохейлія, макрохейрія, макроцефалія, макроцит, макроцитози; **техніки, хімії, фізики, математики**: макроаналіз, макроасемблер, макрогеометричний, макрогеометрія, макрографічний, макрознання, макрознімок, макрокінетика, макрокінематографія,

макроклімат, макрокомірка, макрокорозія,
макрокристалічний, макролікація, макро модель,
макромолекула, макрооб'єкт, макроприлад,
макрорадіографія, макросвіт, макросегрегація, макросейсм,
макросейсмічний, макроскопічний, макроскопія,
макрознімок, макроструктура, макротвердість, макрофізика,
макрофотографія, макрофотознімок, макрофотографування,
макрошліф, макроелемент.

Словники нових термінів та інновацій зафіксували новотвори: макросимптоми, макродоба, макрокрапелька, виявлені у публіцистиці та художній літературі.

У лексикографічній праці “Нові слова і значення” є ще макромеджмент, макросоціологія, макросоціологічний [11:142]. Тобто компонент має певну продуктивність, хоча і не виконуєдейктивноїфункції.

Останнє десятиліття розширило рамки уживання слів з цим компонентом і засвідчило його в нових словах у публіцистичному та побутовому мовленні: макродепресія, макронезбезпека, макронезбо тощо [9; 10].

Протилежним до **макро-** є компонент **мікро-**

Компонент **мікро-** походить від грецького слова *μικρός* (малий) і означає: а) малий, найдрібніший, напр.: мікровибух, мікрівібрація, мікродоза та інші;б) пов'язаний з вивченням або вимірюванням дуже малих предметів, величин, явищ, напр.: мікроаналіз, мікрогеометрія та інші [22: 4 : 733] і є першою частиною складних слів.

В “Етимологічному словнику української мови”: **мікро-** – перший компонент складних слів, що означає “дуже малий” (напр.: мікронкіжка), “пов'язаний з вивченням дуже малих предметів” (напр.: мікроаналіз), “мільйонна частка одиниці міри, названої другим компонентом слова” (напр.: мікроампер) [5 : 474]. Крім цього, подані ще такі слова: мікроб, мікрон, мікроскоп, мікрофон [Там само].

На думку А. А. Москаленка, цей компонент з'явився десь у XVII ст. Першим зафіксованим у словниках словом на мікро- було мікроскоп. У XIX ст. таких слів було вже понад 50. “В українських загальнономовних словниках до кінця XIX ст. іншомовні слова з першим компонентом мікро-

здебільшого передавалися словами-кальками. Наприклад, мікролог передано словом дрібничкар, мікромметр – дрібномір, мікроскоп – дрібногляд, дрібновид, мікроскопічний – дрібновидний” [8]. Лише на початку ХХ ст. перестали передаватися кальками, однак у словниках, що вийшли до 1933 року, такі слова нерідко поряд із кальками мали українські паралелі, напр.: мікроскоп – мікроскоп, дрібногляд, мікроцефал – мікроцефал, малоголів, малоголовий. Після 1933 року в словниках української мови до іншомовних слів цієї структури паралельні слова-кальки вже не подавалися.

Лексеми з міжнародними компонентами фіксують і перші україномовні словники іншомовних слів. У “Словарику” В. Доманицького є мікроби, мікроскоп, мікроскопічний [4 : 72]; „Словник” З. Кузелі (1918) містить 8 слів з компонентом мікро-: мікроби, мікрокосм(ос), мікромметр, мікрон, мікроскоп, мікроскопійний, мікрофон, мікрофотографія [7: 202]. У Г. Голоскевича (1929) – 13 слів: мікроб, мікробактеріологічний, мікробіолог, мікробіологічний, мікробіологія, мікрокок, мікрокосм, мікромметр, мікроорганізм, мікроскоп, мікроскопічний, мікрофон, мікрохемія [3: 214]; “Словник чужомовних слів” (1932) містить 28 лексем, а саме: мікроб, мікробіологія, мікрографія, мікрозома, мікрокефал, мікрокефалія, мікрокок, мікрокосм, мікроліти, мікромметр, мікрометрія, мікромліметр, мікрон, мікроорганізми, мікропіле, мікропсія, мікроскоп, мікроскопічний, мікроскопія, мікроспорангій, мікроспори, мікросиметр, мікромтом, мікрофон, мікрофотографія, мікрохемія, мікрохронометр, мікроцефалія [1 : 261–262], а 1933 року – 12 слів: мікроби, мікробіольогія, мікрокефал, мікрокефалія, мікрокок, мікрокосмос, мікромметр, мікрон, мікроскоп, мікроскопічний, мікрофон, мікрохронометр [18 : 233]; 1938 року – три: мікроскоп, мікроскопічний, мікрофон [6 : 179].

У “Російсько-українському технічному словнику”(1961) зафіксовано 135 слів. У “Словнику української мови” (1970–1980) – 70. У “Російсько-українському словнику ботанічних термінів”(1962) – 42 одиниці. “Словник іншомовних слів”

(1974) має 78 слів. В “Орфографічному словнику українських медичних термінів” (1994) є 99 слів. “Великий тлумачний словник” подає 141 слово.

Серед знайдених слів спостерігаємо тенденцію до все поєднання з національними основами: мікровага, мікрворсинки, мікродобриво, мікродослідження, мікрознімок, мікрознімання, мікростійкість, мікропаєння, мікролютування, мікропам’ять, мікроперемикач, мікропереривання, мікропора, мікрорізьбяр, мікросмужковий, мікрохвилі тощо.

А також правобічну синтагматику: мікропольові досліді, мікрокультура гриба....

У “Словнику лінгвістичних термінів” є слово **мікролінгвістика** – галузь мовознавства, яка вивчає зв’язки, взаємовідношення і протиставлення всередині мовної системи [с. 128].

У деяких нових словах компонент мікро- почав уживатися ще й у значенні “дуже тонкий”, напр.: мікродріт – дуже тонкий дріт.

Слова з компонентом мікро- позначають:

1) **одиниці вимірювання:** мікроампер, мікробар, мікроват, мікрвольт, мікрогенрі, мікродин, мікродина, мікрокулон, мікрон, мікромілімет, мікроньютон, мікроом, мікропаскал та ін.. Напр.: **мікроампер** – одиниця сили електричного струму [20 : 540]; **мікробар** (від мікро... і грец. бар²) – одиниця вимірювання тиску; позначається мкрбар; дорівнює 10⁻⁶ бара [Там само];

2) **прилади, пристрої, інструменти:** мікрометр, мікроманометр, мікрокатор, мікроманіпулятор, мікромодуль, мікрооб’єктив, мікробарограф, мікроіндикатор, мікротелефон, мікроденситометр, мікротрон, мікрофон, мікроінтерферометр, мікросхема, мікроскоп, мікронівелір, мікрофотометр. Напр.: **мікроінтерферометр** (від мікро... та інтерферометр) – прилад для контролю точности оброблювання поверхонь, вимірювання товщин плівок [2 : 528]; **мікрофотометр** (від мікро... і фотометр) – прилад для вимірювання оптичної густини почорнінь на дуже малих

ділянках проявлених чорно-білих і кольорових фотоматеріалів [20 : 436]; **мікрохронометр** – прилад для вимірювання дуже малих відрізків часу [Там само];

3) **організми та їхні частини**: мікроби, мікрококи, мікроорганізми, мікрофлора, мікроспора. Напр.: **мікрококи** (від мікро... і грец. коки) – рід кулястих бактерій. Виявлені в повітрі, ґрунті або воді. Є сапрофітами [21 : 542]; **мікроорганізми** – тваринні і рослинні організми, які можна побачити лише під мікроскопом [20 : 434]; **мікроби** – загальна назва тваринних і рослинних організмів, які можна побачити лише під мікроскопом [Там само, с. 433];

4) **наукові галузі (вчення)**: мікроаналіз, мікробіологія, мікрогеометрія, мікроелектроніка, мікродисекція, мікроекономіка, мікролінгвістика, мікропалеонтологія, мікросоціологія, мікрометрія, мікроскопія, мікрохімія, мікрохірургія. Напр.: **мікробіологія** – наука, що вивчає мікроорганізми, їхню будову, фізіологію, біохімію [20 : 541]; **мікропалеонтологія** (від мікро... і палеонтологія) – розділ палеонтології, який вивчає мікроскопічні викопні рештки [20 : 541]; **мікролінгвістика** – розділ мовознавства, що вивчає мовні одиниці й відношення між ними [20 : 542];

5) **процеси**: мікроеволюція, мікропроцес, мікросейсми, мікрофотографія. Напр.: **мікроеволюція** – еволюційний процес, що відбувається всередині виду [21: 541]; **мікросейсми** – коливання земної поверхні незначної амплітуди, зумовлені переважно атмосферними процесами [20 : 435];

6) **речовини та матеріали**: мікродобриво, мікроелементи, мікропорит, мікрошпон. Напр.: **мікропорит** – силікатний дрібнопористий теплоізоляційний матеріал [20 : 435]; **мікрошпон** – тонкий деревинний матеріал для облицювання поверхонь, фанерування меблів [20 : 436];

7) **методи дослідження**: мікроскопія, мікрокартаж, мікролегування, мікрометрія, мікрокристалоскопія, мікротипія. Напр.: **мікроскопія** – сукупність методів застосування мікроскопа і способи виготовлення мікроскопічних препаратів [20 : 435]; **мікрометрія** –

сукупність методів вимірювання лінійних розмірів тіл [20 : 434];

8) **осіб за фахом чи виконуваною роботою:** мікробіолог, мікрорізьбяр, мікрохімік. Напр.: **мікробіолог** – фахівець з мікробіології [22 : 4 : 733]; **мікрохімік** – фахівець з мікрохімії [22 : 4 : 735]; **мікрорізьбяр** – майстер з різьби по дуже дрібних предметах [22 : 4 : 734];

9) **транспортні засоби:** мікроавтобус, мікролітражка. Напр.: **мікроавтобус** – автобус малих розмірів, розрахований на перевезення до 10 пасажирів [20 : 433]; **мікролітражка** – мікролітражний автомобіль [22 : 4 : 733];

10) **властивості, якості, ознаки:** мікрокліматичний, мікролітражний, мікрометричний, мікропористий, мікроскопічний, мікроскопний, мікротомний. Напр.: **мікроскопічний** – дуже малий, незначний за розміром [2 : 529]; **мікролітражний** – з дуже малим літражем [2 : 529]; **мікромініатюрний** – що має дуже малі розміри і вагу [2 : 529];

11) **стосунок до того, на що вказує основа:** мікробіологічний, мікрограмовий, мікроелектродний, мікроелектронний, мікрометеоритний, мікрометеорний, мікропроцесорний, мікрорайонний тощо.

По одному терміну знаходимо на позначення мінералів: **мікроклін** – породотворювальний мінерал з класу силікатів, білого, рожевого, синього кольору. Використовується у фарфорово-фаянсовій промисловості [20 : 434]; структурних одиниць: **мікрорайон** – первинна структурна одиниця частини міста, селища, де, крім житлових будинків, розміщені торговельні підприємства, різні заклади повсякденного обслуговування населення [20 : 435]; клітин: **мікроцити** – еритроцити малої (порівняно з нормальною) величини [20 : 436]; отвору: **мікропіле** – отвір в оболонці яєць комах; отвір у покривах насінного зачатка [20 : 434].

На сторінках періодики виявляємо також мікrokредит, мікродоза, мікrokонфлікт, мікrokекспонат тощо.

Полісемія властива термінам мікroeкономіка, мікроліт, мікрометрія, мікрорайон, мікросвіт, мікроскопічний. Порівняймо: **мікроліт** – 1) дрібні голчасті або пластинчасті

кристали, властиві основним масам ефузивних порід; 2) дрібні кам'яні знаряддя певної геометричної форми (трикутника, трапеції, сегмента та ін.), створені первісною людиною в епоху мезоліту [20 : 434]; **мікроскопічний** – 1) дуже маленький, видимий лише в мікроскоп; 2) той, що його роблять за допомогою мікроскопа [20 : 435].

Антонімія виявляється у зіставленні зі словами на макро-: макроекономіка – мікроекономіка, макропрагматика – мікропрагматика, макросистема – мікросистема, макроскопічний – мікроскопічний, макроспора – мікроспора, макроцефал – мікроцефал, макроліти – мікроліти тощо. Наприклад: макроклімат – клімат великого географічного регіону, зони, області, навіть усієї Землі, в його основних рисах [20 : 407–408] – мікроклімат – клімат невеликої ділянки всередині певного географічного ландшафту, характерний для приземних шарів атмосфери [20 : 434]; макроцефал – великоголовий [20 : 409] – мікроцефал – людина з ненормально малим розміром голови [20 : 434].

У всіх наведених словах компонент **мікро-** виступає переважно у поєднанні з л а т и н с ь к и м и: мікроабсцес, мікропроцес, мікрофлора, мікроеволюція, мікроелемент, мікрокапсула, мікрокультура, г р е ц ь к и м и: мікрококи, мікробіологія, мікросхема, мікроспора, ф р а н ц у з ь к и м и мікрозонд, мікроманіпулятор, мікроорганізм, мікрорайон, а н г л і й с ь к и м и: мікрофільм, мікроконсумент, мікромазер, мікросканер, мікропринтування тощо.

У ХХ ст. компонент дедалі частіше став поєднуватися з національними основами: мікроворсинки, мікродобриво, мікрорізьбяр, мікротерези, мікрогвинт, мікровимикач, мікродвигун, мікродобавка, мікродослідження, мікрополіт, мікрооб'єм, мікровизначення, мікротріщина, мікрорівчак, мікрозбірка, мікрозріз, мікролютування, мікропам'ять, мікрочарунка, мікропереривання, мікровузол, мікрорівень, мікротвердість, мікрovidання, мікрокарта, мікрословник, мікроволокно. Ці слова ще не зафіксовані у сучасних словниках. У науковій літературі є мікрогрупа, мікрополе.

“Словник чужослів” П. Штепи містить 3 слова з компонентом **мікро-**: мікрофон, мікрокосм, мікроцефал [25 :

186]. Напр.: мікрофон – **голосниця**; мікрокосм – **дрібносвіт**; мікроцефал – **малоголовець**. Існують й інші пропозиції заміни таких слів, напр.: мікрометр – **дрібномір**; мікроскоп – **дрібногляд**.

Компонент уживається лише у препозиції.

Деякі слова поступово відходять у пасив або ж зовсім зникають з професійних сфер. Напр.: мікроЕОМ,

Усього виявлено 192 слова, з них 172 іменники і 39 прикметників (мікроаксіальний, мікроаналітичний, мікробіологічний, мікробний, мікровихровий, мікрогальванічний, мікродіабластичний, мікроелектронний, мікроканонічний, мікрокластичний, мікрокліматичний, мікрокристалічний, мікрокристальний, мікролітичний, мікролітражний, мікроманіпуляційний, мікрометричний, мікромініатюрний, мікронний, мікропористий, мікропорфіровий, мікроракетний, мікросейсмічний, мікроскопічний, мікроскопний, мікропрограмний, мікросмужковий, мікросплавний, мікросхемний, мікросхемотехнічний, мікротелефонний, мікрорівневий, мікротомний, мікрофонічний, мікрофонний, мікрофільмований, мікрохвильовий, мікрохімічний, мікрохірургічний.) Слів інших частин мови не зафіксовано.

Серед розглянутих слів з препозиційним компонентом є терміни різних галузей знань: медичного спрямування, технічного, гуманітарного, фізичного тощо. Зокрема, терміни **біологічної** сфери: мікроби, мікробентос, мікробіологія, мікробіоценоз, мікрогамета, мікрогаметоцид, мікрокефал(ія), мікроцефал(ія), мікроклімат, мікроконсумент, мікромери, мікронуклеус, мікроорганізми, мікропіле, мікропланктон, мікропопуляція, мікросома, мікроспора; **ботанічної**: мікрокосм, мікрокультура, мікроманіпулятор, мікромери, мікроміцет, мікропикніда, мікропіле, мікропланктон, мікропопуляція, мікропроценоз, мікросклероції, мікроскоп, мікротехніка, мікроспора, мікроспорангій, мікроспорогенез, мікроспорокарпій, мікроспорофіл, мікросукцесія, мікротелій, мікротермні рослини, мікротом, мікрофанерофіти, мікрофілія, мікрофіт, мікрофлора, мікроценоз, мікроциста, мікроцити, мікроеволюція, мікроелемент; **медичної**: мікроабсцес, мікроавторадіографія,

мікроаналіз, мікроангіопатія, мікроблефарон, мікробрахіцефалія, мікробрахія, мікрогематурія, мікрогамета, мікрогаметоцид, мікрогастрія, мікрогеніталізм, мікрогенітосомія, мікрогенія, мікрогірія, мікрогліома, мікрогліоцит, мікроглія, мікроінсульт, мікрокардія, мікрокарцинома, мікроклізма, мікроклімат, мікрокок катаральний, мікрококи та ін.; **кібернетики та автоматизації**: мікропрограма, мікрокоманда; **географії**: мікрорайон, мікрорельєф. У **фізичному** словнику натрапляємо на такі специфічні терміни: мікрівібратор, мікрохвиля, мікроіндикатор, мікрокапсула, мікроконтакт, мікролампа, мікромашина, мікронапруга, мікрополе, мікропроектор, мікросекунда, мікроелемент, мікроелектроніка тощо.

Отже, можна стверджувати, що терміноелемент не дає чіткої вказівки на терміносистему. Він вийшов за межі сфери природознавства і почав уживатися в суспільно-політичній лексиці (мікрорайон, мікропричина, мікропрогресмікростан), виробничо-професійній (мікроавтобус, мікроелектродвигун, мікрооперація, мікрорадіоприймач, мікрофотографія), сільськогосподарській (мікродобриво, мікрокорм), побутовій (мікрохолодильник) тощо.

У словниках лексико-словотвірних інновацій зафіксовані слова: мікросталін (2004), мікробюстик, мікроесейчик, мікрокоментар, мікроміф, мікромотиви, мікрорайонський (2010), мікроменеджмент, мікрооптимізм, мікроперепис (2016), утворених у побутовому мовленні.

Розглянутий матеріал дозволяє зробити такі **висновки**: слова з компонентами **макро-**, **мікро-** характерні для фахових термінологічних словників різних галузей знань. Їх з кожним роком стає все більше. Із суто фахових сфер вони проникають у публіцистичний та художній стилі, а звідти й у побутове мовлення. Компоненти мають високу продуктивність творення. Однак слів з **мікро-** значно більше, ніж з **макро-**. Поняття, які вони позначають, не завжди знаходяться в опозиції поміж собою. Це можна пояснити проникненням людської думки у мікросвіті, зануренням у нанотехнології. Макросвіт також цікавить людину, але досягнути його у повному обсязі значно важче, це завдання людства на майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бойків І.* Словник чужомовних слів / За ред. О. Бадана-Яворенка / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. – К. – Х.: УРЕ, 1932. – 532 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь, ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
3. *Голоскевич Г.* Правописний словник / Г. Голоскевич. – Лондон, 1977. – 451 с.
4. *Доманицький В.* Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів / В. Доманицький. – К. : Типографія С. Борисова, 1906. – 128 с.
5. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні: [гол. ред. О. Мельничук]. – К.: Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1 – 5.
6. Кишеневий словник чужомовних слів із поясненням їхнього значення / Уложили Р. Борис і С. Корбут. – Львів: вид-во “Дешева книга”, 1937. – 287 с.
7. *Кузеля Зенон.* Словник чужих слів / З.Кузеля.– Коломия-Вінніпег, 1918.– 352 с.
8. *Москаленко А.А.* Неологізми з першим компонентом супер-, ультра-, гіпер-, мікро-, міні- в українській та російській мовах / А.А. Москаленко // Укр. мова і л-ра в школі. – 1975. – № 7. – С. 37–42.
9. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003) : [словник] / А. Нелюба. Харків. нац. ун-т ім. Василя Каразіна ; Харків. історико-філол. товариство. – Харків : ХНУ, 2004. – 136 с.
10. *Нелюба А.* Лексико-словотвірні інновації (2004–2006) : [словник] / А. Нелюба, С. Нелюба. – Харків : Майдан, 2007. – 144 с.
11. Нові слова та значення: словник / Укл. Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К., 2008.
12. *Олексенко В.П.* Інноваційні іменникові утворення з префіксоїдами квантитативно-оцінної семантики, В.П. Олексенко // Граматичні студії.– Вип.2. – 2016. – С. 100–106.

13. Орфографічний словник української мови / За ред. С. І. Головащука та В. М. Русанівського. – К.: Наукова думка, 1977. – 856 с.
14. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Й. Ф. Андерш, С. А. Воробйова, М. І. Кравченко та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 594 с.
15. Російсько-український словник наукової термінології: Біологія. Хімія. Медицина / Укл. С. П. Вассер, І. О. Дудка, В. І. Єрмоленко та ін. – К. Наукова думка, 1996. – 660 с.
16. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / Укл. В. В. Гейченко, В. М. Завірюхіна, О. О. Зеленюк та ін. – К.: Наукова думка, 1998. – 888 с.
17. Російсько-український технічний словник / Укл. М.М.Матійко, О.М.Матійко.– К.: Держтехвидав, 1961. – 648 с.
18. Скалозуб О. Словник чужомовних слів, виразів і приповідок, що вживаються в українській мові / О. Скалозуб. – Коломия: Вид-во “Рекорд”, 1933. – 480 с.
19. Словник української біологічної термінології / Укл. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко та ін. – К., 2012.
20. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Гол ред. УРЕ, 1974. – 775 с.
21. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К., Гол ред. УРЕ, 1985. – 966 с.
22. Словник української мови: в 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. АН УРСР. І-т мовознавства – К. : Наукова думка, 1970–1980.
23. Сучасний словник іншомовних слів / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с. – (Словники України).
24. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник / За ред. Л. І. Петрух та О. Павловського: У 2 т. – Львів.: Вид. спілка “Словник” Львів. мед. у-ту, 1995. – Т. 2. – 786 с.

19. Чернецька Г.В. Слова з компонентами мікро-, міні-, макро-, мульти- в сучасній українській мові / Г.В. Чернецька // Укр.. мовознавство. – 1980. – № 8. – С. 45 – 49.

25. Штепа П. Словник чужослів: Знахідки / П.Штепа. – Торонто: Вид-во Й. Гладун і сини, 1978.– 452 с.,

**DYNAMICS OF WORDS WITH MACRO-, MICRO-
BY LEXICOGRAPHIC SOURCES OF THE BEGINNING
OF THE XX - FIRST DECADES OF THE XXI CENTURY**

Iryna Kochan

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ukrainian Applied Linguistics,
Universitetska Str., 1/233
tel. : (032) 239 43 55
e-mail: kim1950@i.ua*

An attempt was made to trace the appearance of words with these components in the author's and academic dictionaries of both common-language and single-discipline, published in different parts of Ukraine during one century, which gave the opportunity to see not only quantitative but also qualitative changes in the lexical structure of the Ukrainian language, their adaptation to the laws of term formation of the Ukrainian language.

Key words: foreign vocabulary, components of macro-, micro-, terminology, term formation, Ukrainian language.

ЖЕЛЕХІВ І ОКОЛИЦЯ

Зоряна Купчинська

*Львівський національний університет імени Івана Франка,
катедра української мови імени професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail:kupchynska@gmail.com*

У статті висвітлено поняття “батьківщина” і “мала батьківщина”. Охарактеризовано ойконімікон Кам’янка-Бузького району Львівської області, виявлено його особливості в діячності. Встановлено, що на цій території найбільше представлені ойконіми посесивного типу. Географічні назви на -и/-і, які належать до пізніших топонімних формацій, сягають XVI ст. Окремі назви архаїчних типів репрезентують ці терени з XIV ст.

Ключові слова: мала батьківщина, ойконімічний ландшафт, типи ойконімів, вірна основа, посесивні назви.

Семантичне поле поняття “мала батьківщина” дуже широке, воно має свої ядро та периферію. Зазвичай у ядрі закладена територія (село, вулиця, край), яка є ідентифікатором людини (найчастіше це місце народження та дитинства). Периферією цього поняття може бути етнографічна територія, яка характеризується традиціями та звичаями, які для людини закономірно природні, автентичні, рідні, батьківські.

Сучасний науковий дискурс репрезентує чимало досліджень понять “батьківщини” і “малої батьківщини”. Значні напрацювання стосовно цих феноменів є в полоністиці. Відомий лінгвіст Єжи Бартмінський виділяє кілька площин у розумінні “батьківщина”: 1) найпоширенішою є батьківщина як локус. На цьому рівні батьківщину трактують у двох ракурсах: за розміром (батьківщина велика // мала) і за ставленням людини до території, яка є батьківщиною; 2) батьківщина як національна

спільнота на відповідній території (ознаками цього є: земля, країна, державність); 3) батьківщина як особа в переносному значенні (як мати, жінка, Матір Божа); 4) батьківщина як суспільна інституція, атрибутована релігією, культурою, мовою; 5) батьківщина як ідея (етична, політична, суспільна); 6) батьківщина як синтез перелічених рівнів цього поняття [5: 133–168]. На формування поняття “батьківщина” впливає багато чинників: історія, ідеологія, політика, бо фактично батьківщина має безпосередній зв’язок із поняттям держави//країни.

Мала батьківщина – це “неповторний світ, традиційно визначений домом, обійстям, плетивом стежок дитинства і дорогами, берегами “нашого” ставу чи річки, місцевими горизонтами, звуками дзвону, музикою і весільними піснями, а також жалобними піснями, що проводжають на кладовище. Це сентиментальна модель “малої батьківщини”, і вона сама є кінцевим місцем добровільної неволі” [8 : 103]. Кожен з нас відчуває надзвичайно інтимний, чуттєвий, ніжний зв’язок із малою батьківщиною, про що наголошує і польський учений Маріан Пілот у праці “Мала батьківщина” (“Matecznik”), він акцентує на тому, що батьківщина (велика) є в кожного народу своя, а “mateczników” (малих батьківщин) є стільки, скільки й людей [7 : 7–8].

Щодо територіального наповнення, то малу батьківщину можемо розглядати у широкому (етнографічна територія, район) та вузькому (межі, напр., села/міста) аспектах. У процесі формування “малої батьківщини” беруть участь історичні, соціальні, економічні, культурологічні чинники впливу тощо. Зосередимося на одному з важливих компонентів еволюції феномена малої батьківщини – ойконімії. Семасіологічний аналіз твірних основ географічних назв засвідчує, як дійсність відображалася в ойконімії впродовж усього історичного розвитку чи то нації, чи то певного регіону. Всебічний аналіз етнокультурної інформації, що закладена в ойконімії, надзвичайно актуальний, оскільки саме так можна компенсувати дискретність ойконімікону, що виявляється на рівні роз’єднаних, розпорошених номінацій. Комплексне

опрацювання ойконімного матеріалу виводить дослідника на концептуальні принципи організації різних типів онімів і характеризує визначену територію. Розглянемо ойконімний ландшафт Кам'янка-Бузького району Львівської області, де знаходиться село Желехів, у якому народився професор Возний Т.М.

Кам'янка-Бузький район належить до тих територій, які репрезентують найбільш давні типи ойконімів України. Тенденції у назвотворенні визначалися багатьма параметрами: історичними, географічними, а основне – рівень суспільства. Люди на початковому етапі суспільного розвитку мали бідну, можна сказати, примітивну схему процесу називання: територія одержувала назву, пов'язану з довколишнім світом (Холм, Яр, Криниця). Однак не можна забувати і про те, що людина спеціально виділяла у своєму географічному середовищі в першу чергу те, що було їй особливо важливим: в лісистій та горбистій місцевості важливими були Поляни, а на рівнинному рельєфі горбик видавався цілою Горою. Про відносну негативність топонімів писав В.А. Никонов [4 : 38–42]. Природні умови місцевості чітко відображалися в ойконімії, прослідковується тісний зв'язок із географічною номенклатурою тої чи тої території. Тому з висоти ХХІ ст. можемо говорити про певні тенденції відбору апелятивів на позначення особливостей рельєфу, водного режиму тощо багато століть назад. Сьогодні такі процеси відслідковуються в мікротопонімії. На досліджуваній території спостерігаємо низку відапелятивних ойконімів:

Великі Підліски Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1785–1788, 1819–1820**, ЙФМ, 235 < ап. підліски.

Воля-Жовтанецька, Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **XVII–XVIII ст.**, Скочиляс, 96, 158, 305 < ап. воля. Назва поширилася атрибутом Жовтанецька (< Жовтанці).

Гайок Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ < ап. гайок.

Грушка Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ < ап. грушка.

Грядя Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ (до 1939 року – Мирівка, засноване у 1842 році графом Міром) < ап. грядя – витягнута в довжину височина, гірське пасмо (СУМ, II, 184).

Долини Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ < ап. долини.

Забужжя Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1785–1788, 1819–1820**, ЙФМ, 118 < ап. забужжя < територія за Бугом (за + Буг + *-ьје).

Мазярка Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ < ап. мазярка – мазниця – посудина для зберігання мазі, дьогтю (Гр., II, 397).

Мазарня-Каранська; Лв., Кам'янка-Бузький; **2011**, ЕДУАТУ; **1946**, УкрАТП, 781; **1785–1788, 1819–1820**, ЙФМ, 188 < ап. мазарня – піч, у якій женуть смолу (Гр., II, 396). Стержневе слово у назві атрибується прикметником каранська < ойконім Каране, **1785–1788, 1819–1820**, ЙФМ, 140. Аналогічні топоніми (пор. Карань) існують на території України, правдоподібно він тюркського походження [3 : 250].

Нова Лодина Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1785–1788, 1819–1820**, ЙФМ, 178 < ап. *лодина, такого апелятива словники не засвідчили, однак вбачаємо зв'язок із ап. лодь – човен, корито (ЕСУМ, III, с. 280). Очевидно, це метафорична назва. Приєднання суфікса -ин(а) – результат аналогії до загальних назв: лозина (> Лозина), березина (> Березина), білина (> Білина).

Новий Став Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ < ап. став.

Перекалки Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ < ап. перекалки < перекалок – брудні рови, струмки впоперек дороги (Гр., III, 120).

Тартак Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ < ап. тартак.

Тичок Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ < ап. тичок < тик (< тикатися/тикнутися (СУМ, X, 110)) + ок. Можливий зв'язок і з антропонімом Тичок (пор. Tuzcek (SSNO, V, 502).

Руда Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **Руда-Сілецька**; Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1785–1788, 1819–1820**, ЙФМ, 265 < ап. руда. Атрибутом другого ойконіма є прикметник, утворений від назви сусіднього поселення Сілець.

Сілець Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1785–1788, 1819–1820**, ЙФМ, 277 < ап. сілець//селець (сільце).

Спас Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1785–1788, 1819–1820**, ЙФМ, 288 < ап. спас (релігійне свято (СУМ, IX, 490)).

Першими серед прикметників, які стали ойконімами, були відносні із суфіксами *-ьскъ, *-ьп. Вони є архаїчними і продуктивними як і на сучасному етапі, так і в давньому періоді розвитку мови. Відносні прикметники із суфіксами *-ьскъ, *-ьп активно поширилися у слов'янських мовах, стали одними з найбільш продуктивних. Така активність поширення прикметників на *-ьскъ, *-ьп пов'язана із семантичним навантаженням цих суфіксів. Первинно прикметники на *-ьскъ, *-ьп виражали загальну ознаку, це були ад'єктивізовані іменники, котрі виникли внаслідок заміни поняття предмета на поняття ознаки. Г.Улашин писав: “прикметники із загальним прикметниковим значенням виражають ознаку, характер, властиві базовому іменникові, потім приналежність до предмета, що описується іменником, походження тощо” [9 : 26]. Так, наприклад, “у давньоруській мові, як і в старослов'янській, прикметники із суфіксом *-ьскъ в основному творилися від іменників. У пам'ятках давньоруської мови XI–XII ст. суфікс *-ьскъ охоплює всі можливі різновиди основ іменників, що свідчить про архаїчність цього суфікса, що глибоко вкоренився в мові” [2 : 50]. В Кам'янка-Бузькому районі є і давні (**Колодне Велике**, Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1389**, AGZ, II, 32 < прикметник колодне; **Полонична**, Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1578**, ŻDz, XVIII, I, 234 < прикметник полонична; **Ямна**, Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1775–1778**, ЙФМ, 340; **1527**, ЕДУАТУ < прикметник ямна), і новочасні, переіменовані (**Кошаковські**, Льв., Кам'янка-

Бузький, 2011, ЕДУАТУ < прикметник к/Кошаковські < онім Кошаків; **Ягідня** (кол. н. Ягуня), Ль., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1946, УкрАТП, 772; Ягоня, 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 338 < прикметник ягідна).

Ойконімні типи на *-itji та *-anu стали продуктивними у ранній період розвитку суспільства, вони характерні для родового устрою людності. Ойконіми на *-itji традиційно називають відпатронімованими, а назви на *-anu – відетнонімні. У межах Кам'янка-Бузького району їх мало:

Деревляни, Ль., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1464, AGZ, VII, 105 < ап. деревляни – люди, що поселилися на такому місці, де дерева були ознакою території.

Побужани, Ль., Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1457, AGZ, XV, 30 < ап. побужани – люди, що поселилися “по Бузі”, на березі Бугу.

Батятичі, Ль., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1441, AGZ, XIV, 38 < ап. батятичі – нащадки Батяти.

Найчисельніше на дослідженій території представлена посесивна ойконімія. Географічні назви на *-jъ належать до архаїчних слов'янських присвійних моделей, вони досягли найбільшої своєї продуктивності у ранній спільнослов'янських період. Розвиток цього типу назв безпосередньо пов'язаний із функціонуванням спільних для всіх слов'ян антропонімів, бо саме власна назва людини була твірною основою ойконіма. Родовий устрій общини дав початок розвитку колективної, а потім і приватної власності, а це привело до активізації формування ойконімів цієї моделі. Сьогодні таких назв небагато. Мало їх і на території Кам'янка-Бузького району:

Добротвір, Ль., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1465, AGZ, XV, 268 < о.н. Добротвір + *-jъ.

Сокіл Ль., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1648, Арх., III, IV, 23; 1542, AGZ, XII, 218; 1455, ЕДУАТУ < о.н. Сокіл + *-jъ.

Товмач, х. до с. Батятичі, Ль., Кам'янсько-Бузький; 1946, УкрАТП, 749; 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 305 < о.н. Товмач(ч) + *-jъ. Омонімічні назви зафіксовані на інших територіях України: **Товмач**, І-Фр., Тлумацький; 2011, ЕДУАТУ; 1435,

AGZ, XII, 2, 13, 17, 20, 24, 46; **Товмач**; Кв., Шполянський; **1946**, УкрАТП, 1967; **XVI–XVII ст.**, *ŹDz*, XX, 182.

Ойконімів із іншими ізосемантичними суфіксами (*-інь, *-овь/-евь) збереглося значно більше, бо вони, очевидно, появилися пізніше, тому пам'ятки їх більш повно зафіксували, і, зрештою, вони добре збереглися і до сьогодні. Ойконіми на *-інь та *-овь/-евь у слов'ян стали популярними після часткового занепаду функціонування присвійних назв на *-їь. Саме суспільно-історичні приватновласницькі відносини дали поштовх до масового поширення назв місцевостей цих моделей. Вони належать до найбільш чисельного масиву загальнослов'янського посесивного ойконімікону. Їхня всеслов'янська приналежність визначається, очевидно, формуванням їх у пізній період спільнослов'янської мови. Рідне село професора Т.М. Возного належить саме до цієї групи назв. Ще на зламі XIX–XX ст. функціонувало два села: **Źelechow Maly** (Желехів Малий, Желеховь, Желехів, Zelechow, Źelechow, Źelichow); Буськ; **1893**, SORG, 243; **1819–1820**, ЙФМ, 112; **1785–1788**, ЙФМ, 112; **1756**, Арх., I, IV, 526; **1649**, Ж, V, 179; **1583**, *ŹDz*, XIX, 117; **1578**, *ŹDz*, XVIII, II, 66, 69, 77, 155; **1543**, КПД(ЦДІА), № 498; **1500**, **1476**, AGZ, XV, 184, 230, 282, 339, 360, 392, 474, 529, 564; **1448**, AGZ, XIV, 259, 384, 422, 474; **1393**, AGZ, X, 2. **Źelechow Wielki** (Желехів Великий, Желеховь, Желехів, Zelechow, Źelechow, Źelichow); Буськ; **1893**, SORG, 243; **1819–1820**, ЙФМ, 112; **1785–1788**, ЙФМ, 112; **1756**, Арх., I, IV, 526; **1649**, Ж, V, 179; **1578**, *ŹDz*, XVIII, II, 66, 69, 77, 155; **1543**, КПД(ЦДІА), № 498; **1500**, **1476**, AGZ, XV, 184, 230, 282, 339, 360, 392, 474, 529, 564; **1448**, AGZ, XIV, 259, 384, 422, 474; **1393**, AGZ, X, 2. Вони були об'єднані, а в радянський час переіменовані на Великосілки. Виявлено сімнадцять назв на *-овь/-евь:

Запитів, Ль., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1392**, ZDM, 101 < о.н. Запит + ів.

Вирів, Ль., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1470**, AGZ, XV, 101, 470 < о.н. Вир + ів.

Дернів, Ль., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1443**, AGZ, XIV, 122, 125, 341, 417 < о.н. Дерно + ів.

Дідилів, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1492**, AGZ, XV, 299 < о.н. Дідило + ів.

Зубів Міст, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1550**, ЕДУАТУ < о.н. Зуб + ів.

Кукезів, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1475**, AGZ, XV, 176, 238, 241, 307, 484 < о.н. Кукез + ів.

Незнанів, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1531**, *ŹDz*, XVIII, I, 246 < о.н. Незнан + ів.

Неслухів, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1468**, AGZ, XV, 86, 106, 184, 339, 361, 367, 392, 455, 508, 509 < о.н. Неслух + ів.

Обидів, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1650**, ЕДУАТУ < о.н. Обид + ів.

Ременів, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1475**, AGZ, XV, 475, 494, 536; **1399**, ЕДУАТУ < о.н. Ремінь + ів.

Соколів, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1465**, **1456**, **1439**, AGZ, XII, 74, 243, 266, 278, 301 < о.н. Сокол + ів.

Стрептів, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1453**, AGZ, XIV, 384, 423, 464, 471, 512 < о.н. Стрепт + ів.

Хренів, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1392**, ZDM, 101 < о.н. Хрень + ів.

Цеперів, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1578**, *ŹDz*, XVIII, I, 70, 161 < о.н. Цепер + ів. **Якимів**, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1483**, AGZ, XV, 209 < о.н. Яким + ів.

Яричів Новий, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1469**, КПД(ЦДІА), № 230.

Яричів Старий, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1392**, ZDM, 101 < о.н. Ярич + ів.

Засвідчено три назви на *-інь:

Банюнин, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1440**, AGZ, XIV, 4 < о.н. Банюна + ин.

Горпин, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1457**, AGZ, XV, 1 < о.н. Горпа + ин.

Красичин, Лв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1691**, КПД(ЦДІА), № 1001 < о.н. Красик + ин.

Ойконіми на -и/-і є загальнослов'янським типом, вони стали об'єктом дослідження не лише українських

мовознавців. Одним із перших, хто студіював ці топоніми, був польський ономаст Г. Гурнович [6]. В ономастичній літературі ці назви головно називають відродовими, однак такий термін умовний і некоректний, тому що цей тип ойконімів належить до значно пізнішого періоду, ніж функціонувала родова община. Бучко Д.Г. запропонував ойконіми на -и/-і називати терміном відродинні назви [1: 154–156].

У Кам'янка-Бузькому районі Львівської області засвідчено низку географічних назв на -и/-і:

Верени, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1515, *ŹDz*, XVIII, I, 252 < родинна назва Верени < о.н. Верен(а).

Вислобоки, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 54 < родинна назва Вислобоки < о.н. Вислобок(а).

Вихопні, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ < родинна назва Вихопні < о.н. Вихопень.

Козаки, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1785–1788, ЙФМ, 147 < родинна назва Козаки < о.н. Козак.

Липники, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 174 < родинна назва Липники < о.н. Липник.

Маїки, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ < родинна назва Маїки < о.н. Маїк.

Матяші, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ < родинна назва Матяші < о.н. Матяш.

Печихвости, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1494 (PSB, XXXVII/1, Z. 152, 147– 148) < родинна назва Печихвости < о.н. Печихвіст.

Рогалі, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ < родинна назва Рогалі < о.н. Рогаль.

Рокети, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ < родинна назва Рокети < о.н. Рокета.

Ставники, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ < родинна назва Ставники < о.н. Ставник.

Тадані, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 300 < родинна назва Тадані < о.н. Тадань.

Убині, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 311 < родинна назва Убині < о.н. Убинь(я).

Честині, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1515, ŹDz, XVIII, I, 252 < родинна назва Честині < о.н. Честин(ь/я).

До *pluralia tantum* належать також назви на -івці/-инці, що утворювалися семантичним способом від аналогічних апелятивів, які вказували на групу людей за різними ознаками. Ні в одному з засвідчених ойконімів не можемо категорично стверджувати, що маємо справу з апелятивом, цілком імовірним є й онімне походження назв груп людей, однак якогось документального підтвердження цього нема. Крім того, ми не знайшли в доступних джерелах антропонімів, які гіпотетично могли б бути твірними основами цих ойконімів: Жовтанець, Колоденець, Руданець, Нагорець: **Жовтанці**, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 115; **Колоденці**, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; (Колоденце (Kołodzienko Małe)) 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 149; **Руданці**, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 266; **Малі Нагірці**, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 206.

На досліджуваній території засвідчено лише одну назву на -івка, твірна основи якої пов'язані з антропонімом, що зумовлено присвійністю форманта -ів: **Високофедорівка**, Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ.

Засвідчено кілька ойконімів, які утворилися від прикметників/дієприкметників за допомогою демінутивного суфікса -к-: **Кам'янка-Бузька**; Льв., Кам'янка-Бузький; 2011, ЕДУАТУ; Камінка Струмилова, 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 139 < прикметник кам'яний + -к-. **Рожанка** Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ < прикметник рожаний + -к-. **Сапіжанка** Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1819–1820, ЙФМ, 270 < прикметник сапіжаний (< о.н. Сапіга) + -к-. **Стриганка** Льв., Кам'янка-Бузький, 2011, ЕДУАТУ; 1785–1788, 1819–1820, ЙФМ, 294 < дієприкметник стриганий (< стригти) + -к-.

Ойконіми на *-есь належать до архаїчних слов'янських типів. В ойконімії суфікс ***-есь** виконував головно демінутивну функцію, однак за його допомогою від прикметників творилися й апелятиви: грабовий + -ець > **Грабовець**, Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ. Цей формант засвідчений і в географічних назвах, які утворилися внаслідок трансонімізації: **Желдець**, Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1785–1788**, **1819–1820**, ЙФМ, 112 < гідронім Желдець (СГУ, 194)

Давніми є й ойконіми з формантом *-іса. На досліджуваній території засвідчена лише одна назва: **Тишиця** (Льв., Кам'янка-Бузький, **2011**, ЕДУАТУ; **1785–1788**, **1819–1820**, ЙФМ, 304), що є відприкметниковим дериватом.

Отже, ойконімний ландшафт окресленої місцевості – складна мовно-історична багатоконпонентна система, яка є частиною антропогенного простору, що містить серед інших і ментальний сегмент – поняття малої батьківщини. Село Желехів та його околиці – мала батьківщина професора Теодозія Михайловича Возного.

Ландшафт ойконімії Кам'янка-Бузького району – це генетично неоднорідний комплекс, який об'єднаний природними, територіальними, історичними, соціально-економічними, мовними тощо чинниками. Усі компоненти такої системи закономірно поєднані географічно й хронологічно. Особливості системи географічних назв Кам'янка-Бузького району Львівської області полягають в тому, що:

- є лише кілька назв, перші засвідчення яких належать до XIV ст. Це архаїчні ойконіми посесивного типу;
- відапелятивних ойконімів, які утворилися шляхом онімізації загальних назв, є значний відсоток, але першофіксації належать до XVI–XVII ст.;
- архаїчні типи географічних назв (*-ьскъ, *-ьн, *-itji, *-ану, *-жъ, *-інъ, *-овъ/ *-евъ, *-есь, *-іса) представлені на досліджуваній території нерівномірно; посесиви преваюють, а інші типи назв представлені фрагментарно.

- значний відсоток ойконімів на -и/-і, які належать до дещо пізніших топонімних формацій. Найраніші першозасвідчення сягають XVI ст.;
- на ойконімному ландшафті позначилися суспільно-історичні процеси радянського періоду, окремі населені пункти були переіменовані.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Арх. – Архив Юго-Западной России / изд. Временной Комиссией для разбора древних актов. – К. : Унив. Тип., 1859–1914.

Гр. – Словарь української мови : у 4 т. / збір. ред. журн. “Киевская Старина” ; упор. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907. – Т. 1. – 494 с. ; 1907. –Т.2. – 573 с. ; 1907. – Т.3. – 506 с. ; 1907. – Т.4. – 563 с.

ЕДУАТУ – Україна. Адміністративно-територіальний устрій: електрон. довідник [Електронний ресурс] / ВР України. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/pls/z7502/a002>

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. : О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 632 с. ; 1985. – Т. 2. – 570 с. ; 1989. – Т. 3. – 648 с. ; 2006. – Т.V. – 704 с.

Ж – Жерела до історії України-Руси / Ком. Археогр. Наук. Т-ва ім. Шевченка. – Львів : Накл. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1895–1900. – Т. 1–3 ; Львів, 1903. – Т. 7.

ЙФМ – Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / відп. ред. П. Захарчишина. – К. : Львів. обл. книж. друкарня, 1965. – 356 с.

КПД(ЦДА) – Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / упоряд.: О. А. Купчинський, Е.Й. Ружицький. – К. : Наук. думка, 1972. – 672 с.

СГУ – Словник гідронімів України / гол. ред. Цілуйко К.К. – К.: Наукова думка, 1979. – 780 с.

Скочиляс – Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної метрополії XVII – XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Т. 2. Протоколи генеральних візитацій / Ігор Скочиляс. – Львів, 2004. – 512 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К., 1970–1980.

УкРАТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К.: Укр. вид-во політичної літератури, 1947. – 1062 с.

AGZ – Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie / wyd.L.Tatomir, F.X.Liske, A.Prochaska. – Lwów : Nakł. T-wa Naukowego, 1865–1935. – Т. 1–20.

PSB – Polski Słownik Biograficzny, XXXVII/1, zeszyt 152. – Warszawa – Kraków, 1996.

SORG – Special orts repertorium vom Galizien / herausg. von der K. K.. Statistischen central-commission. – Wien : A. Hülder, 1893. – 816 s.

SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych // pod red. W.Taszyckiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1965–1978. – Т. I–V.

ZDM – Zbiór dokumentów Małopolskich / wyd. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś // Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417. – Wrocław etc., 1974. – Cz. 6. – 496 s.

ŹDz – Źródła dziejowe. – Warszawa : Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877–1894. – Т. 5–22.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бучко Д.Г. Відродинні ойконіми польсько-українського пограниччя / Д.Г. Бучко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2004. – Вип. 34. – Ч.ІІ. – С. 154–156.

2. *Зверковская Н.П.* Суффиксальное словообразование русских прилагательных XI–XVII вв. / Н.П. Зверковская. – М. : Наука, 1986. – 111 с.
3. *Лучик В.В.* Етимологічний словник топонімів України / В.В. Лучик. – К. : Укадемія. – 544с.
4. *Никонов В.А.* Введение в топонимику / В.А. Никонов. – М. : Наука, 1965. – 180 с.
5. *Bartmiński J.* Ojczyzna. Projekt fragmentu hasła do słownika aksjologicznego / J. Bartmiński // Co badania filologiczne mówią o wartościach? Materiały z sesji naukowej 7–21 listopada 1986. – Warszawa, 1987. – Т. 2. – S. 133–168.
6. *Górniewicz H.* Rodowe nazwy miejscowe Podlasia // Onomastica. – Wrocław etc., 1967. – R. XII. – Z. 1–2. – S. 5–69.
7. *Pilot M.* Matecznik / M. Pilot. – Warszawa, 1988. – 147 с.
8. *Sulima R.* Małe ojczyzny / R. Sulima // Regiony. – 1989. – Nr. 3. – S. 103–115.
9. *Ułaszyn H.* Słowotwórstwo / H. Ułaszyn // Gramatyka zbiorowa. – Kraków, 1915. – S.1–37.

ZHELEKHIV AND NEIGHBORHOOD

Zoriana Kupchynska

*Ivan Franko National University of Lviv
Ivan Kovalyk department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 239 47 17
e-mail:kupchynska@gmail.com*

The article covers the concepts of "homeland" and "small homeland". The oikonomicon of Kamianka-Buzka district of Lviv region is characterized, its peculiarities in diachrony are revealed. It is established that oikonyms possessive types are most represented in this territory. Geographical names on -y/-i, which belong to later toponymic formations, their first fixations date back to the 16th century. Some names of archaic types represent these areas from the 14th century.

Key words: small homeland, oikonym landscape, types of oikonyms, derivation stem, possessive names.

УДК 811.161.2:81'36"1950-60" (378:81-11)

**СИНТАКСИЧНА ТЕМАТИКА 50-60-Х РР. ХХ СТ.
У ПРАЦЯХ ВИКЛАДАЧІВ КАТЕДРИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(НОТАТКИ ДО ПЕРСОНАЛІЙ ТА НАУКОВОЇ
СПАДЩИНИ)**

Галина Кутня

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
катедра української мови імені професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail: kutnia@ukr.net*

Проаналізовано синтаксичну спадщину та науково-педагогічну діяльність викладачів катедри української мови Львівського університету в 50-60-х рр. ХХ ст. Зокрема зосереджено увагу на окремих постатях та їхніх працях зі синтаксису в зазначений період. Прокоментовано окремі концепції та міркування науковців крізь призму сучасного академічного бачення.

Ключові слова: праці зі синтаксису, актуальність досліджень, П. Коструба, І. Чередниченко, І. Петличний, Б. Ключковський, катедра української мови.

Оцінка спадщини праць і науково-педагогічної діяльності працівників катедри минулих років, пошанування традицій та постатей, які творили добре ім'я катедральної спільноти для нинішнього покоління є не просто даниною пам'яті. Уважно аналізуючи науковий доробок минулого, мусимо визнати, що поза вимушеним ідеологічним обрамленням кожного дослідження чи предмета викладання постають науково-грунтовні, виважені, з багатим джерельним матеріалом, новаторські на той час студії, які за глибиною наукового аналізу та мовленнєвим оформленням можуть не лише конкурувати зі сучасними, а почасти відзначаються значно більшою смисловою наповненістю та

інформативністю. Окремі авторські розмірковування стали підвалинами сучасної академічної науки, окремі і досі залишилися дискусійними, але так чи інакше вони мають цінність. Впорядкування катедральної спадщини – одна з важливих ланок діяльності, яку проводить наша наукова спільнота. Запропонована стаття – це лише авторський фрагментарний аналіз зібраного із залученням студентів (музейно-архівна практика 4 курсу, січень 2021 р.), на етапі оцифрування та впорядкування синтаксичного матеріалу.

Синтаксична тематика в дослідно-викладацькій роботі катедралів періоду 50-60-х рр. ХХ ст. дає підстави припускати, що у повоєнні десятиліття на кафедрі української мови почала формуватися школа із власною науковою концепцією стосовно об'єктів дослідження. Підтвердженням цього можуть слугувати і слова Валентини Черняк (лаборантки та викладачки тих років), яка зазначає, що станом на кінець 40-х років “намічаються два основні напрями лінгвістичних досліджень: 1) дослідження синтаксису і 2) словотвору української мови. Першою проблемою займаються доц. П. П. Коструба і доц. І. Г. Чередниченко, а згодом ... І. З. Петличний” [40 : 186].

Про домінанту синтаксичних досліджень у 50-60-х рр. засвідчують не лише наукові праці, а й викладання багатьох курсів зі синтаксичної проблематики, проведення семінарів та конференцій, нарад, так званих звітних сесій, студентського наукового гуртка при кафедрі української мови. Серед таких варто відзначити спецкурси “Вибрані питання зі синтаксису української мови” (П. Коструба), “Синтаксис художньої прози Франка” (І. Петличний), а також спецсемінари “Другорядні члени речення і способи їх вираження в творах художньої літератури”, “Відокремлені другорядні члени речення і їх стилістична функція в художній прозі І. Франка”, “Порядок слів у реченні і його стилістична функція”, “Односкладні речення в мові творів М. Коцюбинського і П. Мирного” (І. Петличний), “Питання синтаксису простого речення в українській мові” (С. Криворучко), “Синтаксичні засоби сучасної української літературної мови” (М. Лимаренко), “Вибрані питання із

синтаксису сучасної української літературної мови” (П. Коструба) [40 : 189]. Помітною науковою подією стала конференція 1962 року, присвячена питанням синтаксису. У її роботі взяли участь більше ста науковців із різних наукових установ та науково-освітніх закладів: О. Дем’яненко, І. Дудик, Б. Ключковський, Л. Коць, І. Кучеренко, І. Слинько, Л. Розейзон, Б. Кобилянський, А. Кващук та багато інших. Наукові дискусії стосувалися різнопланових питань, зокрема: порівняльно-історичного вивчення синтаксису слов’янських мов, історичного та діалектного синтаксису, розвитку різних типів речень у літературній мові та її функціональних різновидах, питань синтагматики, генези складнопідрядних речень, дистрибуції мовних одиниць. Варто також зауважити, що саме в резолюції цієї конференції було ініційовано видання періодичного наукового мовознавчого журналу [15 : 131].

Синтаксичній школі катедри не вдалося, на жаль, реалізуватися сповна і відіграти очільну роль у загальноукраїнському науковому континуумі з цілком об’єктивних причин, пов’язаних із ідеологізацією науки та небажанням науковців інерційно підкорятися цим процесам. Свідченням наукового переслідування є репресії Петра Коструби та Лідії Коць-Григорчук, остання також на початку своєї наукової діяльності засвідчила себе блискучою молодою дослідницею у сфері граматики, захистивши 1961 р. дисертацію “Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. Способи і характер зв’язків у реченні”, а згодом і видавши у 1964 р. і монографію “Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (специфіка зв’язків та їх значень)”. На наш погляд, про наукові утиски також можуть свідчити обмежені публікації членів катедри в загальнодержавних та загальносоюзних виданнях у той період, зокрема у фаховому журналі “Українська мова в школі” (від березня 1951 р.), згодом “Українська мова і література в школі” (від 1963 р.)

Оцінюючи праці зі синтаксису тогочасного періоду в канві загальноукраїнських здобутків, вдаючись до архівних матеріалів та спогадів повоєнного періоду про персоналії, відзначаємо актуальність цих досліджень не лише у зрізі відповідної

історичної доби, а й нині. На окремих персоналіях і позиціях їхніх синтаксичних бачень та концепцій і вважаємо за доцільне зупинити увагу.

Багато зробив для розвою катедри **Петро Коструба** – її очільник 1944–1946 рр., відомий передусім як фонетист, однак ґрунтовним дослідженням фонетичного рівня мови передувало, як свідчить хронологія праць науковця, зацікавлення синтаксисом. За спогадами Лідії Коць-Григорчук, він “дуже відчував, що потрібно національно зорієнтованій молоді факультету і усіляко сприяв у створенні гуртків і таке інше”. Так, за ініціативи Петра Коструби у 1962 р. було проведено згадувану конференцію, присвячену проблемам синтаксису: це, видається, чи не єдиний такий вузькоспеціалізований масштабний захід зі синтаксису за всю історію катедри. Зусиллям науковця з’явився і філологічний випуск доповідей та повідомлень Львівського ун-ту, щоправда, вже у час зміни повноважень очільництва катедри: перший випуск цього періодичного видання датований 1947 роком. До синтаксичної спадщини Петра Коструби належать окремі статті, обсяг і змістове наповнення яких часто можуть претендувати на окремі видання. До таких відносимо “Висловлення як основна одиниця живої мови” (1958), пізніше ця праця знайшла продовження в праці “Питання класифікації комунікативних одиниць мови” (1962), тезовий варіант якої “Поняття предикативності і проблема класифікації комунікативних одиниць мови” (1963) віднаходимо в матеріалах уже згадуваної конференції, а також наукові розвідки “До питання про поняття і класифікацію неповних речень” (1960), “До питання про структурні типи речень і подібних мовних утворів” (1947).

У синтаксичних працях Петра Коструби центральну увагу посідає речення як комунікативна одиниця мови. У його науковій парадигмі вирізняємо концепції та міркування, які вирізняються актуально-новаторським баченням синтаксичних одиниць і явищ, згодом трансформуючись в українській граматиці в академічний підхід до аналізу, або ж відзначаються індивідуально-авторською оцінкою, яка також заслуговує на увагу з погляду неординарності. Серед таких вирізняється передусім концепція в розмежуванні речення та висловлювання

(за авторською термінологією, ‘висловлення’), яка згодом увійшла в канони академічного синтаксису. Науковець слушно вказує на те, що розмежування цих понять можна проводити на підставі таких ознак як функція, значення і форма [10 : 54]. Висловлювання вважає родовим поняттям щодо речення; зупиняє увагу на тих єдностях, які не виступають реченнями, але є комунікативними одиницями. У праці 1958 р. [11] увагу зосереджено на обґрунтуванні понять, також пов’язаних із ‘реченням’ та ‘висловлюванням’, із залученням величезної кількості джерел різними мовами, дефініцій та етимології термінологічних одиниць: П. Коструба не обмежується залученням та оцінкою лише російськомовних досліджень, як вимагали ‘канони’ тогочасної науки, а й зупиняє увагу на актуальних у канві того часу дослідженнях польських, німецьких, французьких та українських лінгвістів, зокрема на синтаксичних переконаннях Є. Кротевича, І. Чередниченка, Л. Булаховського, П. Дудика. Науковець звертає увагу на ті проблемні граматичні утворення, які по-різному трактують щодо такої синтаксичної одиниці як речення: ідеться про структури без підмета, з предикативним сполученням двох іменників у називному відмінку, вокативи, з інфінітивами та групами слів із інфінітивним центром, вигуківі висловлювання, включно із фразами ввічливості, ствердження та заперечення [11].

У пізнішій праці [9] поглиблено оцінку речення як висловлювання, хоча і переміщено акценти на формально-граматичні ознаки такої одиниці. Мовознавець виражено обґрунтовує концепцію неповних речень, залучаючи здобутки тогочасної науки, водночас і критикуючи окремі наукові підходи, зокрема скептицизм російської мовознавиці О. Попової щодо функціонування неповних речень [9 : 39–44]; відзначає необхідність аналізу неповних структур не лише в синтаксисі, а й в стилістиці, покликаючись на Л. Булаховського [9 : 47]; підтверджує новаторську на той час думку П. Дудика, що неповними можуть бути не лише речення з відсутніми головними, а також і другорядними членами [9 : 54]. Цілком сучасно звучить, на нашу думку, міркування: “Треба признати, що не тільки граматичні форми наявних у даному реченні членів,

але й значення цих членів, а також контекст і конситуація виконують роль об'єктивних чинників, які свідчать про повноту чи неповноту речення” [9 : 56]; як і раніше висловлена думка про те, що “необхідною конститутивною формальною ознакою речення є наявність присудка” [11 : 84], – остання перегукується зі сучасною концепцією функційно-семантичного скерування в українській граматиці щодо необхідності в реченні присудка-предиката і його вирішальної ролі в кількісному та якісному наповненні реченнєвої структури. Важливо, що у класифікації неповних речень мовознавець зосереджує увагу на питаннях розмежування неповних, еліптичних, недокінчених (або обірваних), видільних (або приєднувальних) конструкцій. Також це стосується поділу власне неповних речень на контекстуальні, конситуативні та еліптичні. У розгляді цього питання він опонує в окремих питаннях Петрові Дудіку (останньому на той час належав чи не найґрунтовніший дисертаційний аналіз неповних речень в українському синтаксисі), зокрема говорить про необхідність розглядати еліптичні структури як різновид неповних, а не як окремий тип одиниць, влучно подаючи таке визначення еліптичності: “Еліптичними ми будемо називати неповні речення внутрішньої синтаксичної зумовленості, в яких неповнота їх граматичного складу викликається не смисловими зв'язками з сусідніми реченнями чи обстановкою мови, але достатністю лексичних і граматичних значень наявних членів самого даного речення для викликання образу, що відповідає відсутньому членові” [9 : 62]. Такої ж думки дотримується і щодо видільних речень, які в сучасній академічній граматиці прийнято називати парцельованими: “За своїм складом це неповні речення, а саме один із різновидів контекстуальних речень. Від інших типів контекстуальних неповних речень вони відрізняються тим, що мають характер приєднувальних конструкцій, у яких висловлюється додатковий елемент думки (додаткове судження, доповнення або уточнення)” [9 : 67]. Звісно, не всі наукові переконання П. Коструби увійшли в канони академічної граматики, наприклад зарахування конструкцій на зразок Сиджу. Ходи сюди до еліптичних неповних речень [9 : 70], однак і такі

авторські міркування чітко аргументовані, тому виглядають дуже переконливо, викликаючи повагу і схвалення.

Нетривало завідував катедрою української мови **Іван Чередниченко**. Хоча сам мовознавець був родом із Кубані, випускником Краснодарського педінституту та аспірантом Ленінградському педінституті ім. О.Герцена при кафедрі російської мови зі спеціальности “Слов’яно-російське мовознавство” в Ленінграді [39], однак, будучи українцем за національністю, усе ж таки свої наукові розвідки писав переважно українською мовою. Він очолював кафедру з 1947 до 1950 р., прийшовши на зміну репресованому Петрові Кострубі; наступні його роки діяльності були пов’язані з очільництвом в інших навчальних закладах. І хоча цілком погоджуємося з інформацією на офіційному сайті кафедри української мови філологічного факультету Чернівецького університету, що “саме на чернівецький період життя і педагогічної діяльності припадають чи не найбільші мовознавчі успіхи вченого”, його, як особу, безпосередньо дотичну в певний час до нашої кафедри, теж розглядаємо як науковця, синтаксичну спадщину якого варто оцінити в канві нашої статті, хоча впливу на формування академічної традиції кафедри у викладанні синтаксису, він, звичайно, не мав. Дослідження синтаксичних одиниць та явищ у його працях припадає вже на постльвівський період – 50–60-ті рр. Це досить численні розвідки, присвячені переважно аналізу складного речення, серед таких вирізняємо статтю “До питання про будову складнопідрядного речення” [32], а також посібник до спецкурсу – “Складнопідрядні речення в сучасній українській мові” [36]. Останній є систематизованим дослідженням історії, класифікації, природи та особливостей складнопідрядних структур. Цей посібник в окремих розділах стосовно інформаційного наповнення і донині не втратив актуальности, зокрема щодо теорії функційно-синтаксичного ототожнення підрядних речень із членами речення. Серед позицій, які, на наш погляд, заслуговують на увагу, виділяємо такі: 1) теорію семантико-функціональної характеристики підрядних речень (термінологію зберігаємо); 2) складного синтаксичного цілого в розрізі складного речення; 3) синкретичні

перехідні типи в системі складного речення; 4) питання гіпотактичних і паратактичних особливостей речень; 5) розмежування порівняльних зворотів та неповних предикативних частин складнопідрядних порівняльних речень – питання, яке досі не має однозначного трактування в академічній граматиці; 6) окремі питання синтаксичної стилістики. Також новизною того часу був аналіз розчленованих і нерозчленованих складнопідрядних структур, щоправда, з іншим використанням термінології – ‘причленна підрядність та підрядність до цілого складу головного речення’; виділення взаємопідрядних речень (синтаксично узалежних частин); деталізація різновидів підрядних причленної залежності; включення до складнопідрядних речень структур ‘якісного зіставлення’ – такий факультативний різновид серед обставинного виду складнопідрядних і сьогодні має місце в класифікації. Розгорнуто мовознавець аналізує складнопідрядні речення з погляду поширеності певних компонентів головної частини підрядною [35], вважаючи, що складнопідрядне поширення в українському синтаксисі виявляється в двох різновидах: 1) постійного постпозитивного складнопідрядного поширення та 2) змінного – постпозитивно-препозитивного [35 : 18]. Розглядаються речення і з погляду залежності підрядної частини: речення субстантивного, ад’єктивного, прономінативного, дієслівного, прислівникового поширення.

Серед статей тогочасного періоду відзначаємо праці, присвячені аналізу складного речення як самостійної одиниці синтаксису та оцінки речення як елемента тексту [34], де автор розглядає різні типи контекстуального зв’язку речення [34 : 10] : контекстуальний зв’язок, що встановлюється внаслідок логічного розгортання висловлювання; зв’язок між реченнями, здійснюваний за допомогою сурядних сполучників; зв’язок між реченнями, об’єднаними спільним підметом; вживанням займенників; речення, зв’язані спільними категоріями часу і виду в присудкових формах, – фактично, йдеться про надфразні єдності та засоби їхньої реалізації в контексті. Є в Івана Чередниченка і праця, присвячена стилістико-синтаксичним функціям порядку слів у реченні і цілих речень у контексті [37], у якій автор зосереджує увагу на різних позиціях усіх членів

речення, а також розглядає порядок розташування частин складного речення і контексту. Щодо праць іншої синтаксичної сфери варто вказати на статтю, присвячену вивченню синтаксичної мови Івана Франка [33], у якій проаналізовано використання дієприкметників у творчості письменника відповідно до специфіки синтаксичної функції (невідокремлені та відокремлені означення) та морфологічних особливостей дієприкметникових форм (одиниці різних станових та часових форм). Наукову цінність має і праця, присвячена неповним реченням [31] (на неї неодноразово покликається, іноді полемізуючи з автором, П. Коструба у своїй розвідці з цієї ж тематики [9]). У статті І. Чередниченка подано теоретичні засади виділення неповних речень та принципи їхнього аналізу, якими частково донині послуговується академічна граматики. Зокрема він вважав, як і П. Дудик, що неповними можуть бути не тільки речення з відсутнім одним чи обома головними членами (чи їх частинами), але і з окремими другорядними членами; також підкреслював необхідність вирізняти незакінчені, або перервані, речення [31 : 16]; розрізняв неповні речення внутрішньої і зовнішньої синтаксичної обумовленості [35 : 17 – 18] (фактично, ситуативно неповні та контекстуально неповні структури).

У канві формування синтаксичної школи катедри української мови помітна роль належить також **Іванові Петличному** (роки роботи – 1945–1973 [30]). Його, уродженця Полтавщини та випускника Харківського інституту народної освіти (1930 р.), як і Чередниченка, Центральний Комітет ЦП України скерував у березні 1945 р. до Львова [12 : 150] зі зрозумілих нині ідеологічних міркувань. Наукові зацікавлення науковця були дуже різноманітні: діалектологія (у кандидатській дисертації аналізував гуцульський говір у творах М. Черемшини), фонетика, стилістика, методика викладання української мови, не оминув увагою він і синтаксису [30]. Окрім викладання цього розділу сучасної української літературної мови та спецкурсів, він проводив семінари для вчителів із проблемних питань синтаксису [40 : 191]. Його наукові зацікавлення синтаксичним рівнем мови стосуються переважно аналізу особливостей творів М. Коцюбинського, П. Мирного, Л. Українки, І. Франка, тексту літопису Самовидця. У своїх

спостереженнях І. Петличний використовував художній текст як матеріал, на основі якого робив ретельний аналіз синтаксичних одиниць та явищ зі своїми теоретичними висновками та коментарями.

Серед праць мовознавця найбільше наукових статей, присвячених синтаксису творів Івана Франка [18], [19], [21], [22], [23], [24], [25], [26]. Окрему увагу відведено дослідженню односкладних речень, зокрема неозначено-особових, узагальнено-особових [22] та безособових [23]. Принцип аналізу їх схожий та умовно складається з двох частин – теоретичних засад та власне характеристики таких синтаксичних структур у канві художньої мови. Варто зауважити, що вступні теоретичні частини досить великі за обсягом і ґрунтовні, відтак могли би слугувати окремими статтями, використовуючись в академічній граматиці у вивченні відповідних тем зі синтаксису. У вступі автор передусім подає історичний коментар відповідного різновиду односкладних речень, спостерігаючи їх функціонування ще з періоду давньоукраїнської мови; порівняльно-зіставний аспект речень з іншими слов'янськими мовами; різні концепції та бачення певних односкладних речень у лінгвістиці. У прикладних частинах, які стосуються самого аналізу прози Франка, вирізняється власне граматичний аспект аналізу односкладних структур: способи вираження головних членів речення, статус односкладних структур в синтаксичній канві (як просте речення, окрема предикативна частина у складі складної структури, у прямій мові тощо), сполучуваність з об'єктами (препозиція / постпозиція останніх та інше) та інше; а також мовленнєвий аспект: науковець оцінює стилістичну функцію та навантаження таких односкладних структур у реченні, зв'язуючи граматичні особливості з комунікативно-авторською настановою, відзначаючи, наприклад, що тільки аналіз змісту й логічних вузлів наведених речень допоможе зрозуміти, чому при різних присудках із відповідним способом вираження об'єкти мають різне розташування [23 : 35]. У статтях, присвячених односкладним реченням, знаходимо актуальні міркування та приклади, як-от випадки, коли неозначено-особові речення наближаються до неповних двоскладних [2 : 59]. Також І. Петличний у межах узагальнено-особових речень виділяє

окрему групу структур, які прийнято в сучасному синтаксисі називати реченнями з частковою узагальненістю: “Вийдеш у полонину – зелено довкола” [22 : 68]; відзначає зневиразнення категорії часу в безособових реченнях на -но -то, аргументуючи свої міркування [23 : 29].

Стаття, присвячена аналізу прикладки в мові творів Каменяра, на нашу думку, також містить чимало цікавих спостережень не лише за прозою письменника, а й оцінкою такого члена речення загалом. Сам автор ставить перед собою актуальні й донині завдання – “теоретично глибше охарактеризувати стилістико-синтаксичну функцію прикладок у мові, принципи класифікації їх на групи, знайти більш переконливі критерії, що допомогли б у педагогічній практиці легко відрізнити прикладку від означуваного слова, відокремлених уточнюючих слів, однорідних членів речення при узагальнюючих словах” [18 : 64]. Як і в інших статтях автора, тут знаходимо розлогу інформацію щодо історичних джерел уживання прикладкових означень, огляд мовознавчих студій з цієї тематики, актуальну досі класифікацію прикладок, зокрема їх розмежування на атрибутивні та атрибутивно-уточнювальні [18 : 67], що корелює із важливою оцінкою відокремлених прикладкових означень у сучасній академічній граматиці щодо того, чи це напівпредикативний, а чи уточнювальний член речення.

Вирізняємо в синтаксичній спадщині науковця і дослідження видільних речень [20], а також аналізу обірваних речень в мові І. Франка [26]. Щодо останніх, Іван Петличний слушно зауважує, покликаючись на новітні в той час дослідження інших мовознавців, зокрема українських (П. Кострубу, І. Дудика), що з погляду фрагментарної структури обірваних одиниць їх украй важко класифікувати. Однак пропонує таке розмежування, керуючись тим, які саме синтаксичні структури слугували основою для утворення обірваності (прості речення, ряди однорідності, обірвані предикативні частини складного тощо). У стилістичній оцінці таких речень зупиняє увагу на тому, наслідком чого є обірваність (уникнення небажаних асоціацій, естетичні й моральні мотиви,

збуджений стан персонажів, свідоме обірвання з боку персонажів розмови, наслідок важкого стану суб'єктів тощо).

Торкнувся мовознавець і питання синтаксису відмінків [25]. Свою працю він присвятив аналізу вживання знахідного відмінка, зокрема приєднаниково-відмінкових конструкцій “через + знахідний” (через зиму), “за + знахідний відмінок” (за сім літ), “на + знахідний” (на місто), “перед + знахідний відмінок” (перед намет), окремих паралельних форм уживання знахідного (стерegli коні і коней). Стилiстично-граматичний аналіз використання зазначених моделей у художній канві творів, із вирізненням семантики відмінкових форм (часу і місця), науковець вдало поєднує з оцінкою функціонування таких конструкцій в давньоукраїнській мові, в мові літератури Галичини, в народній творчості й східноукраїнського письменництва, в живому мовленні всього українського народу, відтак, відшукуючи паралелі, знаходить історичне пояснення вживання таких форм у Франка.

Помітним є і дослідження, присвячене вокативним реченням [24], виділення яких на той час в академічній граматиці було дуже дискусійним питанням (в українському синтаксисі їх визнавав лише Б. Кулик), та й, урешті-решт, залишається під факультативно-оказіональною оцінкою досі. Заслуговує на увагу в канві теоретичних засад аналіз різних мовознавчих поглядів щодо бачення вокативності як окремої синтаксичної одиниці, деякі характеристики вокативних речень, як-от мовленнєві особливості за метою висловлювання: такі речення, услід за О. Пешковським, І. Петличний вважає спонукальними [24 : 66]. Аналіз вокативних одиниць на матеріалі прозових творів Івана Франка у стилістично-синтаксичному аспекті розмежовує на дві групи: 1) речення, якими спонукається співбесідник відповісти, вислухати, щось зробити та 2) речення (за змістом складніші та різноманітніші), які “постали внаслідок своєрідно вираженої реакції суб'єкта мови на слова або дії співбесідника” [25 : 67].

Дослідник зарекомендував себе не лише як франкознавець: у своїй науковій спадщині він залишив ґрунтовне дослідження, присвячене граматичним особливостям мови літопису Самовидця [27], у якому крім морфологічних рис (перша частина статті), також схарактеризував і синтаксичні (друга частина).

Зокрема проаналізував вираження головних членів речення щодо частиномовного вираження, відзначивши архаїчно змодифіковані часові дієслівні форми у присудках; узгодження присудка з підметом; відзначив частотне вживання орудного предикативного, широке використання прикладок, конструкцій з безособовими формами на -но -то; розглянув вживання деяких відмінкових форм, вважаючи розвиток прийменникових конструкцій прогресивним явищем [27 : 88]; ряди однорідних членів речення; схарактеризував окремі складні речення, відводячи окрему увагу специфіці сполучних засобів.

Підсумовуючи оцінку синтаксичних праць І. Петличного, хочемо відзначити і таке: 1) багату джерельну базу: наприклад, кількість аналізованих одиниць в одній зі статей про односкладні речення сягає 500 [22], про прикладку – 370 [18]; 2) залучення різноманітного матеріалу як малої, так і великої прози І. Франка, без дублювання в різних статтях. Усе це засвідчує не схематичний, а виважений підхід до досліджень, що знайшов своє завершення у докторській дисертації – “Синтаксис мови художньої прози Івана Франка” [28].

Із нової генерації науковців-синтаксистів 50–60-х рр. відзначаємо **Богдана Ключковського**, який був також очільником катедри української мови (1973–1974 рр.). Окреслений період для повоєнного випускника філологічного факультету (закінчив університет 1950 р.), молодого учителя, а згодом аспіранта та наукового співробітника у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові і, нарешті, викладача катедри української мови Львівського університету [16 : 217] був часом становлення як педагога і науковця. Мовознавчі зацікавлення синтаксисом, реалізовані в кандидатські дисертації “Апозитивні конструкції в сучасній українській літературній мові” (1963 р.), представлені численними статтями ([2], [3], [4], [5], [6] тощо), які донині викладачі рекомендують студентам при опрацюванні відповідної теми та послуговуються самі в дослідженні синтаксичної проблематики. В аналізі прикладкових сполук І. Ключковський відзначився новаторським підходом, хоч і послуговувався вже значними лінгвістичними здобутками у вченні про прикладку А. Медушевського, О. Потебні, Л. Рогозіна, О. Шахматова,

Є. Галкіної-Федорук та багатьох інших граматистів. Серед теоретичних та практичних засад науковця відзначаємо наступні. Мовознавець вважає за доцільне розглядати не саму прикладку, а цілу конструкцію – прикладку з основним іменником [3]. На його думку, прикладка може виконувати різну синтаксичну функцію з огляду на її двоїсту природу: граматична незалежність прикладок поєднана з їх лексико-семантичною незалежністю [4 : 8]. Не будь-яка прикладка є означенням, “прикладкою може бути тільки іменник, який означається як ‘властивість-якість’ або як ‘родова ознака’” [6 : 203]. Мовознавець обґрунтовує думку в тодішньому мовознавстві про сурядний зв’язок між означуваним словом та прикладкою, вказуючи про зростання предикативного навантаження при апозитивних відношеннях [3 : 4–5]. Дослідник виділяє типові та обернені структури прикладкових конструкцій, зазначаючи про другий тип, що це не просто зміна порядку слів, а функціональне обернення компонентів, яке “є, очевидно, властивістю стилістичного синтаксису української мови” [6 : 202]; а також функціональний різновид кільцевої одиниці. Загалом у східнослов’янських мовах розрізняє аж п’ять різновидів прикладок [2 : 38]. Ці та інші думки мовознавця досі не втратили вагомості та можуть слугувати аргументами при виокремленні та характеристиці прикладкових поєднань в академічній граматиці.

У канві оцінки катедральних досліджень 50-60-х рр. минулого сторіччя варто зупинити увагу на тому, що зацікавленість синтаксисом відображається у працях не лише окреслених постатей, а й інших членів катедри. Зокрема історичний синтаксис був предметом зацікавлення в І. Ковалика (віднаходимо ґрунтовне дослідження, присвячене аналізу заперечних речень у листах та універсалиях Б. Хмельницького, у якому тодішній очільник катедри не просто зробив ретельний аналіз основних структурних типів заперечних речень на історичному мовному матеріалі, а й вдався до аналізу граматичної категорії заперечення як мовознавчої проблеми, виокремив мовні засоби вираження заперечення, з-поміж яких вирізняв модальний характер семантики заперечних часток із подальшою їхньою класифікацією [8]). Серед дотичних до

синтаксису працю маємо і статтю Б. Кобилянського про синтаксичний зв'язок кількісних числівників з іменниками [7]; посібник зі синтаксичної стилістики І. Ощипко [17] – один із найкращих в українській лінгводидактиці вищої школи; до викладання синтаксичних дисциплін та синтаксичної стилістики мав причетність і С. Криворучко (доцент катедри 1956–64 рр. [40 : 189]).

Синтаксичну тематику в дослідженнях викладачів минулих років розглядаємо як вагомий набуток катедри української мови, формування спадкоємництва та традиції у викладанні синтаксичних дисциплін. Спадщина наукових досліджень і педагогічної діяльності членів катедри української мови минулого, – як окресленого періоду 50– 60-х рр., так і інших часових зрізів, – безумовно, іще потребує впорядкування, аналізу, переосмислення; і хотілося б, аби це стало одним із пріоритетних напрямів у діяльності нашої катедральної спільноти для збереженні її історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Бичко* З. Коструба Петро Петрович / З. Бичко // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат “Збруч”, 2005. – Т. 2 : К – О. – С. 197–198.

2. *Ключковський* Б. Г. Апозитивні конструкції з однорідними й узагальнюючими членами в східнослов'янських мовах / Б. Г. Ключковський // Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. І. Франка – 1969. – Серія філологічна. – Вип. 6. – С. 37–40.

3. *Ключковський* Б. Г. До питання про апозицію і структурно-граматичні способи її вираження в українській мові / Б. Г. Ключковський // Проблеми синтаксису: праці міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису. – Львів, 1963. – С. 74–83.

4. *Ключковський* Б. Г. Прикладка та її лексико-граматична роль / Б. Г. Ключковський // Українська мова в школі. – Київ, 1955. – № 6. – С. 3–9.

5. *Ключковський Б. Г.* Прикладкові конструкції та їх різновиди / Б. Г. Ключковський // Ювілейна наукова сесія. Тези доповідей. – Львів: Львівський університет ім. І. Франка, 1961. – С. 48–50.

6. *Ключковський Б. Г.* Прикладкові конструкції та їх різновиди у східнослов'янських мовах / Б. Г. Ключковський // Питання слов'янського мовознавства. – Кн. 7–8. – Львів: Видавництво Львівського у-ту, 1963. – С. 190–206.

7. *Кобилянський Б. В.* Синтаксичний зв'язок кількісних числівників два, три, чотири з іменниками (на матеріалі української і російської мов) / Б. В. Кобилянський // Мовознавство: наукові записки. – Том XII. – Київ, 1953. – С. 69–78.

8. *Ковалик І. І.* Заперечні речення в листах і універсалах гетьмана Богдана Хмельницького / І. І. Ковалик // Вопросы славянского языкознания. – Кн. 4. – Львов: Изд. Львовского ун-та, 1955. – С. 99–113.

9. *Коструба П. П.* До питання про поняття і класифікацію неповних речень / П. П. Коструба // Питання українського мовознавства. – Кн. 4 – Львів: Вид. Львівського у-ту, 1960. – С. 38–75.

10. *Коструба П. П.* До питання про структурні типи речень і подібних мовних утворів / П. П. Коструба // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету. – Вип. 1. – Львів, 1947. – С. 54–55.

11. *Коструба П. П.* Висловлення як основна одиниця живої мови / П. П. Коструба // Питання українського мовознавства. – Кн. 3. – Львів: Вид. Львівського у-ту, 1958. – С. 76–106.

12. *Коструба П. П.* І. З. Петличний (до 60-річчя з дня народження) / П. П. Коструба // Питання українського мовознавства. – 1962. – Кн. 5. – С. 150–151.

13. *Коструба П. П.* Поняття предикативності і проблема класифікації комунікативних одиниць мови / П. П. Коструба // Проблеми синтаксису: праці міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису (Львів, 25-28 січня 1962 р.). – Львів, 1963. – С. 3–6.

14. *Коць-Григорчук Л.* Про Львівський університет у другій половині 40-х років: Коструба Петро Петрович / Л. Коць-Григорчук // Проект “Усна історія”. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://oralhistory.lnu.edu.ua/tag/petro-kostruba/>.

15. Міжвузівська наукова конференція з питань синтаксису у Львівському ордені Леніна державному університеті імені І. Франка // Вісник Львівського ордену Леніна державного університету імені І. Франка. – Серія філологічна. – 1963. – №1. – С. 130–131.

16. *Осташ Н. Л.* Лінгвістичне Закарзоння / Н. Л. Осташ // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – 2014. – Вип. 7. – С. 208–226. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrpol_2014_7_17.

17. *Ощипко І. Й.* Практична стилістика української літературної мови. Синтаксис. / І. Й. Ощипко. – Львів, 1965.

18. *Петличний І. З.* Прикладка в мові художньої прози І. Франка / І. З. Петличний // Питання українського мовознавства. – Кн. 5. – Львів: Вид. Львівського у-ту, 1962. – С. 59–76.

19. *Петличний І. З.* І. Франко в боротьбі за загальнонаціональний синтаксис літературної мови в Галичині / І. З. Петличний // І. Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1956. – Зб. 5. – С. 326–369.

20. *Петличний І. З.* До питання про видільні речення в сучасній українській літературній мові / І. З. Петличний // Ювілейна наукова сесія. Тези доповідей. – Львів: Львівський університет ім. І. Франка, 1961. – С. 39–40.

21. *Петличний І. З.* І. Франко в боротьбі за удосконалення синтаксису української літературної мови / І. З. Петличний // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету ім. І. Франка. – Львів, 1955. – С. 115–118.

22. *Петличний І. З.* Неозначено-особові і узагальнено-особові речення в мові художньої прози І. Франка / І. З. Петличний // Питання українського мовознавства. – Кн. 3. – Львів: Вид. Львівського у-ту, 1958. – С. 51–75.

23. *Петличний І. З.* Безособові речення на **-но, -то** в мові художньої прози І. Франка / І. З. Петличний // Питання українського мовознавства. – Кн. 4. – Львів: Вид. Львівського у-ту, 1960 р. – С. 21–37.

24. *Петличний І. З.* Вокативні речення (на матеріалі мови художньої прози І. Франка) / І. З. Петличний // Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. І. Франка. – 1965. Серія філологічна. – Вип. 3. – С. 65–70.

25. *Петличний І. З.* До вивчення синтаксису відмінків української мови (на матеріалі мови творів І. Франка) / І. З. Петличний // Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. І. Франка. – 1969. Серія філологічна. – Вип. 6. – С. 41–44.

26. *Петличний І. З.* Обірвані речення в мові художньої прози І. Франка / І. З. Петличний // Вісник Львівського державного університету ім. І. Франка. Серія філологічна. – Вип. 1. – 1963. – С. 91–95.

27. *Петличний І. З.* Синтаксичні особливості літопису Самовидця // Петличний І. З. Граматичні особливості мови літопису Самовидця / І. З. Петличний // Питання українського мовознавства. – Кн. 1. – Львів, Видавництво Львівського у-ту, 1956. – С. 81–99.

28. *Петличний І. З.* Синтаксис мови произведений Ивана Франко. На матеріалі художественной прозы: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. / І. З. Петличний. – Львів, 1965. – 32 с.

29. Проблеми синтаксису: праці міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису (Львів, 25-28 січня 1962 р.). – Львів: Видавництво Львівського у-ту, 1963. – 133 с.

30. *Терлак З. М.* Коструба Петро Петрович / З. М. Терлак // Енциклопедія сучасної України / І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. – Київ: НАН України, НТШ. [Електронний ресурс]. Доступ з: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=6110.

31. *Чередниченко І. Г.* Граматична структура неповних речень та основи їх класифікації / І. Г. Чередниченко // Українська мова в школі. – 1954. – № 3.

32. *Чередниченко І. Г.* До питання про будову складнопідрядного речення / І. Г. Чередниченко // Українська мова в школі. – 1952. – № 4.

33. *Чередниченко І. Г.* Означальна функція присубстантивних дієприкметників і дієприкметникових зворотів у мові творів І. Я. Франка (до вивчення синтаксису мови письменника) / І. Г. Чередниченко // Українська мова в школі. – Київ, 1956. – № 4. – С. 18–23.

34. *Чередниченко І. Г.* Речення в системі багаточленного висловлення і в будові складного речення / І. Г. Чередниченко // Українська мова в школі. – Київ, 1959. – № 5. – С. 7–16.

35. *Чередниченко І. Г.* Синтаксичне поширення членів речення і проблема їх складнопідрядної валентності / І. Г. Чередниченко // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 3. – С. 17–25.

36. *Чередниченко І. Г.* Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. Спецкурс для студентів філологічних факультетів / І. Г. Чередниченко – Чернівці, 1959. – 136 с.

37. *Чередниченко І. Г.* Стилiстико-синтаксичні функції порядку слів у реченні і речень у контексті в сучасній українській літературній мові / І. Г. Чередниченко // Українська мова в школі. – Київ, 1961. – № 5. – С. 14–22.

38. *Чередниченко І. Г.* Граматична структура неповних речень та основи її класифікації / І. Г. Чередниченко // Українська мова в школі. – 1955. – № 3.

39. Чередниченко Іван Григорович // Сайт кафедри української мови філологічного факультету Чернівецького національного університету. [Електронний ресурс] Доступ з: <http://clg-phil.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/30deps/50modernukrlang/10history/40noted/080cherednychenko>.

40. *Черняк В. С.* Кафедра української мови (1939-1959 рр.) / В. С. Черняк // Питання українського мовознавства. – 1960. – Кн. 4. – С. 184–193.

**SYNTAX TOPICS IN THE WORKS OF LECTURERS OF THE
DEPARTMENT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE
UNIVERSITY OF LVIV IN THE 1950S AND 1960S (NOTES ON
PERSONALITIES AND RESEARCH HERITAGE)**

Halyna Kutnia

*Ivan Franko National University of Lviv
Ivan Kovalyk department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 239 47 17
e-mail: kutnia@ukr.net*

This article analyzes research in the field of syntax and pedagogical activity of lecturers of the Department of the Ukrainian language of the University of Lviv in the 1950s and 1960s. It particularly focuses on prominent figures and their work on syntax during the mentioned period. It includes comments on their approach and certain concepts from the point of view of modern research.

Keywords: works on syntax, topicality of research, P. Kostruba, I. Cherednychenko, I. Petlychnyj, B. Kluchkovskyj, the Department of the Ukrainian Language.

**МІКРОТОПОНІМИ САМБІРСЬКОГО ЦИРКУЛУ, ЩО
МІСТЯТЬ ЯКІСНУ ХАРАКТЕРИСТИКУ
МІКРООБ'ЄКТІВ**

Оксана Мосур

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
катедра української мови імені професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail: oksana.mosur@lnu.edu.ua*

Проаналізовано мікротопоніми Самбірського циркулу кінця XVIII – початку XIX століття, зафіксовані у Йосифінській (1785–1788) і Францисканській (1819–1820) метриках, твірними базами яких є апелювати, що містять якісну характеристику мікрооб'єктів. Мотивувальні лексеми вказують на розмір, форму, колір та час виникнення денотата.

Ключові слова: мікротопонім, Самбірський циркул, Йосифінська (1785–1788) метрика, Францисканська (1819–1820) метрика, твірна база.

Мікротопоніми – пласт онімної лексики, процес творення і становлення якої залежить від низки позамовних чинників. Назви географічних мікрооб'єктів динамічні, змінні. Основна функція цих пропріативів – номінативна. Вони індивідуальні, прив'язані до місця назви “реально існуючих об'єктів, які мають, окрім того, і загальні назви” [10 : 9]. Мікротопонімія – це не лише сукупність назв, “це історично сформована система, що розвивається” [6 : 10]. У науковій літературі під терміном “мікротопонім” розуміють власну назву “невеликого, найчастіше природного фізико-географічного, рідше створеного людиною об'єкта, земельної ділянки господарського призначення, яка (назва) має вузьку сферу застосування...” [9 : 121–122]. Надзвичайно важливим є вивчення історичного мікротопонімікону, адже “виникнення мікротопонімів – вічно живий процес” [10 : 6] і опрацювання

такого матеріалу допоможе простежити тенденції у творенні, розвитку і зміні назв.

В українському мовознавстві незначна кількість праць присвячена аналізу історичної мікротопонімії. Найчастіше ономасти подають у дослідженнях лише вкраплення діахронних власних назв мікрооб'єктів. Історичний мікротопонімний фактаж у дисертаціях використовували тільки І. Г. Чеховський [11] та О. Б. Василик [1].

У статті аналізуємо історичні мікротопоніми Самбірського циркулу кінця XVIII – початку XIX століття, зафіксовані у перших поземельних кадастрах Галичини – Йосифінській (1785–1788) і Францисканській (1819–1820) метриках. Писемні пам'ятки зберігаються у ЦДІА у м. Львові (фонд 19, опис XIV і фонд 20, опис XIV відповідно). У комплекс метрик входить багато документів: описи земельних границь громади, правила фашювання нив, сумарії, аднотації, специфікації, – проте найголовнішими, вважаємо, є книги погрунтового прибутку, у яких “послідовно перелічуються всі земельні угіддя, розташовані в межах даної громади” [3 : 11]. Унаслідок виправлення Йосифінського кадастру у 1819–1820 рр. виникла Францисканська метрика, у книгах якої “відображені зміни у приналежності ділянок, розмірах і якості земель, що сталися за час після виготовлення Йосифінських кадастрів” [3 : 13].

Самбірський циркул – адміністративно-територіальна одиниця тогочасної Галичини; охоплював 412 населених пунктів (міст, сіл, передмість, присілків, хуторів). За сучасним поділом це частина сіл Самбірського, Старосамбірського, Дрогобицького, Турківського, Городоцького, Мостиського, Пустомитівського, Миколаївського, Стрийського, Сколівського районів Львівської області та на території сучасної Польщі (5 поселень).

За семантикою мотивувальних баз історичні мікротопоніми поділено на відапелятивні (56%) та відонімні (44%) [5].

Відапелятивні утворення – це похідні від географічної термінології та лексем, пов'язаних з антропогенним

чинником. Географічна термінологія об'єднує назви рельєфу, ґрунтів, гідрооб'єктів, фіто- та зоолексеми. Антропогенні найменування виникли в результаті діяльності мешканців краю – господарської чи культурної. Мотивувальними базами таких онімів на зламі XVIII–XIX ст. була лексика землеробства та тваринництва, назви народних промислів, ремесел, назви культових споруд, християнських символів, чернечих орденів, найменування людей за соціальною та етнічною ознакою, назви типів поселення, споруд різного призначення і їхніх частин, шляхів сполучення.

Часто визначальними у процесі номінації були якісні та кількісні характеристики денотата. До якісних характеристик зараховано: розмір (величину, довжину, висоту, ширину, глибину), колір, форму, час виникнення, локалізацію денотата.

Кількісні характеристики – вказівки на кількість і порядок розташування об'єктів на місцевості. Мотивувальними базами цієї групи пропріативів є кількісні (Pułtora Dworzyska, п. (Сіл, ЙМ, 40зв) (Сіл, ФМ, 50зв); Trzy Pustki, п. (Чиш, ЙМ, 34зв); Pięć Zahonow, п. (ПорЗадв і ПорГр, ЙМ, 1зв)) і порядкові (Sadzawka Pierwsza, садж. (Вин, ЙМ, 4зв) – Sadzawka Druga, садж. (Вин, ЙМ, 4зв) – Sadzawka Trzecia, садж. (Вин, ЙМ, 4зв)) числівники та числівникові основи (Na Osmiosznurach, поля (НовГост, ЙМ, 23зв); Pięcioletnia, н. (Годв, ЙМ, 142зв); Szescioletnia, н. (Годв, ЙМ, 140зв)) [4 : 206–215].

Мета статті – лексико-семантичний аналіз твірних основ мікротопонімів Самбірського циркулу. Реалізація мети розвідки передбачає виконання низки завдань: 1) виокремити історичні мікротопоніми, які містять якісну характеристику мікрооб'єкта, з контексту писемних пам'яток; 2) здійснити семантичний аналіз твірних баз цих мікротопоназв; 3) поділити пропріативи на групи за семантикою мотивувальних основ.

Якісну характеристику об'єктів містять не лише прикметникові, а й іменникові твірні основи.

А) Розмір об'єкта.

Цей параметр поєднує інформацію про величину, довжину, висоту, ширину, глибину денотата.

– Величина об'єкта. Зазвичай розрізнення об'єктів за ознакою **великий – малий, більший – менший** здійснювалось у межах одного населеного пункту. Найчастіше вони були розташовані поруч: Blizniec Mały, п. (Гнил, ЙМ, 80зв) (Гнил, ФМ, 71зв) – Blizniec Wielki, п. (Гнил, ЙМ, 83зв) (Гнил, ФМ, 74зв); Jaworki Mniejsze, поля (Лавр, ЙМ, 12зв) – Jaworki Większe, поля (Лавр, ЙМ, 12зв).

– Довжина об'єкта. Слова **довгий** (і вищий ступінь порівняння – **довший**), **короткий** (і похідні – **коротина, коротинка**) творять низку пропріативів: Dowhi Puti, п. (Бор, ЙМ, 65зв); Staie Dłuższe, п. (Тин, ФМ, 20зв); Krutki Pomiarek, п. (Ковин, ФМ, 25зв). Оними Korotynia, г. (Заділ, ЙМ, 22зв) (Заділ, ФМ, 22зв) (< **коротиня**); Korotynka, гр. (Рик, ЙМ, 39зв) (< **коротинка**) містять вказівку на довжину географічної реалії.

– Висота об'єкта. Опозиція **високий – низький, вишній – нижній, вищий – нижчий** здебільшого відображена у мікротопоніміконі в межах одного поселення: Pod Niskim, поля (Завадк, ЙМ, 146зв); Pod Wysokim, п. (СушРик, ФМ, 44зв); Jasyń Nieznany, п. (ГусВиж, ФМ, 44зв) – Jasyń Wyszni, п. (ГусВиж, ЙМ, 54зв) – Jasyń Wysokie, п. (ГусВиж, ФМ, 44зв); Nad Stawie Nizsze, лан (Шол, ФМ, 93зв) – Nad Stawie Wyszni, лан (Шол, ЙМ, 113зв) (Шол, ФМ, 93зв).

Лексема **сподній (спідній)** наголошує на низинному розташуванні луки: Spodnia Łuka, лук. (ДнГол, ЙМ, 98зв).

– Ширина об'єкта. Антонімна пара **широкий – вузький** представлена у низці мікротопонімів: Pod Szyrokim, гр. (Заділ, ЙМ, 160зв) (Заділ, ФМ, 199зв); Uzka Kotłownia, поля (Гнил, ЙМ, 4).

– Глибина об'єкта. Атрибут **глибокий** утворює ряд мікротопоназв Самбірського циркулу: Głęboka Droga, дор. (БілВел, ФМ, 221зв), п. (Фор, ЙМ, 27зв) (Фор, ФМ, 27зв); Potok Nuboki, пот. (НанчВел, ФМ, 39зв).

Б) Колір денотата.

Спектр кольорової гами, відображеної в історичному мікротопоніміконі, досить широкий. Твірними базами були такі кольороназви: **багровий** (Bahrowiec, поля, в. (Завадк, ЙМ, 72зв) (Завадк, ФМ, 49зв)), **білий** (Białe Drogi, лан

(УгЗапл, ЙМ, 11)), **брунатний** (Cin Brunatna, пот. (ЛінВел, ЙМ, 275зв)), **зелений** (Zielony Polaniec, пол. (ЯблНиж, ЙМ, 101зв)), **мутний** (Woda Mutna, пот. (Кавськ, ЙМ, 2зв)), **ржавий** (Potok Rzawy, пот. (ІльнКор і ІльнЗемл, ЙМ, 5)), **синій** (Syny Wug, п., луки (ДПідб, ЙМ, 201зв)), **сірий** (Sirak, пот. (Хрв, ЙМ, 2)), **темний** (Ulica Ciemna, вул. (Комарн, ЙМ, 56зв)), **червоний** (Czerwony Potok, пот. (Сянк, ЙМ, 5зв)), **черлений** (Czerlenny Kamień, м. (Матк, ЙМ, 2зв)), **чорний** (Czarna Puszcza, л. (Більч, ЙМ, 109зв) (Більч, ФМ, 183зв) (Наг, ЙМ, 302зв) (Наг, ФМ, 427зв)).

Очевидно, що, окрім вказівки на колір чи його відтінок, такі оніми мають додаткові конотації: синій – на забарвлення води, глибину водойми, червоний – на склад ґрунту чи водойми, білий – на наявність домішок вапняку, чорний – на непрохідні зарості, зелений – на густий трав'яний покрив на місцевості тощо.

В) Форма денотата.

Атрибут **кривий** – твірна база низки історичних мікротопонімів: Łąka Krzywa, лук. (ЛяшкЗав, ЙМ, 65зв) (ЛяшкЗав, ФМ, 46зв).

(О)круглий > Flura Kruhła, н. (ЯсСт, ЙМ, 17зв); Okrągły Garb, п. (ГорШл, ЙМ, 87зв) (ГорШл, ФМ, 140зв).

Апелятив **обід** (= обвід 'овал' [8 : V : 472]) утворив один мікротопонім – Obod, оз. (ГорШл, ЙМ, 208зв) (ГорШл, ФМ, 409зв).

Прикрий 'крутий' [8 : VII : 649] > Łąki Przykry, луки (ЛужГор, ЙМ, 301зв) (ЛужГор, ФМ, 195зв).

Г) Географічні координати мікрооб'єкта.

Ряд мікротопонімів мотивовані лексемами, які вказують на локалізацію об'єкта у просторі – його географічні координати (де саме він розташований: спереду, ззаду, збоку, далеко, близько, на межі, в куті, на розі тощо). У земельних описах Йосифінської (1785–1788) і Францисканської (1819–1820) метрик кожен населений пункт поділявся на флури (ниви) – територіальні сектори, які найчастіше об'єднували один або кілька типів угідь (поля, пасовища, луки, сіножаті, ліси) або ж дорівнювали частині (кутку) населеного пункту. Опис здійснювався за радіальним принципом – “від центру

населеного пункту до периферії”. О. І. Шаблій, аналізуючи мікротопонімію у просторово-географічному аспекті, вводить поняття “первинного мікротопонімічного ареалу (ПМТА)” – “території, де топоніми мають відносно стабільного творця – жителів певного населеного пункту, які постійно мікротопонімами користуються у виробничо-суспільній діяльності, в побуті тощо”; у ПМТА вчений виділяє такі просторові мікротопонімічні компоненти: “1) ядро (мікротопонімія населеного пункту) і 2) околична зона (мікротопонімія навколишніх полів, луків, лісів, висілків, водних потоків, шляхів)” [12 : 39]. Жителі ядра ПМТА “дають назви всім чи майже всім навколишнім об’єктам. Основна маса найменувань перебуває у “радіально-візуальному” із населеним пунктом зв’язку, наприклад, <...> Перший лан – Середний лан – Востатний лан; Крутий горб – За крутим горбом; Лиса гора (гора “лиса”, горб “крутий”, коли на них дивитись з боку села) тощо” [12 : 39–40]. В українському мовознавстві концепцію радіального типу побудови простору в (мікро)топонімічній картині світу охарактеризувала ономастка О. І. Проць [2].

Опозиція **близький** – **дальній** як компонент мікротопоназви характерна для розрізнення суміжних географічних об’єктів у межах одного населеного пункту: Snozy Bliskie, п. (Бітл, ЙМ, 122зв) – Snozy Dalni, п. (Бітл, ЙМ, 122зв) (Бітл, ФМ, 154зв)). Атрибути **передній** – **середній** – **задній** також вказують на послідовність розташування денотатів: Kzaki Peredne, зар. (Торч, ФМ, 183зв); Kzaki Seredne, зар. (Торч, ФМ, 183зв); Potok Zadni, пот. (Наг, ЙМ, 114зв) (Наг, ФМ, 184зв)). Лексема **поздовжній** уточнює, що мікрооб’єкт ‘проходить, розміщується по довжині, уздовж чого-небудь; подовжній’ [8 : VI : 810] (Zagony Pozdłużne, п. (Фор, ЙМ, 117зв)). Твірними базами історичних мікротопонімів, які вказують на локалізацію об’єкта у просторі, були й такі апелятиви: **край** (Kraj, н. (ДПідб, ЙМ, 254зв)), **границя** (Granice, п. (Яв, ЙМ, 24зв)), **поперечка** (Na Poprzecce, п. (Вац, ЙМ, 9зв)), **куток** (Kutku, п. (Болох, ЙМ, 90зв)), **обочка** (Oboczki, гр. (ІльнКор, ЙМ, 232зв)), **ріг** (Pod Rogem, п. (Волош, ЙМ,

153зв) (Волош, ФМ, 138зв)), **наріжниця** (Naroznica, п., н. (Бик, ЙМ, 76зв) (Бик, ФМ, 81зв)), **межа** (Miedza, поля (Зарайс, ЙМ, 41)), **хитарь** ‘межа, границя’ [7 : IV : 398] (Chitar, п. (Іс, ЙМ, 270зв)), **підри** ‘закутки, закапелки’ [8 : IV : 477] і похідне слово **заподрина** (Zarodrına, п. (ВисНиж, ЙМ, 126зв)), **причілок** ‘край, кінець чого-небудь’ [8 : VIII : 99] (Na Przyczolkach, поля (Стрілки, ЙМ, 144зв) (Стрілки, ФМ, 141зв)).

Д) Час виникнення денотата.

На час виникнення об’єкта вказують атрибути **давній, старий – новий** (Smentarz Dawny, цв. (Багн, ЙМ, 49) (УГЗапл, ЙМ, 29зв) (УГЗапл, ФМ, 22зв); Smentarz Stary, цв. (Добрівл, ФМ, 10зв) – Smentarz Nowy, цв. (Добрівл, ФМ, 10зв)) та похідні апелятиви – **стариня** (Starynia, м. (БанКот, ЙМ, 23)), **старовина** (Na Starowinie, гор. (Долж, ЙМ, 112зв) (Долж, ФМ, 84зв)).

Якісні характеристики денотата часто стають визначальними у процесі номінації. Про це свідчать оніми Самбірського циркулу (9%), зафіксовані у Йосифінській (1785–1788) і Францисканській (1819–1820) метриках. Мотивувальні лексеми мікротопоназв указують на розмір, колір, форму, час виникнення та розташування географічних об’єктів.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у можливості здійснення аналізу твірних баз мікротопонімів історичного регіону в лексико-семантичному та структурно-словотвірному аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Василик О. Б.* Мікротопонімія Уманщини XVII–XI ст. : автореф. дис. на здобуття ... канд. філол. наук 10.02.01. – українська мова / О. Б. Василик. – Вінниця, 2015. – 20 с.

2. *Гулик О. І.* Радіальний тип побудови простору (на матеріалі мікротопонімії півночі Львівщини) // Сучасні наукові парадигми: матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Горлівка, 12 берез., 2010 р.). – Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2010. – С. 58–62.

3. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / відп. ред. Я. Захарчишина; уклад.: Я. Пироженко, В. Сіверська. – Київ: Наук. думка, 1965. – 356 с.

4. Мосур О. С. Мікротопоніми із квантитативною характеристикою у Йосифінській (1785–1788) і Францисканській (1819–1820) метриках (на матеріалі назв Самбірського циркулу) // Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. – 2018. – Вип. 68. – С. 206–215.

5. Мосур О. С. Мікротопонімія кінця XVIII – початку XIX століття: Самбірський циркул : автореф. дис. на здобуття ... канд. філол. наук: 10.02.01. – українська мова / О. С. Мосур. – Львів, 2019. – 20 с.

6. Никонов В. А. Научное значение микропонимии // Микропонимия. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1967. – С. 5–14.

7. Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958.

8. Словник української мови: В 11 т. – Київ: Наукова думка, 1970–1980.

9. Словник української ономастичної термінології / уклад. Д. Г. Бучко, Н. В. Ткачова. – Харків: Ранок-НТ, 2012. – 256 с.

10. Суперанская А. В. Микропонимия, макропонимия и их отличие от собственно топонимии // Микропонимия: тезисы совещания. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1964. – С. 6–9.

11. Чеховський І. Г. Мікротопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі народної географічної термінології) : автореф. дис. на здобуття ... канд. іст. наук: 07.00.01. – історія України / І. Г. Чеховський. – Чернівці, 1996. – 24 с.

12. Шаблій О. І. Питання просторово-географічного аспекту вивчення мікротопонімії (на матеріалі Західного Поділля) // IV Республіканська ономастична конф.: тези. – Київ: Наук. думка, 1969. – С. 39–40.

НАЗВИ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ САМБІРСЬКОГО ЦИРКУЛУ

- Багн – Багновате/Бахновате (тепер Багнувате)
Турківського
- БанКот – Баня Котівська (тепер частина м. Борислава)
Дрогобицького
- Бик – Биків Дрогобицького
- БілВел – Білина Велика (тепер Велика Білина)
Самбірського
- Більч – Більче Миколаївського
- Бітл – Бітля Турківського
- Болох – Болохівці (тепер Болехівці) Дрогобицького
- Бор – Бориня Турківського
- Вац – Вацевичі (після 1945 р. – Залужани)
Дрогобицького
- Вин – Винники Дрогобицького
- ВисНиж – Висоцько Нижнє, Висіцьки Нижні (тепер
Нижнє Висоцьке) Турківського
- Волош – Волошинова (тепер Волошиново)
Старосамбірського
- Гнил – Гнила (тепер Карпатське) Турківського
- Годв – Годвишня Городоцького
- ГорШл – Городище Шляхетське (тепер Городище)
Самбірського
- ГусВиж – Гусне Вижнє (Вижнє Гусне) Турківського
- ДнГол – Дністрик Головецький/Посіч (тепер Дністрик)
Старосамбірського
- Добрівл – Добрівляни Дрогобицького
- Долж – Должки (тепер Довжки) Сколівського
- ДПідб – Довге Підбузьке (тепер Довге, Довжанська-
Гірська сільська рада) Дрогобицького
- Завадк – Завадка Сколівського
- Заділ – Задільське/Задільсько Сколівського
- Зарайс – Зарайсько (тепер Зарайське) Самбірського
- ІльнКор і ІльнЗемл – Ільник Королівський і Ільник
Землянський (тепер Ільник) Турківського
- Іс – Ісаї Турківського
- Кавськ – Кавсько (тепер Кавське) Стрийського

Ковин – Ковиничі Самбірського
Комарн – Комарно Городоцького
Лавр – Лаврів Старосамбірського
ЛінВел – Лінина Велика (тепер Велика Лінина)
Старосамбірського
ЛужГор – Лужок Горішній (тепер Верхній Лужок)
Старосамбірського
Фор – Фороща Королівська і Фороща Шляхетська (тепер хутір Велика Хвороща) Самбірського
ЛяшкЗав – Ляшки Зав'язані (тепер Зав'язанці)
Мостиського
Матк – Матків Турківського
Наг – Нагуевичі Дрогобицького
НанчВел – Нанчівка Велика/Нанчівка Владична (тепер Великолісся) Старосамбірського
НовГост – Новосілки Гостинні (тепер Новосілки-Гостинні) Самбірського
ПорЗадв і ПорГр – Поріче Задвірне (тепер Поріччя Задвірне) і Поріче Грунт (тепер Поріччя-Грунтове)
Городоцького
Рик – Риків Турківського
Сіл – Сілець (тепер Селець) Дрогобицького
Стрілки – Стрілки Старосамбірського
СушРик – Сушиця Рикова (тепер Сушиця)
Старосамбірського
Сянк – Сянки Турківського
Тин – Тинів Дрогобицького
Торч – Торчиновичі Старосамбірського
УтЗапл – Угерці Заплатинські (тепер Нагірне)
Самбірського
Хрв – Хирів Старосамбірського
Чиш – Чишки (тепер Чижки) Старосамбірського
Шол – Шоломиничі Городоцького
ЯблНиж – Яблінка Нижня (тепер Нижня Яблунька)
Турківського
Яв – Яворів Турківського
ЯсСт – Ясінка Стецьова (тепер Ясенка-Стецьова)
Турківського

MICROTOPYNYMS OF SAMBIRSKYY CYRKUL CONTAINING QUALITATIVE CHARACTERISTICS OF MICROOBJECTS

Oksana Mosur

*Ivan Franko National University of Lviv
Ivan Kovalyk department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 239 47 17
e-mail: oksana.mosur@lnu.edu.ua*

The microtoponyms of Sambirskyy cyrkul of the end of the XVIII – the beginning of the XIX century, fixed in Josyphinska (1785–1788) and Francyscanska (1819–1820) metrics, the creative bases of which are appellatives containing qualitative characteristics of microobjects, are analyzed. Motivational lexemes indicate the size, shape, color and time of the emergence of the geographical object.

Keywords: microtoponym, Sambirskyy cyrkul, Josyphinska (1785–1788) metric, Francyscanska (1819–1820) metric, creative base.

НАЙМЕНУВАННЯ ОПРЕДМЕТНЕНИХ ОЗНАК В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЗИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Володимир Пілецький

*Львівський національний університет імени Івана Франка,
кафедра української мови імени професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail: vpilecky@ukr.net*

Проаналізовано українські суфіксальні фізичні терміни-найменування предметнених ознак. Виявлено часткові словотвірні значення похідників у межах фізичної термінології. Описано структурні типи твірних основ для питомих та позичених термінів. З'ясовано взаємозв'язки між різними словотвірними типами в межах досліджуваної словотвірної категорії.

Ключові слова: український фізичний термін, фізична термінологія, предметнена ознака, питомий термін, позичений термін, твірна основа, словотвірне значення, словотвірний засіб, словотвірний тип, словотвірна категорія.

Постановка проблеми. Мовна специфіка сучасного українського терміна, що функціонує в межах спільної словотвірної категорії, ще не стала предметом спеціального наукового дослідження. Вітчизняні термінологи розглядають український термін як особливий знак серед лексем національної мови або використовують його як об'єкт для ілюстрації теоретичних засад загального термінознавства. Тому основну увагу вони звертають на семантику терміна й особливості прояву парадигматичних відношень (синонімних, омонімних, паронімних і родо-видових) в термінній лексиці, а також на пошуки доказової бази, що ілюструє таку фундаментальну властивість терміна, як тенденція до однозначності, Лінгвісти також активно досліджують способи і засоби творення найменувань

фізичних понять у період від кінця ХІХ до початку ХХІ століття.

Упродовж трьох останніх десятиліть точаться дискусії з приводу відбору найбільш прийнятних назв спеціальних понять з ряду однотипних найменувань, серед яких чільне місце займають критерії використання різноструктурних твірних прикметників та дієприкметників в межах тих самих словотвірних категорій. Дослідженню українських суфіксальних термінів, що формують одну із таких словотвірних категорій, а саме назвам опредметнених ознак і присвячено цю статтю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало місця в різноманітних дослідженнях займає етимологія термінів, що належать до різноманітних терміносистем, а також історія формування найменувань спеціальних понять. Тематичні обрії українського термінознавства розширюють монографічні дослідження, де внутрішньомовні чинники розвитку терміносистем пов'язано з теорією мовного планування [2], детально проаналізовано роль і місце греко-латинських коренів у різноманітних терміносистемах [4] чи розвиток термінології пов'язано з лінгвоцидом української мови в ХХ ст. [5; 6].

Дискусії в різноманітних термінознавчих студіях відбуваються саме із приводу найбільш прийнятних назв спеціальних понять з низки однотипних утворень, в тому числі й тих, які є назвами опредметнених ознак. Українські фізичні терміни-назви опредметнених ознак творяться від питомих і позичених твірних основ. Спочатку розглянемо засоби творення питомих найменувань спеціальних фізичних понять, а потім перейдемо до розгляду позичених фізичних термінів – відприкметникових та віддієприкметникових похідників.

Питомі терміни

Українські фізичні терміни із загальним словотвірним значенням 'опредметнена ознака' (639 дериватів) утворені від прикметникових та дієприкметникових основ за допомогою суфіксів -ість, -от-, -ин-, -изн-. Основним засобом творення досліджуваної групи термінів, як і

загальноживаних слів [1; 3], є суфікс -ість, Напр.: варіантність, в'язкість, газопроникність, гідрофільність, добротність, жорсткість, індуктивність, кіральність, когерентність, крихкість, мультиплетність, намагніченість, населеність, освітленість, пластичність, поляризованість, потужність, провідність, прозорість, радіоактивність, стисливість, спіральність, теплотворність, температуропровідність, турбулентність, пружність, чутливість, яскравість та ін.

Суфікси -от-, -ин-, -изн- вичленовуємо в поодиноких традиційних фізичних термінах-найменуваннях опредметнених ознак (-от- – 8 похідників, -ин- – 6, -изн- – 2).

Основну словотвірну базу деад'єктивів на -ість становлять прикметники, що належать до одного з п'яти структурних типів:

1. Безсуфіксні якісні прикметники: жорсткий – жорсткість, крутий – крутість, малий – малість, м'який – м'якість, прозорий – прозорість, твердий – твердість, шорсткий – шорсткість, яскравий – яскравість.

2. Суфіксальні якісні й відносні прикметники:

а) десубстантивні із суфіксами:

-н- (-ичн-, -ивн-, -альн-, -арн-): адсорбційний – адсорбційність, блочний – блочність, волосний – волосність, гігроскопічний – гігроскопічність, дивний – дивність, дисперсний – дисперсність, дифузний – дифузність, добротний – добротність, доміантний – доміантність, дуальний – дуальність, еквівалентний – еквівалентність, еліптичний – еліптичність інерційний – інерційність, індуктивний – індуктивність, іонний – іонність, колірний – колірність, контрастний – контрастність, кратний – кратність, лінійний – лінійність, міцний – міцність, молярний – молярність, молярний – молярність, молекулярний – молекулярність, мультипольний – мультипольність, мозаїчний – мозаїчність, полярний – полярність, потужний – потужність, пучний – пучність, реактивний – реактивність, розмір – розмірність, точний – точність, хроматичний – хроматичність, чарівний – чарівність;

-ист- : зернистий – зернистість, пінистий – пінистість, пористий – пористість променистий – променистість;

-аст- : дірчастий – дірчастість, хвилястий – хвилястість;

б) девербативні із суфіксами:

-н-, -льн- : вбирний – вбірність, вимірний – вимірність, випромінювальний – випромінювальність, залежний – залежність, поглинальний – поглинальність, провідний – провідність, проникний – проникність, протяжний – протяжність, розбіжний – розбіжність, розчинний – розчинність, світний – світність, чутний – чутність;

-к- : в'язкий – в'язкість, гнучкий – гнучкість, клейкий – клейкість, крихкий – крихкість, ламкий – ламкість, леткий – леткість, місткий – місткість, різкий – різкість, стійкий – стійкість;

-лив- : мінливий – мінливість, сприйнятливий – сприйнятливість, стисливий – стисливість, чутливий – чутливість;

-уч- : бігучий – бігучість, горючий – горючість, плавучий – плавучість, текучий – текучість, тягучий – тягучість;

-л- : випуклий – випуклість, витривалий – витривалість, опуклий – опуклість, набряклий набряклість;

-част- : розпливчастий – розпливчастість.

1. Префіксальні прикметники: аполярний – аполярність, ахроматичний – ахроматичність, інваріантний – інваріантність, коваріантний – коваріантність, надкритичний – надкритичність, надпровідний – надпровідність, надтекучий надтекучість, неадитивний – неадитивність, невизначений – невизначеність, некогерентний – некогерентність, непрозорий – непрозорість, нерозривний – нерозривність, непружний – непружність, нестабільний – нестабільність, нестійкий – нестійкість, парамагнітний – парамагнітність, підкритичний – підкритичність.

2. Композити: біполярний – біполярність, вологоємний – вологоємність, в'язкопружний – в'язкопружність, газоподібний – газоподібність, газопроникний – газопроникність, гідрофільний – гідрофільність, гідрофобний

– гідрофобність, гетерополярний – гетерополярність, двовалентний – двовалентність, дихроїчний – дихроїчність, жароміцний – жароміцність, зносостійкий – зносостійкість, квазінейтральний – квазінейтральність, кислототривкий – кислототривкість, криволінійний – криволінійність, магнітопружний – магнітопружність, монохроматичний – монохроматичність, однорідний – однорідність, полідисперсний – полідисперсність, псевдоморфний – псевдоморфність, радіоактивний – радіоактивність, радіояскравий – радіояскравість, самозаймистий – самозаймистість, світлочутливий – світлочутливість, теплопроникний – теплопроникність, термонеутральний – термонеутральність, фотопровідний – фотопровідність, фотопружний – фотопружність, холодноламкий – холодноламкість.

5. Пасивні дієприкметники минулого часу із суфіксами -н-, -ен-, -т- : вигнутий – вигнутість, вкраплений – вкрапленість, дозований – дозованість, заселений – заселеність, зламаний – зламаність, змочуваний – змочуваність, зрівноважений – зрівноваженість, намагнічений – намагніченість, насичений – насиченість, натягнутий – натягнутість, невпорядкований – невпорядкованість, освітлений – освітленість, поляризований – поляризованість, розмазаний – розмазаність, розмитий – розмитість, розупорядкований – розупорядкованість, розщеплений – розщепленість, сплюснути – сплюснутість, ущільнюваний – ущільнюваність .

Найбільш активними в ролі твірних є десубстантивні прикметники із суфіксом -н-, прикметники з префіксом не-, складні прикметники і пасивні дієприкметники із суфіксами -ен- і -н-. Особливо інтенсивно поповнюється словотвірна база для термінів із суфіксом -ість через широкого вжитку у фізичній термінології іншомовних прикметників, що їх оформлено в сучасній українській мові за допомогою гібридних суфіксів -ичн-, -ивн-, -альн-, -арн-, напр.: концентричний – концентричність, кристалічний – кристалічність, мозаїчний – мозаїчність, параболічний – параболічність; комутативний – комутативність, редуکتивний – редуکتивність, резистивний – резистивність, рекурсивний – рекурсивність, селективний –

селективність; дуальний – дуальність, хіральний – хіральність; лакунарний – лакунарність, молярний – молярність.

Прикметною рисою сучасної української літературної мови є відсутність у ній пасивних дієприкметників теперішнього часу. У зв'язку з цим виникає проблема називання таких фізичних властивостей, які потребують у ролі твірного пасивного дієприкметника теперішнього часу. У сучасній фізичній термінології засвідчено тільки два деривати, утворені від колишніх дієприкметників теперішнього часу з суфіксом -ом-: відомий – відомість, питомий – питомість. Зараз дериватологи такі похідники на -ість кваліфікують як відприкметникові. У ролі твірних для фізичних термінів, що вказують на опредметнену пасивну ознаку, здебільшого використовують відприкметникові основи та основи пасивних дієприкметників минулого часу, напр. : відтворний – відтворність, всмоктуваний – всмоктуваність, газопровідний – газопровідність, змочуваний – змочуваність звукопровідний – звукопровідність, намагнічуваний – намагнічуваність, непровідний – непровідність, провідний – провідність, спотворний – спотворність, фотопровідний – фотопровідність. Рідше подибуємо деривати, мотивовані віддієслівними прикметниковими з іншими суфіксами: -лив-: збудливий – збудливість, спікливий – спікливість, стисливий – стисливість; -к-: місткий – місткість; -ист-: займистий – займистість.

Пошуки структурних типів твірних слів призвели деяких дослідників до твердження, що в ролі твірних для похідників з іншомовним коренем і питомих суфіксом -ува- можуть виступати віддієслівні прикметники на -овн-: абсорбувати – абсорбований – абсорбовність, адсорбувати – адсорбований – адсорбовність, апроксимувати – апроксимований – апроксимовність, гідратувати – гідратований – гідратовність, емульгувати – емульгамовний – емульгамовність, кристалізуватися – кристалізований – кристалізовність, модульовати – модульований – модульовність, поляризувати – поляризований – поляризовність та ін. Більш поширеним проміжним етапом у наукових виданнях та відповідних галузевих словниках є ужиток у ролі твірних пасивних дієприкметників минулого часу: абсорбувати – абсорбований –

абсорбованість, адсорбувати – адсорбований – абсорбованість, апроксимувати – апроксимований – апроксимованість, гідратувати – гідратований – гідратованість, емульгувати – емульгамований – емульгамованість, кристалізувати – кристалізований – кристалізованість, модулювати – модульований, модульованість, поляризувати – поляризований – поляризованість

Фізиці як науці переважно про кількісні прояви різноманітних властивостей предметів і хвиль притаманна певна своєрідність у виборі мотивувальних прикметників для ад'єктивів на -ість і в словотвірній семантиці таких похідників. Найбільшу кількість становлять при цьому терміни на -ість, мотивовані так званими “якісно-оцінними” прикметниками, тобто такими, які визначаємо на основі антонімного зіставлення слів, що виражають ознаку (високий – низький, твердий – м'який) і вказують на відносну властивість. Суфікс -ість, поєднуючись з основами таких прикметників, перетворює значення прикметникової основи, розширюючи її обсяг. Тому утворені таким чином фізичні терміни означають не те, що назване твірною основою, не дорівнюють її значенню, як це здебільшого спостерігаємо в загальнолітературній мові. У фізичній термінології твірні прикметники означають позитивний вияв певної ознаки, а іменники не вказують, чи значний цей прояв. Так, швидкість мають і нешвидкі предмети, яскравість – неяскраві і т.д.

Утворений на основі прикметника, що означає позитивну якість, термін стає виразником будь-якого ступеня якості, тобто всієї шкали явища, що відповідає співвідношенню похідника-іменника не тільки із співвідносним прикметником, а з усією семантичною шкалою – від твірного прикметника до його антоніма. Напр.: в'язкий – в'язкість, гідрофільний – гідрофільність, гідрофобний – гідрофобність, гучний – гучність, індуктивний – індуктивність, точний – точність, чутливий – чутливість. Прикметники в'язкий, гідрофільний, гідрофобний, гучний, індуктивний, точний, чутливий вказують на позитивну

ознаку, а утворені від них фізичні терміни із суфіксом -ість можуть означати будь-який ступінь ознаки (в'язкість може збільшуватися або зменшуватися, бути високою чи нульовою і т.д.). Проаналізовані вище терміни становлять коло 70 відсотків деад'єктивів на -ість. Багато із них є найменуваннями фізичних величин: добротність, індуктивність, опроміненість, освітленість, потужність, провідність, променистість, світність, яскравість та ін. Словотвірне термінне значення такого типу іменників можна визначити як “властивість, що здатна проявлятися більшою або меншою мірою і підлягає обчисленню”. Порівняно недавно система фізичних термінів- деад'єктивів на -ість поповнилась низкою похідників зі словотвірним значенням “кількість того, що назване семантично мотивувальним прикметником”: блочність, ватність, варіантність, дисперсність, діапазонність, добротність, голосність, зонарність, ефузивність, калорійність, капілярність, каскадність, конусність, колірність, лакунарність, молекулярність, моляльність, молярність, мультиплетність, омичність, параболічність, парність, пористість, променистість, пустотність, пучність, розмірність.

Розмаїття фізичних властивостей предметів, багатство словотвірних основ, відсутність продуктивних синонімічних засобів – усі ці чинники сприяють активності суфікса -ість у процесі творення найменувань узагальнених предметних ознак і відповідних величин у сучасній українській фізичній терміносистемі. Деякою мірою знижує словотвірні потенції названого суфікса синонімічний суфікс -изм/-ізм, що приєднується до іншомовних твірних основ: актинічність – актинізм, ангармонійність – ангармонізм, ахроматичність – ахроматизм, диморфність – диморфізм, дихроматичність – дихроматизм, дихроїчність – дихроїзм, діамагнітність – діамагнетизм, ізоморфність – ізоморфізм, консервативність – консерватизм, стигматичність – стигматизм, хроматичність – хроматизм.

Відмова від використання у термінних словосполучах активних дієприкметників теперішнього часу з кіневами

-уючий/-аючий призвела до пошуків інших твірних основ. У зв'язку з цим замість згаданих дієприкметників активізувалися в ролі твірних відприкметникові похідники із суфіксами -льн- та -н-(-івн-): блукаючий – блудній, всмоктуючий – всмоктувальний, запираючий – закривній, заломлюючий – заломлювальний, згасаючий – згасній, зміцнюючий – зміцнювальний, знебарвлюючий – знебарвній, знерзаражуючий – незаражувальний, знемагнічуючий – знемагнічувальний, зникаючий – зникній, зрівноважуючий – зрівноважувальний, незаражуючий – незаражувальний, гальмуючий – гальмівний, йонізуючий – йонізівній, проникаючий – проникній, розсіюючий – розсівній, інтегруючий – інтегрувальний, та ін. Новоутворені і знані раніше прикметники і стали твірними для найменувань опредметнених ознак зі суфіксом -ість:, проникний – проникність, незаражувальний – незаражувальність та ін.

Декілька традиційних фізичних термінів, що є назвами величин, утворені додавання до безсуфіксних прикметникових основ суфіксів -от-, -ин-, -изн-: висота, густина, довгота світлота, теплота, частота, чистота, чорнота; величина, глибина, густина, довжина, товщина, ширина; кривизна, крутизна.

Позичені терміни

Фізичні терміни зі словотвірним значенням 'опредметнена ознака' репрезентована майже цілковито дериватами із суфіксом -изм/-ізм: актинізм, аморфізм, астигматизм, астатизм, атомізм, ахроматизм, гальванізм, консерватизм (системи), магнетизм, паралелелізм синхроїзм формалізм, паралелелізм (про паралельність низки таких похідників з дериватами із питомим суфіксом -ість див. вище). Значно більшу кількість становлять композити із суфіксом -изм/-ізм, утворені додаванням стандартного початкового терміноелемента до опорного міжнародного терміна з названим суфіксом. Перелік таких початкових коренів досить-таки обширний: ало-, гео-, гомео-, гомо-, ди-, діа-, електро-, енантіо-, моно-, палео-, пара-, п'езо-, псевдо,

термо-, феро-, фото- та ін.. Терміни з іншомовними коренями та кінцевим суфіксом -ість разом із похідниками інших структурних типів часто є назвами цілого ряду взаємопов'язаних фізичних понять, напр: гомогенність та гомогенератор, гомогенізація, гомогенізувати, гомогенний, гомологічний, гомоперехід, гомоцентричний; електровалентність та електрет, електризація, електризований, електризувальний, електризувати, електрика, електрифікація, електрифікований, електрифікувати, електричний, електроабсорбція електроавтоматика, електроакустика, електроаналіз, електроаналогія, електровідбивання та ін.

Поодинокі назви фізичних величин утворено додаванням до прикметникової основи суфікса -анс: індуктивний – індуктанс, реактивний – реактанс, резистивний – резистанс.

Висновки. Отже, творення українських фізичних термінів-назв опредметнених ознак перебуває в руслі загальнономовних словотвірних процесів і характеризується такими закономірностями:

а) тенденцією до концентрації, узагальнення основних словотвірних типів, обмеження їх кількості у складі розглядуваної словотвірної категорії (продуктивними є тільки два типи віддієслівних похідників: терміни з питомим суфіксом -ість та деривати з іншомовним афіксом -изм/-ізм);

б) безпосередньою залежністю продуктивності словотвірних типів від семантичного і структурного розмаїття твірних основ;

в) неухильним збільшенням кількості мотиваторів з похідними основами та утворення словотвірних ланцюгів, що відображають взаємодію різноманітних понять;

г) набуванням багатьма деад'ективами із суфіксом -ість словотвірного значення 'кількість опредметненої ознаки';

г) ширше, ніж у літературній мові у літературній мові, вживання у ролі мотивувальних для ад'ективів із суфіксом -ість віддієслівних прикметників, дієприкметників минулого

часу, композитів з початковими і кінцевими грецькими й латинськими коренями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Грещук В.В.* Дери́ваційна здатність прикметникових основ в утворенні іменників на –ість / Грещук В.В. – Питання словотвору. – К.: Вища школа, 1979. – С. 124–131.

2. *Д'яков А.С.* та ін. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / Д'яков А. С., Кияк. Т. Р., Куделько З. Б. – К. : Вид. дім “КМ Academia”, 2000. – 218 с.

3. *Ковалик І.І.* Словотворча категорія назв абстрактних понять у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами/ Ковалик І.І. – Питання слов'янського мовознавства. – Львів, вид-во Львівського університету, 1963. Кн. 7–8. – С.42–64.

4. *Кочан І. М.* Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові / М. Кочан : Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ВЦ ЛНУ ім. І.Франка, 2004. – 520 с.

5. *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови / Кубайчук В. – К. : К.І.С., 2004. – 176 с.

6. Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду : Документи і матеріали / Упорядн. Л. Масенко та ін. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 399 с.

PHYSICAL TERMS – NAMES OF SUBSTANTIVE FEATURES IN UKRAINIAN PHYSICAL TERMINOLOGY

Volodymyr Piletskyi

*Ivan Franko National University of Lviv
Ivan Kovalyuk department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 239 47 17
e-mail: vpilecky@ukr.net*

Physical terms – names of substantive features have been analyzed in the article. Partial word-forming meanings of derivatives within physical terminology have been discovered. Structural types of word-forming bases of proper Ukrainian and loan derivatives have been analyzed. Nature of interaction among different word-forming types within researched word-forming category has been considered. The conducted research leads to the following conclusions.

The formation of Ukrainian physical terms – names of substantive features is carried out in the same way as in common language word-forming processes. This process is characterized by such regularities:

- tendency to concentration, generalization of main derivative types, limitation of their number in the researched derivative category (only two types of proper Ukrainian adjective terms: with suffix **-іСТЬ** and one type of loan terms with suffix **-ИЗМ/-ізм-** are productive in physical terminology);
- direct dependence of derivative type productivity on semantic and structural diversity of forming bases;
- constant increase in number of motivators with derivative bases and formation of word-forming chains which reflect interaction of different concepts within the researched derivative category;
- wide borrowing of international physical terms – names of figures and derivative bases for most of them;
- existence of some loan terms with suffix **-ИЗМ/-ізм** which do not have motivative bases in modern Ukrainian language;
- possibility of plural motivation for some of loan terms (existence of two structural types of derivative bases in some proper names with suffix **- іСТЬ** verbal and substantive correlation in loan nouns with suffixes and **- ИЗМ /- ізм**).

Key words: physical term, physical terminology, substantive feature, proper Ukrainian term, loan term, structural type of derivative basis, derivative meaning, derivative means, derivative type, derivative category

**НУЛЬОВА СУФІКСАЦІЯ В ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІЙ І
ТЕРМІННІЙ ЛЕКСИЦІ
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, БІЛОРУСЬКОЇ ТА
ПОЛЬСЬКОЇ МОВ)**

Ірина Процик

*Національний університет “Киево-Могилянська академія”,
кафедра української мови,
вул. Сковороди, 2, 04655 Київ, Україна,
тел.: (044) 425 60 75
e-mail: iprotsky@ukr.net*

Статтю присвячено розглядові дериватів, утворених способом нульової суфіксації в загальновживаній і термінній лексиці української мови. Простежено також активність цього способу словотвору в білоруській і польській мовах. У всіх трьох мовах нульовою суфіксацією утворено деривати-іменники, найчастіше – від дієслівних твірних основ, рідше – від прикметникових твірних основ.

Ключові слова: нульова суфіксація, нульовий суфікс, дієслівна твірна основа, прикметникова твірна основа, загальновживана лексика, термінна лексика, українська мова, білоруська мова, польська мова.

У словотвірній системі української мови окрему групу становлять деривати, утворені одним із різновидів морфологічного словотвору – нульовою суфіксацією. Назви, що утворились цим способом у загальновживаній лексиці української мови, детально описано в працях Лілії Третевич [13]. Мета ж цієї розвідки – простежити активність нульової суфіксації у творенні спеціальної лексики (на прикладі фізичної термінології другої половини ХІХ – першої половини ХХ століть), порівняти продуктивність цього способу словотворення в загальновживаній та галузевій лексиці, а також з’ясувати, наскільки активною є нульова суфіксація в польській та білоруській мовах.

В українській лінгвістичній науці нульову суфіксацію розглядають як противагу до субстанційної (позитивної, матеріально вираженої). Зокрема, мовознавець Володимир Горпинич під нульовою суфіксацією розуміє “утворення похідних слів за допомогою нульових суфіксів із нульовим закінченням (його називають безсуфіксним, регресивним, усіченням, десуфіксацією, фонетичним способом). Сутність цього способу в тому, що твірне слово усікається і до усіченої частини додається нульовий суфікс із нульовим закінченням. При цьому можуть відбуватися зміна наголосу і чергування кінцевих приголосних (зруб, нарив, набіг, закид, падь, різь, помах, відсіч)” [3 : 117].

Під поняттям нульова морфема українські мовознавці Ніна Клименко та Євгенія Карпіловська розуміють: “афікс, що не має вираженого показника граматичного або словотвірного значення, який в інших таких випадках передається вираженими за допомогою звука чи звукосполюки афіксальними морфемами” [8 : 40]. Для встановлення статусу нульової морфemi обов’язковою є позиція в словозмінній парадигмі слова чи словотвірній системі мови. Вона повинна співвідноситися з вираженими, тобто позитивними, морфемами у всіх інших структурах того ж порядку [8 : 40].

В українській літературній загальнонавчній мові нульові словотворчі суфікси характерні для іменників та прикметників. Вони трапляються насамперед серед віддіслівних іменникових утворень чоловічого роду – назв абстрактної дії (біг, вибух, виск, виступ, відвар, дзвін, запас, літ, напад, обхват, перелом, підкоп, полон, прокол, пуск, розгін, роздум, розмах, розріз, торг, хід), відприкметникових іменників жіночого роду – назв абстрактної ознаки (блакить, вись, гладь, гниль, даль, зелень, погань, пріль, прозолоть, рвань, слизь, цвіль). Зрідка нульовий словотворчий суфікс притаманний іменникам жіночого роду, що називають дію чи стан (вправа, вистава, дума, їзда, погоня, покута, розправа), ще рідше іменникам чоловічого, жіночого та середнього роду – назвам конкретних предметів, утвореним від дієслів (налив,

перелаз, причіп, рів, шов, обнова, ложе). Зовсім небагато зафіксовано іменників назв осіб чоловічого роду (недоук, посол) та спільного роду (маруда, причепа, рева, сновига, шкандиба) [7 : 35; 3 : 117–118]. Нульова словотворча морфема функціонує також у прикметниках на зразок (безбородий, безвусий, безголовий, безногий) [7 : 35].

Проте чи не найбільшу активність виявляє нульова суфіксація як різновид морфологічного способу словотворення у спеціальній лексиці, фаховій термінології, “у якій здатність якнайкоротше виражати поняття є особливо важливою” [4 : 32]. Це можна простежити на прикладі української фізичної термінології. У другій половині XIX – першій половині XX століть функціонувало чимало фізичних термінів, утворених за допомогою нульової суфіксації й мотивованих відповідними дієсловами. Деривати з нульовим суфіксом в українській фізичній термінології є іменниками чоловічого та жіночого роду і мають основне словотвірне значення опредметненої дії. Високий ступінь продуктивності цього різновиду суфіксального способу творення в термінології зумовлений короткістю форми і точністю значення утворених дериватів. Іменники з нульовим суфіксом, яким властиве значення процесу, дії, успішно конкурують із віддієслівними суфіксальними утвореннями на -нн(я), -тт(я), -к(а), які теж мають значення опредметненої дії, проте за дериватами з нульовою суфіксальною морфемою все ж закріплене значення результату дії.

Терміни з матеріально невираженим суфіксом в українській фізичній термінології утворено від дієслівних основ: префіксальних і безпрефіксних, у яких усічено кінцеві морфеми і додано нульовий суфікс. Деривати-іменники чоловічого роду називають:

1) процес дії (процесові поняття): видим (видимати), визол (визолити), викрив (викривити), виник (виникати), вплив (впливати), витрим (витримувати), вицвіт (вицвітати), гін (гнати), закип (закипати), закріп (закріпити), залім (заломлювати), затрим (затримати), зниз (знизити), наблиз (наблизити), нагніт (нагнітати), надим (надимати), насит (наситити), огрів (огрівати), опал (опалювати), освіт

(освітити), переміст (перемістити), переніс (переносити), переобтяж (переобтяжити), перепуст (перепустити), пересил (пересилати), перетвір (перетворити), підсил (підсилити), присув (присувати), прям (прямувати), розпил (розпиляти), розступ (розступати(ся)), розтоп (розтопити), розшир (розширити), скрут (скрутити), тяг (тягнути), упад (упадати), цід (цідити);

2) одиничний акт дії (одноразова дія чи короткотривалий процес): вимик (вимикати), досяг (досягати), занур (занурити), злут (злутувати), зник (зникати), зупин (зупинити), ковз (ковзати), лют (лютувати), пересув (пересувати), поверт (повертати), потрус (потрусити), похит (похитувати), почеп (почепити), притяг (притягати), прогін (проганяти), проник (проникати), прочин (прочинити), розмик (розмикати), хит (хитати);

3) конкретні об'єкти як результат, наслідок чи продукт дії: вимір (виміряти), випар (випаровувати), згуст (згустити), насад (насаджувати), осад (осідати), плин (плинути), прилад (приладжувати), розчин (розчинити), смок (смоктати), чави (чавити).

Віддієслівні деривати чоловічого роду з нульовим суфіксом в українській фізичній термінології здебільшого називають опредметнену дію як процес, як наслідок чи результат дії, як одноразовий вияв дії тощо. Та найчастіше іменники-деривати з нульовим суфіксом поєднують у собі кілька значень (наприклад, назви дії, процесу і результату дії), які можна з'ясувати й розмежувати лише в контексті.

Проведений аналіз дає підстави твердити, що деривати з матеріально невираженим суфіксом здебільшого концентрують у собі значення процесу й результату дії.

Деривати жіночого роду з нульовим суфіксом, які мають меншу продуктивність, ніж терміни-деривати чоловічого роду, утворено від дієслівних основ. Ці іменники мають значення дій, станів, а також різних предметів вантага (вантажити), визнака (визначити), напруга (напружити), нарізь (нарізати), наснага (наснажити), ослаба (ослабити), осяга (осягати), перестава (переставляти), перехолода (перехолодити), підвага (підважити), підойма (підоймати),

понова (поновити), прикріпа (прикріпити), прилука (прилучити), проява (проявляти), розрїда (розрїдити), розслаба (розслабити), скріпа (скріпити), теча (текти).

Отож, на противагу загальноновживаній мові, де спосіб словотворення з нульовою суфіксацією має середню продуктивність, у підмові фізики творення дериватів з нульовим суфіксом вирізняється великою активністю. Серед фізичних термінів зафіксовано іменники чоловічого та жіночого родів, утворені від дієслівних основ. Найчастіше фізичні терміни з нульовим суфіксом мають значення дії, процесу, результату дії, хоча можуть поєднувати й кілька цих значень.

У “Фізичному термінологічному бюлетені” [14], який, за словами його авторів, мав на меті очистити українську термінологію від “націоналістичного шкідництва, вигадок та перекручень”, уміщено виправлення до російсько-українських фізичних термінних словників, виданих до 1933 року. Українським термінотворцям попередніх років закидали надмірне захоплення творенням безсуфіксних віддієслівних іменників: возникновение – виник, перемещение – переміст, погружение – занур, затоп, приближение – наблиз, приключение (к сети) – примик, прилипание – прилип, принижение – зниз, проверка – перевір, распыление – розпил, фиксирование – закріп замість звичніших: виникнення, переміщення, занурення, затоплення, наближення, примикання, прилипання, зниження, перевіряння, розпилення, закріплювання. Як писали автори передмови до “Фізичного термінологічного бюлетеня” Михайло Калинович і Дельчо Дрінов, “особливо уподобали собі упорядники для своїх націоналістичних словотворчих вправ ділянку віддієслівних іменників” [14 : 13]. Як бачимо, те, що було специфічною рисою національного термінотворення, вважалося у тридцяті роки злочином, а терміни, утворені за допомогою нульової суфіксації, аналоги яких в російській мові творилися здебільшого за допомогою суфіксації (словотвірна модель віддієслівних іменників – основа дієслова + суфікс -ни(я)), необхідно було конче відкидати як націоналістичну вигадку.

У сучасній фізичній термінології маємо протилежну тенденцію – поступове повернення питомих назв, утворених за законами українського словотворення, які є влучними й короткими. Автори сучасних термінографічних опрацювань спеціальної лексики Василь Шендеровський і Володимир Козирський [10] пропонують повернути до активного вжитку терміни, утворені способом нульової суфіксації. Проте не всі науковці підтримують актуалізацію здобутків українських термінотворців попередніх періодів, коли національна термінологія розвивалася без зовнішнього втручання (до середини 30-х рр. ХХ століття), вважаючи за єдино можливий реальний підхід до внормування національних терміносистем (який передбачає мінімальні зміни в термінології, що сформувалася упродовж другої половини 30-х–80 рр. ХХ століття під впливом російської мови).

Подібні тенденції спостерігаємо й у білоруському термінознавстві. У праці “Спецыяльная лексіка беларускай мовы. Тэрміналогія” Любов Антанюк, обстоюючи засади національного термінотворення, пише про те, що на початку 30-х рр. ХХ століття частку термінів, запропонованих у білоруських термінографічних виданнях 20-х рр., серед яких були й деривати, утворені за допомогою нульової суфіксації, наприклад: абвод – перыметр, дзель – частное, лік – число, сказ – предложение, ціск – цісканне “було замінено російськими термінами, оформленими відповідно до білоруської орфографії” [1 : 32]. Натомість автори колективної монографії “Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі” Ганна Арашопкава, Аляксандр Булька, Уладзімір Люшцік та Аляксандр Падлужны вважають, що в білоруській термінології невдалими є терміни, утворені нульсуфіксальним способом, такі як наприклад: напруга замість напружанне, перасек (від перасякаць) замість перасячэнне чи супор (від дієслова супраціўляцца), бо ці іменники, “утворені від дієслів, позначають, як правило, наслідок дії без процесуального значення. У фізиці термін напружанне позначає величину тиску або розтягу, а також величину, що характеризує роботу електричних сил під час

переміщення електричного заряду. Отже, процесуальна ознака в значенні цього терміна є. До того ж у слові напруга відчутне стилістичне забарвлення – приналежність його до розмовного стилю, а це небажане для терміна” [2 : 166]. Термін супор, на їхню думку, взагалі не відповідає словотвірним нормам білоруської мови, адже під час творення слів способом нульової суфіксації коренева морфема зберігається повністю. Якщо з другим твердженням білоруських термінологів можна погодитися, то аргумент про приналежність слова напруга до розмовного мовлення викликає сумніви.

Не зважаючи на неоднозначне трактування термінності дериватів із нульовим суфіксом, їх зафіксовано в багатьох білоруських терміносистемах, наприклад: абарона (абараняць), вага (важыць), вылік (вылічыць), гандаль (гандляваць), гук (гучаць), дзель (дзяліць), даклад (дакладваць), загад (загадаваць), загана (заганны), загіб (загібаць), заказ (заказаць), лік (лічыць), моц (моцны), нагляд (наглядаць), нагон (наганяць), наплыў (наплываць), нарэз (нарэзаць), насціл (насцілаць), націск (націскаць), пlynь (плынны), правоз (правозіць), разлік (разлічыць), раствор (раствараць), рэз (рэзаць), сказ (сказаць), склад (складаць), спіс (спісаць), тормаз (тармазіць), уклад (укладаць), улада (уладаць), хіба (хібны), цяга (цягнуць), цяпло (цяплець). Такі похідники утворено переважно від дієслівних, рідше – від прикметникових твірних основ.

У польській мові, завдяки відсутності впливу позамовних чинників на розвиток національної термінології, термінний статус дериватів із нульовим суфіксом не ставлять під сумнів. Тому такі деривати функціонують у термінологіях різних сфер знань: ciepło (ciepły), czyn (czynić), donos (donosić), dostęp (dostępny), druk (drukować), kara (karać), miano (mianować), moc (mocny), nacisk (naciskać), nadzór (nadzorować), narada (naradzać się), obieg (obiegowy), odpłata (odpłatny), pęd (pędzić), praca (pracować), przegląd (przeglądać), przepływ (przepływać), rozkaz (rozkazywać), rozpad (rozpadać się), spis (spisać), strata (stracić), układ (układać), ulga (ulgowy), wdech (wdychać), wykres (wykreślić),

wyplata (wyplacić), wwoz (wwozić), zakaz (zakazywać), zastaw (zastawiać), zguba (zgubić). Переважають віддієслівні похідники чоловічого роду, менше дериватів жіночого та середнього родів, утворених від дієслівних основ, а також відприкметникових похідників.

Простеживши творення похідних слів за допомогою нульової суфіксації в українській, білоруській і польській мовах, можна стверджувати, що цей спосіб деривації виявляє активність як у загальновоживаній, так і в терміній лексиці цих мов. Серед похідників переважають деривати чоловічого роду, менше є лексем жіночого роду; ще менше – іменників середнього роду, утворених нульсуфіксальним способом. У всіх трьох мовах домінують віддієслівні іменники, значно менше є відприкметникових дериватів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Антанюк Л. А.* Спецыяльная лексіка беларускай мовы. Тэрміналогія. Вучэбны дапаможнік / Л. А. Антанюк. – Мінск: Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, 2002. – 87 с.

2. *Арашопкава Г. У., Булыка А. М., Люшцік У. В., Падлужны А. І.* Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г. У. Арашопкава, А. М. Булыка, У. В. Люшцік, А. І. Падлужны. – Мінск: Беларуская навука, 1999. – 175 с.

3. *Горпинич В. О.* Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія: Навч. посіб. / В. О. Горпинич. – Київ: Вища школа, 1999. – 207 с.

4. *Grzegorzycowa R.* Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe / Renata Grzegorzycowa. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. – 96 s.

5. *Карпіловська Є. А.* Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Є. А. Карпіловська. – Київ: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1999. – 298 с.

6. *Капроń-Charzyńska I.* Derywacja ujemna we współczesnym języku polskim. Rzeczowniki i przymiotniki /

Iwona Karpiń-Charzyńska. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2005. – 224 s.

7. *Клименко Н. Ф.* Основи морфеміки сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – Київ: ІЗМН, 1998. – 182 с.

8. *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А.* Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. – Київ: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1998. – 162 с.

9. *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І.* Словник афіксальних морфем української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим. – Київ: ВАТ УкрНДПСК, 1998. – 436 с.

10. *Козирський В., Шендеровський В.* Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики / В. Козирський, В. Шендеровський. – Київ: Видавництво “Рада”, 1996. – 934 с.

11. *Ляшчынская В. А.* Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка. Вучэбны дапаможнік / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ БДУ, 2001. – 256 с.

12. *Півторак Г. П., Скопненко О. І.* Білорусько-український словник / за ред. Г. П. Півторака / Г. П. Півторак, О. І. Скопненко. – Київ: Видавництво “Довіра”, 2007. – 723 с.

13. *Третьевич Л. М.* Нулевая суффиксация имен существительных в современном украинском языке: Автореферат дис... канд. филол. наук: 10.02.02 / Л. М. Третьевич. – Ужгород: Ужгородский государственный университет, 1980. – 25 с.

14. Фізичний термінологічний бюлетень. – Київ: Видавництво Української Академії Наук, 1935. – 82 с.

**ZERO SUFFIXATION IN THE UKRAINIAN COMMON AND
TERM VOCABULARY
(BASED ON UKRAINIAN, BELARUSIAN AND POLISH
LANGUAGES)**

Iryna Protsyk

*National University "Kyiv-Mohyla Academy",
Department of Ukrainian Philology
vul. Skovorody, 2, 04655 Kyiv, Ukraine, tel.: (044)4256075,
e-mail: iprotsyk@ukr.net*

The article analyses derivatives built by zero suffixation in the Ukrainian common and term vocabulary. The attention is paid to the activity of such word formation in Belarusian and Polish languages. The three languages have derivatives-nouns formed by zero suffixation mainly from verb forming stems and rarely from adjective forming stems.

Key words: zero suffixation, zero suffix нульовий суфікс, verb forming stems дієслівна твірна основа, adjective forming stems прикметникова твірна основа, common vocabulary загальноживана лексика, term vocabulary термінна лексика, Ukrainian language українська мова, Belarusian language білоруська мова, Polish language польська мова.

УДК 81367:821.161.2Франко

ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ ІВАНА ФРАНКА ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО КОМЕНТУВАННЯ

Зеновій Терлак

*Львівський національний університет імени Івана Франка,
катедра української мови імени професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail: zterlar@gmail.com*

Розкрито зміст лексем 'красітка', 'Кальварія', 'форлядунок', 'ферлядунок', а також висловів 'Лопотова війна', 'Лопотове військо', які функціонують у поетичних і прозових текстах Івана Франка. Зазначено, що в найповнішому сьогодні Зібранні творів письменника ці лексичні одиниці або взагалі не пояснено, або пояснено неповно без уваги на можливість їх уживання як у пряму, так і в переносному значенні.

Ключові слова: красітка, Кальварія, форлядунок, ферлядунок, Лопотова війна, Лопотове військо, діалектна і застаріла лексика у творах Франка.

Сьогодні, коли минуло понад століття з того часу, як жив і творив Іван Франко, все настійніше виникає потреба спеціального лінгвістичного коментаря до його художніх текстів, які з енциклопедичним розмахом відтворюють широку панораму суспільного і культурного життя галицьких українців наприкінці ХІХ – на початку ХХ віку. Багато реалій, що характеризують тогочасний побут галичан, вже не зрозумілі сучасному читачеві, а чимало діалектних, застарілих і рідковживаних слів, особливо запозичених, без спеціальних пояснень утруднюють розуміння змісту художнього твору і не забезпечують повноцінного сприймання висловленої в ньому авторської думки.

Укладачі п'ятдесятитомного видання творів Івана Франка провели масштабну за обсягом і труднощами роботу й додали до кожного тому спеціальні словнички, у яких

пояснено зміст окремих діалектичних, рідковживаних та застарілих слів, що функціонують у Франковому художньому дискурсі. Так, наприклад, у першому томі таких лексем є 378, у другому – 291, у третьому – 190, у п'ятому – 162, у двадцять другому – 219 і т. д. Є спроби звести всі ці пояснення в окремі словнички, які поки що існують в електронній формі [див.: 6; 25]. Проте, як показують спостереження, додані до кожного тому “Пояснення слів” охоплюють далеко не всі лексеми, які потребують спеціального коментування, а значення окремих лексем розкрито або поверхово, або неточно, без опори на контекст. Наприклад, у словничку, доданому до другого тому п'ятдесятичного Зібрання творів Івана Франка, відсутні слова **верія** (Де б тебе не скрито, я б зламав верії – “Зів'яле листя”); **дістодьто** (Пани дістодьто навіть вже й цісаря підпали, й цісар йім усе те затвердив і підписав – “Мій Ізмарагд”); **закленутий** (Посиніла, у лобі очи кров'ю ййзаплили, і руки все держить над головою закленуті, й стогне – “Мій Ізмарагд”); **конфіскабль** (Я ще недавно чув край вашого порога – підслухую нераз – як голосили ви так просто конфіскабль – “Зів'яле листя”), **корець** (Жила собі Доместика святая, своє сховавши світло під корець, служила у безбожного глита – “Мій Ізмарагд”); **троща** (Тихо. Десь обік в трощах деркає деркач – “Мій Ізмарагд”), **фанти** (І купою брудні, старії фанти навалені – “Мій Ізмарагд”), **дрекольми** (З оружєм і дрекольми пішов його ловити – “Мій Ізмарагд”) та ін.

Зміст окремих слів розкрито неточно. Наприклад, лексему **праса** в контексті “Чи те горе, як праса, щоб із серця пісень надушить?” потрактовано як прасування [II, с. 529], а **стемпльованийий** (укріплений) – як “оббитий, штампований” [II, с. 530] (Похилились смерекові стіни. Там і сям стемпльовані дрючками, мов каліки, ждуть собі заміни, щоб спочить розбитими кістками – “Мій Ізмарагд”).

В коментарях до окремих перевидань Франкових збірок інколи доходить до смішного. У збірці І. Франка “Зів'яле листя” вжито слово **завій** – “замет, утворений із снігу”, яке

не потребує спеціального пояснення (Безмежнеє поле в сніжному **завою**, ох, дай мені обширу й волі! Я сам серед тебе, лиш кінь підо мною і серці нестерпній болі). Проте при перевиданні збірки в 1985 р. у доданому невеличкому словничку початкову форму лексеми помилково подано як “**звій**” і пояснено: “сувій; тут – клунок” [33 : 100].

Усе це переконує, що нове перевидання художніх творів Івана Франка потребує ґрунтовного перегляду як обсягу застарілої лексики, що функціонує в текстах письменника і яку потрібно пояснити, так і точності тих пояснень, які вже поміщено в кожному томі багатой художньої спадщини митця.

Зупинимося на коментуванні кількох слів і висловів, які або не знайшли свого пояснення у п’ятдесятитомному виданні творів митця, або ж ці пояснення не охоплюють усього діапазону значень, які ілюструє художній контекст.

1. “І розіскрені очі красітки”

Одним із текстологічних принципів наукового видання спадщини класиків є орієнтація на останнє прижиттєве видання твору, бо саме воно відображає творчу волю автора і, як правило, захищене від будь-яких сторонніх втручань у текст [1: 17]. Перевидання художніх творів Івана Франка передбачає уважне звірювання текстів з оригіналом і вироблення єдиних науково обґрунтованих принципів їх мовно-правописного редагування, що відповідало б сучасним засадам української текстології та запобігало можливим перекрученням авторської думки.

Поезію Івана Франка “Не боюсь я ні Бога, ні біса” вперше надруковано у другому виданні збірки “З вершин і низин” [27: 93–94]. Уміщений тут цикл під назвою “Зів’яле листя” охоплював твори, що згодом увійшли у складі “Першого жмутка” до самостійної збірки “Зів’яле листя”. Третя строфа третього вірша мала тут такий вигляд:

Навіть гнів твій, дівчино-зірничко
Не лякає мене ні крихітки;
Я люблю те румянеє личко

І розіскрені очи красітки [27: 94].

У 1896 р. Іван Франко видав окрему збірку “Зів’яле листя”, у якій названа строфа, крім доставленої коми при звертанні, майже не зазнала жодних змін:

Навіть гнів твій, дічино-зірничко,
Не лякає мене ні крихітки;
Я люблю те рум’яне личко
І розіскрені очи красітки [30: 12].

Коли 1911 р. у Києві накладом Українсько-Руської Видавничої Спільки виходило друком друге видання збірки “Зів’яле листя”, то в “Передньому слові” до нього Іван Франко зазначив: “Пускаючи до друку се друге видане, я де можна поробив яzikові поправки, хоч се не скрізь було можливе” [31: 8]. З цього видання, проте, київська цензура вилучила третій вірш “Першого жмутка” – поезію “Не боюсь я ні Бога, ні Біса”. Цензор С. Щоголев зазначав, що названий вірш “збуджує народ проти царя”, бо в п’ятому рядку “прикладається до царів зухвало зневажливий епітет “держилюдів” (“Не боюсь я царів держилюдів, Хоч у них є салдати й гармати”) [29; 2: 475].

Наступні передруки збірки “Зів’яле листя” виходили вже посмертно. Зокрема, 1920 року в “Українській накладні” (Німеччина, Ляйпціг) заходами Василя Сімовича побачила світ збірка Івана Франка “З вершин і низин”. До цього видання редактор повністю включив і збірку “Зів’яле листя”. “Хоч “Зів’яле листя”, оця лірична драма Франка, ні своїм змістом, ні настроєм, який б’є з цілої збірки, ні навіть своїм окремішнім значінням не підходить до цілого цього збірника, – зазначав В. Сімович, – то ми все-таки завели його в це видання. Зроблено це через те, що сам Франко вмістив був у видання з 1893 р. ті вірші з “Зів’ялого листя”, які в нього що-тільки склалися на ліричну драму – хоч місце тій збірці визначене в нас мало не на самому кінці книжки. Зроблено і одне і друге зумисне. Бо поміщено “Зів’яле листя” у збірнику ще й через те, щоб читач мав доказ, як поет уже в тому часі, в 1893 р., коли видавав другим виданням своє “З

вершин і низин”, борюся сам з собою, безнастанно зводячи бій між обов’язком – яким являлося в нього т. зв. громадівство, і власним чулим серцем, а що відзначено збірці окреме місце, то через те, щоб додержати мало не до самого кінця характер самого збірника, наскрізь громадівський” [23: 7–8].

В. Сімович передрукував “Зів’яле листя” з другого київського видання, а сконфіксовані цензурою поезії відновив за львівським виданням, але пристосував їх до тієї правописної системи, якої на той час дотримувався письменник.

Перед редактором стояло складне завдання “прилаштувати” це видання до потреб сучасного йому читача, тому він, послуговуючись “редакційною методою самого Франка” (а прикладом служили окремі вірші зі збірки “З вершин і низин”, передруковані ним в інших виданнях та альманахах), в окремих випадках замінював давні, діалектні форми новішими, які були б зрозумілі читачам із Наддніпрянщини [28: 5–6]. Разом із тим редактор намагався вирівняти і пунктуаційну систему у Франковому тексті. У згадуваній строфі в оригіналі є одне прикладкове сполучення, написане через дефіс, – “дівчино-зірничко”, а в редакції В. Сімовича маємо вже дві таких структури:

Навіть гнів твій, **дівчино-зірничко**,

Не лякає мене ні крихітки:

Я люблю те румянеє личко

І розискрені **очі-красітки** [28: 638].

Дефісне написання “очі-красітки” перейшло майже в усі наступні перевидання “Зів’ялого листя”, зокрема в третє видання, здійснене Українським Педагогічним Товариством у Львові [32], у ювілейне видання “Твори в 20-ти томах” [35], а також в академічне “Зібрання творів у п’ятдесяти томах” [29]. На останнє беззастережно орієнтуються сьогодні і при окремих перевиданнях талановитої збірки поета [33; 34].

Як прикладкову конструкцію її розглядають при аналізі системи виражальних засобів у відповідному Франковому тексті. Наприклад, підручник з української літератури для 10 класу містить таку характеристику ліричної героїні: “У

Франка постає образ коханої з погляду ліричного героя, який помічає “рум’яне личко”, “личко чудове”, “**очі-красітки**”, її очі, “як те море, Супокійне, світляне”, мов “криниця чиста на перловім дні”. Як і Бодлерівський герой, він веде уявну розмову з “дівчиною-зірничкою”, звертається до неї, називаючи її красунею, “правдивою любов’ю” [26: 122–123].

Як бачимо, слово “**красітки**” у складі апозитивного словосполучення сприймається як якісна характеристика іменника “очі”. Проте українські лексикографічні джерела ставлять під сумнів таке розуміння змісту цієї синтаксичної структури.

Лексему **красітка** вперше зафіксував “Малорусько-німецький словарь” Є. Желехівського і С. Недільського. У списку джерел до нього зазначено лексичні матеріали Івана Франка, які той записав “з уст народа” і які надіслав упорядників. Звідси і потрапило у словник слово “**красітка**”, яке Є. Желехівський подає з посиланням на Франкові записи і тлумачить його як “**красавиця**” – die holde Schöne, schöne Frau, schöne Dame, eine Schönheit [16: 375].

Згодом із посиланням на Є. Желехівського фіксує цю лексему і “Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка і пояснює її російською мовою як “**красотка**” [23: 300].

Отже, слово “**красітка**” в поезії “Зів’ялого листя” означає “**красуня**”, а “**очі красітки**” – це “**очі красуні**”, тобто між компонентами словосполучення слід вбачати не апозитивне, а присвійне відношення. Підтвердженням цього є факт функціонування аналізованої лексики і в іншій відмінковій формі. Наприклад, у легенді “Цар і аскет” Іван Франко вживає лексему **красітка** у формі кличного відмінка стосовно особи чоловічої статі (у значенні “красень”). Так до царя Гарісчандри, який був “високий, статний, молодий, вродливий”, звертаються його піддані: Жінки Айодії поперек шляху Його забігли й так заголосили: “Куди ж ти йдеш від нас, **красітко** наша, Наш квіте запахущий, наша мати? Побудь іще одну хвилину з нами, Най наші очі, мов ті бджоли, Впиваються красою личка твого!” [1: 315–316].

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що сьогодні при перевиданні “Зів’ялого листя” необхідно відновити первісну

синтаксичну структуру цитованого віршового рядка, тобто вилучити дефіс, щоб уникнути перекручення змісту висловлювальної в поезії думки. Авторську конструкцію “**очі красітки**” було збережено лише в Харківському виданні творів письменника у тридцяти томах, яке готував до друку Ів. Лизанівський при загальній редакції С. Пилипенка [36].

2. “Се Кальварія моя”

Багато непорозумінь і неточностей виникає при спробах пояснити вжиті в художніх творах Івана Франка власні назви. Зупинимося на одній із них, що функціонує в аналізованих текстах як у прямому, так і в переносному значенні, які, однак, не завжди вдало прокоментовані в академічному виданні. Мова піде про лексему **Кальварія**.

У поезії І. Франка власну назву **Кальварія** вжито два рази – у збірці “Мій Ізмарагд” і збірці “Із днів журби”, а в прозовому доробку письменника – в оповіданні “Різуни”, де мікротопонім **Кальварія** є тим стрижнем, навколо якого розгортається сюжетна лінія твору. Згадується **Кальварія** і в передмові І. Франка до збірки “З бурливих літ”, у якій уперше було надруковано це оповідання, а також в історико-біографічному нарисі “Життя Івана Федоровича і його часи”.

У коментарях, поданих у п’ятдесятитомнику, власну назву “**Кальварія**” пояснено доволі суперечливо: то як містечко в Галичині біля Перемишля, місце прощі [1: 450]; то просто як містечко в Галичині, місце прощі [3: 397]; то як містечко поблизу Варшави [46, I: 608]. У переносному значенні **Кальварію** потлумачено як “образ заспокоєння й душевного примирення” [3: 397], а у словничку, доданому до першої частини 46 тому, зазначено: **Кальварія** – тут: Голгофа [46, I: 608].

На веб-сайті “Енциклопедія життя і творчості Івана Франка” (автор проекту – Микола Жарких) розміщено словничок “Рідкісні слова у творах І. Франка”, у якому лексему **Кальварія** потрактовано як відпустове церковне свято; тут: Голгофа [6]. Цей же автор у примітках до збірки І. Франка “Давне й нове” додає: **Кальварія** – село, нині Перемиського повіту Підкарпатського воєводства (Польща)

[6], а в примітках до історико-біографічного нарису “Життя Івана Федоровича і його часи”, у якому згадується подія, що трапилася в Кальварії під час одного з відпустів, уточнює: село Пацлав-Кальварія, нині Перемиського повіту Підкарпатського воєводства Польщі. Там знаходиться славний кляштор францисканців, у якому власне був той відпуст. Епізод з приходом різунів на відпуст ліг в основу оповідання І. Франка “Різуни” [6].

Українські лексикографічні джерела не фіксують ні загальної, ні власної однойменної назви, але цю лексему знаходимо в словниках польської мови [37]. Слово **Кальварія** – латинського походження: Calvaria (від calva – череп) – Голгофа (або Череповище) – назва пагорба в Єрусалимі, де було розіп’ято Ісуса Христа. В католицьких країнах **Кальварію** називають систему капличок і скульптурних композицій релігійного призначення, які розташовані на пагорбах і повторюють Хресну дорогу Ісуса Христа, символізують різні етапи його хресних страждань. **Кальварія** є місцем католицького паломництва. Існують, наприклад, Ужгородська Кальварія, Зебжидівська Кальварія (у Польщі), Мінська Кальварія (у Білорусі), Вільнюська Кальварія (в Литві) та ін. Деякі такі мікротопоніми з часом стають повноцінними топонімічними назвами (у Польщі – містечка Гура-Кальварія, Кальварія-Зебжидівська, у Литві – містечка Кальварія, Жемайтська Кальварія та ін.).

У творах Івана Франка йдеться про Кальварію Пацлавську – осередок прощ і відпустів, що знаходиться недалеко від Добромиля – на етнічно українській території Надсяння, яка тепер входить до складу Польщі. Тут на землях, що належали селу Пацлаву, у другій половині XVII сторіччя було збудовано костел та монастир, а на схилах пагорба закладено кальварію, яка мала нагадувати єрусалимську хресну дорогу [19].

У прямому значенні лексему **Кальварія** вжито як власну назву в оповіданні “Різуни” та в поетичній збірці “Мій Ізмарагд” (“На пастівнику” – із циклу “По селах”).

У передмові до оповідання “Різуни” Іван Франко зазначає, що в основу твору лягли реальні факти, про які

розповідав його покійний батько. А в самому творі яскравими фарбами змальовано, як “пливе нарід ріками на **Кальварію**”, як вся Оливна гора, на якій височіє костел, “вкрита, неначе різнобарвними мурашками, тисячами й тисячами побожних прочан”, що протягом дня обходять “всі стації муки господньої, всі каплички, всі доріжки найсвятішої діви”, а потім їх очікують сповідь, причастя, слухання казань і “співи та молитви до самої півночі”.

У поетичному творі “На паствінику” майстерно відтворено розмову хлопців-підлітків, яких “на всю ніч післали коні пасти”. Вони діляться новинами, розказують цікаві історії, переповідають різні чутки, віщування. Один із них, Сень, який є найстарший і до думки якого всі прислухаються, говорить: “А я ось що скажу вам, що я чув, Та ні, не я, мої татуньо чули. Вони ось на **Кальварії** недавно Були, там є чернець один старенький, Що знає їх вже більш як тридцять літ. Так от вони у нього й ночували, І він їм много повідав з книжок”. А далі Сень розповідає про появу антихриста і про той день, коли “Господь прийде на суд страшний”.

У прямому значенні вжита в текстах І. Франка лексема **Кальварія** позначає, однак, не населений пункт, а виступає умовною назвою хресної дороги спасителя і символузіє Голгофу – гору, на якій його було розіп’ято. Це засвідчує і вживання цього мікротопоніма у відповідних контекстах: “ми з батьком на **Кальварію** пішли”, “пливе нарід ріками на **Кальварію**”, “наблизилися до **Кальварії**”, “ми рано станули на **Кальварії**”, “на **Кальварію** йде велика громада різунів”, “прихід різунів на **Кальварію**”, “побігли до **Кальварії**”, “вони ось на **Кальварії** недавно були” та ін.

У переносному значенні лексему **Кальварія** Іван Франко вжив у збірці “Із днів журби” в такому контексті:

В парку є одна стежина,
Де колись ходила ти, –
Бачиться, в піску сріблястім
Міг би ще твій слід знайти.
Край стежини проста лавка –
Тут сиділа ти не раз,

Тут прощались ми востаннє...
Тут мені твій промінь згас.
І коли на серці туга,
Наче камінь затяжить,
Закиплять в душі питання:
“Пощо жить? Для кого жить?”
Я спішу на сю стежину
І розшукую твій слід,
І відсвіжую твій образ,
Що в душі моїй поблід.
І гляджу на лавку з жахом,
Чи не мигне тїнь твоя?
І сідаю й тихо плачу.
Се **Кальварія** моя.

Подане в коментарях до збірки пояснення “Тут у переносному значенні образ заспокоєння й душевного примирення. Кальварія – містечко в Галичині, місце прощі” [3: 397] не цілком точно передає образну конотацію аналізованої лексеми. Розглядаючи збірку “Із днів журби” як ліричний “щоденник Франкової душі” (вислів М. Мочульського), Л. Боднар цілком справедливо підкреслює, що в однойменному з назвою всієї збірки циклі йдеться про “його особисті переживання, пов’язані з давньою утратою такої далекої тепер коханої, у якій доволі виразно проступають риси Ольги Рошкевич. Половина віршів у циклі (шість із дванадцяти) про “тїнь покійної любови”, про біль незагоєної рани від кохання...” [2: 6]. Поет бачить у парку стежину, якою колись ходила його кохана, ту лавку, де вона сиділа не раз і де вони прощалися востаннє, – і гостре почуття безвиході опановує його душу: “Пощо жить? Для кого жить?” Тоді він поспішає на ту стежину в парку, щоб відсвіжити в душі образ втраченої коханої, сідає на ту лавку і тихо плаче. Вислів “Се Кальварія моя” передає складну гаму душевних переживань ліричного героя, а лексема **Кальварія** в такому контексті виступає символом страждань від нерозділеного кохання.

У часи виходу Зібрання творів Івана Франка в п'ятдесяти томах слова, що позначають окремі поняття релігійної сфери, звичайно, не могли знайти в коментарях задовільного пояснення, тому частина з них залишалася непрозорою для широкого загалу. Цим і можна пояснити той факт, що “Кальварією” уже в наш час назвали одне із львівських видавництв, а один дитячий музичний колектив і досі іменують “Радуницею” – словом, що називає поминальний тиждень після Великодня.

3. “Мов Лопотова та війна у байці”

Непрокоментованими, а отже, й незрозумілими для сучасного читача залишаються вислови “Лопотова війна” і “Лопотове військо”, які поет вживає в “Тюремних сонетах”. На них свого часу звернув увагу ще Василь Сімович, який, уже працюючи у Львівському університеті, редагував до ювілейного видання творів Івана Франка збірку “З вершин і низин”.

У листі до А. Кримського від 9. 01. 1941 р. [15] Василь Сімович просить його уточнити деякі текстуальні моменти збірки, зокрема ті, що стосуються “Тюремних сонетів”, бо в тому примірнику, що його І. Франко переслав А. Кримському, поет, за спогадами Кримського, “часами робив на полях деякі свої зазначки” [12: 409]. А в листі від 13. 02. 1941 р. В. Сімович просить Кримського передивитися його примірник “З вершин і низин”, “чи нема в ньому ще яких поправок”. В. Сімович, зокрема, запитує А. Кримського: “Що таке “Лопотове військо”, “Лопотова війна”, про які є згадки в VIII і IX сонеті (тюремному) на с. 164 Франкового видання “З вершин і низин” 1893 р. Здається, про ту війну є згадка в “Абу-Касимових капцях”? У нас тут ніхто не знає, навіть Колесса, і як Ви нам не допоможете, то не допоможе ніхто!” [14].

Не відомо, чи одержав В. Сімович якісь роз'яснення від А. Кримського, якого 20 липня 1941 р. було заарештовано й вислано в Казахстан, а 25 січня 1942 р. він помер у лазареті Кустанайської тюрми. Через воєнні події збірка “З вершин і низин” із планованого тоді 25-томного видання художньої

спадщини Івана Франка так і не побачила світу. У післявоєнних перевиданнях творів письменника вислови “Лопотова війна”, “Лопотове військо” залишалися поза увагою упорядників, і коментування їх немає ні в двадцятитомному, ні в п’ятдесятитомному зібранні творів митця.

Поштовхом для створення “Тюремних сонетів” став третій арешт І. Франка в 1899 р. Австрійська влада звинувачувала письменника в проведенні напередодні виборів до галицького сейму небезпечної для держави соціально-революційної агітації. Перебуваючи протягом серпня – жовтня у львівській тюрмі “Бригідки”, поет записував свої враження у формі віршів на обкладинках Біблії, бо в’язням забороняли мати з собою чистий папір. “Се дім плачу і смутку, і зітхання, гніздо грижі, і зопсуття, і муки”, – так характеризує Франко місце свого ув’язнення і змальовує вражаючі картини тюремного побуту. В’язничні камери поет іронічно називає “державними апартаментами”, у яких “салон, їдальня, спальня й с... – все вкупі”, де “всяку видно наголо особу”, ніби кожен тут не тільки скинув фрак і “мундур урядовий”, але всі разом “вони і людську скинули подобу”.

Іван Франко описує, як в’язням “в тій казематі проходить час”, як їх “дозорці, як собаки, пильнують”, як “шельвах (вартовий) ходить під вікном”. У VIII сонеті йдеться про те, як посеред ночі “гримить коритар, колоддя скрегоче”, як тюремна сторожа з грюкотом відчиняє камеру і перевіряє “крати, чи здорові та міцні”, як “знов колодки скрегочуть, а ногайці Казню за казнею пліндрують далі, Мов **Лопотова та війна** у байці” [1: 155].

Тюремних наглядачів поет образно називає “ногайцями” (кочові нащадки Золотої Орди). Це, очевидно, й дало підставу Василеві Сімовичу припускати, що про лопотову війну, здається, є згадка в поемі Івана Франка “Абу-Касимові капці”. Проте сьогодні вже точніше можна сказати, що прикметник лопотовий вжито в поезії Івана Франка всього два рази і лише в поетичному циклі “Тюремні сонети”, який увійшов до збірки “З вершин і низин” [13: 116].

Використовуючи вислів “Лопотова війна”, поет одночасно вказує й на сферу його функціонування – “у байці”. Ця підказка підтверджує спостереження О. Дея, що народні казки часто надихали Івана Франка “на створення нових оригінальних художніх образів і картин, даючи йому для них [...] перші контури” [18: 331]. Як показують спостереження, фольклоризм “Лопотова війна” виступає сюжетним компонентом у бойківських та закарпатських казках. У бойківських казках “Як чоловік зробив жінку дурною” [11], “Про нерозумну жінку і хитрого чоловіка” [9] розповідається, як чоловік орав із жінкою поле і виорав скарб (баняк грошей, куфер грошей). Він вирішив забрати ті гроші собі й заховати так, щоб жінка не побачила, бо вона могла розказати про цю знахідку іншим. А в закарпатських казках “Як чоловік жону випробовував” [10], “Жоні правди не казати” [8] чоловік перевіряє жінку, чи можна їй довіряти таємниці. Казку “Як чоловік жінку зробив дурною” записав Осип Роздольський у селі Завадові Стрийського повіту і опублікував у восьмому томі Етнографічного збірника [11: 151–153], передмову до якого написав Іван Франко. Три інші фольклорні твори знаходимо в пізніших збірках українських казок.

В усіх казках чоловік вигадує різні ситуації, розповідає жінці всілякі неправдоподібні історії, а вона всьому вірить: кропить жінку юшкою з вареного гарбуза і каже, що то є такий “варений” дощ; йде вночі з жінкою ловити в ріці куріпки, а з верби знімати “струги” (рибу); розвішує на плоті ковбаси та булки і каже жінці, що це такий “колачевий” дощ падав; переконує її, що лошата іржуть, бо паню до огиря ведуть; що чорт панською матір’ю оре лан; що пан суддя вкрав сало, а тепер його зловили і б’ють, та ін. небилиці. Нарешті він лякає жінку, що вночі буде “лопотова війна”, яка принесе їй смерть.

Перелякана жінка просить чоловіка кудись заховати її від смерті. Чоловік ховає жінку або під кадуб [11], або замикає в “сусік”, куди зсипали зерно [8], а зверху закриває дошками, насипає на них різного зерна, засвічує світло і запускає курей, гусей, качок, які дуже бубнять дзьобами по дошках, клюючи зерно; в іншому варіанті казки чоловік

закриває жінку в склепі (пивниці) [9], зверху так само закриває вхід дошками, але приводить овець, які цілу ніч ходять і лопотять по підлозі. Бідна жінка всю ніч тремтить від великого страху, що то “гвавт война”, а чоловік тим часом ховає гроші, щоб жінка не бачила.

Але коли одного разу чоловік за щось дуже розсердився на жінку і побив її, то вона побігла до пана і розказала йому, що чоловік знайшов гроші, а тепер п'є і її б'є. Викликали чоловіка до суду але той почав переконувати суддю, щоб не вірив його жінці, бо вона здуріла. Покликали жінку, але як та почала розказувати, коли саме чоловік знайшов гроші (як падав варений чи колачевий дощ, як у неї на плоті були порозвішувані ковбаси і булки, як вона з чоловіком ходила ловити в ріці куріпки, а з верби знімати рибу, як чорт панею орав лан, як паню вели до огиря, як суддя вкрав сало і т. ін.), то пан дуже розсердився, звелів покарати жінку за брехню буками і вигнав її геть, а чоловіка відпустив додому.

Отже, казковий вислів “лопотова війна” є умовною назвою голосного, безладного шуму, стукоту, грюкоту, а в кінцовому підсумку позначає нісенітницю, у яку ніхто не хоче вірити. Прикметник лопотова співвідноситься з дієсловом лопотіти – ‘ударяти, ударятися чим-небудь по поверхні, видаючи глухі звуки’ [24: 547]. У прямому значенні лексеми злупотіти, лопіт Іван Франко вживає, наприклад, у незавершеній повісті з тюремного життя “Івась Новітній” при змалюванні невідрадної картини, що відкрилася перед новоприбулими в'язнями: “Арештанти забрали своє господарство і ввійшли до казні, немов до темної студні. Важко дзоркнули за ними двері, страшно **злупотіла** колодка, котрою ключник замикав казню, заgrimали ступні поліціантів, чимраз то віддаляючись горі коритаром – і все стихло, все змовкло, замертвіло. І в казні було тихо, темно, страшно. Арештанти переводили дух, стояли кілька хвиль нерухомо, немов ті засуджені на голодну смерть, котрих що що вкинено до глибокого підземного льоху. В ухах їх ще дрижали тони дзоркання ржавілого заліза, скрип ключа, **лопіт** колодки, – дрижали всі ті тони, що означали для них неволю, розлуку з цілим світом, – а серця бились голосно,

тривожно, немов шептали якусь вість про нове горе” [11: 460–461].

Як фольклоризм І. Франко фіксує сполуку “**Лопотова війна**” у другому томі “Галицько-руських народних приповідок”. Письменник наводить записану в Нагуевичах приказку “надійшли, як Лопотова війна” і пояснює її як “злопотіли надходячи” [3: 360], але перше слово у складі цієї фольклорної сполуки поет пише з великої літери, а саму приказку подає під реєстровим гаслом **Лопіт**.

У контексті “Тюремних сонетів” спостерігаємо переосмислення казкової ситуації. Використовуючи стилістичний прийом алюзії, поет порівнює з казковою “лопотовою війною” той раптовий шум, який зчиняє тюремна сторожа, коли перевіряє камери в’язниці. “Що сон із змучених повік украли, Грижі неситій не дали заспати – Байдуже їм, коб лиш здорові крати” – робить висновок поет. Ця “війна”, яку спостерігає в’язень, має і своїх реальних учасників – Іван Франко сприймає їх як татарську орду і називає іронічно “Лопотом славним військом”, що “рано, поки час ще виб’є п’ятий”, з грюкотом виносить із в’язничних камер киблі (парашу).

У “Тюремних сонетах” вислови “Лопотова війна”, “Лопотове військо” функціонують як складені власні назви, у яких прикметник співвідноситься з реальним суб’єктом дії – персоніфікованим Лопотом, під проводом якого ведеться ця умовна “війна”. Поет творить яскраві мікрообрази, які символізують “тюремні порядки” у “щасливій Австрії” і виступають влучним засобом характеристики тих суспільних явищ, які принижують людську гідність, які “основу усіх основ – людського серця мову, і волю, й мисль зневажують, як дрантя”. Цикл “Тюремні сонети” став гнівним оскарженням судових, державних і поліційних органів Австр-Угорської імперії, яку І. Франка трактує як “багно гнилеє між країн Європи, покрите цвіллю, зеленню густою”, звідки “повзе облуда, здирство, плач народу”. Поет розвінчує прогнилу державну систему, яка “лиш серце й душу дусить”, а “свобідний дух або тікати мусить, або живцем вмирає в твоїм гробі”.

Переосмислений фольклорний вислів “лопотова війна” виступає, таким чином, яскравим зображально-виражальним засобом в ідейно-художній тканині “Тюремних сонетів” Івана Франка і засвідчує мовну майстерність митця у творенні влучних поетичних мікрообразів.

4. “Коли так острый ферлядунок, хай буде й так!”

Пояснення в п'ятдесяти томнику запозичених лексем **форлядунок** і **ферлядунок**, які були характерні для комунікації галичан у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст., не завжди відповідають їх реальному значенню в межах авторського контексту. Семантичний діапазон ужитих у художньому мовленні цих лексичних одиниць набагато ширший від того змісту, який традиційно їм приписують.

У художніх текстах Івана Франка лексеми **‘форлядунок’** і **‘ферлядунок’** виступають як орфографічні варіанти, які, проте, відрізняються частотністю вживання: уживанішим є слово **‘форлядунок’** (поема “Коваль Бассім” – 3 рази, повість “Перехресні стежки” – 1 раз), рідше – **‘ферлядунок’** (по одному разу – в поетичному циклі “До Бразилії” (збірка “Мій Ізмарагд”, передрук у збірці “Давне і нове”) і повісті “Великий шум”. У зібранні творів Івана Франка в 50-ти томах значення обох лексем пояснено як ‘судова повістка, виклик до суду’ [II: 530; V: 380; XX: 483; XXII: 515].

Аналогічно витлумачено значення застарілих слів **‘форлядунок’**, **‘ферлядунок’**, **‘ферладунок’** і в діалектних словниках української мови, зокрема у “Словнику бойківських говірок” М. Онишкевича та короткому словнику “Гуцульські говірки” за ред Я. Закревської.

М. Онишкевич пов’язує лексему **‘форлядунок’** із німецьким **Vorladung** (‘виклик до суду’), яку українська мова запозичила через посередництво польської (**forladunek**) [17 : 232]. Автори короткого словника “Гуцульські говірки” теж із посиланням на німецьке **Vorladung** витлумачують зміст застарілих діалектних слів **‘ферладунок’** (**‘ферлядунок’**) [4 : 196].

Як показують спостереження, у поетичних і прозових художніх текстах І. Франка лексеми **‘форлядунок’** і **‘ферлядунок’** справді частіше вжито у прямому значенні – ‘повідстка, виклик до суду’. Наприклад, у повісті “Перехресні стежки” змальовано сцену, коли “пан секретар” попередньо перевіряє, хто з селян, які прийшли на “судову розправу”, присутній, але робить цю перекличку дуже швидко, так що не всі змогли добре розчути своє прізвище. Справи тих, хто моментально не відізався, бо серед загального шуму не почув свого прізвища, знімали з порядку денного. “Роззявися селяни, що не обізвалися в першій хвилині, чухалися в потилицю і зітхали важко, але не відходили, мнучи в руках **‘форлядунок’** і ждучи таки ще якоїсь ласки Божої” [XX: 307].

У повісті “Великий шум” створено негативний образ комісара староства Годієри, який займав подвійну позицію у стосунках між селянами і панами – з одного боку, він підбурював селян до судових процесів із панами за несправедливо забрані селянські ґрунти, а з другого боку, – видавав себе за людину, що виступає в обороні панських інтересів. Обурені такою негідною поведінкою, селяни дорікають комісарові Годієрі: “– Знаємо, знаємо, як ви вислугували ся ріжним урядникам починаючи від пана старости, а кінчачи остатним возним та гайдуком. Як ви в процесях фальшували свідоцтва, крали **ферлядунок**, аби покривджена сторона не стала на термін” [XXII: 305].

У такому ж значенні лексему **форлядунок** вжито два рази і в поемі “Коваль Бассім”. Головний герой потрапляє в різні життєві ситуації, але хитрощами йому завжди вдається вийти сухим із води і заробити собі грошей, яких вистачає на “смачну вечерю”. Так, одного разу якась жінка вирішила подати свого чоловіка на суд, бо той має перед нею борг – не дає обіцяних грошей “на шпильки, стяжки й одержу”. Коли вона зустріла у храмі гарно вбраного Бассіма, то прийняла його за возного (судового писаря) і почала просити, щоб той за винагороду вписав до протоколу її скаргу, дістав **‘форлядунок’** і тоді викликав чоловіка до суду. Спокушений

обіцяною грошовою віддякою, Бассім охоче погодився виклопотати в суді для жінки ‘форлядунок’. Та одержавши відповідну плату, Бассім відхрещується і від баби, і від її чоловіка, бо він не возний, не писар, а звичайний коваль.

Художні тексти Івана Франка засвідчують, однак, що лексеми **форлядунок** і **ферлядунок** уживаються в них також і з іншими значеннями, яких упорядники відповідних томів, на жаль, не взяли до уваги. Так, одне з них зреалізоване в поетичному циклі “До Бразилії”, що увійшов до збірки “Мій Ізмарагд”. Іван Франко майстерно змалював усі труднощі, пов’язані з еміграцією українських селян на південноамериканський континент. Емігрантам обіцяли в Бразилії “хлопський рай”, “край багатий”, “плідних земель безмірні простори”, і вони наївно повірили в це, але дійсність розчарувала їх. Про свої численні еміграційні пригоди вони розповідають у листі до земляків. Поволі звикаючи до нових умов проживання і нелегкої праці, українські емігранти, однак, нарікають: “Одно лиш жаль, що вже по-руськи тут Молиться ні балакать не дадут. На нас у місті крикнув Кандзюбінський: “Nie wolno tutaj gadać po rusińskij! Tu polski kraj i polski Bóg i król! Po polsku gadaj albo gębę stul!” [II, 271].

Селяни розуміють, що в цій ситуації діватися їм нікуди: “Та, що ж, коли так острый **ферлядунок**, хай буде й так! Який нам тут рятунок?” [II,271].

Подане в другому томі пояснення ’ферлядунок – виклик до суду’ [II, 513] виглядає явно недоречним. У наведеному вище контексті цю лексему вжито в переносному значенні – як ‘наказ, вимога’. Це підтверджує і її сполучуваність з прикметником – **острий ферлядунок**.

А в поемі “Коваль Бассім” лексема ‘**форлядунок**’ реалізує ще інший відтінок переносного вживання. Іван Франко розповідає, як Бассім став самозваним більдаром – охоронцем порядку при царському дворі. Спочатку особиста охорона халіфа сприйняла Бассіма як більдара якогось багатого еміра і вирішила задобрити його. Капітан більдарської варти посилає Бассіма до багатого торговця солодощами з наказом, щоб той повернув у царську казну свій борг. “Любий друже, – звертається капітан до Бассіма, –

я бажаю, Щоб про нас ти в своїм краю Словом спом'янув незлим, – Тим-то на тобі дарунок, Сей скарбовий **форлядунок**, – Слухай, що зробити з ним. Сей Отман – то мусиш знати – Се цукорник пребагатий, А ся картка – то указ, Щоб у царськую шкатулу Довг зі звісного титулу Здав – п'ять тисяч драхм сей час” [V: 165]. Тут у поєднанні з прикметником **скарбовий** названа лексема означає 'повідомлення державної скарбниці як різновид державного указу' (порівн: “А ся картка – то **указ**”), що теж не відповідає поданому в п'ятому томі поясненню 'виклик до суду'.

Потребує пояснення і зафіксована у Франкових текстах орфографічна варіантність аналізованих лексем. При поясненні їх семантики мовознавці покликаються на німецьке **Vorladung**, що є похідним від дієслова **vorladen** – 'викликати когось кудись (в суд і т. д.)'. Але в німецькій мові існує також і дієслово **verladen** (щоправда, з іншим значенням – 'навантажувати; розвантажувати'), і відповідний похідний іменник – **Verladung**. Очевидно, під його графічним впливом у польській мові, а відтак і в українській закріпилась форма '**ферлядунок**' на позначення документа, що містить певне повідомлення, розпорядження, якийсь наказ тощо.

Отже, контекстуальний аналіз лексем **форлядунок** і **ферлядунок** засвідчує, що ці запозичення функціонують у текстах Івана Франка не лише у прямому, а й переносних значеннях, чого не врахували редактори п'ятдесятичного Зібрання творів. Запропоновані в окремих томах однотипні пояснення ('судова повістка; виклик до суду') не завжди відповідають змістові вжитих у них слівформ (строгий ферлядунок, скарбовий форлядунок), бо семантичний діапазон цих лексем у текстах письменника набагато ширший – вони означають і 'наказ', і 'розпорядження', і 'повідомлення' – відповідно до різних життєвих ситуацій, що відображені в художніх творах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бернштейн М. Д.* Основні текстологічні принципи зібрання творів Івана Франка у п'ятдесяти томах // Питання текстології: Іван Франко. – К., 1983.
2. *Бондар Л.* “Із днів журби” – ліричний “щоденник Франкової душі”? // Тези доповідей XVII (8–9 жовтня 2002 р.), XVIII (9–10 жовтня 2003 р.), XIX (10–11 жовтня 2004 р.) Франківських щорічних наукових конференцій. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007.
3. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: Т. 2 : Вип. 2 / Іван Франко // Етнографічний збірник. – Т. 24. – Львів, 1908.
4. Гуцульські говірки: Короткий словник. – Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997.
5. *Дей О.* Іван Франко і народна творчість / Олександр Дей. – К., 1955.
6. Енциклопедія життя і творчості Івана Франка: Рідкісні слова у творах І. Франка. – Режим доступу: <http://www.i-franko.name>
7. Етнографічний збірник. – Т. VIII – Львів, 1900. – С.151–153.
8. Казка “Жоні правди не казати” // Режим доступу: <http://kazky.org.ua/zbirky/sme-rekova/zhoni-pravdy-ne-kazaty>
9. Казка “Про нерозумну жінку і хитрого чоловіка” // Казки Бойківщини [Текст] : укр. народні казки. Кн.16 / упоряд. М. Зінчук. – Чернівці : Букрек, 2012. – С. 200–203.
10. Казка “Як чоловік жону випробовував” // Режим доступу: http://mysvitlit.at.ua/blog/jak_cholovik_zhonu_viprobovuvav/2012-11-11-4.
11. Казка “Як чоловік зробив жінку дурною” // Галицькі народні новелі / Зібрав Осип Роздольський // Етнографічний збірник. – Т. VIII – Львів, 1900. – С.151–153.
12. *Кримський А.* До історії нашого письменства 1890-х рр. / Агатангел Кримський // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Кн. 7–8. – К., 1926. – С. 409.

13. Лексика поетичних творів Івана Франка / Упоряд. І. Ковалик, І. Ощипко, Л. Полюга / Іван Ковалик, Ірина Ощипко, Левко Полюга. – Львів ЛДУ, 1990.

14. Лист В. Сімовича до А. Кримського від 13.02.1941 / Василь Сімович // ЦНБ НАН України, від. рукописів, ф.1, № 24182, арк.1. Автограф.

15. Лист В. Сімовича до А. Кримського від 9.01.1941 / Василь Сімович // ЦНБ НАН України, від. рукописів, ф.1, №24187, арк.1. Автограф.

16. Малоруско-німецький словар: У 2-х т. – Т.1 /Уложив Євген Желеховский. – Львів, 1886.

17. *Онишкевич М.* Словник бойківських говірок. – У 2 ч. / Онишкевич М.. – Ч. 2 : О–Я. – Київ: Наук. думка, 1984.

18. *Пилипчук С.* Фольклористична концептосфера Івана Франка / Святослав Пилипчук. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014.

19. Примітка: Біля Кальварії з часом виникло нове поселення, яке назвали Кальварією Пацлавською. Початково комплекс будівель Кальварії Пацлавської використовували для проведення святкових богослужінь вірні обох обрядів – як римо-католицького, так і греко-католицького. Але в 70-х роках ХІХ сторіччя виникла ідея створити в Пацлаві окремий центр паломництва і для вірних греко-католицького обряду. У 1913 р. було збудовано й освячено церкву Успіння Пресвятої Богородиці та закладено хресну дорогу, що стала новою Кальварією для греко-католиків. У 1933 р. село Пацлав було формально зліквідовано, а його землі приєднано до Кальварії Пацлавської, хоча громади обох сіл проживали окремо одна від одної. Після Другої світової війни, коли встановлювали кордон між СРСР та Польщею, Кальварія Пацлавська відійшла до Польщі. Нова комуністична влада знищила і греко-католицьку церкву, і греко-католицькі кальварійські об'єкти (про них нагадують тільки зилишки фундаменту та дерев'яний хрест). Сьогодні Кальварія Пацлавська є місцем паломництва лише вірних римо-католицького обряду. В часи незалежності України відновлено щорічні прощі, які під назвою “Кальварія Пацлавська” відбуваються в селі Губичах Старосамбірського

району, в околицях якого збереглися старовинна церква і три каплиці, що входили до єдиного кальварійського комплексу. Українці від XIV сторіччя пішки ходили до чудотворної Пацлавської ікони, і ця церква, яку збудовано в 1630 р. і яку в народі називають “пастушковою”, є останньою пам’яткою українських прощ до Пацлава.

20. *Пшеничний Є., Трегуб М.* Від 25-ти до 100-томника Івана Франка (текстологічні причинки) / Пшеничний Є., Трегуб М. // Франкознавчі студії. – Випускбїрки Івана четвертий. – Дрогобич, 2007. – С. 486–519.

21. Рідкісні слова у творах І. Франка // Енциклопедія життя і творчості Івана Франка. – Режим доступу: <http://www.i-franko.name/uk/Studies/RareWords.html>.

22. *Сімович В.* Від Редакції // Франко Іван. З вершин і низин. Збірник поетичних творів 1873–1893. В додатку “Зів’яле листя” й “Великі роковини”. – Київ–Ляйпціг: Українська накладня, 1920.

23. Словарь української мови / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – Т. II. – Київ, 1908.

24. Словник української мови: в 11 томах. – Том 4. – К., 1973.

25. Словничок з творів Івана Франка: Зведений словничок пояснень слів з видань творів Івана Франка. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/26091>

26. Ткачук М. Іван Франко // Григорій Семенюк, Микола Ткачук, Ольга Слоньовська, Роман Гром’як, Леся Вашків, Наталія Плетенчук. Українська література: Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. ред. Г. Ф. Семенюка. – К., 2010.

27. *Франко І.* З вершин і низин. Друге доповнене видане. – Львів, 1893. Див. також: Франко Іван. З вершин і низин. Збірка поезій Івана Франка: Репринтне відтворення з вид. 1893 р. – Львів, 2004.

28. *Франко І.* З вершин і низин. Збірник поетичних творів 1873–1893. В додатку “Зів’яле листя” й “Великі роковини”. – Київ – Ляйпціг: Українська накладня, 1920.

29. *Франко І.* Зібрання творів у п’ятдесяти томах / Іван Франко. – К., 1976–1986.

30. *Франко І.* Зів'яле листе. Лірична драма. – Львів, 1896.
31. *Франко І.* Зів'яле листе. Лірична драма. Друге видання. Накладом Руської Видавничої Спілки. – Львів, 1911.
32. *Франко І.* Зів'яле листя. Лірична драма. – Третє видання. – Львів – Київ, 1922.
33. *Франко І. Я.* Зів'яле листя: Лірична драма / Передм. Д. Павличка. – К.: Дніпро, 1985.
34. *Франко І.* Зів'яле листя. Лірична драма / Пер. польськ. мовою К. Ф. Ангельської; Пер. рос. мовою А. А. Ахматової; Упоряд. і вступ. стаття М. М. Ільницького. – Львів: Каменяр, 2004.
35. *Франко І.* Твори в двадцяти томах. – Т. XI. – К., 1952.
36. *Франко І.* Твори: В тридцяти томах. – Т. XXIII: Поезії. – Харків, “Рух”, 1927.
37. *Kopaliński W.* Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. – Warszawa, 1971.

ARTISTIC TEXT BY IVAN FRANKO AS AN OBJECT OF LINGUISTIC COMMENTARY

Zenovij TERLAK

*Ivan Franko National University of Lviv
Ivan Kovalyk department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 239 47 17
e-mail: zterlar@gmail.com*

The meaning of the tokens ‘красітка’, ‘Кальварія’, ‘форлядунок’, ‘ферлядунок’, as well as the expressions “Лопотова війна”, ‘Лопотове військо”, which function in the poetic and prose texts of Ivan Franko. It is noted that in today's most complete collection of works of the writer, these lexical units are either not explained at all, or explained incompletely without regard to the possibility of their use in both literal and figurative sense.

Key words: красітка, Кальварія, форлядунок, ферлядунок, Лопотова війна, Лопотове військо, dialectal and outdated vocabulary in Frank's works.

**РОЗВІДКА “УВАГИ НАДЬ ДУХОМЪ ЯЗЫКА
РУСКОГО СЪ ПОРОВНАНЬЕМЪ ТОГОЖЬ СЪ
ИННЫМИ СЛАВЯНЬСКИМИ ЯЗЫКАМИ” У ТВОРЧІЙ
СПАДЩИНІ ОТЦЯ ІВАНА ЖУКІВСЬКОГО**

Галина Тимошик

*Львівський національний університет імени Івана Франка,
катедра української мови імени професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail: halyna.tymoshyk@gmail.com*

У статті розглянуто розвідку о. Івана Жуківського, де він спробував окреслити місце руської (української) мови серед інших слов'янських мов. У спектрі аналізу дослідника перебувала фонетична площина мови. Акцентуючи увагу на рисах, притаманних руській (українській) мові, автор розвідки виокремив три, на його думку, головних її наріччя: українське, галицьке та західне (перемишльське), а під впливом європейської славістичної думки запропонував й гіпотетичне четверте – новгородське. Аналіз тих чи інших фонетичних процесів у розвідці підкріплений численними прикладами зі слов'янських мов; часто для зіставлення автор залучає класичні (давньогрецьку та латинську) та європейські мови, зокрема німецьку. о. Іван Жуківський використовує оригінальну наукову термінологію, демонструючи тогочасний підхід до термінотворення та репрезентуючи процес формування української філологічної думки кінця 40-х – 60-х років XIX ст.

Ключові слова: руська (українська) мова, наріччя, фонетична система, порівняльний аналіз, термінологія, правопис.

Вступні завваги. Період XIX століття – новочасний етап культурного відродження українства, що потребував залучення освіченої верстви населення для вирішення важливих завдань у різних царинах соціокультурного буття етнокультурної спільноти, насамперед у гуманітарному вимірі. З-поміж низки питань, які потребували нагального

вирішення, найважливішими були ті, що стосувалися зокрема мовно-культурної ідентичности, а ширше – означення контурів національної тожсамости.

Після революційних подій 1848 р. політичне та культурно-просвітницьке життя руської (української) спільноти Галичини набуло стрімкого розвитку. Зі слів Олександра Седляра: “Одним із важливих наслідків революції 1848 р. для галицьких русинів стало значне зростання зацікавлення руською мовою, літературою та історією. Руською мовою почали перекладати закони й видавати газети, її викладали в університеті та гімназіях” [18 : 156].

До вирішення таких завдань долучалася українська інтелігенція, яку на той часдебільшого формували представники клиру, випускники Львівської греко-католицької семінарії та богословського факультету Львівського університету; кращі випускники “мали змогу навчатися й здобувати докторські ступені в європейських навчальних закладах – Центральній греко-католицькій семінарії при церкві св. Варвари (існувала до 1893 р.), інституті Августінеум у Відні, колегії св. Атанасія у Римі” [15 : 37]. Як слушно зазначає дослідник Ігор Бойко: “Українська інтелігенція була представлена тоді переважно греко-католицьким духовенством, оскільки воно становило найосвіченішу групу серед населення Східної Галичини і прагнуло скористатися дарованими свободами” [2 : 111].

До прошарку тогочасної української священничої інтелігенції належав й о. Іван Жуківський (10/22.01.1810, с. Сновичі Золочівського повіту – † 15/27.07.1884 рр., с. Кобáки, Косівського повіту Королівства Галичини і Володимирії у складі Австро-Угорщини). Про життя та творчий доробок о. Івана Жуківського знаходимо інформацію у низці лексикографічних та довідкових видань [14 : 270–277; 11 : 700 ; 12 : 120–122; 13 : 677–678; 27 : 166; 8; 1; 29 : 242; 30; 31], матеріялах [9; 28 : 143], листуванні [22] та історичних розвідках [3; 24; 23; 25 : 434–435]. У науковому обігу маємо філологічні студії, присвячені аналізу лінгводидактичних та мовознавчих робіт о. Івана Жуківського [4 : 53–86; 5 : 126–

150;6 : 83–106; 7; 21 : 63–71; 20 : 19–29]; існують також мовознавчі праці, де його ім'я поодиноким згадано [19 : 187; 17 : 23].

Упродовж 1822–1830 рр. о. Іван Жуківський здобував освіту у Львові. Закінчивши філософські курси у Львівській греко-католицькій духовній семінарії, вступив на правничий відділ університету, однак після смерті батька змінив спеціалізацію – почав студіювати богослов'я, зокрема у 1830–1834 рр. вивчав теологію у Королівській Генеральній греко-католицькій семінарії у Відні при св. Варварі (*лат. Regium generale Seminarium Graeco-Catholicum Viennae ad Sanctam Barbaram*); *скорочено* “Барбареум”, (*лат. Barbareum*)).

У часі віденських студій о. Іван Жуківський безпосередньо чи опосередковано познайомився з тогочасними провідними європейськими культурними діячами та їхніми працями, зокрема: з Яном Колларом (словац. Ján Kollár) (1793–†1852 рр.), лютеранським священником, мовознавцем, викладачем університету, автором “Slavdycera” (пер. “Донька слави”); у кореспонденції Якова Головацького знаходимо його лист до Яна Коллара (15.IX.1835), де згадано про о. Івана Жуківського: “Pytaliśmy oksiędzie Żukowskiego – dowiedzialiśmy, iż jesteście raz nawsiama się żenić – potem w miesiącu Listopadzie przybędzie do Lwowa bracie poświęcenie do stanu duchownego” (пер. “Я запитав про книгу Я. Жуківського – довідався, що він зараз готується одружитися – потім, у листопаді, прибуде до Львова, щоб висвятитися у духовний сан”) [16 : 69]; праці Йозефа Добровського (чеськ. Josef Dobrovský; 1753–†1829 рр.), католицького священника, чеського славіста, фундатора наукової славістики – “Institutiones linguae slavicae dialectiveteris”. Vindobanae, 1822) та Павела Йозефа Шафаріка (чеськ. Pavel Jozef Šafařík; словац. Pavol Jozef Šafárik; 1793 –†1852 рр.), чеського та словацького поета, мовознавця, засновника мовознавчої славістики – “Slovanský Národopis”. Praha, 1842) о. Іван Жуківський часто цитував у своїх розвідках та спорадично взурувався на них.

Попри заангажованість до церковного життя та значні досягнення у цій сфері, о. Іван Жуківський упродовж тривалого часу намагався долучитися до вирішення завдань у сфері кодифікації мови, впровадження її у шкільництво та адміністративне життя Королівства Галичини та Володимирії у складі Австро-Угорщини. Він був одним із організаторів та учасників Собору руських учених. На засіданні “Отдѣлу управы языка руского и Словесности руской”, де головував Яків Головацький, він представив програму “Розправа о писовни руской”, яку було відлітографовано та поширено серед членів відділу задалегідь.

У програмі виокремлено 24 пункти, які обговорили на засіданні відділу. Праця о. Івана Жуківського мала вплив на рішення “Собору” у таких питаннях: 1) формування правописних правил на основі живомовної практики; в поодиноких питаннях, зазначено, можна звертатися до етимології: “Маємо ся тримати того языка, якимъ нашъ народъ говорить, и що всюда або по найбільшой части отъ него уживане, має быти правиломъ. За загальное и головное правило правопису постановляется: Писати такъ, якъ бѣльшѣсть народа вымавляє, але при тѣмъ уживати на етимологию, якъ того потреба зайде”; 2) використання гражданки: “Азбука кирилійска зѣставляе ся въ цѣлости церковнымъ книгамъ, удерживае ся также для письмъ свѣтовыхъ, однако належить дати способнѣсть, абы и азбука гражданска, яка уживана меже далеко бѣльшею частею Русинѣвъ и тутка въ Галиціи вѣйшла въ повсюдное уживанье”; 3) уживання літери г: “На звукъ г уживати букву слѣдующюи формы г”; 4) уживання -в- замість -л-: “Понеже -ль въ времени минувшѣмъ мужеского рода по самогласныхъ въ вымовѣ на -въ переходить, для того и -въ писати ся має; н.пр. писавъ, лапавъ. Зъ тои самои причины -л, которое ся и въ серединѣ слѣвъ якъ в вымавляє также въ письмѣ буквою в заступоватися має; на пр. вовкъ, довгъ, жовтый”; 5) позначення наголосу: “Въ букваряхъ, грамматикахъ шкѣльныхъ, словаряхъ и читанкахъ, має ся голосовдаръ означати, а до того знакъ ´ оксія уживати” [4 : 79–83]. Мовні та правописні суперечки на Соборі руських учених 1848 р.

“були немов другим початком війни за азбуку, правопись і мову, що вела ся довгі літа з великим завзятем, гідним красшої акції” [Ibid. 69]. У своєму рішенні, усупереч очікуванню певних новацій, зокрема прийняття фонетичного правопису, “Собор” підтримав уживаний впродовж тривалого часу та надміру ускладнений етимологічний правопис.

Окремої уваги заслуговує діяльність о. Івана Жуківського у сфері лінгводидактики, що припадала на 40-і – першу половину 50-х років. Розпочав він практику викладання зі навчання мовної грамоти своєї родини. Як свідчать біографічні джерела, власних дітей він навчав “читати и писати изъ умышленно нимъ самымъ зладженныхъ табличокъ та научилъ ихъ почитати и любити свое, рѣдное” [14 : 272]. Згодом, маючи велике устремління та певні надбання у сфері навчання та популяризації мови, о. Іван Жуківський у 1848 р. претендував на посаду професора катедри “руського (українського) языка и словесности руської (української)” у Львівському університеті, однак не мав підтримки серед однодумців: “Задля не зовсім зрозумілої неприхильности до Жуківського Борисікевича та других, що мали головно вплив на надання катедри української мови на львівськiм університеті, Жуківському не судило ся вціпляти любови до рідного слова та своєї літератури в молодіжи” [4 : 70]; посаду здобув його конкурент – Яків Головацький. О. Іван Жуківський не відмовився від ідеї викладання; упродовж 1849 – 1852 рр. виконував обов’язки провізоричного професора Львівської академічної гімназії, де викладав руську (українську) мову та літературу.

Однією із перманентних ознак кінця XVIII і особливо XIX ст. на теренах Галичини було створення низки посібників руської (української) мови, що мали на меті її кодифікувати та впровадити у вжиток, що дало б поштовх не тільки для розвитку шкільництва, а й науки, а згодом мало б потужний вплив на всі сфери соціокультурного буття руської (української) спільноти. Долучився до цього процесу й о. Іван Жуківський; він двічі був залучений до

конкурсів на найкращу українську граматику (у 1841 р., а згодом у й 1851 р.).

У першому конкурсі (1841 р.) отець Іван Жуківський взяв участь, перебуваючи на початку своєї священничої кар'єри. Цей конкурс був пов'язаний із укладанням українсько-німецької граматики (мова викладу матеріалу – німецька). Конкурс започаткувала надвірна шкільна комісія “з нагородою 300 зр.” [5 : 145]. Вона звернулася листовно до Львівської губернії, яка розпорядилася заопікуватися роботами Львівську греко-католицьку митрополичу консисторію. До участі у конкурсі Львівська греко-католицька митрополича консисторія запросила духовних осіб, зокрема й о. Івана Жуківського, який надіслав частину роботи 30 червня, а решту згодом. Роботи оцінював референт Михайло Куземський (1809 – † 1879 рр.), який на той час виконував функції канцлера консисторії Львівської греко-католицької архієпархії. Рецензент мав чимало зауважень щодо надісланих робіт, зокрема й щодо праці о. Івана Жуківського; у рецензії висловлювалися претензії щодо правопису та термінології, якою оперував укладач; на думку рецензента, термінологія була неавтентичною, а “sondern nach dem polnischen modulirt, daher erstens uneverständlich, und zweitens auffallend” [пер. “але переробленою з польської, тому, по-перше, незрозумілою, а по-друге, різною”] [Ibid.]; мав референт й певні зауваження щодо граматичних питань; “Жуківський розрізняв три конюгації, не дві, як хотів Куземський” [Ibid.].

Другий конкурс відбувся у 1851 р., коли Галицька шкільна управа згідно із розпорядженням міністерство просвіти Королівства Галичини і Володимирії у складі Австро-Угорщини знову оголосила конкурс на кращу граматику української мови (мова викладу матеріалу – українська) “з нагородою 600 кор. за найліпший виріб” [6 : 83]. До участі у конкурсі зголосилися провізоричний проф. української мови при академічній гімназії у Львові та парох Іван Жуківський, професор університету Яків Головацький та греко-католицький священник Осип Ганінчак. Проекти граматик розглядала комісія, яку очолював Михайло

Куземський, на той час канонік, пралат-схолярх, а рецензував роботи Іван Гушалеви́ч (1823–† 1903) – греко-католицький священник, письменник, поет, політичний діяч, учасник Собору руських учених; прихильник язичія. Професор Михайло Возняк зазначає: “Найбільше не вдовольнив рецензента Гушалеви́ча вирі́б Івана Жукі́вського. Довгу тираду виписав він проти передмови Жукі́вського, в якій оправдував приймлення нових граматичних термінів; закинув виробови, що в нім дефініції, правила й погляди в багатьох місцях неправдиві і ложні або неоднозначні і темні” [Ibid. : 89–90]. Перемогу ж у конкурсі здобув проєкт Якова Головацького (“Сокращенная Грамматика Языка Русского въ оупотребление Народныхъ училищъ въ Галиціи”); це була нова редакція його граматики 1849 р.). Праця ж Івана Жукі́вського (“Грамматика Руского языка для училищъ народныхъ”) була відхилена і не набула широко розголосу, однак вплив дидактичного спадку отця на формування української філологічної думки, зокрема й на розвиток української термінології, був чималий, адже “Жукі́вський учив кілька літ української мови при академічній гімназії у Львові, чим і дасть ся пояснити, що так багачко граматичних термінів Жукі́вського задержало ся у пізнійших граматах української мови” [Ibid. : 98].

Окрім означених праць, важливе місце у спадщині о. Івана Жукі́вського займає мовознавча праця, що містить чимало компаративних рефлексій. Розвідку “Уваги надъ духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогожь съ инными славянскими языками” о. Іван Жукі́вський опублікував у 1864 р. у восьми випусках (№ 78–85) часопису “Слово”, у якій на основі порівняння намагався окреслити місце руської (української) мови серед інших слов’янських мов. Варто зауважити, що над цією розвідкою о. Іван Жукі́вський працював упродовж тривалого часу. У № 82 він умістив “розправу”, яку не зміг виголосити на “Соборі” у 1850 р., у якій розглянув “четыре ѳтѣньки звука і въ нашѳмъ языцѣ” [Ibid. : № 82 : 323].

Перебуваючи під впливом тогочасних європейських лінгвістичних студій, о. Іван Жуківський говорить про “дух мови”, який, на думку автора, впливає на неї та формує правила її уживання: “Якъ въ кождѣмъ языцѣ, такъ и въ рускѣмъ дуже уважати треба на его духа, котрый надає певніи правила що до уживанья поодинокихъ звукѣвъ, творенья складѣвъ и цѣлыхъ слѣвъ, закѣнченья и уживанья ихъ. Тыхъ правилъ що до языка нарѣдь нимъ говорячій, можна сказати, не знає, але ихъ глубоко чувствує и постоянно употребляє. Якъ въ тѣлѣ одушевленнѣмъ кожде порушенье неприродное съ бодемъ есть получене, такъ и въ языцѣ кожда погрѣшность противъ духа его разить ухо кождого, кто той языкъ лѣпше знає, а особливо кому есть матернимъ” [Ibid. : № 78 : 306]. Під “духом мови” автор студії розуміє фонетико-ортографічні особливості тогочасної руської (української) мови. Їхня уніфікація належала до першочергово важливих завдань та передбачала напрацювання головних підходів та створення ключових засад у процесі кодифікації мови.

У своїй розвідці о. Іван Жуківський, спираючись на зіставний аналіз фонетичного виміру мови, виокремлює три наріччя та висловлює припущення й щодо четвертого: “Въ нашѣмъ рускѣмъ языцѣ числять три нарѣчія: українське, галицке и западне або Перемыське; обачимо, що есть еще четверте” [Ibid.]. Під впливом праці Павела Шафарика “Slovanský Národopis” зазначає: “Тии всѣ головніи признаки духа языка руского не тѣлько во всѣхъ трѣхъ доси розличаемыхъ нарѣчияхъ того языка, т. е. украинскѣмъ, галицкѣмъ и западнѣмъ или Перемыскѣмъ (въ тѣмъ кромѣ тонкого выговору середного **и**), знаходяться, але и въ Новгородскѣмъ, до великоруского языка причисляемѣмъ нарѣчїи приходять. Такъ по свидѣтельству славного филолога славиньского покойного Шафарика въ его народописи славинскѣй въ Новгородскѣмъ нарѣчїи **ѣ** не, якъ въ російскѣмъ, якъ **je, e, jo** або **o**, але такъ, якъ у насъ, якъ **ji** вымавляеся, н. пр. **хлѣбъ, снѣгъ, у свѣтъ**; также по **л** и **р** съ попереджающимъ иннымъ созвукомъ стоить два **o** або два **e**, котри не такъ, якъ въ російскѣмъ и бѣлорускѣмъ, але, якъ **o**

або **е** вымавляються; н. пр. **ворожь** (наше **ворожьбыть**), **Коростинь** (мѣсто), **Полоцькь** (мѣсто), **цезезь** (черезь). Также нема въ тѣмъ нарѣччі звука **г**, російському языкови властивого, але натовѣсть **г**, якъ въ рускѣмъ, н. пр. **гора**, **нога**, **Бога**, **шугай** (кафтанъ)” [Ibid. № 81 : 319].

На початку своєї студії о. Іван Жуковський виокремлює 10 головних ознак руської (української) мови, що вирізняє її від інших слов’янських, а саме:

1) вимова **ѣ** як **і**: “котрый его ътъ всѣхъ прочихъ славянскихъ жіючихъ языкѣвъ ѡтрѣзняе, есть, що в нѣмъ буква **ѣ** завсѣгды якъ **ји** вымавляеси, коли во всѣхъ тыхъ языкахъ мѣсто **ји** даеся чути **је** або **е**, въ польскѣмъ же и бѣлорускѣмъ **је**, **е** або **ја** (н. пр. **wlesie**, **matce**, **las**, **cialo**; а въ бѣлор. **у лузье**, **вярный**, **гряхъ**, наше **грѣхъ**); а въ російскѣмъ якъ **је**, **е**, **жо** або **о** (на пр. мѣсто, целый, содло, приабрѣоль)” [Ibid. : № 78 : 307];

2) вимова повноголосся **-оло-**, **-оро-**: “въ старославянскѣмъ и въ другихъ славянскихъ языкахъ **л** або **р** съ попереджающею инною согласною на **а**, въ польскѣмъ же на **о** спочивае, въ рускихъ языкахъ, т. е. малорускѣмъ, бѣлорускѣмъ и великорускѣмъ, мѣсто одного **а** або **о** и передъ **л** або **р** и по **л** або **ро** вставляеся, съ тымъ различіемъ, що тѣлько въ малорускѣмъ языкѣ тое озавсѣгды яко **о**, а в бѣлорускѣмъ и російскѣмъ тое **о**, якъ и кожде **о** въ первыхъ двохъ слогахъ, коли на нѣмъ притискъ не стоить, якъ **а** вымавляеся, н. пр. **страна**, **strona**, малор. **сторона**, бѣлор. и великор. **старана**; такъ **малада**, **гавариль**; такъ бѣлор. **табье**, наше **тобѣ**” [Ibid.];

3) вимова повноголосся **-еле-**, **-ере-**: “коли **л** або **р** по иншѣмъ созвучѣ въ старославянскѣмъ на **е** спочивае, въ рускѣмъ языкѣ (и передъ **л** або **р** и по нихъ **е**) два **е** вставляеся, н. пр. **череда**, **середѣ**, **передѣ**, вынявши предлоги съ иншими словами сложени, чтобы слова не ставалися задовги, н. пр. **предлогъ**, **предсѣдатель**. И въ російскѣмъ и бѣлорускѣмъ также такъ вставляеся два **е**, але то **е**, якъ загально кожде **е** въ російскѣмъ, вымавляеся, якъ **је**, **жо**, **о**, а часомъ тѣлько по **ж**, **ч**, **ш**, якъ **е** (н. пр. **пьерьодъ**, **зьельона**, **имьона**, **Пьотрь**); а въ бѣлорускѣмъ, якъ **је** або **ја**,

н. пр. **пьеремьена** (перемѣна), **бьяреза** (береза)” [Ibid. : № 79 : 311];

4) уживання фарингального [г] “Въ малорускѣмъ языцѣ уживаеся звукъ г, якъ и въ бѣлорускѣмъ, чeskѣмъ, словацкѣмъ, гѣрнолужицкѣмъ и нарѣчїи гѣрнокраинскѣмъ словенского языка, где въ росїйскѣмъ и прочихъ славянскихъ языкахъ г вымавляеся”; спорадичне використання задньязыкового [г]: “ Въ рускѣмъ языцѣ лише въ кѣлькохъ словахъ, якъ: **газда, господарь, гонта, гуля, г** приходитъ; однакожь до азбуки руской уже давнѣйше греческа буква г прїята, и собранье рускихъ ученыхъ въ 1848. роцѣ ухвалило также г уживати, бо присвоилисьмо собѣ также много слѣвъ чужихъ, въ котрыхъ звукъ г приходитъ, н. пр. **грунтъ, гвалтъ, гвинтъ**, але и до написанья чужихъ собственныхъ именъ, якъ: **Гете, Гегель, Гереръ, Гагъ, Габсбургъ**, безъ буквы г обѣйтися не можна; и дивно, про що денекотріи наши писателѣ употребленїе той буквы ѣткїдають и пишутъ **Гете, Гегель, генїй** и т. д.” [Ibid.];

5) розрїзнення природи приголосних, зокрема автор видїляє *глухі* “остри”, *дзвїнкї* “лагѣдни”; щодо сонорних, то вони виокремленї з огляду на їхню постїйну “лагѣдну” вимову: “Межи созвуками суть одни лагѣдни, другїи остри; такъ острымъ **х, к, с, т, ц, ч, ш, п, ф** – г, г, з, д, дз, дж, ж, б, в яко лагѣдни ѣтповѣдають; коли **м, л, н, р, й** и самозвуки завсѣди лагѣдно вимовляються” [Ibid.];

6) змїна суфіксального [л] на [ў], що пов’язана із занепадом редукованого **ь** “Въ денекотрыхъ языкахъ славянскихъ, якъ уже и въ старославянскѣмъ и польскѣмъ, спостерегаємо, що л въ в не тѣлько въ бесѣдѣ, але и въ письмѣ переходить; такъ въ обохъ тыхъ языкахъ въ причастїи часу минувшого приходятъ формы **видѣвъ, видѣвши, написавши, napisawszy, zadowolniejszy**. Русины, ведены духомъ свого языка, що до той перемѣны еще дальше поступили, они бо не тѣлько въ тѣмъ причастїи але и въ наклоненїи ѣбъявительнѣмъ тогожь часу въ мужескѣмъ родѣ числа единственного по самозвукахъ л въ в перемѣняютъ н. пр. **видѣвши, писавши, видѣвъ, писавъ, носивъ, тявъ**; форма причастїя **видѣвъ, писавъ**,

носивъ не есть руска и не повинна уживатися, бо противится духови нашего языка, и головному правилу зрозумѣлости” [Ibid.];

7) розрізнення приголосних за ознакою “*твердість*” – “*м’якість*”: “Созвуки могутъ бути або тверди, н. пр. въ словахъ: **вѣзь, возы, коса**; або мягки, н. пр. въ словахъ **на возъ, при носъ**; або примяжки або середни, н. пр. **воженье, кошенье**; и каждому твердому созвукови ѡтповѣдае якійсь мягкій и якійсь середній, якъ зъ слѣдуючої скрижали оказуеся”; автор подає таблицю, у якій виокремлює “тверди”, “середни”, “мягки” [Ibid. : 80 : 315]; також у розвідці згадано й про палатальні зміни, що проявляються у чергуванні приголосних “**Г, г, к, х**, вимаваючи горломъ, за надто ѡтдалени ѡтъ кѡнца языка, котрымъ при лагѡднѡмъ тху **ј** вимаваюеся, и не можутьъ въ вымовѣ съ **ј** въ одинъ звукъ сплынути и змякчитися, але коли маютьъ мякчитися, то въ **з, ц, с** перемѣняются, и тѣи тогды мякчатся або на **пѡвъ**, або **цѣлкомъ**, якъ потреба вимагае, н. пр. **богъ, боже, въ бозъ, чоловѣкъ, чоловѣче, въ чоловѣцѣ; духъ, душе, дусъ**” [Ibid.]; зміни губних приголосних у сполученні із постконсонантним **ј**: “Губни **б, п, в, м, ф** не дадутся звукомъ **ј** цѣлкомъ змякчити, бо зубы дѣлять губы ѡтъ языка и про тое тѣи созвуки съ **ј** цѣлкомъ сплынути не можуть, але бѡльше мякчится доданымъ звукомъ **л**, котрый мякчится, н. пр. **робити, роблений, граблѣ, купити, куплений, коноплѣ, журавлѣ, ломлю, графлю**” [Ibid.];

8) відтінки вимови голосного [**і**]: “Якъ рускій языкъ найбогатшій въ мягки созвуки, такъ и найбогатшій въ ѡттѣнья самозвука **і**, бо маемо въ рускѡмъ 4 выговоромъ розрѡзняючіися **і**, т. е. трояке чисте **і**, яко-то: тонке **і**, котре вимаваюеся, якъ лат. **і**, н. пр. въ словахъ **sine, Cicero**, або нѣмецке **і**, н. пр. **mich, dich, sind**; такъ кажемо **святіи, благородіе**; друге грубе **ы**, яке и въ россійскѡмъ и польскѡмъ приходить, н. пр. **мы, ты, вы, дыня, быкъ, мыло, лысый**, и середне **и**, котре межи обома попередними середину тримае, н. пр. въ словахъ: **носити, ходити, сито, мило, лисъ**; однакожь у насъ въ галицкѡмъ нарѣччі, где **ы** неконче такъ грубо, якъ деінде, н. пр. въ

Угорщинѣ коло Берега, вымавлятися звыкло, mezi **и** и **ы** въ вымовѣ не таке велике розличіе зъходить, и тѣлько вправне ухо его спостерегае; четверте есть предіотоване **ѣ**, котре одно мягчить попереджающіи созвуки; якъ тѣи 4 созвуки въ письмѣ означаются, пѣзнѣйше особно выложу. Прочіи Славяне того обилія въ тѣмъ взглядѣ не мають; въ россійскѣмъ, бѣлорускѣмъ и польскѣмъ тѣлько дви **і**, грубе и тонке, приходятъ, котре остатне мягчить попереджающій созвукъ, и про тое такъ, якъ наше **ѣ**, вымавляеся, а во всѣхъ прочихъ славянскихъ жюючихъ языкахъ тѣлько одно **і** тонке приходитъ, котре такъ, якъ латинске або нѣмецке **і**, вымавляеся; у Чехѣвъ тѣлько слѣдъ грубого **ы** спостерегаемо; оны мають вправдѣ **і** и **у** и перестерегають давне правило, где одно або друге уживати належитъ, але розличіе въ выговорѣ уже затратили; тѣлько въ денекотрыхъ словахъ мѣсто довгого **у** пишутъ **еу**, н. пр. **beyk**, **seyr**, **beywa**, що такъ, якъ наше **ы**, вымавляес” [Ibid. : № 81 : 319];

9) “Въ рускѣмъ языкѣ въ нарѣчїи украинскѣмъ уживаеся слово **бути** (**быти**), **бувъ**, **була**, **було**, щобы тое лѣпше розрѣзнити ѳтъ **бити**, **бивъ**, **била**, **било**; въ западнѣмъ нарѣчїи, где **и** тонше вымавляеся, употребляеся **быти**, **бывъ**, **была**, **было**; и въ бѣлорускѣмъ есть **бути** (властиво **буцѣ**) и **бувъ**, **була**, **було**; въ прочихъ славянскихъ тутъ **ы** або **и** (**і**) приходитъ; тѣлько Словаки при **bit'** мають **bol**, **bola**, **bolo**” [Ibid.];

10) “Наконецъ въ 3-ѣй особѣ, числа единственного, часу теперѣшного або будущого но **е** въ рускѣмъ языкѣ **т** яко излишне не вымавляеся и не пишесея, хотя въ старословянскѣмъ и россійскѣмъ употребляеся и въ першомъ зъ тыхъ конечно есть потребне, щобы розрѣзнити той часъ въ тѣй особѣ ѳтъ часу минувшого; въ старослывянскѣмъ **несе**, **рече** есть часъ минувшій, для того въ видѣ часу теперѣшного мусить бути **несеть**, **речеть**; въ рускѣмъ же **несе** тѣлько за часъ теперѣшній брати можна. Але въ тѣй самѣй особѣ по **и** потребне есть **т**; каже ся; **носить**, **ходитъ**, щобы розрѣзнити ѳтъ наклоненія повелительного: **носи**, **ходи**; также то само мае

мѣсце въ числѣ множественнѣ той самой особы, тутъ т есть потрібне (**несуть, пишутъ**), щобы розличати ѳтъ 1-ои особы числа единственного, **несу, пишу**. Въ польскѣмъ въ тыхъ случаяхъ т не приходить, бо иншимъ способомъ (**niesie – nieś, nosi – noś, pisze – piszą**) розличаються” [Ibid.].

У відповідь на розвідку о. Івана Жуківського московфільська газета “Золотая грамота” у 4-ох номерах (11–14) опублікувала свої “Уваги надъ увагами надъ духомъ языка руского”. Це була реакція московфільської спільноти, котра остерігалася впливу цієї праці на широку громадськість. Автор статті зазначає, що розвідка отця Івана Жуківського “крайне сомнительного достоинства”, котра “получила нѣкоторого рода значеніе по 1) [по-перше] тѣмъ, что приверженцы украинофилства провозгласили еѣа собраніемъ безошибочныхъ правилъ для нашихъ писателей [,] а по 2) [по-друге] тѣмъ, что требовало еи помѣщенія въ “Науковомъ сборнику” [26 : № 11 : 91].

Над розвідкою “Уваги надъ духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогожь съ инными славянскими языками” (1864 р.) о. Іван Жуківський працював упродовж тривалого часу; поодинокі фрагменти його роботи були готові понад десятиліття до її публікації. Системний підхід до праці та вимоги часу змусили дослідника зібрати власні роздуми й напрацювання та презентувати їх широкому загалу. Означена праця стала своєрідним підсумком діяльності о. Івана Жуківського у галузі лінгводидактики та еволюцією його пошуку у філологічній царині.

Висновки. Творчий доробок о. Івана Жуківського у галузі мовознавства, лінгводидактики та компаративістики потребує глибокого опрацювання та осмислення. Попри те, що отець здобув фундаментальну європейську освіту у галузі богослов’я, горизонти філологічної компетенції йому вдалося розширити завдяки самоосвіті. Орієнтуючись на надбання європейської філологічної думки, о. Іван Жуківський намагається заповнити прогалини у формуванні українського мовно-культурного континууму – створює програму, працює над підручником, викладає руську

(українську) мову тощо. Його праці репрезентують непростий процес становлення та розвитку української філологічної думки кінця 40-х–60-х років XIX століття, а розвідка “Уваги надъ духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогожь съ инными славянскими языками”, з одного боку, репрезентує ґрунтовне зіставне дослідження автора, а з іншого – відображає окремий фрагмент у історії становлення українських компаративних студій, у якому важливе місце займали непрофесійні філологи. Чимало ідей дослідника натепер виглядають цікавими та оригінальними, деякі втратили свою актуальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бібліоґрафія Записок наукового товариства імені Шевченка. Т. I – ССXL (1892–2000). – Львів, 2003.
2. *Бойко І.* Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918) : навч. посібник. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. – 312 с.
3. *Вендланд А.-В.* Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915. / Переклала з німецької Христина Назаркевич. – Львів: Літопис, 2015.
4. *Возняк М.* Проект правописи Івана Жуківського на зїзді “руських учених” // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Кн. II. – С. 53–86.
5. *Возняк М.* Студії над галицько-українськими ґраматиками XIX в. VIII–IX // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Кн. V. – С. 126–150.
6. *Возняк М.* Студії над галицько-українськими ґраматиками XIX в. (докінченне) // Записки НТШ, 1910. – С. 83 – 106.
7. *Возняк М.* Галицькі ґраматика української мови першої половини XIX ст. – Львів, 1911.
8. Галицько-русская библиоґрафія XIX-го столѣтія съ узглядненіемъ изданій появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ (1881–1886) составилъ Иванъ Ем. Левицкий. Томъ I / II. 1888–1895.

9. Головна руська рада (1848 – 1851): протоколи засідань і книга кореспонденції. // За ред. О. Турія, упорядн.: У. Кришталович та І. Сварник. – Львів: Інститут Історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002.

10. Жуковський І. Уваги надъ духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогожь съ инными славянськими языками. Слово. – Ч. 78, 30 вересня / 12 жовтня 1864. – С. 306–307; Ч. 79, 3 / 15 жовтня 1864. – С. 311; Ч. 80, 7 / 19 жовтня 1864. – С. 315; Ч. 81, 10 / 22 жовтня 1864. – С. 319; Ч. 82, 14 / 26 жовтня 1864. – С. 323; Ч. 83, 17 / 19 жовтня 1864. – С. 326–327; Ч. 84, 21 жовтня / 2 листопада 1864. – С. 330–331; Ч. 85, 24 жовтня / 5 листопада 1864. – С. 334–335.

11. Жуковський Іван. Енциклопедія українознавства у 11 т. Т. 2. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – С. 700

12. Жуковський Іван (Іоан). Українська журналістика в іменах. – Вип. 15. – 2008. [Автор статті: В. Яцишин] – С. 120–122.

13. Жуковський (Жуковській, Жуківський) Іван (Іоан). Франківська енциклопедія у 7 томах. Серія: Іван Франко і нова українська література: попередники і сучасники. – Т. 1. [А – Ж]. [Автори статті: Є. Нахлік, О. Нахлік]. Наук. ред. і упорядн. Є. Нахлік. – Львів, 2016. – С. 677–678.

14. Іоаннь Жуковскій. У кн.: Иллюстрированный календарь общества имени Михаила Качковского на годъ звычайный 1903, числящій 365 дней. (Изданъ пѣдъ редакціею Б. А. Дѣдицкого). – Львѣвъ. Типографія Ставропигійского института пѣдъ управленіемъ О. Данилюка. 1903. – С. 270–277.

15. Колб Н. “З Богом за Церкву і вітчизну”: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках ХІХ століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Жовква : Місіонер, 2015. – 372 с.

16. Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин. – Львів: НТШ, 1921. – С. 69.

17. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина ХІХ ст.). – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.

18. *Седляр О.* Поняття “русин” і “руська мова” в галицьких русинів 1850–1857 рр. : варіанти, інтерпретації, дискусії. // Національна ідентифікація українців Галичини XIX – на початку XX століття (еволюція етноніма) / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії ; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича; наук. ред. І. Орлевич. – Львів : Логос, 2016. – С. 156–187.

19. *Сімович В.* Праці в двох томах. Українська мова і правопис. Т. 1. Мовознавство / Упорядн. тому й автор вступної статті Л. Ткач. – Чернівці : Книги-ХІХ, 2005. – С. 187.

20. *Сокіл Б.* Іван Жуківський про місце руської (української) мови серед інших слов’янських мов // Българска украинистика. – 2014. – С. 19–29.

21. *Сокіл Б.* Правописні дискусії на з’їзді руських учених // Мандрівець. – № 1 (121). – 2016. – С. 63–71.

22. *Студинський К.* Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–48. – Львів : Накладом НТШ, 1909.

23. *Студинський К.* Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829–1843). – Львів, 1916.

24. *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003.

25. *Тершаковець М.* Біографічні довідки. Жуковський Іван (1810 – 1884). С. 434 – 435, у кн.: Маркіян Шашкевич та його ідеї на тлі українського відродження / упор. Феодосій Стеблій, Олег Турій; наук. ред. Володимир Мороз. – Львів: Видавництво УКУ, 2021.

26. Уваги надь увагами надь духомъ языка руского. // Золотая грамота. Иллюстрированное письмо для поучения и забавы. 1864. – Ч. 11. – С. 91–92; Ч. 12. – С. 98–99; Ч. 13. – С. 107–108; Ч. 14. – С. 115–116.

27. Українська преса в Україні та світі XIX – XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження. Т. 1: 1812–1890 рр. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім.

В. Стефаніка. / М. Галушко, М. Романюк. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – С. 166.

28. Часопис “Діло” (Львів, 1880–1939 рр.): матеріали до біобібліографістики. Т. 1: 1880–1889 рр. / Костянтин Курилишин; НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. – Дрогобич: Коло, 2015. – С. 143.

29. Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости (1878–1978). / Упорядкув., літ. й техн. редакція та оформлення: Б. Романчук. – Філядельфія – Мюнхен, 1978. – С. 242.

30. *Blazhejovskyj / Blazejowskyj D. Historical Šematizm of the Archeparchy of L’viv (1834–1944) = Историчний шематизм Львівської Архієпархії (1832–1944). Vol. 1–2. –Kyiv: Publishing house “KM Akademia”, 2004. – Vol. 2.: Clergy and Religious Congregation. 570 s.*

31. *Schematismus Universi Venerabilis cleri Archidioeceseos Metropolitanae graeco-catholicae. – Leopoldensis. Pro Anno 1836; 1838–1843; 1846–1849; 1853–1855. – Leopoli.*

ДОДАТОК.

Уваги над духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогожьсь инными славянскими языками. // Слово. Число 78, Львѡвъ, середа 30 вересня (12 жовтня) 1864. Рочникъ IV.С. 306–307.

Якъ въ кождѡмъ языцѣ, такъ и въ рускѡмъ дуже уважати треба на его духа, котрый надае певніи правила що до уживанья поодинокихъ звукѡвъ, творенья складѡвъ и цѣлыхъ слѡвъ, закѡнченья и уживанья ихъ. Тыхъ правилъ що до языка нарѡдъ нимъ говорячій, можна сказати, не знае, але ихъ глубоко чувствуе и постоянно употребляє. Якъ въ тѣлѣ одушевленнѡмъ кожде порушенье неприродное съ бодемъ есть получене, такъ и въ языцѣ кожда погрѣшность противъ духа его разить ухо кождого, кто той языкъ лѣпше знае, а особливо кому есть матернимъ; и чимъ меньше навыкло ухо до инной сродной бесѣды, якъ н.п. руске до инныхъ славянскихъ языкѡвъ, або до нарѣчій свого власного, тымъ ткливше есть на такіи погрѣшности, а выразы съ духомъ языка не сходни нарѡдъ яко чужіи уважае, таку бесѣду холоднѣйше приймае и не такъ легко розумѣе; и наветь якъ рослина зъ инного пѡднебья тѡлько може въ домахъ рослинныхъ удержитися, а на свободнѡмъ воздухѣ гине, такъ выразъ съ духомъ языка несходный ледве межи учеными въ уживанье въ уживанье вѡйде, але въ нарѡдѣ пріятися не може.

Духъ языка въ цѣлѡмъ нарѡдѣ спочивае, котрий нимъ говорить; протое языкъ народный мае бути правиломъ; але лише то за правило пріймаеся, що ѡтъ цѣлого народа або хоть ѡтъ бѡльшой части его употреляеся; бо нема народа, котрый бы всѣхъ сторонахъ свого обитанія однаковѣсенкой уживавъ бесѣды: въ певныхъ мѣсцевостяхъ при загальныхъ признакахъ языка денекотріи имъ властивіи спостерегаются ѡтмѣны, або сусѣдствомъ инного народа, або инными наветь неизслѣдимыми причинами произведени, зъ чого розличніи нарѣчія и пѡдрѣчія въ языцѣ походять.

Въ нашѡмъ рускѡмъ языцѣ числять три нарѣчія: украиньске, галицке и западне або Перемыське; обачимо, що

есть еще четверте. Въ Перемыськомъ, яко сусѣдуючѣмъ съ польскимъ языкомъ, спостерегаемо уже вліяніе тогожь языка въ тѣмъ, що руске середне и тонше, близко якъ польске і, вымавляея, хотяи не мягчить попереджающого созвука.

Кто бѣльше застановиться надъ народнымъ языкомъ рускимъ и съ другими славянскими его порѣвнае, наибѣольшую правильность и во внутреннѣмъ строю и во внѣшнѣмъ крою нашему рускому языкови наветь передь самымъ старославянскимъ признати мусить. Дивно, що нашъ бѣднѣй, утисненѣй, презрѣнѣй народъ такъ совершеннѣй и правильнѣй языкъ мѣгъ выробляти; а однакожь той такъ краснѣй языкъ презрѣніе поноситъ и ѣтъ самыхъ Русинѣвъ. Сусѣде его не знаютъ и не хотять знати, а уважаючи его яко языкъ лише простого народа, презрѣвають и хлопскимъ называютъ. Россіяне, котріи свѣй языкъ зъ руского взяли и потѣмъ переробили, тойже подѣбно съ презрѣніемъ хахольскимъ называютъ и Русинамъ, котрыхъ они зъ гордости Мало-Русинами назвали, свѣй языкъ насильно накидають, не знаючи о тѣмъ, що ихъ языкъ передь рускимъ постоянного превосходства не мае, але въ порѣвнанью съ нимъ послѣднѣйшимъ окажется. Теперѣшне превосходство россійского языка состоитъ тѣлько въ тѣмъ, що есть богатѣй въ выразы, але по части зъ инныхъ языкѣвъ безъ выбору и взгляду на духа языка и чистоту его прибрани, а правильне може есть тѣлько тое, що ему зъ батькѣвщины по Руси позѣстало, а що собѣ самъ устроивъ, правильностию ледве похвалитися може, ба еще не одинъ скарбъ зъ батькѣвщины потерявъ, якъ: звательнѣй падежь, котрый всегда именительнымъ заступае, и порѣвнательнѣй степень при именахъ прилагательныхъ. — Ба щожь казати, коли сами рѣдни и наветь вѣрни сыны Руси, и то сами учени, свѣй языкъ презрѣвають и не хотячи склонити голову, пошукати старанно бисеры, въ поросѣ своєї землѣ находячиися, упереджени превосходствами старославянского и великоруского языка, множество выразѣвъ и формъ, съ духомъ нашего языка несходныхъ, зъ тыхъ языкѣвъ уживають и такъ казять чистоту языка руского, хотяи бы того уникнути.

Дяся намъ вправдѣ чути въ рускомъ языкѣ нестатокъ выразѣвъ на многіи понятія, але чижь-то може бути дивно, коли нашъ языкъ такъ долго и до недавно лежавъ облогомъ, коли мало кто зъ просвѣщенныхъ Русинѣвъ рускои уживавъ бесѣды. Много маемъ слѣвъ уживаныхъ у руского народа, котри писателямъ не суть знакоми, бо ледве кто знаидеся, въ якѣмъ-будь народѣ котрый бы знавъ всѣ выразы своего языка; бо въ одной сторонѣ уживани въ другой цѣлкомъ можуть бути незнани; а котрыхъ понятій народъ не мавъ, на тіи и не утворивъ выразѣвъ. Съ просвѣщеніемъ народа розширяются и нови вырабляются понятія, а на нови понятія треба намъ новыхъ власныхъ выразѣвъ, коли противъ чистоты языка грѣшити и зъ чужихъ инноплеменныхъ языкѣвъ выразы, для тыхъ понятій употребляеми, принимати не хочемъ, якъ-то Поляки и Нѣмцѣ звыкли чинити, про що ихъ бесѣда для власныхъ родимцѣвъ, чужихъ языкѣвъ не знаючихъ, дуже незрозумѣлоу стаеся.

Противно Чехи представляють взоръ чистоты языка, бо до своего анѣ чужихъ выразѣвъ, анѣ съ духомъ языка несходныхъ не припустили, а що давнѣйше було въ нѣмъ чужихъ выразѣвъ тіи власными заступили.

Подѣбно и нашъ рускій языкъ постоянное мае стремленіе до чистоты, тожь завсѣгды со взглядомъ на туюжь богатитися мае, насампередъ своими власными, уже межи Русинами хотъ въ одной сторонѣ уживаными, але съ духомъ языка сходными выразами; потѣмъ твореніемъ новыхъ выразѣвъ ведля аналогіи и духа языка, якихъ уже много теперъ вѣйшло въ уживанье и неустанно входить буде, бо то есть всегда наибильнѣшимъ жереломъ збогаченія языка; наконецъ и присвоеніемъ выразѣвъ, зъ инныхъ славянскихъ языкѣвъ взятыхъ, котри понятія добре выражають, але и духови нашего языка не спротивляются. И правопись не може бути самовольна, або кимъ-будь октроѣвана, аде духови языка ѳтповѣдати повинна, бо письмо мае бути истиннымъ бесѣды образомъ, такъ, якъ образъ въ зеркалѣ предметъ якій выображае; отожь письмо и его правопись тымъ суть совершеннѣйши, чимъ вѣрнѣйше живую бесѣду представляють. Кажуть денекотріи зъ нашихъ

ученыхъ Русинѣвъ, що намъ о совершеніе правописи клопотатися не треба; якъ появится який геній и напише дѣло, то весь нарѣдъ прійме нимъ употребляему правопись; але, думаю, за много жадають ѡтъ такого генія: досыть, що ѡнь утворить геніяльне дѣлои до ѡтданья своихъ геніяльныхъ гадокъ употребить здѣбныхъ и новыхъ выразѣвъ и черезъ тое збогатить языкъ; але правописію, яко рѣчию для него поменьшою, не займеса; може бо кто бути геніяльнымъ поетомъ, историкомъ, але не конче при тѣмъ и граматикомъ; бо усовершеніе правописи есть рѣчию граматикѣвъ, котри духа языка добре пѣзнати и правила зъ него выплываючіи належито выказати повинни.

Кажуть также, що языкъ нашъ ѡтъ року 1848. много змѣнився и усовершився; але я думаю, що языкъ не змѣнився, усовершився тѣлько збогаченіемъ выразѣвъ, а властиво мы, котри нимъ говоримъ, въ нѣмъ усовершилися; бо якъ зачалисьмо бѣльше его употреблять, бѣлшесьмо его и духа его пѣзнали, але той духъ языка въ ничѣмъ не змѣнився; на тое довгого часу, на тое вѣкѣвъ потреба.

Застанѣмся теперъ надъ самымъ духомъ языка руского и его появами.

Языкъ рускій ѡтличаеся насампередъ стремленіемъ до зрозумѣлости або выстереганіемъ всякой двозначности, а при томъ повнотою лагѣдностію, мягкостію и опускаемъ того, що есть излишне. Головніи признаки языка руского, або появы духа его суть:

1шій, котрый его ѡтъ всѣхъ прочихъ славянскихъ жіючихъ языкѣвъ ѡтрѣзняе, есть, що в нѣмъ буква **Ѣ** завсѣгды якъ **ji** вымавляеси, коли во всѣхъ тыхъ языкахъ мѣсто **ji** даеся чути **je** або **e**, въ польскѣмъ же и бѣлорускѣмъ **je**, **e** або **ja** (н. пр. **wlesie**, **matce**, **las**, **ciało**; а въ бѣлор. **у лузье**, **вярный**, **гряхъ**, наше **грѣхъ**); а въ россійскѣмъ якъ **je**, **e**, **jo** або **o** (на пр. мѣсто, целый, содло, пріабрьоль). Однакожь далеко ѡтъ Руси, въ Сремскѣмъ нарѣчию сербского языка, по Сремѣ, Банатѣ, Бачцѣ, въ южнѣй Угорщинѣ и Сербіи понадъ Саву и Дунай и наветь въ Дальмаціи, даеся тутъ чути звукъ **ji** або **i**.

2ій признакъ руского языка есть, що, коли въ старославянскѣмъ и въ другихъ славянскихъ языкахъ **л** або

р съ попереджающею инною согласною на **а**, въ польскѣмъ же на **о** спочивае, въ рускихъ языкахъ, т. е. малорускѣмъ, бѣлорускѣмъ и великорускѣмъ, мѣсто одного **а** або **о** и передъ **л** або **р** и по **л** або **ро** вставляеся, съ тымъ различіемъ, що тѣлько въ малорускѣмъ языкѣ тое озавсѣгды яко **о**, а въ бѣлорускѣмъ и російскѣмъ тое **о**, якъ и кожде **овъ** первыхъ двохъ слогахъ, коли на нѣмъ притискъ не стоить, якъ **а** вымавляеся, н. пр. **страна**, **strona**, малор. **сторона**, бѣлор. и великор. **старана**; такъ **малада**, **гаваріль**; такъ бѣлор. **табье**, наше **тобѣ**.

(Продолженіе слѣд.)

Уваги над духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогось инными славянскими языками. (Продолженіе).
// Слово. Число 79, Львѣвъ, среда 3 (15 жовтня) 1864.
Рочникъ IV. С. 311.

Тое правило языкъ нашъ рускій такъ постоянно захуе, що тѣлько для высшого правила, т. е. для зрозумѣлости, лише въ тыхъ словахъ ѳтъ него ѳтступае, котри бы, по тому правилу перемѣнени, ѳтъ другихъ рѣвнозвучащихъ ѳтрѣзнити не можна було; такъ н. пр., не зважаючи на тое правило, кажемо: **прати**, **брати**, **кладу**, **плачу**, **красти**, **власть**, и т. д., бо маемо также: **пороти**, **бороти**, **колоду**, **полочу**, **коросты**, **волость**, **сорока**, **сорочка**; лише тѣльки слѣвъ старославянскихъ, по части всѣмъ славянскимъ языкамъ вспѣльныхъ, зъ иншой причины незмѣненыхъ и въ нашѣмъ языкѣ позѣстали, якъ: **слава**, **слабый**, **краса**, **благъ**, **бракъ**, **клакъ**.

По тому правилу не повинни бы уживатися такіи выразы технични, зо старославянского взяти, котри тымъ способомъ противлятсѣ духови нашего языка, якъ н. пр. **глава**, **самогласна**, **согласна**, **глаголь**, а по правилу слѣдующому **время** и т. д., але треба ихъ чисторускими выразами заступити; такъ мѣсто **глава** чому не употребляти **голова**, а мѣсто **самогласна**, **согласна** лѣпше ужити самозвукъ, созвукъ.

Коли духъ языка руского такъ дуже двозначности выстерегатися каже, и коли два однаковіи слова приходять, то ихъ конче чимъ, хотьбы притискомъ розрѣзняе; то не повиннисьмо, коли чистоту языка заховати хочемъ, приберати слова зъ иншого языка, хотяйбы старославянського, коли таке саме слово въ иншѣмъ значеню въ нашѣмъ языкѣ приходитъ, н. пр. **лице** значить у насъ тѣлько, що **тварь**; не уживайможь слова **лице** у въ значеню: **особа**; также такъ лѣпше ужити **складъ** мѣсто **слогъ**, бо **слоги** у насъ що иншого означае; такъ зле уживають**жалованье** мѣсто **платня**, **худый** мѣсто **лихий**, **милость** мѣсто **любовь** и т. д. Загально сказати, много есть такихъ слѣвъ, котри въ однѣмъ славянскѣмъ языкѣ тое, въ другѣмъ цѣлкомъ що иншого означаютъ, на що при уживаню ихъ добре уважати треба.

3) Также такъ, коли **л** або **р** по иншѣмъ созвучѣ въ старославянскѣмъ на **е** спочивае, въ рускѣмъ языкѣ (и передъ **л** або **р** и по нихъ **е**) два **е** вставляеся, н. пр. **череда**, **середѣ**, **передѣ**, вынявши предлоги съ иншими словами сложени, щобы слова не ставалися за-довги, н. пр. **предлогъ**, **предсѣдатель**. И въ россійскѣмъ и бѣлорускѣмъ также такъ вставляеся два **е**, але то **е**, якъ загально кожде **е** въ россійскѣмъ, вымавляеся, якъ **је**, **јо**, **о**, а часомъ тѣлько по **ж**, **ч**, **ш**, якъ **е** (н. пр. **пьерьодъ**, **зьельона**, **имьона**, **Пьотрь**); а въ бѣлорускѣмъ, якъ **је** або **ја**, н. пр. **пьеремьена** (перемѣна), **бьяреза** (береза), **цьебье** (тебе), **нье** и **ня** (не), **сяло** (село), **нясти** (нести), **сястра** (сестра).

4) Въ малорускѣмъ языкѣ уживаеся звукъ **г**, якъ и въ бѣлорускѣмъ, чesкѣмъ, словацкѣмъ, гѣрнолужицкѣмъ и нарѣчїи гѣрнокраинскѣмъ словенського языка, где въ россійскѣмъ и прочихъ славянскихъ языкахъ **г** вымавляеся.

Въ рускѣмъ языкѣ лише въ кѣлькохъ словахъ, якъ: **газда**, **господарь**, **гонта**, **гуля**, **г** приходитъ; однакожь до азбуки руской уже давнѣйше греческа буква **г** прїята, и собранье рускихъ ученыхъ въ 1848. роцѣ ухвалило также **г** уживати, бо присвоилисьмо собѣ также много слѣвъ чужихъ, въ котрыхъ звукъ **г** приходитъ, н. пр. **грунтъ**, **гвалтъ**, **гвинтъ**, але и до написанья чужихъ собственныхъ именъ, якъ: **Гете**, **Герель**,

Гегерь, Гагъ, Габсбургъ, безъ буквы **г** обійтися не можна; и дивно, про що денекотрії наши писателѣ употребленіе тои буквы ѳткидають и пишутъ **Гете, Гегель, геній** и т. д.

5) Межи созвуками суть одни лагѳдни, другіи остри; такъ острымъ **х, к, с, т, ц, ч, ш, п, ф** – **г, і, з, д, дз, дж, ж, б, в** яко лагѳдни ѳтповѳдають; коли **м, л, н, р, й** и самозвуки завсѳди лагѳдно вымовляються.

Малорускій языкъ мае тое свойство, що въ нѳмъ лагѳдніи созвуки и передъ острыми и на кѳнци слѳвъ лагѳдно вымавляються: коли въ прочихъ славянскихъ языкахъ въ тыхъ случаяхъ завше острый выговоръ мѳсце мае; такъ кажемо: **кладка, лавка, казка, ворожка**; такъ розрѳзняемо **ладъ – лать, козь – кось, лѳзь – лѳсь, судъ – суть, лобъ – лопъ, рыбъ – рыпъ, пядь – пять, рѳзни – рѳсни** и т. д.

Тѳлько предлогъ **зъ** (латинське **de, ev. ex**, нѳмецке **von, aus, herunter**) передъ острыми остро, а противно предлогисѳ (лат. **cum, con**, нѳм. **mit, zusammen**) и **ѳтъ** передъ лагѳдными лагѳдно вымавляються звыкли, н. пр. **зъ тебе, зъ хаты, зкинути; съ нами, съ мамою, снести, съ Ивановъ, ѳтъ него, ѳтобрати**. Тіи предлоги **зъ** и **съ** значеніемъ розлични, и въ письмѳ ихъ розличати належить, н. пр. **змести** и **смести, зкинути** и **скинути**, хотий ту въ вымовѳ не розличаються, бо не розумѳючи легко въ бесѳдѳ поспытатися, чи казано н. пр. **зо стола змести, чи на столѳ до купи смести**, що въ письмѳ не уходитъ.

6) Въ денекотрыхъ языкахъ славянскихъ, якъ уже и въ старославянскѳмъ и польскѳмъ, спостерегаемо, що **л** въ **в** не тѳлько въ бесѳдѳ, але и въ письмѳ переходить; такъ въ обохъ тыхъ языкахъ въ причастіи часу минувшого приходятъ формы **видѳвъ, видѳвши, написавши, napisawszy, zadzwoniwszy**. Русины, ведены духомъ своего языка, що до тои перемѳны еще дальше поступили, они бо не тѳлько въ тѳмъ причастіи але и въ наклоненіи обявительнѳмъ тогожь часу въ мужескѳмъ родѳ числа единственного по самозвукахъ **л** въ **в** перемѳняютъ н. пр. **видѳвши, писавши, видѳвъ, писавъ, носивъ, тявъ**; форма причастія **видѳвъ, писавъ, носивъ** не есть руска и не повинна уживатися, бо противитися духови нашего языка, и головному правилу

зрозумѣлости; также форма причастія часу теперѣшнього **видя, нося** не есть руска, але мѣсто тои **видячи, носячи** уживатися мае.

(Прод. слѣд.)

Уваги над духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогожьсь инными славянскими языками. (Продолженіе). // Слово. Число 80, Львѣвъ, среда 7 (19 жовтня) 1864. Рочникъ IV. С. 315.

Въ томъ самѣмъ случаю, где по самозвукахъ **л** въ **в** переходитъ, по созвукахъ, якъ въ старославянскѣмъ, такъ и въ рускѣмъ языцѣ, **л** выкидаея, н. пр. сталослав. **рекъ, рекши**, руске **рекъ, рекши, несъ, несши, умеръ, умерши**.

Коли въ рускѣмъ языцѣ **л** на кѣнци именъ существительныхъ и прилагательныхъ стане, то въ **в** не перемѣняея, н. пр. **шилъ** (ѣтъ **шило**), **правиль** (**правило**), **вѣль, весель**; але натомѣсть свойствомъ языка руского есть, середь словъ **л** передь созвукомъ въ **в** перемѣняти, н. пр. **вовкъ, стовпъ, довгъ, повный, жовтый**.

Тое все не тѣлько въ бѣлорускѣмъ языцѣ, але и въ денекотрыхъ иншихъ славянскихъ языкахъ появляея. Въ словенскѣмъ приходитъ: **igrow** (-аль = -овъ), **délow**, так же **wowk, dowg, pownisownce**. Але Словенцѣ еще дальше якъ Русины поступили, бо мають **wesew, ropew, sow** (сѣль), **довъ** (дѣль); но въ родительномъ падежѣ ч. множ. задержують **л**, н. пр. **kobil, strél**; але **el** безъ притиску и **ilвъ** у перемѣняють, н. пр. **vidu, vernu, kozu, jabuko**, мѣсто **vidil, vernil, kozel, jabelko**.

Такъ само и Сербы **л** на кѣнцѣ слѣвъ часовыхъ, якъ Русины, якъ **в** вымавляють и не пишутъ **л**, але и **в** не можуть писати, бо бы тое у нихъ остро, якъ **ф**, вымавлятися мусѣло; но абы вымовити **в**, пишутъ **о**, н. пр. **писао, дао, мутио**. Сербы также мають **пепео** (пепель), **мио** (милый), а середь слѣвъ мѣсто **-ол** и **-ел** вымавляють и пишутъ **у**, н. пр. **вукъ, пунъ, дугъ, (дугъ), сунце, ступъ, тучемъ** (наше **товчу**), **жуть** (желтъ).

Коли въ старославянськомъ, польськомъ сербськомъ не пишешя, где не вымавляешя, для чоґожъ въ рускомъ писатися мае? Дѣти въ школѣ тымъ тѣлько баламутятя непотрѣбно, а идучи за буквою, и старшии и учении, не пѣзнавши духа языка, выговоромъ **носиль, казалъ, видѣль** дуже разятъ ухо руское. Кажуть, що л въ словахъ часовыхъ часу минувшого, полу мужеского для того писати треба, що л въ полѣ женськомъ и нїякомъ и въ числѣ множественномъ зновъ вертаешя; а для чоґожъ по созвуцѣ опускаемо л, хотъ оно также такъ вертаешя, н. пр. **несъ, несла, пекъ, пекли**, або для чоґожъ пишемо **боже, въ бозѣ, чоловѣче, въ чоловѣцѣ, душе, въ дусѣ**, а не **боге, въ богѣ, чоловѣке** и т. д., коли тїи имена на **г, к, х** выходятъ и **г, к, х** въ иншихъ падежахъ зновъ вертають.

7) Созвуки могутъ бути або тверди, н. пр. въ словахъ: **вѣзь, везы, коса**; або мягки, н. пр. въ словахъ **на вѣзь, при носѣ**; або примяжки або середни, н. пр. **воженье, кошенье**; и кождому твердому созвукови ѳтповѣдае якїйсь мягкїй и якїйсь середнїй, якъ зъ слѣдующои скрижали оказуешя.

Тверди	Средни	Мяжки
з, г, г	ж	зь
с, х	ш	сь
ц, к	ч	ць
т	ч	ть
д	дж	дь
л	л	ль
н	н	нь
р	р	рь
б	бл	бль
п	пл	пль
в	вл	вль
ф	фл	фль
м	мл	мль
—	—	й

Мякчаться созвуки, коли съ созвукомъ **ј** такъ разомъ вымавлиются, що оба въ одинъ звукъ сплывають, и **ј** не чути. Мы въ рускѣй азбуцѣ на созвукъ **ј** постоянного знаку не маемъ, але выражаемъ его по самозвуцѣ знакомъ **й**, по созвуцѣ знакомъ мякчачимъ **ь**, который якъ переверненный знакъ **ј** выглядае; также **ј** предйотовани з[с]амозвуки **я, ю, ъ** починае. (Въ лат. азбуцѣ найѳтповѣднѣйшимъ и постояннымъ знакомъ ма[я]кченья було бы **ј**; а въ нашѣй далося бы перевернене **ј**, то есть **ь**, загально до выраженья звука **ј** ужити). Про тое созвуки передъ **ь** и передъ **я, ю, ъ** мягко вымавлиются. **Г, г, к, х**, вымавлиеми горломъ, за надто ѳтдалени ѳтъ кѳнца языка, котрымъ при лагѳднѳмъ тху **ј**вымавлиеся, и не можуть въ вымовѣ съ **ј**въ одинъ звукъ сплынути и змякчтися, але коли мають мякчтися, то въ **з, ц, с** перемѣняются, и тѣи тогды мякчатся або на пѳвъ, або цѣлкомъ, якъ потреба вымагае, н. пр. **богъ, боже, въ бозѣ, чоловѣкъ, чоловѣче, въ чоловѣцѣ; духъ, душе, душѣ.**

Губни **б, п, в, м, ф** не дадутся звукомъ **ј** цѣлкомъ змякчтити, бо зубы дѣлять губы ѳтъ языка и про тое тѣи созвуки съ **ј** цѣлкомъ сплынути не могутъ, але бѳльше мякчтся доданнымъ звукомъ **л**, котрый мякчтся, н. пр. **робити, роблений, граблѣ, купити, куплений, коноплѣ, журавлѣ, ломлю, графлю.**

Зъ повышой скрижали мякченья оказуеся що въ рускѳмъ нашѳмъ языцѣ, рѳвно якъ и въ старославянскѳмъ, всѣ созвуки мякчатся, чимъ нашъ языкъ ѳтъ прочихъ славянскѣихъ жѣючихъ ѳтличаеси, и такъ возлюбивъ мягкость, що мякчтитъ созвуки не тѳлько передъ **ь** и **я, ю, ъ**, але и передъ иншими мягкими созвуками, того самого складу, н. пр. **снѣгъ, слѣдъ, лестъ, болѣзнъ**, и протое наветъ **г** и **к** въ словахъ **звѣзда, цвѣтъ** въ мягки перейшли (зрѳвной польске **gwiazda, kwiat**).

Прѳчѣи Славяне чимъ разъ меньше мягкихъ соззвукѳвъ мають, чимъ ближе ко югу обитають.

Россѣяне не знаютъ мягкого **ц**, про тое и **т** со слѣдующимъ **ся** якъ **ца** вымавлиють, н. пр. **хвалища = хвалится; г, к, х** передъ **ѣ** не мякчатъ и въ ѳтповѣдни мягки не перемѣняютъ; передъ мягкимъ созвукомъ стоячѣй соззвукѣ

не мягко, але твердо вымавляють, н. пр. **слѣдъ** = **сьлѣдъ**, **звѣзда** = **зьвѣзда**.

То само дѣся въ польскѣмъ языцѣ; и въ польскѣмъ **ц** завсѣгды остаеся тверде, а **г**, **к**, **х** тамъ, где у насъ **ѣ** стоить, не мякчатся цѣлкомъ, але або тѣлько на пѣвъ, або въ инши тверди переходять, н. пр. **wmusze**, **wnodze**, **reçe**; д и т не мякчатся сами, але абы змякчитися, приберають з и с, котри мякчатся, н. пр. **dzień**, **widzieć** (ć = tś), **ciele**, **cień**, а р мякчится доданымъ ж, н. пр. **Rzym**.

(Прод. слѣд.)

Уваги над духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогожьсь инными славянскими языками. (Продолженіе)
// Слово.Число 81, Львѣвъ, субота 10 (22 жовтня) 1864.
Рочникъ IV. С. 319.

И въ бѣлорускѣмъ языцѣ **ц** не мякчится, и д и т тѣлько посредствомъ доданныхъ з и с; але **г**, **к**, **х** передъ **ѣ** мякчится, якъ въ нашѣмъ, н. пр. **сестрица**, **вулица**, **дзень** = **дзьень**, **будзе** (**буде**), **дзѣвка**, **цень** (**тѣнь**), **цеперь** = **цяперь** (**теперь**), **на руцѣ**, **у лузѣ**, **по дорозѣ**. Въ обохъ лужицкихъ мякчатся д и т также доданымъ з и с, але за тое въ дольно-лужицкѣмъ при мякченю, д и т ѳпадають, н. пр. горно-луж. **pjedź**, **czeledź**, **dawać** = **dawatś**, дольно-луж. **żeń**, **bużoś** (**будешь**), **lokś** (**локоть**), **dawaś** (**давати**); кромѣ тыхъ еще тѣлько **l'**, **n'**, **g'**, яко мягки въ лужицкихъ языкахъ приходять.

Въ чeskѣмъ и словацкѣмъ д и т мякчатся, якъ и въ рускѣмъ, также л и н звычайно, а р (лишь въ чeskѣмъ) доданымъ ж мякчится. Сербы и Кроаты тѣлько 4 созвуки, котри могутъ у нихъ змякчитися: д, т, л, н; Словенцѣ или Коротане лише два: л и н, а Болгаре мягки созвуки цѣлкомъ затратили.

8) Якъ рускій языкъ найбогатшій въ мягки созвуки, такъ и найбогатшій въ ѳтѣнья самозвука **i**, бо маемо въ рускѣмъ 4 выговоромъ розрѣзняючіися **i**, т. е. тройке чисте **i**, яко-то: тонке **i**, котре вымавляеся, якъ лат. **i**, н. пр. въ словахъ **sine**, **Cicero**, або нѣмецке **i**, н. пр. **mich**, **dich**, **sind**; такъ кажемо

святіи, благородіе; друге грубе **ы**, яке и въ російськѣмъ и польськѣмъ приходить, н. пр. **мы, ты, вы, дыня, быкъ, мыло, лысый**, и середне **и**, котре межи обома попередними середину тримае, н. пр. въ словахъ: **носити, ходити, сито, мило, лись**; однакожь у насъ въ галицкѣмъ нарѣчіи, где **ы** неконче такъ грубо, якъ деинде, н. пр. въ Угорщинѣ коло Берега, вымавлятися звыкло, межи **и** и **ы** въ вымовѣ не таке велике розличіе зъходить, и тѣлько вправне ухо его спостерегае; четверте есть предіотоване **ѣ**, котре одно мягчить попереджаючіи созвуки; якъ тіи 4 созвуки въ письмѣ означаются, пѣзнѣйше особно выложу. Прочіи Славяне того обилія въ тѣмъ взглядѣ не мають; въ російськѣмъ, бѣлорускѣмъ и польськѣмъ тѣлько дви **і**, грубе и тонке, приходять, котре остатне мягчить попереджаючій созвукъ, и про тое такъ, якъ наше **ѣ**, вымавляеся, а во всѣхъ прочихъ славянськихъ жиючихъ языкахъ тѣлько одно **і** тонке приходить, котре такъ, якъ латинське або нѣмецке **і**, вымавляеся; у Чехѣвъ тѣлько слѣдъ грубого **ы** спостерегаемо; оны мають вправдѣ **і** и **у** и перестерегають давне правило, где одно або друге уживати належить, але розличіе въ выговорѣ уже затратили; тѣлько въ денекотрыхъ словахъ мѣсто довгого **у** пишуть **еу**, н. пр. **beuk, seyr, beuwa**, що такъ, якъ наше **ы**, вымавляеся.

9) Въ рускѣмъ языцѣ въ нарѣчіи украинськѣмъ уживаеся слово **бути (быти), бувъ, була, було**, щобы тое лѣпше розрѣзнити ѳтъ **бити, бивъ, била, било**; въ западнѣмъ нарѣчіи, где **и** тонше вымавляеся, употребляеся **быти, бувъ, была, было**; и въ бѣлорускѣмъ есть **бути** (властиво **буцѣ**) и **бувъ, була, було**; въ прочихъ славянськихъ тутъ **ы** або **и** (**і**) приходить; тѣлько Словаки при **bit'** мають **bol, bola, bolo**.

Въ нашѣмъ словѣ **бути** видно также стремленіе до бѣольшой правильности, бо во всѣхъ часахъ (крѣмѣ теперѣшного) и наклоненіяхъ постоянно **у** задержуеся; кажемо **бути, бувъ** и **буду, будь, будучи** и т. д.

10) Наконецъ въ 3-ѣй особѣ, числа единственного, часу теперѣшного або будущого но **е** въ рускѣмъ языцѣ **т** яко излишне не вымавляеся и не пишешя, хотяй въ старословянськѣмъ и російськѣмъ употребляеся и въ

першомъ зъ тыхъ конечно есть потребне, щобы розрѣзнити той часъ въ тѣй особѣ ѡтъ часу минувшого; въ старослывяньскѡмъ **несе**, **рече** есть часъ минувшій, для того въ видѣ часу теперѣшного мусить бути **несеть**, **речеть**; въ рускѡмъ же **несе** тѡлько за часъ теперѣшній брати можна. Але въ тѣй самѡй особѣ по **и** потребне есть **т**; каже ся; **носитъ**, **ходитъ**, щобы розрѣзнити ѡтъ наклоненія повелительного: **носи**, **ходи**; также то само мае мѣсце въ числѣ множественнѡмъ той самой особы, тутъ **т** есть потребне (**несутъ**, **пишутъ**), щобы розличати ѡтъ 1-ои особы числа единственного, **несу**, **пишу**. Въ польскѡмъ въ тыхъ случаяхъ **т** не приходитъ, бо инымъ способомъ (**niesie – nieś, nosi – noś, piszę – piszą**) розличаются.

Ти всѣ головніи признаки духа языка руского не тѡлько во всѣхъ трѣхъ доси розличаемыхъ нарѣчійхъ того языка, т. е. украинскѡмъ, галицкѡмъ и западнѡмъ или Перемыскѡмъ (въ тѡмъ кромѣ тонкого выговору середного **и**), знаходяться, але и въ Новгородскѡмъ, до великоруского языка причисляемѡмъ нарѣчій приходять. Такъ по свидѣтельству славного филолога славиньского покойного Шафарика въ его народописи славинскѡй въ Новгородскѡмъ нарѣчій **ѣ** не, якъ въ російскѡмъ, якъ **je, e, jo** або **o**, але такъ, якъ у насъ, якъ **ji** вымавляеся, н. пр. **хлѣбъ**, **снѣгъ**, **у свѣтъ**; также по **л** и **р** съ попереджающимъ иннымъ созвукомъ стоить два **o** або два **e**, котри не такъ, якъ въ російскѡмъ и бѣлорускѡмъ, але, якъ кождеоие, незмѣнно, якъ у насъ, якъ **o** або **евымавляються**; н. пр. **ворожь** (наше **ворожбытъ**), **Коростинь** (мѣсто), **Полоцкъ** (мѣсто), **церець** (**черезь**). Также нема въ тѡмъ нарѣчій звука **г**, російскому языкови властивого, але натовѣсть **г**, якъ въ рускѡмъ, н. пр. **гора**, **нога**, **Бога**, **шугай** (кафтанъ).

Созвуки мякчатся, якъ въ рускѡмъ, и **ц** не есть тверде, якъ въ російскѡмъ, але мякчится, якъ у насъ; тѡлько **ць** трохи твердше, близько якъ **ч** вымавляеся, н. пр. **цьпъ**, **горниця**, **рукавиць**, **Нѣмць**; але **г**, **к**, **х** по влїяню російского языка передъ **ѣ** не змѣняеся.

И въ Новгородскѡмъ нарѣчій уживаеся **бути**, **були**, также **буде**, **иде**, **несе**, а не **будеть**, **идеть**, **несеть**. Що до

вымови звука **л** якъ **в** и що до лагѣдного выговору лагѣднѣхъ свозвукѣвъ на кѣнци слѣвъ. Шафарикъ о томъ не вспоминае, якъ и о тѣмъ самѣмъ признаку руского языка менше важнѣмъ вспоминки не робить; чи тѣи свойства Новгородске нарѣчїи мае, або нѣ, не можна знати, и треба бы о тѣмъ наушно переконатися, бозъ письма не такъ легко тое приходитъ.

(Прод. слѣд.)

Уваги над духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогожьсъ инными славянскими языками. (Продолженіе).
// Слово. Число 82, Львѣвъ, среда 14 (26 жовтня) 1864.
Рочникъ IV. С. 323.

Що до обилїя звукѣвъ, **і** за пѣдставу маючихъ, также тѣлько Шафарикъ сказавъ, що **і** и **ы** въ бѣлорускѣмъ мѣшане, якъ въ новгородскѣмъ и малорускѣмъ, зъ чого бы заключити можна, що въ обохъ остатнихъ въ тѣмъ взглядѣ однаково рѣчь маеся, и въ новгородскѣмъ нарѣчїи если не всѣ 4 ѳтѣнїя звука **і** украинского и галицкого нарѣчїя, то хотъ три западного приходятъ.

Въ новгородскѣмъ нарѣчїи приходитъ **його[,] йому** и **ѳтъйого** мѣсто **его, ему, него**, що въ украинскѣмъ также находимо; въ прочѣмъ мае тое нарѣчїе, якъ кожде нарѣчїе, свои особенни свойства: такъ въ творительнѣмъ падежи числа множественного **и** на кѣнци выкидаеся, н. пр. **своимъ рукамъ** мѣсто **своими руками**; и въ часѣ минувшѣмъ мѣсто наклоненїя обьявительного причастїе уживаеся; суть то бѣльше неправильности, котри въ жаднѣмъ иннѣмъ славянскѣмъ язицѣ не спостерегаемо.

Также **ч** якъ **ц** вымавляеся; але то естъ преимущественно свойствомъ горожанскимъ; и наши малоруски мѣстечка, якъ **Куликѣвъ**, славный **Новгородъ** въ тѣмъ наслѣдуютъ и мѣсто **ч** и **ш** по мѣщански **ц** и **с** вымавляють, н. пр. **ты ѣвъ борсць, а я пеценю**.

Зъ того оказуеся, що въ новгородскѣмъ нарѣчїи, кромѣ того, що **г, к, х** передъ **ѣ** не змѣняются, жадни признаки

россійского языка не находятся, а противно всѣ головни признаки нашего руского языка въ нёмъ спостерегаемо.

Про тое нарѣчіе новгородское не до языка россійского, але до нашего руского належить, и нема причины, для котрой оно до россійского причислятися мае, хіба що оно давнѣйше державѣ россійскѣй пѣдлягае, и по приказамъ державнымъ его не вѣльно въ письмѣ употребляти, лише языкъ россійскій; и сама исторія доказуе, що Новгородъ тяживъ завсѣгди яко до средоточія не до Москвы, але до Кіева, яко до столицѣ близшого собѣ народа ведля языка, и тѣлько великимъ насиліемъ въ составъ державы россійской втягнений бувъ. Тымъ способомъ языкъ рускій не три, але чотыре нарѣчіи мае, межи котрыи и новгородске, трѣма миліонами народа употребляеме причисляти потреба. А такъ народъ рускій не 15, але 18 миліонѣвъ душъ числити повинень, котрого мы Русины Австрійскіи близько шестую часть становимъ.

Межи тыми нарѣчіями руского языка, котрого такъ численный народъ употребляе, однакожь не велики розличія спостерегаются; и тіи розличія никнуть, если ихъ съ розличіями нарѣчій нѣмецкого языка порѣвнаемъ.

Але котрежь зъ тыхъ 4 нарѣчій руского языка есть правильнѣйше? Вносити бы выпадало, що тымъ буде тое, котре въ серединѣ лежитъ межи прочими нарѣчіями того самого языка и найменше съ инными славянскими языками стыкаеся, и протое найменше вліянію тыхже пѣдлягало; и въ самѣй рѣчи оказуеся, що средне или галицке яко найправильнѣйше наибѣльше въ письмѣ уживаеся, тѣлько що **я**, котре въ галицкѣмъ нарѣчій якъ євываеся, безъ той змѣны и въ бесѣдѣ и въ письмѣ употребляемъ.

Выше заповѣвъ я, що особно выложу, якъ тіи чотыре ѡттѣнки звука **і** въ нашѣмъ языкѣ означатися повинни, зъ чого слѣдуючою розправою на пѣдставѣ духа языка вывязатися хочу.

До выраженія тыхъ 4 звукѣвъ, **і** за пѣдставу маючихъ, о котрыхъ выше пѣдъ числомъ 8) була бесѣда, маемо 4 первобытніи буквы: **і**, **и**, **ы** и **ѣ** – такъ въ рускѣмъ, якъ и

старославянськѡмъ языкѣ, а кромѣ тыхъ еще двѣ походни: **ѡ** и **ѣ** – въ рускѡмъ языкѣ; тѣлько шо до старославянського языка певности не маемъ, чи всѣ овїи буквы такъ въ тѡмъ языкѣ вымавлилися, якъ Русины ихъ в старославянськѡмъ читати навыкли. – Всѣ прочїи Славяне букву **и** якъ тонке **і**, а **ѣ** загально якъ **je** вымавлиють; а мы одни тамту якъ середне **и**, а тую якъ **ji** читаемо.

Заходить велике питанье, чи одни Русины, чи прочїи всѣ Славяне по старославянски такъ читають, якъ сс. АА. Кириль и Меѡдїй читали; бо увзгляднити треба, шо кождый мертвый языкъ, якъ латинскїй, такъ и старославянскїй, кождый нарѡдъ по духови своего языка вымавляе; зъ другої стороны не можна поминути уваги, шо сила рускої народности давнѣйше була такъ велика, шо влїянїемъ своимъ старославянскїй языкъ въ письмѣ немало змѣнила, шо всѣ знателѣ тогожъ языка уважають. Шо до первобытної вымови буквы **и**, чи она зъ найдавнѣйшихъ часѡвъ якъ тонке **і**, чи якъ теперѣшне наше середне **и** вымавлилася, нїчого сказати не можемъ; то тѡлько знаемъ, шо та буква зъ греческого взята и есть буквою **η** (ита), котру Греки теперъ якъ **і** вымавлиють и еще передъ с. Кириломъ такъ вымавлили, хотяї ей также многи учени запада якъ **е** вымавлиють, и Римляны въ словахъ зъ греческого взятыхъ якъ **е** вымавлили, н. пр. **Peloponesus, Creta, Nicodemus**. Але чи не розрѡзняли Греки своесита ѡтъ **їота** не тѡлько протяглымъ, але и грубшимъ выговоромъ, чи не вымавлили они также свое **ита** грубше, такъ якъ мы наше **и** вымавлиемъ, н. пр. **Крита, Никодимъ**, бо **и** тримае середину межѣ **і** и **е**, и тогда бы легко вытолковати, для чого тая буква ѡтъ другихъ якъ **і**, а ѡтъ другихъ якъ **е** вымавлилася.

Шо до вымови первобытної буквы **ѣ** также певности не маемъ.

Зъ назвы той буквы не такъ легко, якъ зъ инныхъ буквъ догадатися можна, якъ вымавлилися мае. Русины, а за ними и Россїяне, называютъ ей **ять** (хотяї тїи ей инакше якъ Русины вымавлиють). Тую назву и давни Греки въ своихъ сочиненїяхъ заховали; проводячи бо назвы буквъ славнскихъ, тую **ιατ**, также **υεατ**, называютъ (може по славянски звалася первобытно **ѣать**); противно въ давнѡмъ

Парижскѡмъ сочиненіи названо еи: **hiet**, що ѡтповѣдає назвѣ **сть**, у Югославянѡмъ употреляемѡй; бо у нихъ и **ѣ** и **я** однаково звучить якъ **с** або **е**. Зъ того оказуеся, що уже въ давныхъ часахъ различніи славянскіи народы тую букву различно, кождый по своему, вымавляли; и зъ того-то пошло, що по вліянію югославинскихъ народѡвъ, а именно Сербѡвъ и Болгарѡвъ, **ѣ** мѣсто **ѧ**, **с**, и **е**, а **ѧ**(**я**) мѣсто **ѣ** часто уживано, чого многіи слѣди еще и въ теперѣшнихъ нашихъ книгахъ церковныхъ позѡстали, такъ н. пр. **воля** м. **волѣ**, **стеся** м. **стеѣ**, **душа** (властиво **душя**) м. **душѣ**, **ДѣвыБогородица** (власт. **Богородица**) м. **Богородицѣ**.

Але видъ буквы кирильской **ѣ** вносити каже, що она первобытно уже при заведеніи своемъ до азбуки кирильской якъ **ji** вымавлялися, такъ якъ и мы Русины вымавляемо. Бо якъ **ы** повстало зъ **ѣ** и **i** и давнѣйше писалося **ѣ**, такъ **ѣ** зложено зъ мякчачого знаку **ь** и **i**, и въ найстаршихъ рукописяхъ приходитъ еще въ видѣ **ѣь**; пѡзнѣйше, щоби тую букву лѣпше розрѡзнити ѡтъ **ы**, змѣнено еи видъ, и мѣсто ставити **i** обокъ **ь**, поставлено **i** надъ **ь** такъ, що обѣ буквы въ одну просту черту сходилися, але про тое передѣлено ихъ чертою поперечною, а такъ повставъ теперѣшній еи видъ **ѣ**; по знакъ мякчачій **ь** ѡтповѣдає **j**, отождъ и **ѣ** звучало и звучить у насъ якъ **ji**. И въ старославянскѡмъ и рускѡмъ приходитъ звукъ **ji**, потрѡбна-жь була для означенья его особна буква, и тая есть **ѣ**; не можна було еи инною, н. пр. **и**, навѣтъ на початку складу заступити, бо не можна бы различити **имь** ѡтъ **ѣмь**, **иду** ѡтъ **ѣду**. Не могла буква **ѣ** призначена бути на выраженье звука **с**, анѣ звука **я**, бо тымъ звукамъ первобытно ѡтповѣдали звуки **с** и **ѧ** (буква **ѧ** первобытно выражала звукъ носовый (**енс**) и ажъ пѡзнѣйше у Русинѡвъ и Сербѡвъ, не маючихъ того звука носового, зачато еи употребляти для выраженья звука **ѧ**, а потѡмъ повставъ звычай писати **ѧ** на початку слѡвъ, а **ѧ** въ серединѣ и на кѡнци тыхже).

Также мнѣніе, що **ѣ** первобытно не выражало **je**, **ji**, потверждена назва буквы **х**, котра завсѣгди писалася **хѣрь**, а въ тѡмъ слѡвѣ чи оно пошло зъ гореческого слова **χѣρ** (рука) (а **ѣ** уже за св. Кирила вымавлялося якъ **i**), чи зъ назвы греческой буквы **χ** (**xi**) нема звука **с**, але **i** або **ѣ** даеся чути.

(Дальше буде.)

Уваги над духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогожьсь инными славянскими языками. (Продолженіе)
// Слово. Число 83, Львѣвъ, среда 17 (29 жовтня) 1864.
Рочникъ IV. С. 326–327.

Про тѣмъ поясненіи вертаемся до нашего предмета.

Коли въ нашѣмъ языкѣ 4 звука, **і** за пѣдставу маючіи, и до ихъ выраженья 4 первобытніи буквы посядаемъ, то каждому звуку власный знакъ письменный ѡтповѣдати повиненъ. И такъ есть истинно: **Ѣ** ѡтповѣдае звуку зъ **ј** и **і** зложеному и про тое попереджаючій созвукъ мякчачій **јі**, **ы** грубому **і** (**ы**), **і** тонкому **і**, а и середному **і** (**и**), хотя у насъ теперь и одна и друга зъ послѣднихъ буквъ за тонке **і** и за средне **и** уживаеся. Що до уживанья тыхъ двохъ буквъ маемъ правила слѣдующи, котри намъ учени Русины зъ давнихъ часѣвъ подали. Маемъ писати **і** въ словахъ зъ чужихъ языкѣвъ взятыхъ и передъ самогласною, а **и** по согласнѣй и на початку складу. Пѣзнайможь духа тыхъ правилъ. Для чого мае писатися **і** въ словахъ зъ чужихъ языкѣвъ взятыхъ? Бо въ чужихъ языкахъ тѣлько звукъ тонкого **і** приходитъ; анѣ середного, анѣ грубого **і**, въ нихъ нема; зъ той самой причины маеся писати **і** также передъ самогласною въ рускихъ словахъ, бо и ту даеся чути звукъ тонкого **і**, н. пр. **спасеніе**, **святіи**; противно **и** по согласнѣй завсѣгди въ рускѣмъ языкѣ въ галицкѣмъ и украинскѣмъ нарѣччіи якъ средне **і** (**и**) вымавляеся.

Отже доказъ, що **и** наши прадѣды **і** яко тонке **і**, а **и** яко средне уважали, хотя и **и** на початку складѣвъ писати казали, где тѣлько тонке **і** вымавляеся, а то, здаеся, тѣлько для той причины, що тое самое **и**, котре на початку слѣвъ въ мѣстоименіяхъ **ихъ**, **имъ** и въ словѣ **имати** якъ тонке **і** вымавляеся, дѣставши передъ себе предложене **н**, уже якъ средне **и**: **нихъ**, **нимъ**, **занимати** вымавлиятися мае; такъ перестерегали того, щобы буквы **и** и **і** не мѣшати и въ тѣмъ самѣмъ словѣ то одну, то другу не употребляти.

Мы теперь за прикаладомъ Россіянь отъ того отступили и пишемъ разъ **при**, а другій разъ **при(яти)**, **бити**, **бій**, **пити**, **пій**, хоть въ выговорѣ тутъ только середне и приходитъ.

У Россіянь нема середного звука **и**; у нихъ такъ **і**, якъ **и** однаково вымавляея; они, принявши правила, отъ Русинѳвъ для старославянскаго языка постановлени, могли ихъ безъ жадного выятку що до точки выповняти и зачали не только въ своѳмъ языкѣ, але и въ церковныхъ книгахъ передъ самогласною **і** мѣсто **и** писати, чи то **и** черезъ зложенъ слѳвъ, н. пр. **приятель**, чи черезъ склоненіе, н. пр. **пиющій**, передъ самогласну прійшло, и навѣтъ передъ согласною **й**, бо тая видъ самогласной **и** мае, н. пр. **пий** (**пій**).

Коли Русины, на котрыхъ колись цѣлая славянщина задивлялася, въ письменности пѳдъупали и такъ на силахъ и душѣ ослабли, що уже ничого самостоятельно дѣлати не смѣли, и въ церковныхъ книгахъ сильнѣйшихъ своихъ соплеменникѳвъ за взѳръ собѣ брали и то все наслѣдовали, що Россіяне нового по душѣ своего языка въ старославянскѳмъ завели.

Мы Русины также высше приведеныхъ правилъ що до уживанья буквъ **і** и **и** въ нашѳмъ языкѣ триматися маемъ, але съ тымъ додаткомъ, що середне **и** въ тонке **і** нѣколи не переходитъ, если черезъ зложенъ або склоненъ слѳвъ передъ самогласною, а тымъ меньше передъ согласною **й** стане, бо того духъ языка и духъ тыхъ правилъ wymagaе; а правила лише о только вагу мають, о кѳлько съ духомъ языка згаджаются: правила бо граматики до духа языка и доброй вымовы, а не тѣи до тамтыхъ звертатися повинни.

Про тое писатися повинно: **приятѣи**, **приятель**, **приодѣти**, бо часточка **при** и въ зложеню **при** вымавляея; также **жию**, **шию**, **жиючи**, **бий**, **пий**, бо если пишемъ **бій**, **пій**, то бы намъ и такъ читати выпадало, а когди бысьмо тыхъ слѳвъ не могли розрѳзнити отъ **бѳй**, **пѣй**, и не можна бы разумѣти: **не бѣйтеса**, чи сказано **не битися**, чи **не боятѣся** и дальше **битися**, **пѣйте**, чи **пѣяти**, якъ когутѣ, чи **пити**.

Также по приведенѳму правилу писатися мае: **минѣстеръ**, **губернѣя**, **мѣлиѳнъ** а не зъ польска: **мѣнѣстеръ**, **губернѣя**, **мѣлѣнъ**, бо тѣи суть чужѣи слова, въ котрыхъ тонке **і**, а не **ѣ** пися[а]тѣся мае, и попереджающѣй созвукъ не мякчѣтѣся; въ

словахъ, хотъ зъ чужихъ языкѡвъ походячихъ, але уже на рускій перетвореныхъ, н. пр. **Пилипъ** пишесея середне **и**.

Противно, где чути мягку согласну, по нѣй не може писатися **и**, але треба писати **ѣ**, бо согласни передъ чистыми самогласными нѣколи не мякчатся, а тѡлько передъ невластивыми, съ **і** сплываючимися **ѣ**, **я**, **ю**; такъ писати въ именахъ существительныхъ родительного, числа единственного и именительного, числа множественного, п. пр. **нашої княгинѣ**, **высокої греблѣ**, **сивіи конѣ**, **добрії учителѣ**, **наші княгинѣ**, **высокіи греблѣ**, а не **княгини**, **кони** и т. д., бо то есть инный падежъ; также такъ въ наклоненіи повелительномъ, н. пр. **ходѣмъ**, **ходѣтъ**, **носѣмъ**, **носѣтъ**, а не **ходимъ**, **ходитъ**, **носимъ**, **носитъ**, бо то есть наклоненіи объявительное. Не треба намъ и въ тыхъ случаяхъ задивлялися на Россіянь, котри тутъ пишутъ **и**; они свое **княгини**, **учители**, **носимъ**, **носитъ** (що до **и**) вымавляються, якъ мы наше **княгинѣ**, **учителѣ**, **носѣмъ** и т. д., але не можуть писати **ѣ**, бо бы инакше мусѣли вымавляти; мають и они **княгинѣ**, але то есть у нихъ дательный, коли мы въ дательномъ **княгини** маемъ.

Мы Русины въ давнѣйшихъ часахъ въ тыхъ случаяхъ не тѡлько въ рускомъ, але и старославянскомъ языкѣ постоянно **ѣ** употребляли; ажъ по упадку нашей письменности зачалисьмо Россіянь наслѣдовати и **и** писати, що духови нашего языка спротивляеся.

Можна ту тое загальное правило що до именъ существительныхъ поставити: коли въ именахъ зъ остатною твердою согласною стоить **ы** (**ѣ**), тамъ въ именахъ съ мягкою согласною стоить **ѣ** (**ѣ**); а гле въ тамтыхъ стоить **ѣ**, то въ тыхъ **и**; н. пр. **сторона** – **стороны**, **коса** – **косы**, **княгиня** – **княгинѣ**, **кася** – **касѣ**; въ **сторонѣ**, въ **княгини**[.] въ **косѣ**, въ **каси**, тѡлько имена женского рода, кѡнчащіяся на **ь**, мають въ родительномъ ч. единственного и именительномъ ч. множ. **и**, н. пр. **кѡсть**, **кости**, **пристань**, **пристани**.

Тутъ намъ еще позѡстае розважати, якъ писати имена прилагательни, якъ мѣстоименія **той**, **овъ**, **котрый** и причастія, котріи такъ якъ прилагательніи скланяються, въ усѣченомъ видѣ. Якъ мѣсто **святая** коротше кажемъ **свѣта**, мѣсто **святосвяте**, такъ и закѡнченъ **святіи** коротится выкиненьямъ одного **і**, бо и **и**

яко на початку складу вымавляеся якъ тонке **і**, и кажеся **святі, бѣлі, чорні, ті, котрі, спѣваючі, писані**; понеже ту не даеся чути середне **и**, але тонке **і**, повинно противъ теперѣшньому звичаеви писанья **і** а не **и** писатися; бо если **и** пишемъ, то и **и** вымавляти треба, а середного **и** въ именахъ прилагательныхъ въ вымовѣ нема; противно **свати, бѣли, чорни** есть наклоненіе повелительне слѣвъ часовыхъ, ѳгъ тыхъ именъ походячихъ. А прилагательни ѳгъ слѣвъ часовыхъ, инакше звучачихъ, конче розрѣзнити треба, щобы двозначности уникнути; бо коли написано **свати дни, бѣли стѣны**, не знати, чи ту о святыхъ дняхъ бесѣда, чи святити дни наказуеся, чи стѣны суть уже бѣли, чи ихъ еще бѣлити треба.

Тую двозначность увзглядняючи и хотячи ѳй запобѣчи, ѳгъ кѣльканадцяти лѣтъ за прикладомъ пок. Илькевича зачато въ тѣмъ случаю **и** писати; але то значитъ нову букву, нове **і** творити, а мы тыхъ буквъ, за пѣдставу **і** маючихъ, посѣдаемъ 4, а съ греческою **υ**, котра въ кирильскѣй азбуцѣ приходитъ, 5, а съ **ѳ** и **ѣ**, безъ котрыхъ рускій языкъ обѣйти не може 7, а **и** було бы 8-ме.

(Дальше буде.)

Уваги над духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогожь съ инными славянскими языками. (Продолженіе). // Слово. Число 84, Львѣвъ, среда 21 жовтня (2 листопада) 1864. Рочникъ IV. С. 330–331.

Найже инноплеменникъ, хотячи по руски учитися, возьме букварь или граматику руску до рукъ и обачить тое множество буквъ **і** выражаючихъ, чи не перепудится и не шпурне заразъ книжкою о землю? Але на-що намъ того, коли маемъ на тую потребу букву **і**; отожь пишѣмъ: **свати, бѣлі, братові, чорні**, а такъ уйдемъ двозначности и будемъ мати одностаину правопись, и поставимъ правило: **і** вымавляеся завсѣгди якъ тонке **і** и пишеша тамъ, где тое **і** чути (т. е. въ словахъ зъ чужихъ языковъ походячихъ, передъ самогласною, але не мѣсто **и**, и въ усѣченѣмъ видѣ прилагательныхъ, мѣстоименій и причастій), а **и** пишеша, где **и** выговорюеся, а на початку складу, где якъ тонке **і** вымавляеся; той остатній додатокъ ничого не шкодитъ, бо не

зробить двозначности. Не зважаймо при тѣмъ на тоє, що мы не мали досѣ того звичаю писанья; коли то тѣлько добре, годится принято, и борзо вѣйде въ звичай; отъ, Нѣмцѣ по вѣковѣмъ уживанью якъ змѣнили теперъ свою правопись; хотяя такъ дуже перестерегали, щобы **bey, seyn** писати, а теперъ уже ѳтъ того ѳтступили. Покойный Юсифъ Левицкій уже давно въ тѣмъ случаю **і** мѣсто **и** употреблявъ; такъ року 1842 въ “Борьбѣ со смокомъ”: “Воює на фалшиві боги”, въ “Поруцѣ”: “Въ тѣмъ чує ті слова казати; р. 1844 въ “Нурку”: “Всѣ мерзко крутились смѣшані тамъ”; въ “Ходѣ до желѣзної гуты”: “На красного ей чисті очи”; въ “Рукавицѣ”: “Коты люті поклалися”. Не выяснено такого писанья потребу, и не принявся досѣ сей примѣръ.

Але найважливѣйшою рѣчию єсть, где **и**, а где **ы** писати; бо ѳтповѣдаючи тымъ буквамъ звуки у насъ въ нарѣчій Галицкѣмъ и Украинскѣмъ дуже до себе сближаются, такъ, що не кождому легко ихъ розрѣзнити, и не одинъ клопочєся, где котру букву ужити.

На тоє подамъ певни правила зъ духа языка выплываючи, и тїи коротко выложу.

Подѣлилисьмо созвуки на тверди, примяжки (середни) и мягки, котрый-то подѣль дуже важный не тѣлько въ рускѣй граматичѣ, але и загально єсть тымъ ключемъ, котрый всѣ замки великого храму славянскихъ языкѣвъ ѳтмыкає.

Также чистїи (властиви) самозвуки подѣлити треба на широки (**а, у, о, ы**), котріи широкимъ отворомъ усть вымавляються, и на вузки (**є, і, и**), котріи вузшимъ отворомъ усть вырабляються. Найпилнѣйше уважанье языка нашего до того мене пересвѣдченья привело, що кромѣ прилагательныхъ, котри въ тѣмъ взглядѣ ѳтъ правила ѳтступать, по твердыхъ созвукахъ стоять широкїи самозвуки, по середныхъ и такихъ твердыхъ, котри при склоненїи зъ мягкихъ повстало, пишуться вузкіи, а по мягкихъ и по **ц**, котре въ рускѣмъ преимущественно любитъ мякчитися, невластиви и сплываючи, котри и по середнихъ можуть стояти, а передъ **ю** въ словахъ часовыхъ кождый твердый въ середній переходить.

Зъ того слѣдує, що по твердыхъ, котри первобытно були твердыми, має писатися **ы**, н. пр. **волы, дубы, хаты**; по середнихъ, якими суть особливо **ж, ч, ш**, и такихъ твердыхъ,

котри при склоненіи зъ мягкихъ повстали, ніколи **ы**, але **и** стояти мае, н. пр. **кости, гребли, улици**, бо **отъ кѡстъ, гребля, улица** походятъ. Также по горловыхъ **г, ґ, к, х**, котры суть постоянно твердыми, такъ вузке **и**, якъ и вузке **е** по правиламъ граматики и по живѡмъ выговорѣ стояти не повинно и не може, але **ы** стояти мае, хотъ мы теперь, идучи за примѣромъ Россіянъ и Полякѡвъ, котри по горловыхъ тонке **і** вымавляють, **и** пишемо. Але Русыины въ нарѣчїи Галицкѡмъ и Украинскѡмъ по гордовыхъ выразно **ы** вымавляють; кажемо: **ногы, руки, кожухы**, а не **ноги, руки, кожухи**, що тѡлько чувати въ нарѣчїи западнѡмъ, яко слѣдствїи вліянїя языка польского, але, яко **отъ** меншости народа уживане, не може братися за правило. Мы Русины давнѣйше писали и въ рускѡмъ и старославянскѡмъ языкѣ по горловыхъ постоянно **ы**; ажъ до упадку нашої письменности зачалисьмо въ тѡмъ Росіянъ наслѣдовати и **и** мѣсто **ы** писати, що духови тыхъ обохъ языкѡвъ цѣлкомъ спротивляеся. Бо въ тыхъ обохъ языкахъ горлови **г, ґ, к, х** передъ **и** наветъ отстоятися не можуть, але, коли передъ **и** приходять, въ ѡтповѣдни середни мусять перемѣнитися, якъ **и** передъ **е**, рѡвно вузкимъ самозвукомъ, перемѣняются. Якъ не кажемъ **Боге, чоловѣке, духе**, але **Боже, чоловѣче, душе**, такъ не можемъ казати: **другина, букина, конушина**, але кажемъ **дружина, бучина, кожушина**; такъ не: **Танькинъ, ковалихинъ**, але **Таньчинъ, ковалишинъ**; такъ не **Пирогиха, козакиха, Лопухиха**, але **Пирожиха, козачиха, Лопушиха**, бо закѡченъ на [-]ина, [-]инъ, [-]иха середне **и** мають, а въ польскѡмъ на [-]ina, [-]in, [-]icha выходятъ, н. пр. **cielęcina, mamin, kowalicha**. Также не кажемъ **ворогити, мукити, сухити, вороги, стереги, пеки, сухи**, але **ворожити, мучити, сушити, ворожи, стережи, печи, суши**, хотъ въ корени тыхъ слѡвъ **г, к, х** приходитъ.

То само діеся въ старословянскѡмъ языкѣ; въ тѡмъ языкѣ также передъ **и**, яко закѡнченъ 1. пад. ч. множ., не кажеся **враги, человѣки, духи**, але тіи горлови въ **з, ц, с** передъ **и** переходять, и кажеся **врази, человѣци, дуси, авраги, человѣки, духи** есть 4. пад. ч. множ., котрого характеръ есть **ы**, рѡвно-якъ въ женскихъ именахъ, и повинно писатися **врагы, человѣкы, духы**, такъ иногы, **рукы, свахы**, якъ и перше писалося.

Отожь и горлови межи твердыми выятку не роблять, и по нихъ **ы** писатися мае, якъ духъ руского и старославянського языка вымагае. Отмѣнный есть духъ російского языка; перемѣняются въ правдѣ **г, к, х** передъ **и** въ отповѣдни середни, але тѣлько въ словахъ зъ руского языка живцемъ взятыхъ, н. пр. **мучити, сушити, бучина**, але въ словахъ властиво російскихъ передъ и стояти можуть и перемѣны не требуютъ, якъ въ именахъ собственныхъ, якъ **Пушкинь, Кокосникъ, Ушкинь, Бутягинъ, Верыгинъ, Лопухинъ, Шалухинъ, Лукичъ**, котри такъ утворени, якъ **Погодинъ, Державинъ, Никитичъ**. Але и въ наклоненіе н[п]овелительномъ въ російскомъ **пеки, сѣки, береги** приходить.

(Конецъ буде.)

Уваги над духомъ языка руского съ поровнаньемъ тогожьсъ инными славянскими языками. (Конецъ). // Слово. Число 85, Львѣвъ, субота 24 жовтня (5 листопада) 1864. Рочникъ IV. С. 334–335.

Кромѣ выше реченыхъ случаѣвъ и пишесея:

а) завсѣгды на кѣнци двоскладныхъ закѣнченій по **в** и **м** и въ закѣнченю на [-]ьми, н. пр. **дубови, дубами, святыми, кѣстѣми**;

б) въ закѣнченю на [-]ли слѣвъ часовыхъ минушого часу, н. пр. **несли, спѣвали**;

в) въ закѣнченяхъ наклоненія неопредѣленого въ складѣ [-]ти, н. пр. **нести, спѣвати**, и передъ [-]ти во всѣхъ многоскладныхъ на [-]ити, н. пр. **носити робити** и двоскладныхъ, н. пр. **бити, пити**, але на всѣхъ, т. е. съ я[и]зятіемъ слѣдующихъ: **быти** (бути), **выти** (якъ пси выють), **крыти, мыти, ныти, рыти, тыти**, котри передъ [-]тиы мають. Где въ прочѣмъ въ серединѣ слѣвъ **и**, а где **ы** писатися мае, коли кто зъ выговору пѣзнати не може (въ Галицкѣмъ и Украинскѣмъ нарѣчіи) пересвѣдчитися тѣлько зъ аналогіи тыхъ самыхъ слѣвъ російскихъ и польскихъ, бо кромѣ руского тѣлько въ тыхъ двоухъ языкахъ славянскихъ грубе **ы** приходить **и** въ тыхъ въ выговорѣ ѣтъ **и** дуже розрѣняеся; отже, где въ російскѣмъ **ы**, въ польскѣмъ **у**,

тамъ и въ рускѣмъ (кромѣ по середнихъ **ж, ч, ш**) **ы** писатися мае, н. пр. **дыня, сыр, пытаю**. Особливо уважати треба еще на слѣдующіи выразы, въ бесѣдѣ съ собою сходни, зъ котрыхъ одинъ **и**, а другій **ы** мае, и котріи для лѣпшой памяти въ положенья положивъ-емь:

Шапка **синя** твоего **сына**.

Лыса голова **лиса**.

Менѣ **мило**, що дали **мыло**.

Уже мь **сыта**, не потребую вашего **сита**.

Зѣтри **пыль** зъ тыхъ **пилъ**.

Головы не **завили**, бо нагле псы **завыли**.

Тыхъ звѣрѣвъ **пыски** выдають неприѣмни **писки**.

Будуть насъ **бити**, босьмо не хотѣли послушными **быти**.

Еще **оѠ** и **Ѡ** помовити маемь.

Коли **о** або **е** одну або двѣ согласны по собѣ мае, то тыми согласными стикаеся, и **о** якъ **і**, а на початку складу якъ **ві**, а е якъ **ѣ** вымавляеся; а коли тїи согласни до другого складу Ѡпадають, то и стисненье устае, и **о** и **е** свѣй властивый звукъ зновъ приберають, н. [пр.] **снѠпъ – снопа, кѠль – кола, кѠсть – кости, Ѡсь – оси, Ѡвцѣ – овецъ; лѣдъ – леду, сѣмь – семей, шѣсть – шестый**. Коли **о** якъ **і** або **ві**, е якъ **ѣ** вымавлятися мають, кладеся надъ ними знакъ въ видѣ дашка (**Ѡ, Ѡ**). Давнѣйше не давано жадного знаку надъ ними; однакожь стисненый такій ихъ выговоръ Ѡтъ давна нашому языкови особенно естъ свойственный и уже передъ 300 лѣтъ бувъ въ звычаю; але не тѠлько мѣсто **Ѡ**, але и мѣсто **Ѡ** писалося **ѣ**, и протое попереджаючи горлови **г, к, х** и въ церковнѠмъ языцѣ перемѣнялися въ **з, т, с**, такъ н. пр. **купѣль, въ новѣмъ** (мѣсто **новомъ**) **гробѣ, во блазѣй** (м. **благой**) **кончинѣ, къ горѣ елеонстѣй** (м. **елеонской**), **въ ветѣмъ** (м. **ветхомъ**) **завѣтъ**.

Але означенье таке конечно потрѠбне, щобы Ѡтмѣнный выговоръ оказати, и щобы слова съ собою буквами цѣлкомъ сходни; але выговоромъ розлични розрѠзнити; такъ: **кѠсть – Кость** (**Костянтинъ**), **Ѡсь – ось, Ѡтъ – отъ, Ѡнь – онъ**. Въ межиметїяхъ загально **о** и **е** завсѣгди незмѣнни. Не можна мѣсто **Ѡ** и **Ѡ** писати **ѣ**, бо **Ѡ** инакше вымавляеся, якъ **ѣ**, и не мякчить попереджающого созвука, а **Ѡ** хотяи цѣлкомъ такъ

звучить, якъ Ѣ, однакожь въ е переходить, коли Ѣ зѣтае незмѣнне, н. пр. лёдъ – леду; лѣсъ – лѣса; вѣзь – везли, лѣзь – лѣзли.

О и е тѣлько тогда въ Ѡ и Ѣ переходять, коли суть звуками корѣнными слова або признакъ законченій въ склоненіяхъ становлять, н. пр. волѡвъ, въ короткѡмъ часѣ, въ чужѡй хатѣ, а коли для лекшой вымовы вставоени або зъ инного звука повстали, то не перемѣняются, н. пр. клубокъ – клубка, осель – осла, песь – пса, леть (лѣсть) – лести, волосъ (власъ), головъ (главъ), роздѣль (раздѣль); тѣлько также кажеся: якъ дѡ Львова, такъ дѡ Львова, вѡ Львовѣ, хотяй о зъ зѡ и вѡ стоить мѣсто Ѣ (зъ, въ); также такъ зѡрвати, вѡрвати, зѡбрати, зѡйти, загално где слѣдуючіи двѣ согласни притрудно разомъ вымавлиати. Але и рѡвный (равный), рѡзный (разный) мають ѡ.

Часомъ, хотяй согласна до слѣдуючого складу ѡтпаде, Ѡ и Ѣ въ о и е не повертають; такъ въ именахъ уменьшительныхъ, н. пр. снѡпъ – снѡпокъ, кѡль – кѡлокъ; также въ именахъ совокупительныхъ, н. пр. кѡлье (много колѡвъ), зѣлье, пѣрье, также такъ Подѡлье, пѡдгѡрье; въ предлогахъ ѡтъ (ѡдъ) и пѡдѡ зѣтае, хотяй согласна до слѣдуючого складу переходить, н. пр. пѡдо Львовомъ, ѡдогнати, ѡдорвати, так е ѡдѡйти, пѡдѡйти.

Отъ и найважнѣйшіи правила правописи руской.

Кождый чуе потребу исправленья и усталенья руской правописи; при собранія остатнѡмъ членѡвъ “Матицѣ” сильніи и поважніи голоса обзывалися за тымъ, абы тое дѣло усовершити; узнано потребу, але въ такъ короткѡмъ часѣ, якій бувъ назначеный на засѣданіе матичне, не возможно сего здѣлати. Про тое постановивъ я тую розправу, на дусѣ языка нашего основану, давно написану, посредствомъ наибѡльше розширеной часописи цѣлѡй Всечестивѡй рускѡй публицѣ предложить, и прошу красенько Всепочтеныхъ свѣтлыхъ Родимцѣвъ свое мнѣніе такъ за, якъ противъ въ сей часописи объявити, щобы тымъ способомъ обнародовленныхъ загалнымъ мнѣніемъ правила правописи узаконилися; бо тѣлько тою дорогою правопись нашу якъ найскорше усовершити возможемъ. Але прошу, най щиро мною возжелаема критика буде вещественна, а

не особиста и пристрасна, якою критика на граматику Г. Дра Осадцы оказалась, бо и то написавъ, не щобы своимъ знаніямъ повеличатися, але сподѣваючися, тымъ народови истинную прислугу здѣлати.

I. Жуковскій.

THE STUDY “REFLECTIONS ON THE SPIRIT OF THE RUTHENIAN LANGUAGE IN COMPARISON WITH OTHER SLAVONIC LANGUAGES” IN THE LITERARY LEGACY OF FR. IVAN ZHUKIVSKYI

Halyna Tymoshyk

*Ivan Franko National University of Lviv
Ivan Kovalyk department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 239 47 17
e-mail: halyna.tymoshyk@gmail.com*

The article examines the study by Fr. Ivan Zhukivskiy where he attempted to establish the place of the Ruthenian (Ukrainian) language among the other Slavonic languages. The researcher focuses on the phonetic aspect of the language. Emphasizing the features inherent in the Ruthenian (Ukrainian) language, the author of the study singled out three main dialects: Ukrainian, Galician and Western (spoken in Przemyśl), as well as the hypothetical fourth one spoken in Novgorod was outlined under the influence of the European approach to Slavonic languages. The analysis of the phonetic processes is supported by numerous examples from Slavonic languages; the examples from both classical and other European languages, in particular German, are often provided for comparison. The author of the research uses original scientific terminology demonstrating the existing approach to term coinage and representing the process of formation of the Ukrainian philological thought of the XIX century.

Keywords: Ruthenian (Ukrainian) language, dialect, phonetic system, comparative analysis, comparative linguistics, orthography.

**“ІНОЗЕМЦІ? – ЛИШЕ У БЕЗВИХОДІ Й
ВИСОКОЇ ЯКОСТІ!”
(про чужі слова від Святослава Караванського)**

Ірина Фаріон

*Національний університет Львівська політехніка,
катедра української мови,
вул. Карпінського 2/4,
тел. (032)258 26 75
iryna.farion@gmail.com*

У статті досліджено мовознавчі погляди Святослава Караванського про місце запозиченої лексики в системі української мови. Матеріал розкрито на соціолінгвальному тлі, що визначає принципи запозичень чужих слів. Предметом аналізу є подані мовознавцем англізми та інтернаціоналізми в українській мові та українізми в історичній діяхронії в російській мові.

Ключові слова: запозичена лексика, чужі слова, англізми, інтернаціоналізми, українізми, російська мова.

Свої – не гірші від заморян.
С. Караванський

Минуло 100 літ від дня уродин мовознавця і суспільно-політичного діяча Святослава Караванського (24.12.1920 – 17.12.2016). Майже столітній шлях пройшла ця героїчна і нескорена людина і зуміла за 68 років примусового і дуже далекого перебування від батьківщини і рідної мови зберегти канон цієї мови і служіння рідній землі. Йому вдалося зробити неможливе: крізь бетон понад 31 року московсько-сталінських концтаборів і 37-ох років американської еміграції винести перла нашої мови на поверхню, що спричинилося до суттєвих процесів десовєтизації нашої мови та мовно-національної свідомости. Його праці з проблем культури мови та правопису стали основою мовно-національного відродження початку 90-их років ХХ століття.

Його мовознавчий і націоналістичний чин невіддільні, хоч як би хотілось кому вкласти спадщину Караванського лише у філологічні лекала культури мови чи правопису. С. Караванський більший за ту сферу знань, яку він представляє, а “став мовознавцем, бо бачив, що коли не я, то хто?” [7 : 181].

Ще немає жодного цілісного дослідження ні про його стражденний життєвий шлях, ні понад то дисертаційної праці з мовознавчої чи літературознавчої проблематики. Ми маємо на меті розглянути лише один, дуже вузький, але показовий спектр його лексико-семантичних розвідок – чужі слова в системі мови. Проблема запозичень – це лакмус на здатність мови приймати лише потрібні та вмотивовані форми, а не всі, що ринуть неспинним потоком. На нашу думку, позиція С. Караванського щодо цієї проблеми є фокусом його мовно-національної свідомості та лінгвістичної компетенції як картини часу. Водночас його вмотивована позиція потребує застосування сьогодні – у час демонстративного руйнування межі між своїм і чужим та поширення релятивістсько-ліберальних і глобалістичних тенденцій. Його мовознавча спадщина, і зокрема місце чужослів'я в системі української мови, – це надійна сторожа в розбурханому морі відносності приписів з культури мови та правопису.

Завдання нашої розвідки систематизувати міркування та приписи дослідника про місце чужої лексики в системі своєї мови, розкрити основні принципи та умови запозичання, зокрема англізмів та інтернаціоналізмів в українській мові та українізмів у російській мові на тлі суспільно-історичних обставин.

С. Караванський один із небагатьох відомих мовознавців, що аналізує запозичення в українській мові не лише в загальноприйнятій лексико-семантичній площині, але в контексті політичної опозиційної осі чужі та наші. У цій розвідці йдеться передусім про недоречні англізми та інтернаціоналізми в українській мові, себто – чужі, та українізми – в російській мові, себто наші, а також неминучі “одомашнені чужинці” [7 : 43]. Такий контекст є предметом нашого аналізу на основі основних праць мовознавця.

Коли йдеться про чужі запозичення, то загальновідомо, що “головним регулятором співвідношення свого й чужого в мові була сама лексична система”, а передусім рівновага своїх і запозичених слів, що полягають у кількох основних постійних процесах:

а) фонетичній, словотвірній і граматичній адаптації запозичених слів, унаслідок чого їхню чужість встановлює лише етимологічний аналіз;

б) заміні запозичених слів питомими синонімами та здатність мовців до актуалізації новотворів;

в) своєрідності запозичень, з огляду на лексико-семантичні процеси, що усувають дублетність

г) у потребі запозичати чуже слово разом із новим поняттям [2 : 754; 11 : 129; 12 : 52].

Прикметно, що особливу увагу мовознавець зосереджує на українській лексиці, що потрапила до російської мови як неспростовний доказ історичної первинності української мови. Себто аналіз українізмів у системі російської мови – це відповідь на запитання, що ж таке сама російська мова: “це складне мовне утворення, в якому головну роль грали білоруська, українська та старослов’янська мови” [9 : 187].

Чужі – інтернаціоналізми та англізми

Уживання чужих слів замість питомої лексики – давня хвороба українського поневоленого мислення та державної підлеглости. Ще від княжих часів українську мову не завжди за новим поняттям чи за потребою заповнюють церковнослов’янізми, грецизми, латинізми, а сьогодні – лавина англізмів, що набула характеру англоварваризації.

Англоварваризація – це порушення закону рівноваги чужих і питомих слів, своєї та чужої мови, внаслідок чого виникає явище варваризації (очуження) як антикультурного процесу, що стає загрозливим для нації та держави. Такий процес свідчить про хворобу залежності постколоніального чи гібридного суспільства від чужого пріоритету та недооцінку й приниження національного чинника. У такому випадкові “Корисність запозичання перетворюється в свою протилежність, коли через невпинний тиск численних запозичень у носіїв мови, що йому (цьому тискові)

підлягають, занепадають власні творчі сили на мовній ділянці та не розвивається (слабшає) контакт з прямими носіями рідної мовної стихії” [12 : 22; 1 : 270].

Дослідник зауважує, що вживання чужої лексики, а понад то “козиряння” нею – аж ніяк не прикрашає мови сучасників і не є ознакою їхньої освічености: “Іншомовні слова треба вживати там, де необхідно, де без них нема як обійтись”: наприклад абзац – відступ, асимілювати – уподібнювати, бібліотека – книгозбірня та ін. [3 : 92–102].

Його зауваги стосуються двох контекстів невинновданого чужослів'я: інтернаціоналізації та теперішньої англійзації, що переважно пов'язані з явищем непоборної моди: “Деяких 'іноземців' бере під своє крило мода. І тоді вони опановують наш мовний простір, як колорадські жуки картопляні поля. До таких слів належить слово **соціум**. Мені здається, що не всі, хто пускає це слово в люди, до кінця його розуміють, а вживають, бо це модно. Питає інтерв'юєрка: “Пане В., з погляду соціуму, Ви належите до... 'нових українців', а чи вважаєте себе таким?”. Чи ж **соціум** у цьому тексті не те саме, що **загал**? Чи не простіше сказати: “...з погляду загалу...”? [7 : 44].

Водночас мовознавець слушно розмірковує над потребою запозичень бумеранг, шантаж, кардіограма, зауважуючи, що “іноземні мови були й будуть джерелом збагачення нашої мови, але не коштом заміни віками усталених форм, а коштом винайдення нових засобів відтворення дійсности” [7 : 43]. Як приклад він наводить уживання радянїзованих інтернаціоналізмів, які зумисне заводять, щоб витіснити питому українську лексику: “Уживання інтернаціоналізмів, коли у своїй мові нема чим їх заступити, цілком виправдано. А в УССР українцям накидувано інтернаціоналізми там, де ми мали свою самобутню лексику”, наприклад, запозичення вертикальний при питомому слові прямовисний, простовисний, горизонтальний – поземний, клімат – підсоння, принцип – засада, циркуляр – обїжник [3 : 43].

Застосовуючи принцип вмотивованости запозичень, мовознавець наголошує часом на потребі стилістичного

використання чужого слова, як наприклад, клевет у вузьковживаному контексті, тоді як для широкого загалу найкраще вжити свої “з крові й кости” слова: посіпака, поплічник, прислужник, полигач, підпомагач, підлигач [7 : 44].

Нерозуміння викликає використання чужого слова з його тлумаченням у дужках, як наприклад, назва твору “Гармонія мунді” (кирилицею), а у виносці з тлумаченням ‘гармонія світу’. Мовознавець називає це “подвійною бухгалтерією”, що не має жодного смислу [7 : 44].

Серед додаткових проблем із чужослів’ям – їхнє запозичення через російське посередництво. Такий спосіб С. Караванський називає “невикористаними можливостями” власної мови, позаяк “розуміти слова однієї мови через іншу мову – не найкраща розв’язка мовних проблем” [7 : 43]. Це, зокрема, стосується слова гламурний (glamorous) – ‘повний чару’, яке зазвичай трактують через російський відповідник ‘обаятельный’, що не є відповіддю на пошук питомого відповідника в українській мові: “Треба шукати у своїй мові гідних відповідників, розуміння яких не залежало б від іншої мови” [7 : 43]. Мовознавець пропонує як відповідне не окреме слово, а словосполуку ‘сповнений чару або шарму’, проте вже в авторському лексикографічному джерелі складної лексики натрапляємо також синоніми ‘харизматичний, омарливий, душа-чоловік’ [6 : 231]. Вважаємо, що в цьому випадкові варто доповнити шанованого автора, долучивши як відповідник до гламурний питомі українські лексеми ‘чарівний, чарівливий, повний очарування; привабливий, принадний’ [10 : 612].

Що ж до сучасної англоварваризації (як форми глобалізації), то найкращим прийомом майстра слова – перекладача і знавця англійської мови – є саркастичне риторичне запитання: “Чи збагатило б мову вживання англійського слова **бред** замість **хліб**?”. Відтак мовознавець наводить приклад недоречності запозичення слова імідж: “Англійське слово **імідж** прийшло до нас з Росії як головної бази ‘нової’ лексики в УСССР. Доцільність вживання слова **імідж** дуже сумнівна. <...> **Імідж** – це образ. Крім того, **імідж** заступає слова **ім’я**, **лице** та **обличчя** (вжиті зі

значенням **репутація, реноме**). Нащо усувати з ужитку наші слова **образ, ім'я, обличчя**? Для хизування вченістю? Це хвороба. І хвороба не така вже й невинна. Вона є породженням і zarazом призвідцем національного нігілізму” [3 : 148].

Це, власне, той яскравий приклад, де для з'ясування значення англізма потрібен не словник чужих слів, а перекладний англійський словник. Як слушно зауважує П. Селігей, перекладні словники заступають місце тлумачних словників у рідній мові, що показово сигналізує про витворення англо-українського суржика з промовистою назвою **“українглиш”** [11 : 131].

Тренінг – це той поширений англізм, на який С. Караванський також звернув увагу: **“Невже <...> так конечно вживати слово тренінг? Таж ми маємо чудове слово вишкіл! Невже інтелектуальний тренінг краще звучить, ніж інтелектуальний вишкіл?”**. Проте ‘інолюбці’ не зупиняються: творять від цього іменника **“важкомовний прикметник тренінговий: тренінгова система”** замість питомого вишкільна система [4 : 73].

Водночас дослідник теоретизує на теми потреби запозичень: **“Чи можна без запозичень? ...запозичення не повинні бути єдиним і виключним джерелом збагачення лексики. Мова має розвивати свої внутрішні словотворчі можливості. Інакше вона перестає бути самовистачальною мовою, стає мовою-сателітом, приреченою кінець кінцем на зникнення”** [3 : 147].

Серед його вимог до запозиченої лексики – запозичуючи, **не викреслюйте** свого:

“запозичення не перекреслює наявного конкурентноздатного слова”, нова форма “має легко спливати з язика”, не бути ‘динозавром’ zarazом бути зрозумілою, має впливати з образних засобів української мови, не має окреслювати поняття через посередництво іншої мови. Зрештою, нову форму творять, переконавшись, що не існує відповідної української. Якщо ж ми хочемо словотворити, то народжена лексична одиниця: має бути зрозумілою, легко вимовлятися, базуватися на українських

коренях, творитися на підставі українського словотвору, не мусить нести в собі небажаного підтексту [3 : 146–149].

Видається, що ці слушно названі засади до використання чужих слів розбиваються об зневіру українців, їхню недооцінку самих себе, їхні набуті комплекси в часи поневолення. А звідси – їхню самочинно показову вторинність: “Іноземці починають витискати нашу питому лексику. Ми втрачаємо віру в самих себе: починаємо боятися власних слів і зворотів. Там, де можна вжити своє слово, ми віддаємо перевагу ‘чужинцеві’. І коли чехи майже всі іноземні слова замінили чеськими – навіть театр у них дівадло, то ми – навпаки: кожне своє слово хочемо замінити іноземним” [4 : 73]. Задля мотивації зберігати свою мовну самодостатність мовознавець наводить приклад Франції, де передбачено навіть “карну відповідальність за засмічення французької мови нефранцузькою лексикою” [5 : 6].

Мабуть, складно заперечити, що у світі найбільшою мірою цінують “усе самобутнє, оригінальне, первородне”. Ці слова С. Караванського можна сповна застосуват і щодо запозиченої лексики, що витиснула своє, первинне: “Коли геолог розглядає пробу гірської породи, він будь-що хоче очистити її від домішок і дістати ‘чисту породу’. Шукач золота відмиває породу і дошукується щирого золота. Щось подібне керувало і автором: йому хотілося відшукати у суміші мовних потоків чистий потік – щиру українську мову” [4 : 4].

Свої – україніزم

Одна з останніх праць дослідника “Звідки пішла єсть московська мова або Шила в мішку не сховаєш” (2014 р.) порушує проблему українізмів в російській (московській) мові не лише в контексті загальноприйнятого лексичного явища, а як свідчення генетичних мовно-історичних і політичних процесів. Такий підхід, до прикладу, знайшов своє блискуче розкриття у фундаментальній монографії О. Царука [13 :171–188], натомість у С. Караванського, що аж ніяк не претендує на роль історика мови та компаративіста, завдяки відкритості викладу, вона може знайти набагато ширшу позагуманітарну аудиторію, що так

важливо для зростання мовно-національної свідомости українців та елементарної лексичної грамотности.

Аналіз присутности українських лексичних та фонетико-морфологічних елементів в російській мові впливає з таких цілком слухних авторських переконань:

а) лексичні одиниці, що притаманні для Київської Русі – первинні історично, бо саме з теренів Києва – “матері городів руських” – ішла колонізація теренів сучасної Росії [9 : 29], усупереч поширеній та науково спростованій погодінській теорії про первісне заселення Києва московитами (про це передусім свідчать основи тепер російських прізвищ на зразок Кушнарьов, Ковальов, Ткачев, Горбачов, а також українська лексика в Новгородській, Тверській, Вологодській, Архангельській та ін. губерніях, що засвідчена в словникові В. Даля ще задовго до монгольського погрому Києва: панчохи, черевики, слухать, дядина, гукати, жменя, сдивоваться, верещать та ін.) [9 : 11–12];

б) українізми в російській мові, що відповідно до СРЯ-81 (Словарь русского языка Академии Наук СССР, т. I–IV. М., 1981–1984), в десятки разів перевищують запозичення з польської, німецької, французької та інших мов [9 : 188], – це свідомо замовчуваний чи спотворений істориками та мовознавцями факт з метою викривити шлях колонізації історичного Залісся, себто Володимиро-Суздальщини, і приховати правду про те, “що нація росіян історично складалася від змішування українських та білоруських колоністів з аборигенами та частково монгольськими зразу загарбниками, а тоді ізгоями” [9 : 181];

в) розвиток російської мови – приклад розвитку амбітної мови, що, “зберігаючи самотність своєї мовної стихії, не замикалася у ній”, а увібрала “в себе кращі зразки мов близьких (сусідніх) і далеких” [9 : 187], з чого впливає слухний висновок про використання чужих запозичень з вигідною метою, а не їхнє відкидання на тій підставі, що “хтось у іншій мові зробив це нібито поперед нас?” [9 : 187].

Структура праці дослідника вможливило досягти зумисно затерті, лексичні мовні явища, що кардинально

змінюють сприйняття основи російської мови. Ідеться про виявлення та аналіз лексичних українізмів, зокрема:

а) українських мовних форм, що засвоєні росіянами в чистому вигляді або з незначними змінами, почасти так звані ‘безбатченки’: повстанец, опричь, олух, обедня, кошт, конечно, другой, радуга, хворый, чрезвычайный [9 : 20–27, 102];

б) російської лексики з українських коренів та російських форм з українських діалектів: бляха, булькать, важный, великий, впрытык, грянуть, государь, государство (<господар і господарство), девчата, дряблый, жесткий, кажется [9 : 43–75];

в) про українізми в російських діалектах: хозяин, бульба, ворог, виховывать, господня, дивка, дитва, затулять, казать, коваль, коло, осягать, очима, потреба, споволи, солодкий, чупрына, чуть (< чути) [9 : 125, 141–157];

г) українські фразеологізми: непочатый край [9 : 23], рыльце в пушку [9 : 16], вилами по воде писано, горбатого одна могила исправит, жизнь прожить не поле перейти, и сам не гам и другому не дам, изогня да в польмя, либо пан либо пропал, не говори гоп, пока не перепрыгнешь [9 : 126–140];

г) українізми в соціально маркованій лексиці, а саме біблеїзми: радости, отроча, разумѣти, вопрошати [9 : 158–160]; сленг: держати фасон, капати на когось, макитра (голова), маяк (знак), порожняк (брехня), халява (дурниця), хата (сховок), цылуха (незайманка) та ін. [9 : 161–164];

д) про галицький складник московської мови, а саме дуже слухна заувага на “псевдорусизмах у галицькому варіанті української мови”, де йдеться, наприклад, про слово воздух, що засвоєно в Галичині зі старослов’янської мови і разом із переселенцями поширено на нові землі Московії (на Наддніпрянщині серед народної мови переважала лексема повітря) [9 : 170] чи спонукальна форма давай!, що на думку мовознавця, походить із Галичини, а не запозичена з російської мови – і виникла вона з усічення складних форм давати знати, давати спочити, давати взяти: “Ужиток таких фор сприяв оберненню слів давай, давайте на заохочувальні слова. Це явище спостережено і над Збручем, і над Дніпром”. Звісно, “що в УССР цю обставину культивували, зближуючи мови” [9 : 172];

е) акцентуаційно-фонетичні українізми: перетворення українських звуків на російські та українські наголоси в російській мові: БлаговЕщение, ВодвИжение, взапертИ, давнЕнько, частЕнько [9 : 76–83]; “загадка” вимови букви ять (Ь) як і за українською традицією, зокрема, в іменах душпастирів: Сергѣй, Алексѣй [9 : 167–169];

е) про словотвірні та морфологічні українізми: благодаря кому, дверивыставить, воевать – воюй, воюю; поросята, телята, страждущий, князь – князи; мальчиковый, наилучший, наихудший, наибольший [9 : 103–121].

Отже, запозичена лексика в спадщині С. Караванського трактована в кількох контекстах:

а) культури мови, де позика вмотивована відсутністю питомого відповідника з набуттям належних синтагматично-парадигматичних ознак як способу збагаченням мови за умови низки ознак: незаступности, легкості вимови, зрозумілості, питомої образності, неопосередкованості;

б) антикультури мови, де недоречний і нерозбірливий потік запозичень свідчить про національну зневіру, самовідчуження та страх перед питомою формою;

в) дотримання першорядності вживання та творення питомої лексики за критеріями зрозумілості, фонетичної легкості, словотвірної вмотивованості, семантичної вичерпності;

г) необхідність розгляду широкого пласту українізмів у російській мові як незаперечного і правдивого свідчення генетичних та історико-політичних процесів, в яких українській мові належить роль мови-колонізаторки майбутніх російських теренів: “Московсько-російська мова – прямий спадкоємець киево-руської та західньо-руської мови, тобто української та білоруської мови” [9 : 5].

Найкраще підсумовує ставлення до ‘іноземців’ сам мовознавець: “...до ‘іноземців’ ми маємо підходити з тією ж міркою, що й до ‘своїх’: виконуєш належну місію у мові?, зрозумілий досить широкому загалу?, не викликаєш у читачів спантеличення? – приймаємо до гурту! Не відповідаєш цим вимогам? – бувай здоров і не кашляй!” [7 : 43].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. Том перший. Загальне мовознавство / Л. А. Булаховський. – Київ: Наукова думка, 1975. – 495 с.
2. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – Київ: Наукова думка, 1983. – 742 с.
3. Караванський С. Секрети української мови: науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики” / С. Караванський. – Київ: Кобза, 1994. – 152 с.
4. Караванський С. Пошук українського слова, або, Боротьба за національне “Я”. Серія “Платону це б сподобалось...”/ С. Караванський. – Київ: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 233 с.
5. Караванський С. Кукіль чи пшениця / С. Караванський // Літературна Україна. – 2005. – 8 вересня. – С. 6.
6. Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Друге видання, доповнене й виправлене / С. Караванський. – Львів: БаК, 2006. – 562 с.
7. Караванський С. До зір крізь терни або Хочу бути редактором / С. Караванський. – Львів: БаК, 2008. – 118 с.
8. Караванський С. Лист до героя пера – Марії Матіос. Листи, статті, інтерв'ю і таке інше. – Львів: БаК, 2013. – 219 с.
9. Караванський С. Звідки пішла єсть московська мова або Шила в мішку не сховаєш / С. Караванський. – Львів: БаК, 2014. – 195 с.
10. Російсько-український словник / За ред. В.В. Жайворонка. – Київ: Абрис, 2003. – 1401 с.
11. Селігей П. Світло і тіні наукового стилю / П. Селігей. – Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. – 625 с.
12. Фаріон І.Д., Куньч З. Й., Василюшин І. П., Микитюк О. Р., Ментинська І. Б. Термінологічна актуалізація української мовної дійсності: Монографія / Фаріон І.Д. та ін. – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2020. – С. 5–59.

13. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри / О.Царук. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 322 с.

“FOREIGNERS? “ONLY IN HOPELESSNESS AND HIGH QUALITY!”

(about foreign words from Sviatoslav Karavansky)

Iryna Farion

*Lviv Polytechnic National University,
Department of Ukrainian Language,
street Karpinskoho 2/4,
tel. (032) 258 26 75
iryna.farion@gmail.com*

The article examines the linguistic views of Sviatoslav Karavansky on the place of borrowed vocabulary in the Ukrainian language system. The material is disclosed on a sociolinguistic background, which determines the principles of borrowing other people's words. The subject of analysis is presented by the linguist Englishisms and internationalisms in the Ukrainian language and Ukrainianisms in the historical diachrony in the Russian language.

Key words: borrowed vocabulary, foreign words, Englishisms, internationalisms, Ukrainianisms, Russian language.

СВІТЛИНИ

Теодозій Михайлович грає на гітарі

Возний Т.М. з донькою Марічкою

Возний Т.М. із дружиною та донькою

Возний Т.М. із дружиною Ольгою Василівною

Возний Т.М. із дружиною та внуком Богданом

Возний Т.М. у рідному селі косить траву

*Серед колег. У першому ряді зліва направо: Черняк В.С.,
Полюга Л.М., Ощипко І.Й., Возний Т.М.*

Возний Т.М. в аудиторії

*На танку меморіального музею М. Черемшини.
Вгорі зліва – Т.М. Возний, а у першому ряді
третя зліва – дружина М. Черемшини
Наталія Саманюк. Снятин, 15 вересня 1967 року*

*Серед студентів у Криворівні 15 вересня 1967 року з
дружиною Гната Хоткевича Платонідою Хоткевич
(стоїть п'ята справа). За її спиною – Т.М. Возний.*

*Возний Т.М. серед студентів на потічку в селі Жаб'єму
16 вересня 1967 року*

*Возний Т.М., Матвіяс І.Г., Гриценко П.Ю.
Ужгород, 20 жовтня 1982 року*

ЗМІСТ

Ощипко Ірина
ТЕОДОЗІЙ ВОЗНИЙ ЯК ПЕДАГОГ І НАУКОВЕЦЬ:
ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА..... 4

Панько Таміла
ПРОБЛЕМАТИКА НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ
Т. М. ВОЗНОГО 14

Мацюк Зоряна
ПРОФЕСОР Т. М. ВОЗНИЙ ЯК ПРЕДСТАВНИК
ЛЬВІВСЬКОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ 17

ІЗ НАУКОВОГО ДОРОБКУ

БІБЛІОГРАФІЯ ПРОФЕСОРА ТЕОДОЗІЯ
МИХАЙЛОВИЧА ВОЗНОГО..... 33

Возний Т. М.
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ДІЄСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ НА -ИТИ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ
ГОВОРІННЯ, ДУМАННЯ В ДАВНЬОРУСЬКІЙ І
УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ 47

Возний Т. М.
ДІЄСЛОВА НА -і(ти), -е(ть), -е(ць) У
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ..... 56

Возний Т. М.
ІСТОРИЧНІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ЯК ДЖЕРЕЛО
ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ НАРОДУ 68

Возний Т. М.
ДІЄСЛІВНІ УТВОРЕННЯ НА -УВА(ТИ) В
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ В ПОРІВНЯННІ З РОСІЙСЬКОЮ ТА
БІЛОРУСЬКОЮ (Відіменникові утворення від
слов'янських твірних основ) 71

<i>Возний Т. М.</i> ІСТОРІЯ ДІЄСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ З СУФІКСОМ -НУ- (< -НЖ-) В СТАРОРУСЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ	83
<i>Возний Т. М.</i> ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ФОНЕТИКИ У ПРАЦЯХ Є. ТИМЧЕНКА.....	119
<i>Возний Т. М.</i> ДІЄСЛОВА НА -ИТИ (РОС. -ИТЬ, БІЛОРУС. -ІЦЬ, -ЫЦЬ), УТВОРЕНІ СИНТАКСИКО- МОРФОЛОГІЧНИМ СПОСОБОМ СЛОВОТВОРУ.....	123
<i>Возний Т. М.</i> СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА СХІДНО- І ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІЄСЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ	129
<i>Возний Т. М.</i> ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ФОНЕМ У ДИТЯЧІЙ МОВІ	137
<i>Возний Т. М.</i> РОЗВИТОК ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ПРИКМЕТНИКІВ У ДИТЯЧІЙ МОВІ....	147
<i>Возний Т. М.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРЕФІКСАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ У ГОВІРЦІ с. БІТЛІ ТУРКІВСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	158
<i>Возний Т. М.</i> ВІДІМЕННІ ДІЄСЛІВНІ УТВОРЕННЯ НА -АТИ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ.....	166

Возний Т. М.
СЕМАНТИЧНИЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ
ТВІРНИМИ ІМЕННИКАМИ І ПОХІДНИМИ
ДІЄСЛОВАМИ НА -ИТИ..... 185

Возний Т. М.
ДІЄСЛОВА НА -ИТИ (рос. -ЕТЬ, білор. -ЕЦЬ/-ЭЦЬ) У
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ (мотивовані
прикметниковими основами). 199

Возний Т. М.
ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ І БОЛГАРСЬКИХ ДІЄСЛІВ,
МОТИВОВАНИХ СЛОВАМИ ІНШОМОВНОГО
ПОХОДЖЕННЯ 209

Возний Т. М.
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ДІЄСЛОВА ІНШОМОВНОГО
ПОХОДЖЕННЯ, НЕ СПІВВІДНОСНІ З ТВІРНИМИ
ОСНОВАМИ..... 215

Возний Т. М.
СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА
ДІЄСЛІВ У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ІВАНА ФРАНКА 222

Возний Т. М.
ОСОБЛИВОСТІ ДІЄСЛІВНОГО СУФІКСАЛЬНОГО
СЛОВОТВОРУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ..... 229

СПОГАДИ

Содомора Андрій
ТАЙНОПИСОМ УСМІШКИ 252

Полюга Лев
ТЕОДОЗІЙ МИХАЙЛОВИЧ ВОЗНИЙ:
ВІН БУВ З НАМИ ПОРУЧ..... 276

<i>Білоус Марія</i> ДО ВІНКА ПАМ'ЯТИ НЕЗАБУТНЬОМУ ВЧИТЕЛЕВІ.....	280
<i>Грещук Василь</i> ЛЮДИНА, ЯКА БУЛА ПОРУЧ	284
<i>Гнатюк Михайло</i> ТЕОДОЗІЙ ВОЗНИЙ – ВЧЕНИЙ-ПЕДАГОГ	288
<i>Кочан Ірина</i> СПОГАД.....	292
<i>Мацюк Зоряна</i> УЧИТЕЛЬ ЯК ДОЛЯ	295
<i>Кровицька Ольга</i> НЕЗАБУТНІ. ТЕОДОЗІЙ ВОЗНИЙ	297
<i>Гонтарук Лариса</i> СПОГАД ПРО ВЧИТЕЛЯ	301
<i>Купчинська Зоряна</i> ЛЮДИНА ВІДДЗЕРКАЛЮЄТЬСЯ У СВОЇХ ВЧИНКАХ	303
<i>Бичко Зиновій</i> МІЙ ВЧИТЕЛЬ – ШЛЯХЕТНОСТИ ВЗІРЕЦЬ	305

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

<i>Асіїв Любослава</i> САМОБУТНІ РИСИ ФОНЕТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І РЕАЛІЇ ХХІ СТОЛІТТЯ	307
---	-----

<i>Боросовська Ілона</i> ФАКТОЛОГІЧНІСТЬ ЯК ЗАСАДА МОВНОЇ СТИЛІЗАЦІЇ ВИКЛАДУ В ІСТОРИЧНИЙ БЕЛЕТРИСТИЦІ ЮРІЯ ВИННИЧУКА	322
<i>Висоцька Марія</i> ІМЕНА-КОМПОЗИТИ ЯК ТВІРНІ ОСНОВИ ОЙКОНІМІВ НА -ІВК-А	333
<i>Глібчук Наталія, Костів Оксана</i> ДІАЛЕКТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КАТЕДРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ХХ СТОЛІТТІ	350
<i>Грещук Василь, Грещук Валентина</i> ЕПІТЕТНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВ ЧАСТИН ТІЛА ТА ОДЯГУ ПЕРСОНАЖІВ У НОВЕЛАХ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА.....	407
<i>Кочан Ірина</i> ДИНАМІКА СЛІВ НА МАКРО-, МІКРО- ЗА ЛЕКСИКОГРАФІНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ПОЧАТКУ ХХ-ого – ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХХІ СТОЛІТЬ	419
<i>Купчинська Зоряна</i> ЖЕЛЕХІВ І ОКОЛИЦЯ	437
<i>Кутня Галина</i> СИНТАКСИЧНА ТЕМАТИКА 50-60-Х РР. ХХ СТ. У ПРАЦЯХ ВИКЛАДАЧІВ КАТЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (НОТАТКИ ДО ПЕРСОНАЛІЙ ТА НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ).....	451

<i>Мосур Оксана</i> МІКРОТОПОНІМИ САМБІРСЬКОГО ЦИРКУЛУ, ЩО МІСТЯТЬ ЯКІСНУ ХАРАКТЕРИСТИКУ МІКРООБ'ЄКТІВ.....	471
<i>Пілецький Володимир</i> НАЙМЕНУВАННЯ ОПРЕДМЕТНЕНИХ ОЗНАК В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЗИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ.....	482
<i>Процик Ірина</i> НУЛЬОВА СУФІКСАЦІЯ В ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІЙ І ТЕРМІННІЙ ЛЕКСИЦІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, БІЛОРУСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ)	494
<i>Терлак Зеновій</i> ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ ІВАНА ФРАНКА ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО КОМЕНТУВАННЯ.....	504
<i>Тимошик Галина</i> РОЗВІДКА “УВАГИ НАДЪ ДУХОМЪ ЯЗЫКА РУСКОГО СЪ ПОРОВНАНЬЕМЪ ТОГОЖЪ СЪ ИННЫМИ СЛАВЯНЬСКИМИ ЯЗЫКАМИ” У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ОТЦЯ ІВАНА ЖУКІВСЬКОГО.....	527
<i>Фаріон Ірина</i> “ІНОЗЕМЦІ? – ЛИШЕ У БЕЗВИХОДІ Й ВИСОКОЇ ЯКОСТИ!” (про чужі слова від Святослава Караванського)	571
СВІТЛИНИ	584

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
НА ПОШАНУ ПРОФЕСОРА
Теодозія Михайловича Возного**

*Відповідальний редактор:
док. філол. наук, доц. Купчинська З.О.*

Художнє оформлення:

Підписано до друку 19.04.2022 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 34,41. Обл.-вид. арк. 26,17.
Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «РАСТР-7»
79005, м. Львів, вул. Кн.Романа, 9/1
тел./факс: (032) 235-52-05
e-mail: rastr.sim@gmail.com www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ЛВ №22 від 19.11.2002 р.